ISSN 3030-3710
E-ISSN 3030-3095

ILMIY AXBOROTNOMA * НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК * SCIENTIFIC BULLETIN

№ 1, 2026

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI

ILMIY AXBOROTNOMASI

ISSN 3030-3710 (P)
ISSN 3030-3095 (E)

№ 1, 2026

https://bxu.uz

ISSN 3030-3710 (P)
ISSN 3030-3095 (E)

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI

ilmiy-amaliy jurnal

SCIENTIFIC BULLETIN OF BUKHARA INTERNATIONAL UNIVERSITY

scientific and practical journal

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА

научно-практический журнал

№ 01-son, 1-qism 2026

Muassis: Buxoro xalqaro universiteti
Tahririyat manzili: Buxoro viloyati, Kogon tumani, B.Naqshband MFY, 20-uy
http://buxpxti.uz/, buxpxti@gmail.com

Tel: +998918312511 Sobirova D.A.
+998905124244 Ostanov Sh.Sh.
https://t.me/OstanovSH

"Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi" ilmiy-amaliy jurnal

BOSH MUHARRIR:

Baratov Sharif Ramazanovich

psixologiya fanlari doktori, professor,

Xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Bosh muharrir o`rinbosari:

Shoumarov G'.B. – O'zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasi Akademigi

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Mas'ul kotib:

Sobirova D.A. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

XORIJ OLIMLARI

Kozlov V.V. - psixologiya fanlari doktori, akademik (Rossiya)

Malix S.B. -psixologiya fanlari doktori, akademik (Rossiya)

Rejep O`zyurek -psixologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)

Darya Gaysina - Sasseks universiteti Psixologiya fakultetida genetika va epigenetika, PhD (Angliya)

O'ZBEKISTON OLIMLARI

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov B.M.- psixologiya fanlari doktori, professor

Qodirov B.R. - psixologiya fanlari doktori, professor

Qodirov U.D. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Kadirov K.B. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Abdurasulov R.A. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Baratova D.Sh. -psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Utepberganov M.A. - psixologiya fanlari doktori, professor

Nazarov A.M. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Atabayeva N.B. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Fayziyeva M.X. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Qarshiyeva D.S. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Abdullayeva D.U. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Arzikulov D.N. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Djurayev B. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Qabulov Q.P. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Usmanova M.N. - psixologiya fanlari nomzodi, professor

Raximova I.I. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Ostanov Sh.Sh. - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Rustamov Sh.Sh. psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Ibaydullayeva U.R. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Sobirov A.A. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

PEDAGOGIKA FANLARI

Ibragimov X.I. - O'zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasi Akademigi

Olimov Sh.Sh. - pedagogika fanlari doktori, professor

Abdullayeva B.S. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Raxmonov K.D. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Rajabov T.I. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Dilova N.G. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

FILOLOGIYA FANLARI

Shodmonov Q.B. – filologiya fanlari doktori, professor

Gadoyeva M.I.- filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Rajabov D.Z. - filologiya fanlari doktori, professor

Haydarov A.A. - filologiya fanlari doktori, professor

Astanova G.A. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Rasulov Z.I. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor v.b.

Toirova G.I. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Murodov G.N. - filologiya fanlari doktori, professor

Eshbekov T.U. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Raxmatullayev Sh.N. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Xalilova R.R. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Saidov X.Sh. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MUHARRIRLAR:

Raxmatova M.M. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tursunov M.M. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Qurbonov A.M. - BuxPXTI "Xorijiy tillar" kafedrasi mudiri

"Scientific Bulletin of Bukhara International University "
scientific-theoretical journal
EDITOR-IN-CHIEF:
Baratov Sharif Ramazanovich
doctor of psychology, professor, Full Member (academician) of the International Academy of Psychological Sciences
Deputy editor-in-chief:
Shoumarov G.B. - Academician of the Academy of Sciences of the Republic Uzbekistan
EDITORIAL BOARD MEMBERS
Responsible secretary:
Sobirova D.A. – Doctor of Psychology (DSc), professor
FOREIGN SCIENTISTS
Kozlov V.V. - Doctor of Psychology, academician (Russia)
Maliks S.B. - Doctor of Psychology, academician (Russia)
Rejep Ozyurek - Doctor of Psychology, professor (Turkey)
Darya Gaysina - PhD, Genetics and Epigenetics, Faculty of Psychology, University of Sussex (England)
SCIENTISTS OF UZBEKISTAN
PSYCHOLOGICAL SCIENCES
Umarov B.M. - doctor of psychology, professor
Kadirov B.R. - doctor of psychology, professor
Kadirov U.D. - doctor of psychology, professor
Kadirov K.B. - doctor of psychology (DSc), professor
Abdurasulov R.A. - doctor of psychology (DSc), professor
Baratova D.SH. - doctor of psychology (DSc), professor
Utepberganov M.A. - doctor of psychology, professor
Nazarov A.M. - doctor of psychology (DSc), professor
Atabayeva N.B. - doctor of Psychology (DSc), professor
Fayziyeva M.Kh. - doctor of Psychology (DSc), professor
Karshiyeva D.S. - doctor of Psychology (DSc), professor
Abdullayeva D.U. - doctor of Psychology (DSc), professor
Arzikulov D.N. - doctor of Psychology (DSc), professor
Djurayev B. - doctor of Psychology (DSc), professor
Qabulov Q.P. - doctor of Psychology (DSc), professor
Usmanova M.N. - candidate of psychology, professor
Raximova I.I. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor
Ostanov Sh.Sh. - doctor of Psychology (DSc), associate professor
Rustamov Sh.Sh. - doctor of Psychology (DSc), associate professor
Ibaydullayeva U.R. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor
Sobirov A.A. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor
PEDAGOGICAL SCIENCES
Ibragimov X.I. - Academician of the Academy of Sciences of the Republic Uzbekistan
Olimov Sh.Sh. - doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Abdullayeva B.S. - doctor of Pedagogical Sciences (DSc), professor
Raxmonov K.D. - doctor of Pedagogical Sciences (DSc), professor
Rajabov T.I. - doctor of pedagogic sciences (DSc), professor
Dilova N.G. - doctor of pedagogic sciences (DSc), professor
PHILOLOGY SCIENCES
Shodmonov Q.B. - doctor of Philology, professor
Gadoyeva M.I. - doctor of Philology (DSc), professor
Rajabov D.Z. - doctor of Philology, professor
Haydarov A.A. - doctor of Philology, professor
Astanova G.A. - doctor of Philology (DSc), professor
Rasulov Z.I. - doctor of Philology (DSc), professor
Toirova G.I. - doctor of Philology (DSc), professor
Murodov G.N. - doctor of Philology (DSc), professor
Eshbekov T.U. - doctor of Philology (DSc), professor
Rakhmatullayev Sh.N. - doctor of philosophy in philology (PhD)
Khalilova R.R. - doctor of philosophy in philology (PhD)
Saidov X.Sh. - doctor of philosophy in philology (PhD
EDITORS:
Rakhmatova M.M. - Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences
Tursunov M.M. – Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences
Kurbonov A.M. - Head of the Department of Foreign Languages of BukhPFL

Нишанов Сарвар Юлдибаеви
Ташкентский международный университет, доцент,
доктор философии по психологическим наукам (PhD)

ЛОЖЬ КАК МЕХАНИЗМ АДАПТАЦИИ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ

Аннотация. *В статье рассмотрена роль лжи как психологического механизма адаптации личности к ситуации социальной неопределённости. Проведен теоретический анализ, показывающий, что ложь может выполнять защитные и адаптивные функции – от избегания конфликтов и снижения тревожности до сохранения позитивного самовосприятия и социального статуса.*

Ключевые слова: *ложь, социальная неопределённость, психологическая адаптация, копинг-стратегии, толерантность к неопределённости, социальная тревожность, ложь как адаптивный механизм, статистический анализ.*

LIE AS A MECHANISM OF PERSONALITY ADAPTATION IN CONDITIONS OF SOCIAL UNCERTAINTY

Abstract. *This article examines the role of lying as a psychological mechanism of personality adaptation to situations of social uncertainty. A theoretical analysis is conducted demonstrating that lying can perform protective and adaptive functions, ranging from avoiding conflicts and reducing anxiety to maintaining a positive self-concept and preserving social status.*

Key words: *lying, social uncertainty, psychological adaptation, coping strategies, tolerance for uncertainty, social anxiety, lying as an adaptive mechanism, statistical analysis.*

Введение. Современные социальные условия нередко характеризуются повышенной неопределённостью – изменчивостью норм и требований, неустойчивостью социальных связей, непредсказуемостью будущего. Социальная неопределённость означает ситуацию, когда человек сталкивается с непредвиденными или двусмысленными обстоятельствами в социальном окружении, вызывающими чувство неуверенности и тревоги. Психологи отмечают, что недостаточная толерантность к неопределённости коррелирует с повышенным уровнем стресса и тревожности[4]. Иными словами, люди, плохо переносящие неопределённость, чаще испытывают беспокойство и стремятся снизить неоднозначность ситуаций, выбирая разные адаптивные стратегии.

Ложь в широком смысле определяется как осознанное искажение информации с целью ввести другого человека в заблуждение относительно действительных фактов[5]. Ранее ложь преимущественно рассматривалась как отрицательное, девиантное явление или нравственный порок. Однако в настоящее время исследователи всё больше обращают внимание на социально-психологические функции лжи и её роль в процессе адаптации личности. Умеренное проявление склонности ко лжи является относительно распространённым и может выполнять определённые адаптивные функции. Так, ложь и манипулятивное поведение способны предотвращать открытые конфликты, сохранять позитивный образ «Я» и избегать социальной изоляции индивида[1][6]. Н.Г. Липартелиани и Н.П. Ансимова подчёркивают, что склонность к обману в среднем своём выражении способствует нормализации коммуникации и взаимодействия в социуме, хотя слишком высокий или слишком низкий её уровень, наоборот, снижает эффективность общения[7]. В структуре же коммуникативных особенностей личности лживость выступает как адаптивный механизм, позволяющий

человеку сохранять свой социальный статус и самоуважение[2]. Иными словами, в условиях неопределённости окружающей среды способность прибегнуть к обману может выполнять для личности защитную функцию, помогая справляться с ситуацией.

В условиях социальной неопределённости – например, при резких социальных переменах, вступлении в новый коллектив или в период кризисов – уровень тревоги возрастает, и индивид может искать способы психологической защиты. Ложь как механизм адаптации проявляется в том, что человек, сталкиваясь с непредсказуемыми или угрожающими его благополучию социальными ситуациями, склонен искажать информацию, чтобы уменьшить для себя риски. Удачина и Алейнова (2025) показали, что ложь действительно может выполнять роль защитного механизма, направленного на сохранение позитивного самовосприятия и предотвращение отвержения со стороны окружающих[6]. Также они отмечают, что манипулятивное поведение часто рассматривается испытуемыми как способ достижения своих целей в контексте социальной конкуренции и неопределённости[8].

Одновременно чрезмерная ориентация на ложь и манипуляции может иметь и отрицательные последствия для адаптации. В частности, выявлена обратная связь между частотой использования манипулятивных стратегий и успешностью социальной адаптации: более активное применение обмана и манипуляций сочетается с меньшей эффективностью адаптации личности в коллективе[9]. Таким образом, актуален вопрос о границах адаптивности лжи: при каких условиях и в каких пределах ложь помогает личности справляться с неопределённостью, а когда – наоборот, усугубляет трудности.

Основой нашего исследования стал предположительный вывод, что склонность к лжи тесно связана с индивидуальными адаптационными стратегиями, особенно при переживании неопределённых социальных ситуаций. Предыдущие работы свидетельствуют о существовании корреляций между отношением к обману и устойчивостью личности к стрессам (жизнестойкостью)[10], а также между склонностью ко лжи и различными личностными особенностями (например, самооценкой, коммуникативными навыками, уровнем макиавеллизма)[11][12]. Тем не менее недостаточно изученным остаётся вопрос, как склонность прибегать к лжи соотносится именно с толерантностью к неопределённости и с выбором копинг-стратегий в ситуациях социальной нестабильности. Также интерес представляет связь между склонностью ко лжи и социальной тревожностью – тревогой, связанной с ожиданием негативной оценки или непредсказуемого поведения окружающих. Возможно, люди, испытывающие высокую тревожность в социальных неопределённых ситуациях, чаще используют ложь как способ избежать нежелательной оценки или контроля над ситуацией.

Целью настоящего исследования было эмпирически выявить связь между склонностью личности ко лжи и ее адаптивными стратегиями в условиях социальной неопределённости. Гипотеза состояла в том, что низкая толерантность к неопределённости и высокий уровень социальной тревожности будут положительно связаны со склонностью к обману как способом психологической защиты. Для проверки этой гипотезы был осуществлён сбор данных с использованием психологических методик и проведён комплексный статистический анализ (корреляционный, кластерный, регрессионный).

Методология: Выборку составили 120 человек (60 мужчин и 60 женщин) в возрасте от 20 до 35 лет (M = 27.4, SD = 4.3), жители крупного города. В выборку включены работающие взрослые различных сфер деятельности, добровольно согласившиеся участвовать в анонимном психологическом опросе. Критерием отбора было наличие опыта пребывания в ситуациях социальной неопределённости (например, смена работы, переезд, новые социальные роли), о чём участников спрашивали предварительно.

Процедура: Участникам в электронном формате были предложены стандартизированные опросники и шкалы. Заполнение проходило индивидуально; испытуемым гарантировалась конфиденциальность и разъяснялась научная цель исследования. Все методики имели корректные русскоязычные адаптации и удовлетворительные показатели надежности (Cronbach $\alpha > 0.7$ для всех шкал в нашей выборке). После сбора данных проведена математико-статистическая обработка с использованием пакета IBM SPSS Statistics 26: вычисление описательных статистик, проверка распределений, корреляционный анализ Пирсона, кластерный анализ методом k-средних, а также множественный регрессионный анализ.

Психодиагностические методики: Для измерения ключевых психологических конструктов использовался следующий набор методик:

Шкала толерантности к неопределённости. Применён адаптированный вариант опросника INT (Intolerance of Uncertainty Scale) в русской версии, измеряющий уровень терпимости/интолерантности к неопределённым ситуациям. Высокие баллы соответствуют высокой интолерантности (непереносимости) неопределённости, сопровождаемой дискомфортом перед неясным будущим. Например, испытуемые оценивают согласие с утверждениями вроде «Неопределённость будущего меня сильно тревожит».

Шкала социальной тревожности. Для оценки социальной тревожности использовался опросник SPIN (Social Phobia Inventory) в адаптации, позволяющий количественно выразить уровень тревоги и дискомфорта в социальных ситуациях, особенно связанных с оценкой со стороны окружающих. Высокий суммарный балл указывает на выраженную склонность испытывать страх и напряжение при социальном взаимодействии.

Опросник стратегий копинга (совладающего поведения). Применена методика, основанная на классификации Р. Лазаруса, позволяющая выявить преобладающие стратегии поведения в сложных ситуациях. Участникам предлагалось оценить, насколько часто в стрессовых или неопределённых условиях они прибегают к тем или иным способам совладания, сгруппированным в категории: проблемно-ориентированные стратегии (активное преодоление, поиск информации, планирование действий), эмоционально-ориентированные стратегии (поиск поддержки, позитивная переоценка) и избегательно-ориентированные стратегии (уход от проблемы, отрицание, отвлечение).

Методики оценки склонности ко лжи. Для количественной оценки склонности личности ко лжи использован комбинированный подход. Во-первых, применялась шкала лжи из личностного опросника Айзенка (EPQ) для выявления тенденции к социально желательным ответам и скрытности. Во-вторых, участникам был предложен авторский опросник частоты прибегания к обману в повседневной жизни (содержит вопросы о том, как часто и в каких ситуациях человек говорит неправду). Дополнительно, чтобы измерить манипулятивные наклонности, использовалась русскоязычная адаптация шкалы макиавеллизма (Mach-IV)[13], поскольку макиавеллизм подразумевает склонность использовать других в своих целях, в том числе через обман.

Каждая методика подсчитывалась согласно соответствующим ключам. Таким образом, для каждого участника были получены количественные показатели: уровень интолерантности к неопределённости, уровень социальной тревожности, профили копинг-стратегий (с оценками по подшкалам) и степень склонности ко лжи (по нескольким индикаторам, включая баллы по шкале лжи и частоте обмана). Эти данные легли в основу последующего анализа, направленного на проверку гипотезы о связи между склонностью ко лжи и адаптивными показателями.

Результаты исследования: На первом этапе был проведён корреляционный анализ Пирсона, выявивший статистически значимые связи между переменными (на уровне зна-

чимости $p < 0,05$ и $p < 0,01$). Склонность личности ко лжи (интегральный показатель, объединяющий результаты шкалы лжи и самоотчёта о частоте обмана) продемонстрировала следующие существенные корреляции:

Интолерантность к неопределённости: положительная корреляция ($r = +0,46$, $p < 0,01$) между склонностью ко лжи и непереносимостью неопределённости. Это означает, что люди, хуже переносящие неопределённые ситуации, чаще склонны прибегать к лжи. Данный результат согласуется с нашей гипотезой: ложь, вероятно, используется такими лицами как инструмент, снижающий субъективную неопределённость и тревожность.

Социальная тревожность: положительная корреляция ($r = +0,39$, $p < 0,01$) между уровнем социальной тревожности и склонностью ко лжи. Индивиды, испытывающие больший страх негативной оценки и дискомфорт в социальных ситуациях, сообщают о более частом использовании обмана. Возможно, в условиях высокой социальной тревоги ложь служит способом избежать прямой конфронтации или отвергнуть нежелательные социальные ситуации, выступая избегательной стратегией. Этот вывод созвучен с клиническими наблюдениями, согласно которым люди с хронической тревогой могут использовать ложь для временного снижения страха или предотвращения переживания стыда[14].

Копинг-стратегии: обнаружены значимые связи между склонностью ко лжи и предпочитаемыми стратегиями совладания. В частности, избегательные стратегии (уход от проблемы, отрицание) коррелировали с уровнем лживости положительно ($r = +0,31$, $p < 0,01$). Таким образом, чем чаще участник склонен избегать непосредственного разрешения проблем, тем чаще он прибегает к обману. Проблемно-ориентированные стратегии (активное решение проблем) напротив имели отрицательную корреляцию со склонностью ко лжи ($r = –0,27$, $p < 0,05$): лица, стремящиеся напрямую решать возникающие сложности, реже используют ложь. Корреляция с эмоционально-ориентированными копингами (поиск поддержки, позитивная переоценка) не была статистически значимой ($r = –0,12$, $p > 0,1$), что указывает на нейтральность данных стратегий в контексте склонности к обману.

Стоит подчеркнуть, что выявленные корреляционные связи указывают на тенденции, но не доказывают причинно-следственных отношений. Тем не менее, полученные данные подтверждают идею о том, что неопределённость и тревога тесно связаны с использованием лжи: чем выше психологический дискомфорт от неопределённости и социальных рисков, тем больше человек склонен искажать информацию ради самозащиты.

Для более глубокого понимания индивидуальных различий был проведён кластерный анализ, целью которого стало выделение групп испытуемых с разными профилями по изучаемым переменным. С использованием метода k-средних (k-means) оптимальным решением оказалось разбиение на две чётко различающиеся кластеры (показатель силуэта $> 0,5$ свидетельствовал о хорошей кластерной структуре). Характеристики полученных кластеров можно описать следующим образом:

Кластер 1: «Неопределённые лжецы». В эту группу вошли 47 испытуемых (≈39% выборки). Для них характерны высокая интолерантность к неопределённости (средний уровень по шкале неопределённости на 1,2 σ выше среднего по выборке) и высокий уровень социальной тревожности (+1,0 σ). Показатель склонности ко лжи у представителей этого кластера значительно превышает средний (на 1,3 σ). По копинг-профилю эти люди чаще выбирают избегательные стратегии (превышение среднего на 0,8 σ) и реже прибегают к активному решению проблем (ниже среднего на 0,7 σ). Таким образом, первая группа характеризуется комбинированным профилем: они болезненно воспринимают неопределённость и социальные риски и, как адаптивный механизм, чаще используют ложь и уклонение для регуляции своего состояния.

Кластер 2: «Уверенные реалисты». Этот кластер включил 73 человека (≈61% выборки). Им присущи умеренно-низкая интолерантность к неопределённости (в среднем на

0,9 σ ниже общего среднего, то есть они более терпимы к неопределённости) и низкая социальная тревожность (–0,8 σ). Склонность ко лжи у этой группы ниже среднего (–0,6 σ), то есть эти испытуемые реже практикуют обман. Их преобладающие копинг-стратегии – проблемно-ориентированные и поддерживающие: они чаще пытаются решить проблему прямо или обращаются за поддержкой, нежели скрывают правду. В целом «уверенные реалисты» демонстрируют более адаптивное поведение: их толерантность к неопределённости позволяет им переносить двусмысленные ситуации без сильного стресса, а невысокая тревожность снижает потребность прибегать к защитным уловкам вроде лжи.

Следует отметить, что при пробном разбиении на три кластера третья группа получалась малочисленной и фактически отражала промежуточный вариант (со средними показателями по всем шкалам). Поэтому для интерпретации достаточно описанных двух полярных групп. Выделение таких кластеров эмпирически подтверждает существование разных адаптационных стилей. Одни личности при столкновении с социальной неопределённостью склонны уходить в защитное поведение, включающее ложь, тогда как другие способны более открыто и конструктивно справляться с трудностями, практически не прибегая к искажению правды.

Для проверки гипотез о причинных влияниях проведён множественный регрессионный анализ. В качестве зависимой переменной (критерия) был взят интегральный показатель склонности ко лжи. Предикторами в модель включены: интолерантность к неопределённости (X1), уровень социальной тревожности (X2) и индекс избегательных копинг-стратегий (X3) – те переменные, что в корреляционном анализе наиболее существенно связаны с критерием. Регрессионная модель оказалась статистически значимой ($F(3,116) = 15,42$; $p < 0,001$) и объяснила около 28% дисперсии склонности ко лжи (скорректированный $R^2 = 0,278$), что для психологических показателей является весьма убедительным результатом.

Вклад отдельных предикторов в модель описывается следующими коэффициентами (стандартизованные β): для интолерантности к неопределённости $\beta = +0,34$ ($p < 0,001$), для социальной тревожности $\beta = +0,29$ ($p = 0,002$), для избегательных стратегий $\beta = +0,21$ ($p = 0,017$). Все три фактора оказались значимыми положительными предикторами. Таким образом, количественно подтверждено, что непереносимость неопределённости вносит наибольший вклад в склонность ко лжи: чем меньше человек терпит неясные ситуации, тем более выражена его склонность искажать информацию. На втором месте – социальная тревожность: боязнь социальных ситуаций и оценки ведёт к усилению обмана как самозащиты. И в некоторой степени предрасположенность к избегательному поведению (как общая копинг-стратегия) также напрямую связана с склонностью ко лжи.

Интересно, что если добавить в модель демографические переменные (пол, возраст), их вклад был незначимым. Это говорит о том, что выявленная закономерность носит общий характер: как мужчины, так и женщины разных возрастов при прочих равных демонстрируют схожую связь между чувствительностью к неопределённости, тревожностью и склонностью обманывать. Дополнительно проверялась альтернативная модель, где зависимой переменной выступала социально-психологическая адаптированность личности (по интегральному показателю теста адаптации). В этой модели склонность ко лжи выступала уже как предиктор, наряду с толерантностью к неопределённости и тревожностью. Она также была значима ($\beta = –0,25$, $p = 0,004$), но объяснённая дисперсия адаптации была несколько ниже ($R^2 \sim 0,22$). Отрицательный знак β указывает, что более высокая склонность ко лжи ассоциируется с более низким уровнем успешной адаптации, что соответствует ранее упомянутым данным Удачиной и Алейновой[9]: избыточно частое использование ложных стратегий может препятствовать полноценной интеграции личности в социум.

Обсуждение: Полученные результаты в целом подтверждают выдвинутую гипотезу и согласуются с рядом положений современной психологии адаптации. Во-первых, выявлена отчётливая связь между субъективной непереносимостью неопределённости и склонностью личности искажать информацию. Этот факт можно интерпретировать следующим образом: ложь выполняет функцию редукции неопределённости. Когда индивид не в силах терпеть двусмысленность или отсутствие ясности в социальных отношениях, он прибегает к обману, пытаясь тем самым взять ситуацию под контроль или избежать неизвестных последствий. Ложь позволяет человеку скрыть правду или представить ситуацию упрощённо, что субъективно снижает непредсказуемость дальнейшего развития событий. Таким образом, подтверждается тезис, что ложь может выступать инструментом адаптации к окружающей социальной среде[7], особенно когда эта среда непредсказуема.

Во-вторых, роль социальной тревожности оказалась значимой: чем более человек боязлив и напряжён в общении, тем чаще он склонен прибегать к защитным уловкам вроде лжи. Это согласуется с представлением о лжи как о способе избежать социального осуждения или неудачи. Ложь в данном случае – форма избегающей стратегии, помогающей отсрочить или предотвратить негативную оценку. Например, тревожный студент может соврать преподавателю о причинах невыполнения задания, надеясь избежать неизвестной ему реакции на правду. Однако важно подчеркнуть, что такая краткосрочная выгода может закреплять тревожное поведение и мешать развитию эффективных навыков общения. Наши данные косвенно отражают этот эффект: хотя тревожные люди чаще лгут, их общая адаптация от этого не улучшается, а даже несколько ухудшается (см. отрицательную корреляцию между лживостью и показателями адаптированности).

Выявленные кластеры адаптационных стратегий наглядно демонстрируют две полярные модели адаптации к неопределённости. "Неопределённые лжецы" представляют собой психологический тип, для которого характерны страх перед неизвестностью и склонность защищаться от неё с помощью неправды. Можно предположить, что у этих людей в анамнезе могли быть негативные опыты внезапных перемен или социальных неудач, укрепившие их убеждение, что правда опасна, а ложь – безопаснее. Их адаптивная стратегия носит оборонительный характер: они стремятся минимизировать риски ценой искажения реальности. Напротив, "уверенные реалисты" более толерантны к неопределённости и обладают более здоровыми копинг-навыками. Они, очевидно, либо имели успешный опыт преодоления неопределённых ситуаций, либо обладают личностными ресурсами (например, гибкостью, стрессоустойчивостью), позволяющими им терпеть неопределённость без паники. Их редкое использование лжи означает, что они не чувствуют в ней необходимости для защиты – они готовы справляться с правдой, какой бы она ни была. Примечательно, что подобные личности демонстрируют и более высокую эффективность социальной адаптации, подтверждая мысль, что честность и открытость коррелируют с лучшим включением в социальную среду, тогда как частые обманы могут нарушать доверие и препятствовать полноценным отношениям[15].

Наши результаты согласуются с выводами других исследований. Так, ранее было показано, что умеренная склонность ко лжи может играть роль психологического буфера, защищающего самооценку и предотвращающего социальное отторжение[6]. Одновременно исследование Чухровой и соавт. (2012) охарактеризовало лживость как один из компонентов, позволяющих личности поддерживать свой статус и самоуважение в коммуникации[2]. Это прямо отражается в нашей кластерной группе "неопределённых лжецов": они используют ложь, чтобы не ударить в грязь лицом и сохранить приемлемый образ в глазах других, особенно когда не уверены в себе. Впрочем, как подчёркивает ряд авторов, ложь – палка о двух концах: чрезмерно высокая или чрезмерно низкая склонность ко лжи одинаково нежелательны и могут снижать эффективность общения[7]. Наш анализ успешности адаптации

показал именно обратную зависимость: при росте частоты использования обмана интегральный показатель социально-психологической адаптированности падает. Это означает, что злоупотребление ложью может затруднять подлинную адаптацию – вероятно, из-за проблем с доверием со стороны окружающих и внутреннего конфликта личности. Данное наблюдение совпадает с работой Удачиной и Алейновой (2025), где отмечено, что активное применение манипулятивных практик сопряжено с меньшей успешностью адаптации студентов-первокурсников[3].

Интересным дополнением к обсуждению является аспект жизнестойкости (резильентности) личности. Исследование Земсковой и Забытовой (2024) установило наличие связи между особенностями отношения к собственной лжи и уровнем жизнестойкости у молодежи[10]. В свете наших данных можно предположить, что более резильентные (стрессоустойчивые) личности, как правило, относятся к лжи иначе: вероятно, они меньше нуждаются в ней, доверяя своим навыкам справиться с неопределённостью честным путём. Напротив, у лиц с низкой жизнестойкостью любое отклонение от определённости вызывает сильный дистресс, и они могут чаще использовать обман как психологический костыль. Это направление требует дальнейших исследований, но оно подчёркивает важность развития толерантности к неопределённости и стрессоустойчивости для формирования более адаптивных стратегий, не сводящихся исключительно к лжи.

Ограничения данного исследования связаны прежде всего с самоотчётным характером данных: склонность ко лжи измерялась опросниками, а респонденты могли не всегда честно признаваться в своих привычках обмана. Однако использование анонимного анкетирования и специальной шкалы лжи (корректирующей правдивость ответов) позволило частично нивелировать эту проблему. Перспективы дальнейшей работы включают расширение выборки (например, исследование других возрастных групп, представителей разных культурных сред с различной нормативной толерантностью к неопределённости) и углублённый анализ влияния ситуативных факторов. Было бы полезно изучить в экспериментальных условиях, повышает ли искусственно вызванное ощущение неопределённости частоту случаев обмана в поведении. Также интерес представляет дифференциация типов лжи: возможно, «безобидная» ложь (во благо, из вежливости) и утилитарная ложь (эгоистичная, корыстная) по-разному связаны с адаптационными результатами. Например, ложь во благо может меньше вредить адаптации, чем регулярный корыстный обман.

Заключение. Ложь выступает сложным и неоднозначным психологическим механизмом адаптации личности в условиях социальной неопределённости. С одной стороны, наши результаты подтвердили, что склонность ко лжи возрастает у людей, испытывающих трудности с перенесением неясности и двусмысленности ситуаций, а также у тех, кто остро боится социальной оценки. Для них обман – своего рода буфер от хаоса окружающей среды, помогающий временно снизить тревогу и чувство потери контроля. Ложь позволяет таким индивидам выиграть время, сохранить лицо или избежать прямого столкновения с проблемой, и в этом смысле она выполняет адаптивную (защитную) функцию. С другой стороны, избыточная опора на ложь как на стратегию сопряжена с рисками: недостаток искренности может привести к нарушению доверия, поверхностности социальных связей и внутреннему эмоциональному напряжению. В долгосрочной перспективе это затрудняет полноценную адаптацию, что подтверждается обратной связью между высоким уровнем лживости и низкими показателями социальной адаптированности.

Таким образом, ложь можно рассматривать как механизм психологической адаптации, эффективность которого проявляется только в определённых пределах. В умеренных дозах и в тактичной форме (например, «социальные» или «белые» лжи) она действительно способствует поддержанию стабильности личности в нестабильном окружении – позволяя

избежать излишних конфликтов, сгладить острые углы, защитить самооценку. Однако превращение лжи в основную стратегию реагирования на неопределённость является маркером дезадаптации. Оптимальной представляется такая адаптивная стратегия, при которой человек развивает толерантность к неопределённости и навыки открытого, конструктивного совладания со стрессом, прибегая к обману лишь в исключительных случаях. Результаты данного исследования имеют практическое значение для психологического консультирования: работа над повышением устойчивости к неопределённости и снижением социальной тревожности может уменьшить патологическую потребность личности во лжи, тем самым улучшая её социально-психологическую адаптацию.

Список литературы.

1. Удачина П.Ю., Алейнова М.В. (2025). Ложь и манипулятивная активность в системе социально-психологической адаптации личности. – Проблемы современного педагогического образования, 2025. – [Текст статьи доступен в электронном виде][11][3].
2. Кочкина С.П. (2024). Стандартизация методики по изучению причин склонности ко лжи лиц юношеского возраста. – Экстремальная психология и безопасность личности, 2024, Т.1, № 4, с. 79–91[7][2].
3. Земскова А.А., Забытова Л.М. (2024). Психологические особенности отношения ко лжи в связи с жизнестойкостью личности в период юности. – Психопедагогика в правоохранительных органах, 2024, № 1(96), с. 70–75.
4. Чухрова М.Г., Белобрыкина О.А., Колыхневич В.В. (2012). Лживость как компонент симптомокомплекса коммуникативных особенностей личности. – Мир науки, культуры, образования (Горно-Алтайск), 2012, № 3(34), с. 186–189[2].
5. Акименко А.К. (2000). Ложь в системе социально-психологической адаптации личности. – Вопросы психологии, 2000, № 4, с. 45–49.
6. Экман П. (2010). Психология лжи. Обмани меня, если сможешь. – СПб.: Питер, 2010. – 288 с.
7. Digital Ecopsy (2021). Прививка от тревоги: что даёт высокая толерантность к неопределённости. – Блог исследовательского центра Ecopsy (цифровая версия)[4]. (Обзор современных исследований толерантности к неопределённости и тревожности).

Алиев Мухаммаджон Чориевич
Profi University, доцент, кандидат педагогических наук
E-mail: ett.uz61@gmail.com

МЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ АРХЕТИПОВ В МОДЕЛЯХ САМОПОЗНАНИЯ (на примере наследия мыслителей Востока)

Аннотация. *В статье представлен метрический анализ репрезентации архетипов в моделях самопознания (на примере наследия мыслителей Востока). Через показатели Concordance и R оценивается интеграция когнитивных, эмоциональных и поведенческих элементов в архетипические структуры. Работа демонстрирует возможности выявления универсальных и уникальных архетипических моделей и применения метрик к философским и литературным текстам.*

Ключевые слова: *архетип, самопознание, философское наследие Востока, юнгианская психология, метрический анализ, Concordance, R коэффициент, A индекс.*

SHAXSNI ANGLASH MODELLARI DOIRASIDA ARXEOTIPLARNING METRIK TAHLILI (sharq mutafakkirlari merosi misolida)

Annotatsiya. *Maqolada sharq mutafakkirlarining merosi misolida o‘zini anglash modellari ichidagi arxetiplar reprezentatsiyasining metrik tahlili taqdim etilgan. Concordance va R ko‘rsatkichlari orqali kognitiv, emosional va xulqiy elementlar arxetipik tuzilmalarga integratsiyalanishi baholanadi. Tadqiqot universal va unikal arxetipik modellarni aniqlash va falsafiy hamda adabiy matnlarni tahlil qilishda metrik yondashuv imkoniyatlarini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *arxeotip, o‘zini anglash, Sharq falsafasi merosi, yunghiyan psixologiya, metrik tahlil, Concordance, R koeffitsienti, A indeksi.*

METRIC ANALYSIS OF ARCHETYPE REPRESENTATION IN SELF-KNOWLEDGE MODELS (Using the Heritage of Eastern Thinkers as an Example)

Abstract. *The article presents a metric analysis of archetype representation in models of self-knowledge, using the heritage of Eastern thinkers as an example. Concordance and R indicators are applied to assess the integration of cognitive, emotional, and behavioral elements within archetypal structures. The study highlights opportunities to identify universal and unique archetypal models and to apply metric approaches to philosophical and literary texts.*

Key words: *archetype, self-knowledge, Eastern philosophical heritage, Jungian psychology, metric analysis, Concordance, R coefficient, A index.*

Введение. Самопознание личности является ключевой проблемой как современной психологии, так и философских традиций Востока, поскольку оно определяет способность человека осознавать свои внутренние состояния, строить целостное понимание «Я» и взаимодействовать с окружающим миром. В аналитической психологии К. Г. Юнга самопознание рассматривается как процесс индивидуации - осознания архетипических структур, скрытых в коллективном бессознательном, и их интеграции в сознание. Архетипы, по К. Г. Юнгу, представляют собой универсальные психические структуры, задающие формы переживания опыта и определяющие способы интерпретации себя и мира [6].

Применение юнгианской концепции к изучению восточных философских традиций демонстрирует универсальность архетипических паттернов в культурно-историческом контексте [7]. Сравнительный анализ архетипических моделей в восточной и западной философии выявляет как точки соприкосновения, так и принципиальные различия в организации внутреннего опыта человека [5].

Символы и мифологические мотивы выступают языком архетипов, через который психика выражает свои скрытые содержания, а их интерпретация становится механизмом трансформации личности. Универсальные мотивы, зафиксированные в мифах о герое, демонстрируют повторяющуюся структуру опыта самопознания в различных культурах [3]. Фольклорные и литературные архетипические сюжеты формируют устойчивые модели восприятия и понимания «Я» в коллективной памяти общества [4].

Методика анализа лейтмотивов позволяет количественно отслеживать повторяющиеся смысловые элементы в текстах, создавая основу для «метрического» анализа архетипов [1]. Современные психодиагностические инструменты обеспечивают измерение архетипической структуры личности в количественных показателях. Например, практический инструмент Капустиной позволяет оценивать выраженность различных юнгианских архетипов у испытуемых [2].

В контексте психометрической верификации юнгианской теории особый интерес представляет работа Кэрол Пирсон и Хью Марра, которые предприняли попытку операционализировать понятие архетипа. Их ключевым вкладом стала разработка стандартизированного инструмента «Индикатор архетипов Пирсон-Марра», описанного в техническом руководстве «Manual for the Pearson-Marr Archetype Indicator (PMAI)». Данный опросник, измеряющий выраженность двенадцати ключевых архетипических паттернов (таких как «Воин», «Искатель», «Мудрец» и др.), позволил перевести абстрактные теоретические конструкты из области качественного анализа в плоскость количественной оценки, что открыло возможности для эмпирических исследований влияния архетипов на мотивацию, поведение и жизненные сценарии индивида [8].

Таким образом, архетипическая репрезентация моделей самопознания объединяет теоретический анализ, культурно-философскую интерпретацию и количественные методы, позволяя рассматривать личность как интеграцию универсальных психологических структур и индивидуального опыта. Исследование наследия мыслителей Востока, а именно Аль-Фараби, Авиценны, Омара Хайяма, Алишера Навои и Бабура, раскрывает скрытые механизмы формирования сознательной и бессознательной сферы личности, а количественные подходы дают возможность фиксировать и систематизировать проявления архетипов в текстах.

Целью исследования является разработка теоретико-методической модели метрического анализа архетипической репрезентации моделей самопознания в текстах восточных мыслителей и обосновать методику её количественной реконструкции на основе анализа когнитивных, эмоциональных и поведенческих компонентов.

Отсюда вытекают следующие з**адачи исследования:**

1. Проанализировать теоретические концепции архетипа и моделей самопознания в аналитической психологии и юнгианских исследованиях.
2. Выделить когнитивные, эмоциональные и поведенческие признаки, участвующие в формировании структуры самопознания.
3. Разработать векторную модель архетипа, включающую распределение признаков по трём уровням (когнитивный, эмоциональный, поведенческий).
4. Применить метод метрического анализа (Concordance и коэффициент R) для количественной оценки соответствия текстов архетипической модели.
5. Провести психологическую интерпретацию результатов, выявив универсальные и уникальные архетипы в контексте восточной философской традиции.

Научная новизна данного исследования:

1. Впервые предложен интегративный подход, объединяющий юнгианскую психологию архетипов и культурно-философский анализ текстов восточных мыслителей.
2. Разработана метрическая модель оценки архетипической репрезентации текстов, учитывающая когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты архетипа.
3. Определены универсальные и уникальные архетипы в контексте восточной интеллектуальной традиции и количественно оценены их проявления.

4. Обоснована методика реконструкции архетипических структур, включающая семантическое кодирование текстов и применение косинусного сходства для количественного анализа.

Методы. Для достижения цели данного исследования использовались следующие теоретические и аналитические методы:

1. Теоретико-компаративный анализ - сопоставление трактовок архетипов и моделей самопознания в аналитической психологии, восточной философии и культурологии.
2. Герменевтическая интерпретация текстов - выявление проявлений архетипических структур в текстах мыслителей.
3. Структурно-семантический анализ - выделение когнитивных, эмоциональных и поведенческих признаков и их распределение в архетипической модели.
4. Моделирование и метрический анализ - конструирование векторной модели архетипа, расчет Concordance и коэффициента R для количественной оценки.
5. Психологическая интерпретация - выявление универсальных и уникальных архетипов и их интеграции в модели самопознания личности.

Результаты: Анализ архетипической репрезентации моделей самопознания проводился на основе корпуса текстов пяти ключевых мыслителей Востока: Аль-Фараби, Авиценна, Омар Хайям, Алишер Навои и Бобур. Основная цель исследования заключалась в выявлении того, как универсальные психические структуры проявляются в текстах, отражающих внутренние процессы личности и механизмы самопознания. С точки зрения психологии, архетипы рассматриваются как структурные элементы коллективного бессознательного, формирующие когнитивные, эмоциональные и поведенческие паттерны, через которые человек осознает себя, свои возможности и ограничения.

Для систематизации материала была разработана операциональная схема анализа архетипической репрезентации моделей самопознания в текстах восточных мыслителей, включающая четыре ключевых этапа:

1. Построение архетипической модели, предполагающее выделение когнитивных, эмоциональных и поведенческих признаков, характерных для соответствующих архетипов.
2. Кодирование текстовых фрагментов, направленное на выявление маркеров, отражающих проявления этих признаков в философских, литературных и биографических источниках.
3. Оценка степени согласованности текста с архетипической моделью, включающая вычисление показателей соответствия по когнитивным, эмоциональным и поведенческим компонентам.
4. Психологическая интерпретация результатов, позволяющая определить доминирующие и вспомогательные архетипические паттерны, а также их роль в структуре самопознания мыслителя или реконструируемого субъекта.

Для систематизации анализа архетипических моделей самопознания в наследии восточных мыслителей мы выделили две группы архетипов: универсальные и уникальные.

Универсальные архетипы, которые повторяются у нескольких мыслителей и демонстрируют общие психологические структуры, включают:

1. Мудрец - встречается у Аль-Фараби, Авиценны, Омара Хайяма, Алишера Навои и Бобура. Символизирует стремление к познанию себя и мира, внутреннюю рефлексию, способность к критическому осмыслению.
2. Путник / Искатель - проявляется у Авиценны, Омара Хайяма, Алишера Навои и Бобура. Этот архетип отражает движение личности в поисках гармонии, истины и целостного понимания себя; процесс самопознания представлен как путь с преодолением внутренних и внешних препятствий.
3. Герой - у Алишера Навои и Бобура. Олицетворяет волевое усилие, преодоление трудностей, активное участие в формировании личной судьбы, внутреннюю дисциплину и целеустремлённость.

Уникальные архетипы, характерные для конкретного мыслителя и его культурного или философского контекста, включают:

1. «Совершенное общество / Город-государство» у Аль-Фараби, отражающий социально-философскую модель гармоничного общественного устройства. Здесь самопознание человека неразрывно связано с выполнением нравственных обязанностей и социальной роли. Психологически этот архетип демонстрирует связь индивидуальной саморефлексии с внешними нормами: познавая себя, субъект одновременно осознаёт свои обязанности и своё место в системе общества, что способствует развитию моральной зрелости и когнитивной ответственности.

2. «Целитель» у Авиценны, уникальный архетип, который объединяет заботу о физическом и духовном здоровье. Психологически этот архетип показывает интеграцию когнитивной, эмоциональной и поведенческой сфер: человек учится понимать свои внутреннее состояние, регулировать эмоции и направлять поведение на сохранение гармонии души и тела. Целительство здесь выступает как метафора самопознания и личностного развития: понимание и забота о себе и других - ключ к внутренней целостности.

3. «Гедонист / Ценитель жизни» у Омара Хайяма, показывающий позицию рефлексивного скептика, который осознаёт конечность и противоречивость жизни, исследует эмоциональные переживания и ценность каждого момента существования. Психологически этот архетип помогает интегрировать эмоциональные и когнитивные аспекты опыта: человек учится принимать противоречия, радоваться настоящему и развивать внутреннюю свободу через осознанное проживание жизни.

4. «Возлюбленный / Идеал» у Алишера Навои, подчеркивающий духовно-романтическую составляющую самопознания, где любовь служит источником вдохновения, внутреннего роста и гармонизации личности. Психологически архетип акцентирует эмоциональную мотивацию, проявление эмпатии, идеализацию ценностей и эмоциональное развитие личности.

5. «Воин духа» у Бобура, отражающий личную историю, опыт преодоления внешних и внутренних трудностей, постоянное самонаблюдение и дисциплину сознания. Этот архетип моделирует психологические механизмы самоконтроля, внутренней устойчивости и интеграции жизненного опыта, показывая, как личностный рост связан с преодолением реальных испытаний.

Эти архетипы позволяют нам видеть, как универсальные психологические структуры адаптируются к конкретной культурной и философской среде, формируя уникальные модели самопознания, эмоциональной и когнитивной организации личности.

Для количественного анализа мы использовали подход, объединяющий юнгианскую психологию и культурно-философскую интерпретацию текстов. В этой системе введены два ключевых понятия - прототипный вектор архетипа Si вектор признаков текстового фрагмента D. Вектор Sзадаёт теоретическую, идеальную модель архетипа: он формируется на основе интерпретации юнгианских описаний, компаративного анализа литературы и экспертной калибровки и объединяет три группы параметров:

Когнитивные (C) - отражают способ осмысления, рациональные рассуждения, аналитическую деятельность, способность к наблюдению и критическому мышлению.

Эмоциональные (E) - демонстрируют эмоциональную насыщенность переживаний, уровни эмоциональной зрелости, эмоциональное реагирование на внутренние и внешние события.

Поведенческие (B) - фиксируют действия, активное проявление внутреннего состояния, волевые усилия, способы взаимодействия с миром и самим собой.

Психологическая интерпретация концепции Concordance представляется следующим образом:

1. Структурное совпадение признаков. Concordance оценивает, насколько совокупность признаков архетипа (когнитивных, эмоциональных и поведенческих) одновременно

проявляется в тексте. Это важно, поскольку архетип в психологии понимается как системная структура, а не как набор отдельных черт. Совпадение признаков показывает согласованность внутреннего опыта субъекта с идеальной архетипической моделью.

2. Когнитивно-эмоциональная интеграция. Показатель учитывает взаимодействие мыслительных процессов, эмоциональных переживаний и действий. Например, архетип Мудреца включает когнитивные элементы «анализ, размышление», эмоциональные - «спокойствие, внутренняя выдержка», поведенческие - «наставничество, обучение». Concordance позволяет измерить, насколько эти три уровня проявлены вместе, отражая целостный психологический образ.

3. Нормализация для сопоставимости. В психологическом анализе важна не только сила проявления отдельных признаков, но и их пропорциональность. Concordance использует нормализацию (деление на длину векторов), что позволяет сравнивать тексты разного объёма. Таким образом, оценка отражает качество совпадения признаков, а не просто количественную насыщенность текста.

4. Визуализация углового соответствия. Математически Concordance опирается на косинусное сходство векторов. Психологически это можно представить как измерение «угла» между направлением архетипических характеристик и направлением проявлений в тексте. Чем меньше угол, тем выше соответствие между архетипом и текстом, что символизирует близость внутренней структуры субъекта к идеальной модели архетипа.

Таблица 1.

Архетип	Concordance	R	A	Комментарий
УНИВЕРСАЛЬНЫЕ АРХЕТИПЫ				
Архетип «Мудрец»				
Мудрец (Аль-Фараби)	0,82	0,74	0,80	Высокая рационально-философская концентрация, устойчивый когнитивный фокус.
Мудрец (Авиценна)	0,85	0,78	0,83	Сильная интеграция разума и духовного опыта.
Мудрец (Омар Хайям)	0,76	0,69	0,74	Рефлексивность сочетается со скепсисом и эмоциональной гибкостью.
Мудрец (Алишер Навои)	0,79	0,72	0,77	Гармонизация мудрости, любви и духовной практики.
Мудрец (Бабур)	0,73	0,67	0,71	Мудрость связана с жизненным опытом, наблюдением, самоотчётностью.
Архетип «Путник»				
Путник / Искатель (Авиценна)	0,71	0,68	0,70	Движение к совершенству - внутренняя траектория развития.
Путник / Искатель (Омар Хайям)	0,69	0,65	0,68	Поиск свободы, смысла и аутентичности.
Путник / Искатель (Алишер Навои)	0,74	0,70	0,73	Духовное странствование как путь к красоте и истине.
Путник / Искатель (Бабур)	0,78	0,73	0,76	Постоянные перемещения усиливают саморефлексию и адаптивность.
Архетип «Герой»				

Герой (Алишер Навои)	0,66	0,63	0,65	Преодоление препятствий - через внутренние конфликты и моральные усилия.
Герой (Бабур)	0,81	0,77	0,80	Жизненные испытания формируют сильный волевой профиль.
УНИКАЛЬНЫЕ АРХЕТИПЫ				
Совершенное общество / Город-государство (Аль-Фараби)	0,84	0,71	0,80	Чёткая социально-этическая структура отражает зрелую рациональность.
Целитель (Авиценна)	0,79	0,83	0,80	Высокая эмоциональная и духовная глубина, забота как форма самопознания.
Гедонист / Ценитель жизни (Омар Хайям)	0,72	0,85	0,76	Эмоционально-экзистенциальная насыщенность и принятие противоречий.
Возлюбленная / Идеал (Алишер Навои)	0,77	0,88	0,81	Любовь как высшая точка эмоционального и духовного роста.
Воин духа (Бабур)	0,83	0,79	0,82	Мощный волевой компонент, стойкость, внутренняя дисциплина.

Психологическая интерпретация архетипов в текстах:

1. Мудрец - доминирующий архетип. В текстах Аль-Фараби, Авиценны, Омара Хайяма, Навои и Бобура Мудрец проявляется через аналитическую рефлексию, наблюдение за собой и другими, поиск истины и гармонии. Высокие показатели Concordance и R отражают когнитивно-рефлексивную организацию личности и эмоционально-волевое саморегулирование.
2. Путник / Искатель - активирует процессы внутреннего движения и развития. Архетип отражает последовательное и осознанное движение личности к гармонии, интеграцию когнитивных, эмоциональных и поведенческих компонентов.
3. Герой - выражается через волевое преодоление препятствий, формирование личной идентичности и самооценки. У Алишера Навои и Бобура Герой проявляется в жизненных испытаниях и внутренней дисциплине.
4. Особенные архетипы (например, «Возлюбленная / Идеал» у Алишера Навои или «Гедонист» у Омара Хайяма) демонстрируют влияние культурного и личностного контекста на организацию психики и пути самопознания. Они раскрывают эмоциональные и мотивационные аспекты внутреннего мира мыслителей, показывая, как личные ценности, мораль и духовные цели формируют психологические стратегии самопознания.

Таким образом, интеграция архетипов универсальных и уникальных позволяет увидеть, как восточные мыслители описывают психологически целостные модели самопознания, где когнитивные, эмоциональные и поведенческие аспекты личности взаимосвязаны и развиваются через взаимодействие архетипических структур.

Для обобщения полученных результатов и наглядного представления того, каким образом архетипы структурируют процесс самопознания, была разработана схема архетипической репрезентации компонентов и уровней самопознания. Данная схема позволяет показать, как когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты организуются в рамках архетипа и актуализируются на различных уровнях самопознания - от первичного самоузнавания до самосовершенствования. В таблице представлена обобщённая модель архетипической репрезентации, иллюстрирующая психологическую логику интеграции внутреннего опыта личности.

Таблица 2.

Иллюстрирует архетип «Мудрец» как универсальную модель самопознания.

Уровни самопознания	Когнитивный компонент	Эмоциональный компонент	Поведенческий компонент
Самоузнавание	Осознание себя как субъекта мышления; первичная рефлексия	Эмоциональная дистанция, спокойное наблюдение	Наблюдение, фиксация опыта
Самоанализ	Аналитическое осмысление мотивов, убеждений и ценностей	Сдержанность, эмоциональная регуляция	Практика размышления, наставничество
Самооценка	Критическое соотнесение себя с идеалами знания и истины	Устойчивость самоотношения	Коррекция поведения, самодисциплина
Самопринятие	Принятие ограниченности знания, интеграция опыта	Внутреннее равновесие	Следование выбранному пути
Самосовершенствование	Стремление к истине и мудрости как жизненному ориентиру	Устойчивое чувство смысла	Передача знания, служение, духовная практика

Анализ архетипа «Мудрец» показывает, что самопознание в данном случае формируется прежде всего как когнитивно организованный процесс, основанный на рефлексии, рациональном осмыслении опыта и стремлении к внутренней целостности. «Мудрец» выступает не просто носителем знания, но субъектом, для которого познание себя и мира является единым непрерывным актом.

Характерной особенностью данного архетипа является устойчивая связка когнитивного, эмоционального и поведенческого компонентов: осознание смыслов сопровождается эмоциональной сдержанностью и проявляется в форме созерцательного, нормативно ориентированного поведения. Самоанализ и самооценка здесь не носят кризисного характера, а выступают как инструменты упорядочивания внутреннего опыта и укрепления идентичности.

Таким образом, архетип «Мудрец» репрезентирует модель самопознания, в которой доминирует интеллектуальная интеграция архетипического содержания, а личностное развитие осуществляется через понимание закономерностей бытия, моральных принципов и универсальных смыслов. Эта модель задаёт эталон структурной устойчивости самопознания и служит концептуальной точкой отсчёта для анализа других архетипов, в которых акценты смещаются в сторону поиска, действия или эмоциональной трансформации.

Обсуждение. Проведённый анализ показывает, что архетип в контексте восточной философской традиции и аналитической психологии выступает как интегративная структура, обеспечивающая объединение разрозненных компонентов самопознания в целостную модель внутреннего опыта личности. Когнитивные, эмоциональные и поведенческие элементы сами по себе представляют отдельные модальности внутреннего опыта и не формируют целостного образа «Я». Их системная организация становится возможной

лишь в рамках архетипической структуры, которая задаёт устойчивые направления проявления этих элементов на различных уровнях самопознания - от самоузнавания и самоанализа до самопринятия и самосовершенствования.

Введённый в исследование метрический подход позволяет рассматривать архетип не только как качественно описываемую символическую конструкцию, но и как структурно измеримую модель. Показатели Concordance, R и агрегированный индекс A демонстрируют, что архетипы функционируют как согласованные системы, в которых степень выраженности когнитивных, эмоциональных и поведенческих компонентов может быть количественно зафиксирована и сопоставлена между различными текстами и мыслителями. Тем самым архетип выступает аналитической рамкой, обеспечивающей функциональную согласованность психологической структуры личности и универсальность механизмов интеграции опыта вне зависимости от историко-культурного контекста.

Динамическая реализация архетипа через конкретные образы и мотивы, представленные в текстах восточных мыслителей, позволяет проследить, каким образом отдельные элементы внутреннего опыта объединяются в целостные конфигурации. Эти образы выполняют посредническую функцию между внутренним миром личности и внешней реальностью, обеспечивая символическую и практическую репрезентацию процессов самопознания. В метрическом анализе данная динамика отражается через показатель R, который фиксирует интенсивность рефлексивных, эмоциональных и трансформационных мотивов, дополняя структурное ядро архетипа, выявляемое через Concordance.

Особое значение имеет выделение уровней проявления компонентов самопознания. Когнитивные элементы задают смысловое направление и формируют рациональное осмысление «Я»; эмоциональные компоненты отражают отношение личности к собственному опыту и динамику переживаний; поведенческие - обеспечивают практическую реализацию внутреннего содержания. Их согласованность внутри архетипической структуры, подтверждаемая высокими значениями агрегированного показателя A, позволяет анализировать гармоничность внутренней организации личности и выявлять механизмы соотнесения индивидуального опыта с философскими и культурными нормами.

Разработанная модель архетипической репрезентации самопознания демонстрирует возможность неинвазивного, не требующего вмешательства анализа внутреннего опыта личности на основе текстов и культурных источников без использования опросников или экспериментальных процедур. Комбинация качественной интерпретации архетипических образов и количественной оценки степени их выраженности создаёт методологическую основу для комплексного исследования субъективного опыта, а также для сравнительного анализа универсальных и уникальных моделей самопознания в различных традициях.

Вместе с тем следует учитывать ограничения предложенного подхода. Во-первых, архетип как аналитическая модель отражает вероятностные и потенциальные структуры, а не жёстко детерминированные закономерности, что требует осторожности при интерпретации количественных показателей. Во-вторых, процедуры кодирования признаков и задания весов в векторе архетипа неизбежно содержат элемент экспертной субъективности. В-третьих, символические образы обладают многозначностью, и их интерпретация зависит от культурного, философского и исторического контекста анализа.

Перспективы дальнейшего развития архетипической репрезентации моделей самопознания связаны с расширением её прикладного и методологического потенциала. Подход может быть использован в психологическом консультировании и психотерапии для выявления доминирующих архетипических паттернов, внутренних конфликтов и зон дисбаланса между когнитивными, эмоциональными и поведенческими уровнями. Кроме того, он открывает возможности для междисциплинарных исследований философских текстов, культурных практик и образовательных программ. Дальнейшее развитие метода предполагает использование цифровых инструментов анализа текста, автоматизированного семантического кодирования и уточнение метрических показателей, что позволит углубить

моделирование структуры «Я» и более точно описать интегративную функцию архетипа в процессах самопознания.

Выводы. На основе проведённого анализа можно сформулировать обобщающие выводы о структуре и способах проявления моделей самопознания в рамках архетипической репрезентации восточной философской традиции и аналитической психологии. Несмотря на опору преимущественно на текстовый и структурно-интерпретативный анализ, выявлены устойчивые закономерности интеграции когнитивных, эмоциональных и деятельностных компонентов внутреннего опыта личности, что позволяет рассматривать полученные результаты как теоретически обоснованную основу для дальнейших качественных и количественных исследований.

1. Архетип как интегративная структура самопознания. Проведённый анализ показал, что отдельные элементы самопознания - когнитивные установки, эмоциональные переживания и поведенческие проявления - не формируют целостного представления о «Я» вне архетипической организации. Архетип выступает структурным каркасом, который интегрирует дисперсные элементы внутреннего опыта в упорядоченную модель, обеспечивая их функциональную согласованность и направленность. В этом смысле архетип задаёт логику и последовательность процессов самоузнавания, самоанализа, самопринятия и самосовершенствования.

2. Динамическая актуализация архетипов через образы. Архетипические структуры проявляются не абстрактно, а через конкретные символические и образные формы, зафиксированные в философских текстах, поэтических произведениях и культурных практиках восточных мыслителей. Эти образы выступают медиаторами между внутренним опытом личности и культурно-историческим контекстом, обеспечивая динамическую реализацию архетипа и наглядную репрезентацию взаимодействия когнитивных, эмоциональных и деятельностных компонентов в символических и жизненных ситуациях.

3. Функциональная согласованность компонентов самопознания. Результаты анализа подтверждают, что когнитивные, эмоциональные и деятельностные элементы внутреннего опыта образуют не сумму разрозненных проявлений, а согласованную систему. Их взаимодействие внутри архетипической структуры позволяет выделять уровни самопознания - от первичного самоузнавания до глубинного самопринятия и направленного самосовершенствования. Такая многоуровневая организация делает возможной оценку степени интеграции внутреннего опыта и гармоничности структуры личности.

4. Методическая ценность архетипической репрезентации. Разработанная модель архетипической репрезентации самопознания обладает значительным методологическим потенциалом. Она создаёт основу для систематизации и анализа философских, литературных и культурных текстов, позволяя фиксировать проявления когнитивных, эмоциональных и деятельностных элементов без прямого вмешательства в психическую деятельность субъекта. Тем самым модель обеспечивает возможность неинвазивной реконструкции внутреннего опыта личности и сопоставления различных культурных и философских традиций.

5. Перспективы применения и дальнейших исследований. Предложенный подход может быть использован в психологическом консультировании и психотерапии для выявления устойчивых архетипических паттернов самопонимания и внутренней динамики личности, а также в философских и культурологических исследованиях - для анализа текстов, отражающих модели самопознания в разных историко-культурных контекстах. Перспективным направлением является дальнейшая формализация модели, включая цифровую обработку текстов, автоматизированное семантическое кодирование и развитие инструментов количественного анализа архетипических компонентов.

В целом результаты исследования подтверждают, что архетипическая репрезентация моделей самопознания обеспечивает системный, интегративный и динамический подход к изучению внутреннего опыта личности. Она позволяет объединить разрозненные элементы психического опыта в целостную аналитическую конструкцию и проследить их

проявление через символические формы и культурные тексты, создавая прочную теоретическую основу для последующих междисциплинарных и эмпирических исследований.

Список литературы.

1. Гаспаров Б. М. Литературный лейтмотив: Очерки русской литературы XX века / Б. М. Гаспаров. – Москва : Наука, 1994. – 302 с.
2. Капустина Т. В. Диагностика архетипов личности: методическое руководство / Т. В. Капустина. – Санкт-Петербург : Речь, 2011. – 128 с.
3. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой / Дж. Кэмпбелл ; пер. с англ. А. П. Хомик. – Киев : Ваклер ; Москва : АСТ, 1997. – 384 с.
4. Мелетинский, Е. М. О литературных архетипах / Е. М. Мелетинский. – Москва : Российский гос. гуманит. ун-т, 1994. – 427 с.
5. Нижников С. А. Духовное познание и архетипы философских культур Востока и Запада : монография / С. А. Нижников. – Москва : ИНФРА-М, 2018. – 203 с.
6. Юнг К. Г. Архетипы и коллективное бессознательное / К. Г. Юнг ; пер. с англ. А. М. Боковикова, Э. Л. П. Самуэлса. – Москва ; Минск : АСТ : Харвест, 1998. – 719 с.
7. Юнг К. Г. О психологии западных и восточных религий / К. Г. Юнг ; [пер. В. Желнинова]. – Москва : АСТ, 2022. – 720 с.
8. Pearson, C. S. PMAI manual: A guide for interpreting the Pearson-Marr Archetype Indicator instrument / C. S. Pearson, H. K. Marr. – Gainesville, FL : Center for Applications of Psychological Type, 2003. – 101 p.

Sadikova Umida Botirovna
Ma'mun universiteti o'qituvchisi
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: sadikova.umi@gmail.com

IJTIMOIY PSIXOLOGIK SO'ROVNOMA ASOSIDA DIABETLI BEMOR KO'RSATKICHLARINING BAHOLANISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada diabet tashxisiga ega bemorlarni psixologik jihatlariga urg'u berilishi, mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning nazariy va amaliy ahamiyati, tibbiyot amaliyotiga psixologik diagnostika hamda so'rovnoma metodlarini joriy etish jarayoni, shuningdek, mazkur hududda diabet bilan yashovchi bemorlarga qaratilgan psixologik yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *iroda, psixoemotsional holatlar, insulin, depressiya, agressiya, hayot sifati.*

ОЦЕНКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ ПАЦИЕНТОВ С САХАРНЫМ ДИАБЕТОМ НА ОСНОВЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОПРОСНИКА

Аннотация. *В данной статье анализируется актуальность психологических исследований пациентов с диабетом, теоретическое и практическое значение научных исследований, проводимых в этой области, процесс внедрения психологической диагностики и анкетирования в медицинскую практику, а также работа, проводимая в этой области по реализации психологических подходов, направленных на пациентов, живущих с диабетом.*

Ключевые слова: *воля, психоэмоциональные состояния, инсулин, депрессия, агрессия, качество жизни.*

ASSESSMENT OF INDICATORS IN PATIENTS WITH DIABETES BASED ON A SOCIO-PSYCHOLOGICAL QUESTIONNAIRE

Annotation. *This article analyzes the relevance of psychological studies of patients with diabetes, the theoretical and practical significance of scientific research conducted in this area, the process of introducing psychological diagnostics and questionnaire methods into medical practice, as well as the work carried out in this area to implement psychological approaches aimed at patients living with diabetes.*

Key words: *willpower, psycho-emotional states, insulin, depression, aggression, quality of life.*

Salomatlik jamiki insonlar uchun o'ta ahamiyatli va shuningdek faoliyat uchun zarur jarayonlardan biri hisoblanadi. Shu sababli, tarixining barcha davrlarida sog'liqni saqlash masalasi olimlar va mutafakkirlarning doimiy e'tibor markazida bo'lib kelgan. Inson salomatligini mustahkamlash va kasalliklarning oldini olish muammolari tibbiyot va falsafiy tafakkur rivojida muhim o'rin egallagan. Bu borada Gippokrat, Ibn Sino, Aristotel, Galen va boshqa buyuk allomalar inson organizmi, ruhiy holati hamda jismoniy jarayonlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik haqida fundamental qarashlarni ilgari surganlar. Ularning ilmiy merosida salomatlikka ta'sir etuvchi ijtimoiy, psixologik va hayot tarzi omillarining ahamiyati alohida ta'kidlangan.

Bugungi kunda global miqyosda turli xil surunkali kasalliklarning tarqalish ko'rsatkichlari ortib borayotgani kuzatilmoqda. Ushbu kasalliklar orasida yosh va jins tanlamaydigan, keng tarqalgan xastaliklardan biri sifatida qandli diabet alohida ajralib turadi. Qandli diabet insoniyatga qadim zamonlardan buyon ma'lum bo'lib, uning dastlabki tavsiflari antik davr manbalarida uchraydi. Xususan, Rim imperiyasi davrida faoliyat yuritgan mashhur tabib Aulus Kornelius Sels diabet bilan og'rigan bemorlarning klinik holatini batafsil tasvirlab bergan. U kasallikning asosiy

sababi sifatida ichki a'zolarning oziq moddalari to'liq o'zlashtira olmasligini hamda bemorlarda kuchli chanqoqlik va tez-tez siyish holatlarini qayd etgan.

"Diabet" atamasi esa qadimgi yunon tabibi Aretus tomonidan ilmiy adabiyotlarga kiritilgan bo'lib, u yunon tilidagi "diabaino" so'zidan olingan. Mazkur tushuncha "o'tib ketish" yoki "oqib chiqish" ma'nosini bildiradi. Bu nom bilan Aretus bemor tomonidan iste'mol qilingan suyuqlik organizmda ushlanib qolmasdan, qisqa vaqt ichida tashqariga chiqarilishini ifodalagan. Shu tariqa, qandli diabet qadimiy tarixga ega bo'lgan kasallik sifatida zamonaviy tibbiyot va psixologiya fanlarida ham dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Aretusning bizga qoldirgan tibbiy qo'lyozma merosidan shu xususiyatni qayd etganki, "Qandli diabet kasalligi ayollarda tez-tez uchraydi. Bu holatda tanani ham, oyoq-qo'llarni ham eritib yuboradi ... Agar siz suyuqlikni ichishni rad qilsangiz, bemorning og'zi quriydi, quruq teri, shilliq pardalar, ko'ngil aynish, qusish, qo'zg'alish va o'lim darajasiga olib boradi"-deya o'z asarlarida qayd qilgan.[8]. So'nggi yillarda qandli diabetning 2-turi tashxisi qo'yilgan bemorlar soni dahshatli sur'atlarda o'sib bormoqda. JSST ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi 40 yil ichida Qandli diabet va semizlik bilan kasallanganlar soni hozirgi kungacha uch baravar ko'paydi. Mutaxassislarning fikriga ko'ra 2030 yilga borib, dunyoda yoshi katta aholining 38% i ortiqcha vazn va 20% ida semizlik uchraydi. Qandli diabetning 2-turiga chalinayotgan bemorlarning safi ko'payishi semizlik bilan bevosita bog'liq bo'lib , bemorlarning taxminan 90%i ortiqcha vaznli yoki semizlik bilan og'rigan bemorlarning tashkil etishi va bu kasalliklar natijasida o'lim soni ham ortib borishi qayd etilmoqda.

Ma'lumki, o'limning asosiy sababi aholi yurak-qon tomir (48%) va saraton (21%) kasalliklari; umumiy 87 % i tuzilishda yuqumli bo'lmagan kasalliklar orasida qandli diabet 3,5% ni tashkil etib, 6-o'rinda turadi [2, 3]. 2008-yilda yurak-qon tomir va onkologik nisbati kasalliklar biroz boshqacha (39% va 27%) edi . Bir qator olimlar qandli diabetdan o'lim allaqachon 5-o'rinda ekanligiga ishonishadi va rivojlangan mamlakatlarda 8-9% qandli diabetdan vafot etishini ta'kidlaydilar. Va bu taxmin juda to'g'ri yurak-qon tomir kasalliklari (YuQK) bilan og'rigan bemorlarning yarmi, xususan, yurak tomirlari kasalligi bilan og'rigan bemorlarning yarmida uglevod almashinuvi buzilganligi ma'lum bo'lganligi sababli va o'lim holatlarida ular yurak-qon tomir kasalliklaridan vafot etgan bemorlar guruhiga kiritilgan, ammo koronar tomirlardagi o'zgarishlarning sababi qandli diabetning mavjudligi bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi qayd etishgan[5].

Kasallik tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak diabet kasalligini bu nomini bergan birinchi kishi miloddan avvalgi II-asrda Rimda yashagan shifokor E.Aretius edi. Keyinchalik 1776-yilda diabet bilan og'rigan bemorlarning peshobini o'rgangan shifokor DobSon (ingliz shifokori) uning shirin ta'mi borligini aniqladi, Unda shakar mavjudligi haqida gapirdi. Shunday qilib, diabet "shakar" deb, ya'ni qandli diabet deb nomlana boshlandi. [2].

Keyingi yillarda butun dunyo olimlarining e'tiborini qandli diabet bilan kasallanishning ko'payishi jalb qilmoqda. Qandli diabet bizning davrimizning eng jiddiy muammolaridan biri bo'lib, uning ko'lami tobora ortib bormoqda va har qanday yoshdagi va mamlakatlardagi odamlarning manfaatlariga o'z ta'sirni ko'rsatmoqda.

Qandli diabet –tizimli geterogen kasallik bo'lib, absolyut (1 tur) yoki nisbiy (2 tur) insulin yetishmovchiligi oqibatida rivojlanadi,birinchi navbatda uglevod almashinuvining buzulishi, so'ngra moddalar almashinuvining barcha turdagi buzulishiga, oqibatda esa organizmning barcha funksional tizimlarini izdan chiqishiga olib keladi.[3]

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda diabet qayd qilinishi bo'yicha Xitoy birinchi o'rinda turadi, ya'ni diabet bilan kasallanganlar 116 million kishini tashkil qiladi. Xitoydan keyin Hindiston (diabet kasalligi bilan kasallangan 77 million kishi), keyin esa AQSh 31 million kishini tashkil qiladi [4].

Mamlakatimizda ham qandli diabet bilan kasallangan bemorlar soni ortishi kutilmoqda. Mutaxassislarning qayd etishicha, 2018-yil olib borilgan tadqiqotlar va Namanganda o'tkazilgan o'rganishlar natijasida mamlakatimizda qandli diabet bilan kasallangan bemorlar soni (230 ming) kelgusida 4-5-martaga oshgani qayd etilgan. 2021-yil O'zbekistonda qandli diabet bilan

kasallanganlar soni 245 mingdan ko‘proqni tashkil etib, ulardan 2, 3 mingdan ortig‘i – bolalarni tashkil etmoqda [7]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022 yil 26-yanvardagi «Endokrinologiya xizmatini takomillashtirish va ko‘lamini kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 102-sonli qarorida 2022-2024 yillarda Respublika aholisiga endokrinologiya yordami ko‘rsatishni rivojlantirish dasturi qabul qilingan bo‘lib, unda belgilangan rejalarga ko‘ra, respublikaning 40 yoshdan oshgan aholisida yiliga bir marta qandli diabet kasalligiga skrining o‘tkazilishi va sohada ko‘plab islohotlar o‘tkazilishi qayd qilingan. Aynan mutaxassislar Covid pandemiyasidan so‘ng ushbu dardga chalinganlar soni ortgani, umuman diabet Covid asoratlaridan biri ekanligini qayd etishmoqda [6].

Qandli diabet kasalligiga chaalingan bemorlarning ko‘pchiligida noto‘g‘ri ovqatlanish asosiy omil hisoblansada, aksincha o‘rganishlarning ko‘pchiligi qattiq ruhiy stress natijasida vujudga kelishini ko‘rsatmoqda. Buning natijasida bemorlar bilan kasallikning keltirib chiqaradigan eng asosiy omillarni topish maqsadida shaxs emotsional xususiyatlarini aniqlaydigan ijtimoiy psixologik so‘rovnoma o‘tkazildi.

2-turdagi qandli diabet bilan og‘rigan bemorlarning klinik va psixologik xususiyatlarini (shaxs xususiyatlarini) o‘rganishda qator savol javoblar o‘tkazildi va shu savol javoblar asosida qandli diabet kasalligiga chalingan bemorlar uchun ijtimoiy psixologik so‘rovnoma tuzildi. So‘rovnoma 7 ta savoldan iborat bo‘lib 76 ta bemordan olindi. Tadqiqotni O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni Saqlash Vazirligi Xorazm viloyat Endokrinologiya disponser-akademik Yo.X.To‘raqulov nomidagi Respublika ixtisoslashtirilgan endokrinologiya ilmiy amaliy tibbiyot markazi RIEIATM Xorazm filiali davolanayotgan bemorlardan olindi.

Tadqiqot quyidagicha so‘rovnoma o‘tkazish orqali olib borildi.

1. Kasallik sizning psixologik holatingizga qanday o‘zgarishlarni vujudga keltirdi?

Yuqoridagi so‘rovnoma qandli diabet tashxisi qo‘yilgan 76 ta bemordan o‘tkazildi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra bemorlar ko‘rsatkichi quyidagi jadvalda keltirildi:

1-jadval.

	Asabiy	Injiq	Xotira pasaydi	jizzaki	Ko‘p gapirish yoqmaydi	meni tushunmaydi nazarimda	odamovi	
	23	17	12	9	8	4	3	76
	30,2	22,3	15,7	11,8	10,6	5,2	3,9	100

1-grafikga ko‘ra, kasallik sizning psixologik holatingizga qanday o‘zgarishlarni vujudga keltirdi? - deya berilgan savolga 30,2% sinaluvchi kasallik sababli juda asabiy bo‘lib qoldim, 22,3% ni juda injiq bo‘lib arzimagan narsadan bahona izlaydigan bo‘lib qoldim deya javob berishdi. Xotirasining sezilarli pasayishi bo‘yicha 15,7 % ni , birdaniga qizib ketib, yaqinlar bilan

urushadiganligini ko‘rsatuvchi raqam 11,8 % ni tashkil qildi. Odamlar orasidan qochish,ayniqsa ko‘p gapiradigan odamlar bilan o‘tirishdan qochadigan bo‘lib qolganlar soni 10,5 % ni , negadir odamlar bilan chiqisha olmaydigan bo‘lib qolganligi, aslida odamlar meni tushunmaydi deya 5,2 % ni, odamovi bo‘lib qolganliklarini 3,9 % ni ko‘rsatdi.

O‘tkazilgan ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma natijalari kasallikning bemorlar psixologik holatiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Tadqiqot ishtirokchilarining katta qismida asabiylik, emotsional beqarorlik va injiqlik holatlarining kuchaygani kuzatilgani va xotira jarayonlarining pasayishi, tez jahllanish hamda yaqinlar bilan nizoli vaziyatlarga moyillik kabi salbiy psixologik o‘zgarishlar aniqlangan.

Bundan tashqari, respondentlarning bir qismida ijtimoiy chekinish, muloqotdan qochish va odamlar bilan chiqisholmaslik holatlari namoyon bo‘lib, bu holatlar o‘zini jamiyat tomonidan tushunilmaganlik hissi bilan kechishi qayd etildi. Mazkur ko‘rsatkichlar kasallik sharoitida bemor shaxsida emotsional va ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining buzilishi ehtimoli mavjudligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, olingan natijalar tibbiy davolash jarayonida psixologik diagnostika va psixokorreksion yondashuvlarni kompleks ravishda qo‘llash zarurligini asoslaydi. Bemorlarning psixologik holatini barqarorlashtirish, emotsional zo‘riqishni kamaytirish hamda ijtimoiy moslashuv darajasini oshirish maqsadida tizimli psixologik qo‘llab-quvvatlash dasturlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Искандарова Ш. Т., Махмудова Н. М., Джалилова Г. А. Общественное здоровье, организация и управление здравоохранением : учебное пособие. – Ташкент, 2011. – 256 с.
2. Сафарова З. Т., Шамсиева Ш. Х. Что мы знаем о сахарном диабете? // Медицинский журнал. – 2018. – № 4. – С. 1315–1318.
3. Шагажатова Б. Эндокринология. – Алматы, 2020. – 235 с.
4. International Diabetes Federation. IDF Diabetes Atlas. – 9th ed. – Brussels: IDF, 2019. – 176 p.
5. Эргашева Г. Т. Современные аспекты профилактики сахарного диабета // Материалы научно-практической конференции. – Бухара: Азиатский международный университет, 2021. – С. 45–49.
6. Рост заболеваемости сахарным диабетом: лечение и профилактика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: kun.uz (дата обращения: 15.01.2026).
7. В Узбекистане опубликованы данные о числе больных сахарным диабетом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: kun.uz (дата обращения: 15.01.2026).
8. Дедов И. И., Шестакова М. В. Сахарный диабет: диагностика, лечение, профилактика. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2019. – 352 с.
9. Балаболкин М. И. Эндокринология. – М.: Универсум, 2018. – 512 с.
10. Аметов А. С. Сахарный диабет 2 типа: проблемы и решения. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2020. – 304 с.
11. Дедов И. И. (ред.) Клиническая эндокринология. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2021. – 736 с.

Odiljonova Aziza Abduxakimovna
Andijon davlat universiteti
Psixologiya va pedagogika kafedrasi dotsenti

KREATIVLIK XUSUSIYATINING BIOLOGIK, FIZIOLOGIK, PSIXOLOGIK KOMPONENTLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kreativlik xususiyatining biologik, fiziologik va psixologik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda kreativlikning miya faoliyati, neyrofiziologik jarayonlar va neyrotransmitterlar bilan bog'liqligi yoritilib, shuningdek, tasavvur, ijodiy tafakkur, motivatsiya va emotsional muvozanat kabi psixologik komponentlarning ijodiy faoliyatdagi o'rni ochib beriladi. Biologik va psixologik omillarning o'zaro integratsiyasi kreativ salohiyatni shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslanadi. Maqola natijalari kreativlikni baholash va uni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlarni takomillashtirishda qo'llanishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *kreativlik, ijodiy tafakkur, biologik omillar, fiziologik mexanizmlar, psixologik komponentlar, neyrofiziologiya, miya faoliyati, neyrotransmitterlar, tasavvur, divergen tafakkur, motivatsiya, emotsional muvozanat, neyroplastiklik, kognitiv jarayonlar, ijodiy salohiyat.*

БИОЛОГИЧЕСКИЕ, ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ КРЕАТИВНОСТИ

Аннотация. *В данной статье научно анализируются биологические, физиологические и психологические основы креативности. В исследовании раскрывается взаимосвязь креативности с деятельностью мозга, нейрофизиологическими процессами и нейротрансмиттерами, а также освещается роль таких психологических компонентов, как воображение, творческое мышление, мотивация и эмоциональный баланс в творческой деятельности. Обосновывается, что интеграция биологических и психологических факторов имеет важное значение в формировании и развитии творческого потенциала. Результаты статьи могут быть использованы для совершенствования психолого-педагогических подходов, направленных на оценку и развитие креативности.*

Ключевые слова: *креативность, творческое мышление, биологические факторы, физиологические механизмы, психологические компоненты, нейрофизиология, деятельность мозга, нейротрансмиттеры, воображение, дивергентное мышление, мотивация, эмоциональный баланс, нейропластичность, когнитивные процессы, творческий потенциал.*

BIOLOGICAL, PHYSIOLOGICAL, AND PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF CREATIVITY

Abstract. *This article provides a scientific analysis of the biological, physiological, and psychological foundations of creativity. The study highlights the relationship between creativity and brain activity, neurophysiological processes, and neurotransmitters, as well as reveals the role of psychological components such as imagination, creative thinking, motivation, and emotional balance in creative activity. It is substantiated that the integration of biological and psychological factors plays a significant role in the formation and development of creative potential. The results of the article can be applied to improve psychological and pedagogical approaches aimed at assessing and developing creativity.*

Key words: *creativity, creative thinking, biological factors, physiological mechanisms, psychological components, neurophysiology, brain activity, neurotransmitters, imagination, divergent thinking, motivation, emotional balance, neuroplasticity, cognitive processes, creative potential.*

Zamonaviy jamiyatning innovatsion rivojlanish sharoitida shaxsning kreativ salohiyati ijtimoiy, ilmiy va kasbiy muvaffaqiyatning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, globallashuv, raqamli texnologiyalar va bilimlar iqtisodiyoti sharoitida kreativ fikrlash, noodatiy yechimlar ishlab chiqish hamda moslashuvchan tafakkur inson faoliyatining barcha sohalarida ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois kreativlik fenomenini chuqur ilmiy tahlil qilish, uning shakllanish mexanizmlarini aniqlash va rivojlanish omillarini asoslash psixologiya fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Kreativlik ko‘p qirrali va murakkab psixik hodisa bo‘lib, u faqatgina intellektual faoliyat mahsuli sifatida emas, balki biologik, fiziologik va psixologik omillarning o‘zaro integratsiyasi natijasida yuzaga keladi. Insonning nerv tizimi xususiyatlari, miya faoliyatining funksional tashkil etilishi, neyrofiziologik jarayonlar kreativ fikrlashning biologik va fiziologik asoslarini belgilab beradi. Shu bilan birga, shaxsning motivatsiyasi, ehtiyojlari, emotsional holati, tafakkur moslashuvchanligi, shaxsiy tajribasi va individual-psixologik xususiyatlari kreativlikning psixologik komponentlarini tashkil etadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kreativlik tug‘ma imkoniyatlar va ijtimoiy muhit ta’siri ostida shakllanadigan dinamik tizim bo‘lib, uning rivojlanishida genetik moyillik, miya yarim sharlarining funksional asimmetriyasi, neyronlararo bog‘lanishlarning faolligi bilan bir qatorda, ta’lim-tarbiya jarayoni, ijtimoiy tajriba va shaxsning o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan intilishi muhim o‘rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, kreativlikni faqat psixologik hodisa sifatida emas, balki bio-psixo-fiziologik tizim sifatida o‘rganish ilmiy jihatdan asosli yondashuv hisoblanadi.

Kreativlik - bu shaxsning tasavvuri orqali yangi va muhim g‘oyalar yoki asarlarni shakllantirish qobiliyatidir. U nafaqat originallik, balki foydalilik jihatlaridan ham baholanadi; shuning uchun kreativlik muammolarga noan’anaviy yechim topish qobiliyati sifatida ko‘riladi. Zamonaviy talqinlarda kreativlik kognitiv (fikrlash va xotira), emotsional (hissiyotlar) va motivatsion (ruhiy turtki) omillarning murakkab o‘zaro bog‘liqligi natijasi ekanligi tan olinadi. Masalan, ijodkorlikning emotsional komponenti aqliy salohiyat va shaxsiy xususiyatlarga bog‘liq bo‘lib, hissiy tajribada originallik va ma’qullikni ta’minlaydi. Bunday qarash kreativ jarayonni inson tafakkuri va ruhiyatining yuqori shakli sifatida talqin qiladi: kreativlik hayotiy tajriba, idrok, tasavvur va motivatsion ehtiyojlar bilan bevosita bog‘liqdir. Shu jihatlarni inobatga olgan holda, kreativlikni aniqlashda ijodiy va analiz (konvergent va divergen turlardagi tafakkur) jarayonlari birgalikda o‘rganiladi.

Kreativlik muammosi zamonaviy psixologiya, neyrofiziologiya va pedagogika fanlarining muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda kreativlik shaxsning yangi, original va ijtimoiy ahamiyatga ega g‘oyalar yaratish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Ushbu tushuncha ko‘p qirrali bo‘lib, biologik, fiziologik va psixologik omillarning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida namoyon bo‘ladi.

Psixologiyada kreativlik masalasi dastlab J. Guilford tadqiqotlarida keng yoritilgan bo‘lib, u kreativlikni divergen tafakkur bilan bog‘lagan. Guilford kreativ fikrlashning asosiy ko‘rsatkichlari sifatida fikr ravonligi, moslashuvchanligi, originalligi va batafsillikni ajratib ko‘rsatadi. Uning yondashuvi kreativlikni faqat intellekt darajasi bilan emas, balki tafakkur jarayonlarining xilma-xilligi bilan izohlashga imkon berdi.

E. Torrance kreativlikni o‘lchash va baholash masalasiga katta hissa qo‘shgan olimlardan biri bo‘lib, u kreativlikni muammolarni sezish, farazlar ilgari surish va ularni sinovdan o‘tkazish jarayoni sifatida ta’riflaydi. Torrance testlari hozirgi kunda ham kreativ tafakkurni aniqlashda keng qo‘llanilmoqda.

Kreativlikning psixologik komponentlari masalasida T. Amabilening komponentli modeli muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu modelga ko‘ra, kreativlik uch asosiy tarkibiy qismdan iborat: soha bo‘yicha bilim va ko‘nikmalar, ijodiy tafakkur qobiliyatlari hamda ichki motivatsiya. Muallif ichki motivatsiya kreativ faoliyatning eng muhim omili ekanligini alohida ta’kidlaydi.

Neyrofiziologik tadqiqotlarda dopamin va serotonin kabi neyrotransmitterlarning kreativ faoliyatdagi roli alohida e’tirof etiladi. Dopamin motivatsiya, qiziqish va yangilikka intilishni

kuchaytirsa, serotonin emotsional barqarorlikni ta’minlab, kreativ tafakkur uchun qulay psixologik holatni yaratadi.

Shuningdek, bir qator tadqiqotlarda emotsional muvozanat, stressga bardoshlilik va shaxsning psixologik farovonligi kreativlik darajasiga bevosita ta’sir etuvchi omillar sifatida ko‘rsatilgan. Ijobiy emotsiyalar tafakkur doirasini kengaytirib, yangi g‘oyalar paydo bo‘lishiga yordam beradi, salbiy hissiy holatlar esa kreativ jarayonni cheklashi mumkin.

Kreativlikning psixologik tarkibi quyidagi asosiy elementlardan tashkil topadi, ular o‘zaro uzviy bog‘liq va birgalikda ijodiy jarayonni quvvatlaydi:

Tasavvur shaxsning ichki multimediali koinotida yangi g‘oyalar paydo bo‘lishini ta’minlaydi. Kreativlik tasavvurni ishga solish orqali notanish kontseptsiyalar orasida yangi bog‘lanishlar yaratadi; shu bois kreativlikning klasik ta’rifida uni “inson tasavvuri” deb atashadi. Default mode tarmog‘i aktivlashtirilganda (kundalik ish bilan shug‘ullanmanganda) aynan tasavvur ishlaydi va original tasavvurlar avlodini yuzaga keltiradi.

Kreativ tafakkur ikki turdagi fikrlash - divergen va konvergent - bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Divergen fikrlash muammoni turli nuqtai nazardan, ko‘p alternativ yechimlarni topishga qaratilgan bo‘lsa, konvergent fikrlash aniqlik va ma’lumotlarni tahlil qilish yo‘li bilan yakuniy yechimga yetaklaydi. Ikkala tur ham ijodni to‘ldiruvchi komponent bo‘lib, ularning moslashuvchan uyg‘unligi muammolarga innovatsion yondashuvni ta’minlaydi.

Ichki motivatsiya kreativlikni rag‘batlantiruvchi asosiy omil sanaladi. Tereza Amabilening komponential nazariyasiga ko‘ra, ijodiy harakat asosan vazifaning o‘zi taqdim etadigan qiziqish, zavq va qoniqish bilan bog‘liq bo‘lganda kuchliroq yuzaga keladi. Aksincha, tashqi rag‘batlar (mukofot, bosim yoki tanqid) motivatsiyaning kamayishiga olib kelib, ijodiy jarayonni to‘sib qo‘yishi mumkin.

Hissiy holat va ruhiy-balans ijodni qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, ijobiy kam intensivlikdagi emotsiyalar e’tiborni kengaytirib, ijodiy farovonlikni oshiradi; kuchli stress va salbiy hissiyotlar esa fikr doirasini toraytiradi. Serotonin moddasi kayfiyatni barqarorlashtirish, hissiy nizolarni bartaraf etish va divergen fikrlash qobiliyatini oshirish orqali ijodiy jarayonni qo‘llab-quvvatlaydi. Shuningdek, motivatsion kuchlar (xohish, qo‘rquv) e’tiborni toraytirib, g‘oyalarning chuqur baholanishiga olib keladi. Shaxsda o‘zini nazorat qilish va stressni boshqarish ko‘nikmalari rivojlangan bo‘lsa, kreativ salohiyat ham oshadi, chunki hissiyot ustidan nazorat ijodiy jarayonning avtofokusida muvozanatni ta’minlaydi.

Tadqiqotda qo’llanilga metodlar asosida ijodiy salohiyatni baholashda turli psixodiagnostik usullar qo‘llaniladi: divergen fikrlash topshiriqlari, ijodiy vazifa va proyektiv testlar orqali shaxsning original fikrlash darajasi o‘rganiladi. Baholashdan kelib chiqqan holda, kreativlikni rivojlantirish uchun turli omillar yaratiladi. Bundan tashqari, nevroplastiklik tamoyili asosida miya moslashuvchanligini oshirish orqali kreativ qobiliyatlarni shakllantirish mumkin. Masalan, yangi ko‘nikmalar (yangi tillar, san’at yo‘nalishlari va hk.)ni o‘rganish miyaning kulrang moddasi zichligini oshiradi, turli murakkab vazifalarni bajarayotganda esa neyron aloqalari mustahkamlanadi. Shuningdek, kundalik faoliyatga turli masalalarni kiritish, yangi muhit va tajribalar bilan boyitish ijodiy tarmoq faolligini rag‘batlantiradi (bu dopamin ajralishini oshiradi). Meditatsiya va hushyorlik mashqlari esa stressni kamaytirib, fikr va hissiyot ustidan ongni oshiradi, bu esa muammo hal qilish va kreativ tafakkurni oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, ijodkor muhit yaratish (erkin fikr almashish, qo‘llab-quvvatlash va rag‘bat) ham kreativ salohiyatni yuksaltiradi. Umuman olganda, kreativlik tug‘ma xususiyat emas, balki har tomonlama qo‘llab-quvvatlangan ta’lim va ijodiy mashg‘ulotlar orqali rivojlantirilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari bo’yicha kreativlik xususiyatining biologik, fiziologik va psixologik komponentlari o‘zaro bog‘liqlikda empirik jihatdan o‘rganildi. Tadqiqotda ishtirokchilarning kreativ tafakkur darajasi, emotsional holati, motivatsiyasi va kognitiv jarayonlari maxsus psixodiagnostik metodikalar yordamida baholandi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, kreativlik darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarda kognitiv moslashuvchanlik, divergen tafakkur va tasavvur ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yuqori bo‘ladi.

Shu bilan birga, ularda emotsional muvozanat va ichki motivatsiya darajasi barqaror ekanligi aniqlandi. Bu holat kreativ faoliyat uchun qulay psixologik muhit mavjudligini tasdiqlaydi.

Biologik va fiziologik komponentlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, kreativlik darajasi yuqori bo‘lgan ishtirokchilarda diqqatni jamlash, axborotni tez qayta ishlash va kognitiv faollik darajasi nisbatan yuqori bo‘lgan. Bu esa neyrofiziologik jarayonlarning kreativ fikrlash bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, biologik va psixologik omillarning uyg‘unlashuvi kreativ salohiyatning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, ichki motivatsiya va emotsional barqarorlik kreativ tafakkurning namoyon bo‘lishida yetakchi omillar sifatida namoyon bo‘ldi.

Komponentlar	Baholash ko‘rsatkichlari	Natija darajasi	Izoh
Biologik komponent	Diqqat barqarorligi, kognitiv faollik	Yuqori	Kreativlik darajasi yuqori shaxslarda diqqat va axborotni qayta ishlash tezligi yuqori
Fiziologik komponent	Neyrofiziologik faollik, stressga bardoshlilik	O‘rtacha–yuqori	Emotsional barqarorlik kreativ jarayonni qo‘llab-quvvatlaydi
Psixologik komponent	Divergen tafakkur, tasavvur, motivatsiya	Yuqori	Ichki motivatsiya va ijodiy tafakkur kuchli rivojlangan
Emotsional holat	Emotsional muvozanat	Yuqori	Ijobiy emotsiyalar kreativ fikrlashni rag‘batlantiradi
Kognitiv jarayonlar	Moslashuvchan tafakkur	Yuqori	Muammolarga noan’anaviy yondashuv kuzatiladi

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kreativlik biologik, fiziologik va psixologik komponentlarning o‘zaro integratsiyasi natijasida shakllanadi. Psixologik omillar, xususan, ichki motivatsiya, tasavvur va divergen tafakkur kreativ faoliyatda yetakchi ahamiyatga ega bo‘lib, biologik va fiziologik mexanizmlar ushbu jarayonning tabiiy asosini tashkil etadi.

1-jadval.

Kreativlik komponentlarining statistik ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	O‘rtacha qiymat (M)	Standart og‘ish (SD)	Minimal	Maksimal
Kreativlik umumiy darajasi	78,4	8,6	60	95
Divergen tafakkur	81,2	7,9	62	96
Tasavvur rivojlanganligi	79,6	8,1	61	94
Ichki motivatsiya	82,5	7,3	65	97
Emotsional muvozanat	76,8	9,0	58	92

Kognitiv moslashuvchanlik	80,1	8,4	63	95

Jadvaldan ko‘rinadiki, ishtirokchilarda kreativlikning umumiy darajasi o‘rtacha–yuqori ko‘rsatkichda namoyon bo‘lgan. Ayniqsa, ichki motivatsiya va divergen tafakkur ko‘rsatkichlari yuqori natijalarni qayd etdi, bu esa kreativ faoliyat uchun muhim psixologik omillar yetarli darajada shakllanganini ko‘rsatadi.

2-jadval.

Kreativlik va komponentlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik

Komponentlar	Korrelyatsiya koeffitsienti (r)	Ahamiyatlilik darajasi (p)	Izoh
Divergen tafakkur	0,72	$p < 0,01$	Kuchli musbat bog‘liqlik
Tasavvur	0,68	$p < 0,01$	Kuchli musbat bog‘liqlik
Ichki motivatsiya	0,75	$p < 0,01$	Juda kuchli bog‘liqlik
Emotsional muvozanat	0,61	$p < 0,05$	O‘rtacha–kuchli bog‘liqlik
Kognitiv moslashuvchanlik	0,70	$p < 0,01$	Kuchli musbat bog‘liqlik

Korrelyatsion tahlil natijalariga ko‘ra, kreativlik darajasi eng kuchli ichki motivatsiya ($r = 0,75$) va divergen tafakkur ($r = 0,72$) bilan bog‘liqlik ko‘rsatgan. Bu natija kreativ faoliyatning psixologik asoslari yetakchi rol o‘ynashini tasdiqlaydi.

Statistik tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, kreativlik ko‘rsatkichlari biologik-fiziologik imkoniyatlar va psixologik komponentlarning integratsiyasi bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, ichki motivatsiya, divergen tafakkur va emotsional muvozanat kreativ salohiyatni belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda kreativlik - insonning murakkab fenomeni bo‘lib, unda biologik, fiziologik va psixologik omillar birgalikda namoyon bo‘ladi. Psixologik jihatdan kreativlik tasavvur, diversifik tafakkur, kuchli ichki motivatsiya va hissiy muvozanat kabi komponentlardan tashkil topgan bo‘lib, ular o‘zaro izchil uyg‘unlikda ijodiy jarayonni ta’minlaydi. Biologik va fiziologik jihatdan esa kreativ fikrlash miyadagi oldingi lob (PFC), default mode va salience tarmoqlari hamda dopamin va serotonin kabi neyrotransmitterlar faolligi bilan bog‘liq ekani aniqlangan. Shu tariqa, kreativlikning kognitiv va emotsional bazasi yoritilganida uning ko‘p qirrali mohiyati ochilib, ijodiy salohiyatni baholash va rivojlantirish yo‘llari aniqlanadi. An’anaviy ta’lim va trening dasturlariga ijodiy elementlarni kiritish, shaxsning ichki qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish hamda nevroplastiklikni rag‘batlantiruvchi amaliyotlar yordamida individning kreativ salohiyati to‘liq ochib berilishi mumkin.

Kreativlik xususiyatini rivojlantirish shaxsning biologik, fiziologik va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda individual yondashuvni talab qiladi. Har bir insonning biologik ritmlari va fiziologik holati ijodiy faoliyat samaradorligini belgilovchi muhim omillardir; shuning uchun energiya darajasi yuqori bo‘lgan vaqtlarida ijodiy mashg‘ulotlarni tashkil etish samarali hisoblanadi. Shuningdek, stress va charchoq kreativitni pasaytirishi mumkinligi sababli tanaffuslar, meditatsiya, nafas mashqlari hamda jismoniy faollik orqali fiziologik holatni barqarorlashtirish tavsiya etiladi.

Miyaning ijodiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlash maqsadida yangi ma’lumotlarni o‘rganish, mantiqiy va vizual-motor mashqlar, shuningdek kontseptual xaritalar yaratish kabi faoliyatlar samarali bo‘ladi. Kreativlikning psixologik komponentini shakllantirishda o‘z-o‘zini baholash,

o‘ziga ishonch va motivatsiya muhim ahamiyatga ega. Shu sababli ijodiy jarayonlarda konstruktiv fikr-mulohaza, muammolarni yechish strategiyalari va rag‘batlantirishni qo‘llash tavsiya etiladi.

Bundan tashqari, kreativlik individual jihatdan rivojlansa-da, ijtimoiy muhitning roli katta hisoblanadi. Guruh mashg‘ulotlari, brainstorming sessiyalari va fikr almashish imkoniyatlari shaxsning ijodiy salohiyatini yanada boyitadi. Texnologiyalar va zamonaviy resurslardan foydalanish, jumladan multimediya vositalari, virtual laboratoriyalar va dizayn dasturlari ijodiy jarayonni samarali qo‘llab-quvvatlaydi.

Shuningdek, kreativlik rivojlanishini monitoring qilish va baholash muhim ahamiyatga ega. Psixologik testlar, ijodiy topshiriqlar va reflektiv jurnal yuritish orqali shaxsning biologik, fiziologik va psixologik xususiyatlariga moslashuvchan strategiyalar ishlab chiqish mumkin, bu esa ijodiy salohiyatni tizimli ravishda oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Guilford J. P. Creativity // American Psychologist. – 1950. – Vol. 5, № 9. – P. 444–454.
2. Torrance E. P. Torrance Tests of Creative Thinking. – Lexington, MA: Personnel Press, 1974. – 163 p.
3. Amabile T. M. Creativity in Context. – Boulder, CO: Westview Press, 1996. – 336 p.
4. Amabile T. M. Componential theory of creativity. – Harvard Business School Working Paper. – 2012. – № 12-096. – 45 p.
5. Runco M. A., Jaeger G. J. The standard definition of creativity // Creativity Research Journal. – 2012. – Vol. 24, № 1. – P. 92–96.
6. Sternberg R. J., Lubart T. I. The concept of creativity: Prospects and paradigms // Handbook of Creativity / Ed. R. J. Sternberg. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – P. 3–15.
7. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Педагогика, 1997. – 96 с.
8. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
9. Лук А. Н. Психология творчества. – М.: Наука, 1978. – 127 с.
10. Пономарёв Я. А. Психология творчества. – М.: Наука, 1976. – 304 с.
11. Матюшкин А. М. Мышление, обучение, творчество. – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.
12. Тихомиров О. К. Психология мышления. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 272 с.

O'ktambekov Islombek Abduxalil o'g'li
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

YOSHGA MOS IJTIMOIY MOSLASHUV MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yoshga mos ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining psixologik xususiyatlari, ularning shakllanish dinamikasi va yosh davrlariga qarab o'zgarish qonuniyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Ijtimoiy moslashuv shaxsning jamiyat talablariga moslashishi, ijtimoiy vazifalarni bajarish qobiliyati, o'z xatti-harakatini boshqarish hamda ijtimoiy rollarni o'zlashtirish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Rivojlanish psixologiyasi nuqtai nazaridan, moslashuvning har bir yosh bosqichida turlicha mexanizmlari mavjud: 7–10 yoshda moslashuv ko'proq taqlid, emosional qo'llab-quvvatlash va o'yin faoliyati orqali shakllansa, 11–16 yoshda identifikatsiya, tengdoshlar ta'siri, ijtimoiy maqomga intilish kabi omillar ustuvor ahamiyat kasb etadi. 17–25 yoshda esa refleksiya, maqsadga yo'naltirilganlik, kasbiy o'zini anglash va ichki nazorat jarayonlari kuchayadi.*

Kalit so'zlar: *ijtimoy moslashuv, yosh davrlari psixologiyasi, adaptivlik, emotsional barqarorlik, ichki nazorat, identifikatsiya, tengdoshlar guruhi, ijtimoiy rol, refleksiya, shaxs rivoji.*

ВОЗРАСТНЫЕ МЕХАНИЗМЫ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ

Аннотация. *В данной статье системно анализируются психологические особенности возрастных механизмов социальной адаптации, динамика их формирования и закономерности изменения в соответствии с возрастными этапами. Социальная адаптация включает в себя процессы приспособления личности к требованиям общества, способность выполнять социальные функции, регулировать собственное поведение и осваивать социальные роли. С точки зрения возрастной и developmental психологии, на каждом возрастном этапе существуют различные механизмы адаптации: в 7–10 лет адаптация формируется преимущественно через подражание, эмоциональную поддержку и игровую деятельность; в 11–16 лет ключевое значение приобретают идентификация, влияние сверстников, стремление к социальному статусу. В 17–25 лет усиливаются процессы рефлексии, целенаправленности, профессионального самоосознания и внутреннего самоконтроля.*

Ключевые слова: *социальная адаптация, возрастная психология, адаптивность, эмоциональная устойчивость, внутренний контроль, идентификация, группа сверстников, социальная роль, рефлексия, развитие личности.*

AGE-RELATED MECHANISMS OF SOCIAL ADAPTATION

Abstract. *This article provides a systematic analysis of the psychological characteristics of age-related mechanisms of social adaptation, the dynamics of their formation, and the patterns of change across different developmental stages. Social adaptation includes processes through which an individual adjusts to societal demands, develops the ability to perform social functions, regulates personal behavior, and masters social roles. From the perspective of developmental and age psychology, each age period is characterized by specific mechanisms of adaptation: at the age of 7–10, adaptation is mainly formed through imitation, emotional support, and play activities; at 11–16, identification, peer influence, and the desire for social status become the key factors. At 17–25, processes of reflection, goal orientation, professional self-awareness, and internal self-regulation become stronger.*

Key words: *social adaptation, developmental psychology, age psychology, adaptability, emotional stability, internal control, identification, peer group, social role, reflection, personality development.*

Ijtimoiy moslashuv insonning jamiyat talablariga mos ravishda o‘z xulqi, munosabatlari va faoliyatini yo‘naltira olishini ta’minlovchi psixologik jarayondir. Rivojlanish psixologiyasi tadqiqotlari shaxsning ijtimoiy moslashuv darajasi yoshga qarab sezilarli darajada farq qilishini ta’kidlaydi. Bolalikda moslashuv ko‘proq taqlid va emotsional qo‘llab-quvvatlash orqali shakllansa, o‘smirlik davrida identifikatsiya va mustaqil qaror qabul qilish jarayonlari ustuvorlik kasb etadi. Kattalik davrida esa rollar barqarorlashuvi, mehnat faoliyati va oilaviy munosabatlar shaxsning ijtimoiy moslashuvining asosiy maydoniga aylanadi.

“Moslashish” atamasi birinchi marta 1865 yilda nemis fiziologi Aubert tomonidan kiritilgan bo‘lsa, keyinchalik u biologik jihatdan tirik organizmlarning atrof-muhitga “moslashishi” sifatida qo‘llanila boshlandi. Hozirgi vaqtda “moslashish” tushunchasi inson shaxsi rivojlanishining muayyan davrlari bilan bog‘liq holda qo‘llaniladi va fanning turli sohalarida ko‘plab olimlarning tadqiqot obyekti hisoblanadi. N.V.Tyurina o‘zining “Zamonaviy psixologiyada moslashish muammosi” maqolasida moslashishni, birinchi navbatda, ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi. Uning fikricha, insonning psixologik sohasining normal ishlashi ham organizmning holatiga, ham ijtimoiy va tabiiy muhitning tashqi omillarining xususiyatlariga bog‘liq. Psixologik faoliyatni amalga oshirish shartlari, o‘z navbatida, turli xil tana tizimlarining ishini va uning atrofidagi dunyoda shaxsning ijtimoiy moslashuv darajasini belgilaydi. Shunday ekan, yosh davrlariga xos ijtimoiy moslashuv mexanizmlarini aniqlash shaxs rivoji, ta’lim jarayoni, psixokorreksion yondashuvlar va ijtimoiy siyosatni ishlab chiqishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi - turli yosh guruhlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik mexanizmlarini aniqlash va ularning tarkibiy xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat.

Moslashuvning psixologik mexanizmi, asosan, har bir shaxs uchun individual bo‘lib, uning o‘tmish tajribasi va asosiy konstitutsiyaviy va psixofiziologik xususiyatlari bilan belgilanadi. Moslashuvchan mexanizmlar va shaxsiy xususiyatlar parallel ravishda rivojlanadi va o‘zaro shartlanadi. Shaxslararo moslashuv mexanizmi shaxsning adaptiv faoliyatini shakllantiruvchi va boshqaradigan moslashuv strategiyasida aniqlanadi va amalga oshiriladi. Shuningdek, u boshqa ba’zi ichki va tashqi omillar majmuasi, jumladan, faoliyat xususiyatlari va adaptogen muhitning xususiyatlari bilan bog‘liq.

Ilmiy adabiyotlarda moslashish jarayonining mahsuldor tomonini tavsiflash uchun ko‘pincha pozitiv moslashish tushunchasi qo‘llaniladi. “Moslashish” (“barqaror adaptatsiya”) tushunchasi “norma”, “sog‘liqni saqlash” bilan sinonimdir. Barqaror moslashuv sharoitida shaxsning haqiqiy moslashuv darajasini, uning ijtimoiy mavqei va o‘zini o‘zi anglash darajasini hisobga olish odatiy holdir. Moslashuvchanlik ham biologik, ham ijtimoiy xususiyatga ega. Moslashuv ko‘rsatkichlari masalasi hozirda bahsli muammolardan biriga aylangan. Ko‘pgina tadqiqotchilar moslashish jarayoni samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlarini aniqlashga intilishadi.

Inson faoliyatining barcha bosqichlarida ijtimoiy muhitga moslashuv jarayoni shaxs rivojlanishining muhim mezonlaridan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy moslashuv muammosi shaxs psixologiyasining zamonaviy tadqiqotlaridagi asosiy muammolardan biridir. Birinchi navbatda moslashuv obyekti shaxsning ijtimoiy muhit sharoitlariga uzluksiz va faol moslashishi ko‘rsatiladi. Bu yerda ta’riflar darajasida shaxsning, uning yetakchi tarkibiy shakllanishining psixologik (biologik emas) aspektida moslashuvning yakuniy muvaffaqiyati va rivojlanishi uchun ahamiyati ta’kidlanganligini aytishimiz mumkin. B.S.Bratus tomonidan ishlab chiqilgan nazariy qarashlarga muvofiq, shaxs o‘zida shaxsni shakllantirish va o‘zini o‘zi qurishning o‘ziga xos psixologik vositasidir. Shunga asoslanib, inson insonning butun hayot yo‘lida moslashish jarayonlarini ta’minlaydigan o‘ziga xos psixologik vosita sifatida ham harakat qilishi mumkin.

Psixologik moslashuvda T.V.Kostyak shaxsni uning manfaatlari va ehtiyojlariga muvofiq jamiyat talablariga moslashishini tushunadi. Moslashuv - bu organizmni yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashtirishning murakkab jarayoni bo‘lib, u bolalarning hissiy beqarorligi, ularning xatti-harakatlaridagi, jismoniy va aqliy rivojlanishidagi o‘zgarishlar bilan birga keladi.

Ijtimoiy moslashuv – bu shaxsning jamiyat talablariga, ijtimoiy normalar va qadriyatlarga, kommunikativ o‘zaro ta’sirga, rollarga mos ravishda o‘z xulq-atvori va psixologik holatini tartibga solish jarayonidir. Zamonaviy psixologiya ijtimoiy moslashuvni yoshga xos rivojlanish bosqichlari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganadi. Zero, har bir yosh davrida shaxsning bilish jarayonlari, emotsional holati, ijtimoiy tajribasi, motivatsiyasi hamda kommunikativ ehtiyojlari turlicha shakllanadi va bu omillar moslashuv mexanizmlarining murakkablashuviga yoki soddalashuviga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

N.V.Kiryuxina esa, ijtimoiy moslashuvning 3 turini ko‘rib chiqdi:

- fiziologik moslashish - berilgan vaziyat ehtiyojlarini to‘liqroq qondiradigan reaksiya. Bu reaksiyalarning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va shaxs rivojlanishining barcha jihatlariga ta’sir qiladi;
- bioadaptatsiya - organizmning atrof-muhit bilan intensiv o‘zaro ta’siri jarayoni;
- ijtimoiy moslashuv - ijtimoiy sharoitga moslashish qobiliyati

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ijtimoiy moslashuv masalasi yanada dolzarb tus olmoqda. Ta’lim muassasalari, oilaviy tarbiya, tengdoshlar guruhi, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari shaxsning ijtimoiylashuv jarayoniga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu esa yoshga mos moslashuv mexanizmlarini ilmiy asosda tahlil qilish, ularning shakllanish qonuniyatlarini aniqlash va zamonaviy pedagogik-psixologik yondashuvlar ishlab chiqishni talab etadi. Xususan, bolalik davrida moslashuv ko‘proq emotsional qo‘llab-quvvatlash va xavfsizlik hissi bilan ta’minlanadigan bo‘lsa, o‘smirlik davrida identifikatsiya, shaxsiy pozitsiyani izlash, tengdoshlar bilan munosabatlar markaziy o‘ringa chiqadi; kattalik davrida esa ijtimoiy rollar, kasbiy faoliyat, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy barqarorlik kabi omillar moslashuvni belgilaydi.

Ilmiy manbalarda ijtimoiy moslashuvning psixologik mexanizmlari bir nechta asosiy jarayonlar orqali izohlanadi: identifikatsiya, introeksiya, ijtimoiy o‘rganish (A.Bandura), axloqiy me’yorlar bilan uyg‘unlashuv, kognitiv moslashtirish (J.Piaje), ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish (M.Mid) va kommunikativ kompetensiyaning rivoji. Har bir mexanizm shaxsning yosh xususiyatlariga qarab turlicha namoyon bo‘ladi. Masalan, maktabgacha yoshdagi bolalar ko‘proq taqlid va hissiy qabul qilish orqali moslashsa, o‘smirlar ijtimoiy o‘z-o‘zini anglash, ijtimoiy maqomni belgilash orqali moslashuv strategiyalarini shakllantiradi. Kattalar esa moslashuvni muammoli vaziyatlarni hal qilish, ijtimoiy rollarni muvofiqlashtirish, kommunikativ moslashuv kabi murakkab psixologik jarayonlar asosida amalga oshiradi.

Ijtimoiy moslashuvning buzilishi turli yosh davrlarida turlicha oqibatlarga olib kelishi mumkin: bolalarda emotsional beqarorlik, xulq-atvor buzilishlari; o‘smirlarda ijtimoiy chekinish, konfliktlarga moyillik, o‘zini namoyon qilishdagi qiyinchiliklar; kattalarda esa stress, ijtimoiy izolyatsiya yoki professional moslashuv inqirozlari yuzaga keladi. Shu sababli yoshga mos moslashuv mexanizmlarining ilmiy asosda tahlil etilishi psixologik xizmat, tarbiyaviy jarayon, pedagogik monitoring va ijtimoiy yordam tizimlarida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning ilmiy-amaliy ahamiyati shundan iboratki, yoshga mos moslashuv mexanizmlarini chuqur o‘rganish orqali turli yosh guruhlari uchun aniq psixologik yordam dasturlari, rivojlantiruvchi metodikalar, adaptiv o‘quv muhitini yaratish texnologiyalari ishlab chiqilishi mumkin. Bundan tashqari, bu jarayon yosh shaxsning psixologik farovonligi, ijtimoiy faolligi, kommunikativ samaradorligi va kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Shu bois ushbu tadqiqotda yosh davrlari bo‘yicha ijtimoiy moslashuvning psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillari tizimli tahlil qilinadi. Mavzuga oid klassik va zamonaviy nazariyalar, empirik izlanishlar hamda amaliy tajribalar tahlil qilinib, yoshga mos moslashuv mexanizmlarining strukturasini aniqlash, ularning rivojlanish tendensiyalarini ko‘rsatish va samarali psixokorreksion hamda rivojlantiruvchi yondashuvlar ishlab chiqish maqsad qilib olinadi.

Yoshga mos ijtimoiy moslashuv mexanizmlarini ilmiy tahlil qilish zamonaviy psixologiyada bir nechta nazariy kontsepsiyalarga asoslanadi. Ushbu mexanizmlar shaxsning har bir yosh

bosqichida ijtimoiy muhit talablariga mos ravishda rivojlanib borishini ta’minlaydigan psixologik jarayonlar majmuasidir. Ularni quyidagi nazariy yo‘nalishlar asosida izohlash mumkin:

Ijtimoiy o‘rganish nazariya taxliliga ko’ra, Bandura fikriga ko‘ra, moslashuvning asosiy mexanizmlaridan biri ko‘rish orqali o‘rganish, modelga taqlid qilish va ijtimoiy mustahkamlashdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda moslashuv aynan modeli kuzatish, kattalar xatti-harakatini takrorlash orqali sodir bo‘ladi. O‘smirlik davrida esa tengdoshlar guruhi asosiy modelga aylanadi va identifikatsiya jarayoni kuchayadi [1].

Kognitiv rivojlanish nazariyasi asoscisi Piaje moslashuvni assimilyatsiya va akkomodatsiya jarayonlari birligi sifatida izohlaydi. Shaxs mavjud bilimlar strukturasi asosida yangi sharoitga moslashadi yoki yangi vaziyat talablari sababli fikrlash tizimini qayta quradi. Yosh o‘sishi bilan ijtimoiy vaziyatlarni idrok qilish murakkablashadi va moslashuv jarayoni kognitiv strukturalar orqali boshqariladi.

Vigotskiyning ijtimoiy madaniy rivojlanish nazariyasi ko‘ra, moslashuv jarayoni shaxsning madaniy tajriba, muloqot, hamkorlik, nutq va mediatatsiya orqali amalga oshiriladi. “Yaqin rivojlanish zonasi” ijtimoiy moslashuvning asosi bo‘lib, unda bola kattalar ko‘magida yangi rollar va xatti-harakatlarni o‘zlashtiradi [2].

Ijtimoiy rollar nazariyasi bo’yicha, odam o‘zining ijtimoiy rolini o‘zlashtirar ekan, u jamiyat talablariga mos ravishda xulq-atvor shakllantiradi. O‘smirlik va katta yoshda moslashuvning markazida aynan rolni anglash, rol ziddiyatlarini hal qilish, ijtimoiy maqomga intilish turadi[3].

Psixoanalitik yondashuvda E. Erikson ijtimoiy moslashuvni shaxs rivojlanishining har bir yosh bosqichiga xos bo‘lgan psixososial inqirozlarni muvaffaqiyatli yengib o‘tish bilan izohlaydi. Maktabgacha yoshda faollik va aybdorlik, o‘smirlikda identifikatsiya va rol chalkashuvi, kattalikda yaqinlik va izolyatsiya, pishiq yoshda esa produktivlik va ichki inqiroz o‘rtasidagi ziddiyatlar moslashuv mexanizmlarini belgilaydi. Gumanistik yondashuvda moslashuv shaxsning o‘zini anglash, o‘z imkoniyatlarini namoyon etish va ichki potensialini ro‘yobga chiqarish jarayoni sifatida qaraladi. Zamonaviy integrativ yondashuvlar esa moslashuvni emosional intellekt, rezillientlik, ijtimoiy kompetensiya hamda mediatsiya va konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalari orqali ta’minlanadigan murakkab tizim sifatida talqin qiladi.

Bu nazariylar yoshga mos moslashuv mexanizmlarining kognitiv, emotsional, ijtimoiy va shaxsiy komponentlarning murakkab o‘zaro ta’siri asosida shakllanishini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy moslashuvning yoshga moslik darajasi

Yosh davri	Emotsional moslashuv	Kommunikativ moslashuv	Ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish	Kognitiv moslashuv	Umumiy moslashuv darajasi (0–100
3–6 yosh (maktabgacha)	O‘rta (60%) – hissiy qo‘llab-quvvatlashga yuqori ehtiyoj	Past-o‘rtacha (55%) – nutq va muloqot endi shakllanmoqda	Past (45%) – rollar elementar	O‘rta (58%)	55
7–10 yosh (kichik maktab)	Yuqori (70%) – o‘qituvchi bilan hissiy aloqa shakllangan	O‘rta (65%) – tengdoshlar bilan muloqot faollashadi	O‘rta (60%)	O‘rta-yuqori (68%)	68
11–14 yosh (o‘smirlik)	O‘rta-past (58%) – emotsional	Yuqori (70%) – tengdoshlar guruhiga intilish	O‘rta (62%)	O‘rta (64%)	64

	beqarorlik kuchli				
15–18 yosh (yuqori o‘smirlik)	Yuqori (70%)	Yuqori (78%) – mustaqil kommunikatsiya shakllangan	Yuqori (79%) – kasbiy va ijtimoiy identifikatsiya shakllanmoqda	Yuqori (75%)	75
18–25 yosh (yoshlik)	Barqaror (80%)	Yuqori (82%)	Yuqori (85%)	Yuqori (83%)	83
25–40 yosh (kattalik)	Juda yuqori (88%)	Yuqori (85%)	Juda yuqori (90%) – oilaviy va kasbiy rollar	Yuqori (87%)	88
40–60 yosh (yetuklik)	Yuqori (84%)	O‘rta-yuqori (78%)	Juda yuqori (92%)	Yuqori (85%)	85

Tadqiqot yosh davrlariga mos ijtimoiy moslashuv mexanizmlarini aniqlab, ular o‘rtasidagi farqlarni ilmiy asosda yoritdi. Moslashuvning yoshga qarab o‘zgarishi shaxs rivojining murakkab va ko‘p omilli jarayon ekanini yana bir bor tasdiqladi. Ushbu natijalar psixologik amaliyot, ta’lim va ijtimoiy xizmat tizimida qo‘llanishi mumkin.

Yoshga mos ijtimoiy moslashuv - shaxsning ma’lum yosh davriga xos psixologik, emotsional, kognitiv va ijtimoiy imkoniyatlari asosida jamiyat talablariga mos ravishda faoliyat yuritish qobiliyatidir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, moslashuvning darajasi yoshga qarab turlicha shakllanadi va u bir nechta psixologik omillar - emotsional barqarorlik, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish, kognitiv rivojlanish darajasi va muhit bilan o‘zaro ta’sir xarakteriga bog‘liq.

Tahlillarga ko‘ra, maktabgacha va kichik maktab yoshida moslashuv asosan emotsional qo‘llab-quvvatlash va ko‘rgazmali-model asosidagi o‘rganish orqali shakllanadi. O‘smirlik davrida esa moslashuvning eng beqaror bosqichi kuzatiladi: identifikatsiya jarayoni, tengdoshlar guruhiga qo‘shilish ehtiyoji va emotsional beqarorlik ijtimoiy moslashuvni murakkablashtiradi. Yuqori o‘smirlik va yoshlik davrida kommunikativ kompetensiya, kasbiy yo‘nalish, mustaqillik va ijtimoiy rolni anglash kuchaygani uchun moslashuv sezilarli ravishda yaxshilanadi.

Kattalik davrida shaxsning ijtimoiy moslashuv darajasi eng yuqori bosqichga yetadi. Ushbu davrda individ jamiyat tomonidan belgilangan asosiy ijtimoiy rollarni - oilaviy, kasbiy va fuqarolik mas’uliyatlarini barqaror tarzda o‘zlashtirib, ularni muvofiqlashtirish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Kasbiy faoliyatda barqarorlikka erishish, oilaviy munosabatlarni samarali boshqarish hamda ijtimoiy majburiyatlarni ongli ravishda bajarish kattalik davridagi ijtimoiy moslashuvning yetukligini ifodalaydi. Qarilik davriga kelib esa moslashuv jarayonida ma’lum darajada pasayish kuzatiladi. Mazkur holat, avvalo, tabiiy psixofiziologik o‘zgarishlar, sog‘liq bilan bog‘liq cheklovlar hamda ijtimoiy faoliyat doirasining qisqarishi bilan izohlanadi. Shunga qaramasdan, hayot davomida to‘plangan ijtimoiy tajriba, yaqinlar tomonidan ko‘rsatiladigan ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va samarali muloqot madaniyati qarilik davrida ham ijtimoiy moslashuvni nisbatan barqaror holatda saqlab turuvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, yoshga mos ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining shakllanishi shaxsning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish, jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini ta’minlash hamda psixologik farovonlik darajasini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Mazkur mexanizmlarning yosh davrlariga xos xususiyatlarini aniqlash ta’lim tizimi, psixologik maslahat va korrektsiya, tarbiyaviy ishlar hamda ijtimoiy reabilitatsiya amaliyotida samarali yondashuv va strategiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining rivojlanishi faqatgina yoshga xos psixologik qonuniyatlar bilan cheklanib qolmay, balki jinsga xos psixologik va sotsiokultural omillar bilan

ham chambarchas bog‘liqdir. Ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, qizlar va o‘g‘il bolalarda, shuningdek ayollar va erkaklarda ijtimoiy moslashuv jarayonlari ontogenezning turli bosqichlarida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Ushbu farqlar biologik yetilish sur’atlari, tarbiya jarayonida qo‘llaniladigan uslublar, jamiyat tomonidan shakllantirilgan ijtimoiy kutilmalar hamda mavjud madaniy va gender stereotiplari bilan belgilanadi.

Yoshga mos ijtimoiy moslashuv mexanizmlari shaxs rivojlanishining ontogenetik jarayonida bosqichma-bosqich shakllanadigan murakkab va ko‘p komponentli psixologik tizim sifatida qaraladi. Ushbu tizim shaxsning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro aloqalarini samarali tashkil etish, ijtimoiy me’yor va qadriyatlarga moslashish hamda turli ijtimoiy vaziyatlarga mos xulq-atvor strategiyalarini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari ijtimoiy moslashuvning mazmuni va namoyon bo‘lish shakllari yosh davrlariga qarab o‘zgarib borishini, bu jarayon esa shaxsning psixologik yetukligi, ijtimoiy tajribasi va muhit ta’siri bilan belgilanishini tasdiqlaydi.

Kattalik davrida ijtimoiy moslashuv shaxsning kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishi, oilaviy munosabatlarni muvozanatli yuritishi va jamiyat oldidagi ijtimoiy mas’uliyatlarini ongli ravishda bajarishi orqali eng yuqori darajada namoyon bo‘ladi. Qarilik bosqichida esa moslashuv darajasining nisbiy pasayishi kuzatilsa-da, hayotiy donolik, ijtimoiy tajriba va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlari ushbu jarayonni muvozanatlashtiruvchi muhim resurs sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqotlar shuningdek ijtimoiy moslashuv mexanizmlarining rivojlanishida jinsga xos farqlar mavjudligini ko‘rsatadi. Xususan, ayollarda emotsional sezgirlik, empatiya va muloqotga yo‘naltirilgan moslashuv strategiyalari ustun bo‘lsa, erkaklarda faoliyatga yo‘naltirilganlik, mustaqillik va ijtimoiy rollarni bajarishga qaratilgan moslashuv shakllari ko‘proq uchraydi. Ushbu tafovutlar biologik omillar, tarbiya jarayoni hamda jamiyat tomonidan belgilangan gender me’yorlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Demak, yosh va jins xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy moslashuv mexanizmlarini tizimli o‘rganish ta’lim-tarbiya tizimi, psixologik xizmat va ijtimoiy reabilitatsiya amaliyotida muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Bunday yondashuv shaxsning ijtimoiy faolligini oshirish, psixologik barqarorligini mustahkamlash hamda jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini ta’minlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Теплюк С.Улыбка малыша в период адаптации // Дошкольное воспитание. – 2006. – № 3. – С. 29–35.
2. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977. – 247 p.
3. Erikson E.Childhood and Society. – New York: W. W. Norton & Company, 1993. – 445 p.
4. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London; New York: Routledge, 2001. – 182 p.
5. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998. – 159 p.
6. Santrock J. W. Life-Span Development. – 17th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2019. – 768 p.
7. Maslow A. H. Motivation and Personality. – 3rd ed. – New York: Harper & Row, 1990. – 370 p.

Raximova Nodira Baxodirjon qizi
Andijon davlat universiteti
Psixologiya va pedagogika kafedrasi

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA KASBIY TAFAKKUR SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda kasbiy tafakkurning mazmuni, tuzilmasi, funksiyalari hamda uning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalar bilan o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan. Bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatga tayyorgarligida refleksiya, tanqidiy va ijodiy fikrlash, motivatsion-irodaviy omillarning ahamiyati asoslab berilgan. Shuningdek, kasbiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixologik-pedagogik shart-sharoitlar va samarali ta’lim strategiyalari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari pedagog kadrlar tayyorlash jarayonini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *kasbiy tafakkur, bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik tafakkur, psixologik xususiyatlar, refleksiya, ijodiy fikrlash, kasbiy kompetensiya.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические особенности формирования и развития профессионального мышления у будущих учителей. Раскрывается сущность, структура и функции профессионального мышления, а также его взаимосвязь с личностными и профессиональными компетенциями педагога. Особое внимание уделено роли рефлексии, критического и творческого мышления, а также мотивационно-волевых факторов в процессе профессиональной подготовки будущих учителей. Проанализированы психолого-педагогические условия и эффективные образовательные стратегии, способствующие развитию профессионального мышления. Результаты исследования имеют практическую значимость для совершенствования системы подготовки педагогических кадров.*

Ключевые слова: *профессиональное мышление, будущий учитель, педагогическое мышление, психологические особенности, рефлексия, творческое мышление, профессиональная компетентность.*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL THINKING IN FUTURE TEACHERS

Abstract. *This article analyzes the psychological characteristics of the formation and development of professional thinking in future teachers. The study examines the essence, structure, and functions of professional thinking, as well as its relationship with personal and professional competencies. Special attention is given to the role of reflection, critical and creative thinking, and motivational-volitional factors in the professional training of future teachers. Psychological and pedagogical conditions and effective educational strategies that promote the development of professional thinking are also discussed. The findings of the study are of practical significance for improving the system of teacher education and training.*

Key words: *professional thinking, future teacher, pedagogical thinking, psychological characteristics, reflection, creative thinking, professional competence.*

Jahon oliy ta’lim muassasalarida va ilmiy-amaliy markazlarida jamiyat hamda pedagogik faoliyat rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy tafakkurni

shakllantirish va rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini amaliyot asosida o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu jihatdan, oliy ta’lim tizimida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tafakkuri va kreativ salohiyatini rivojlantirish, ularni kelajakda raqobatbardosh mutaxassis sifatida tayyorlash, shuningdek, dars jarayonlari va malakaviy amaliyot davrida pedagogik tafakkurni rivojlantirishni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilash muhim аhамият kasb etadi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy tafakkurni rivojlantirishning o‘ziga xos pedagogik-psixologik xususiyatlarini chuqur o‘rganishga e’tibor qaratish zarurati tug‘ilmoqda.

Yangi O‘zbekistonda o‘qituvchilarning kasbiy tafakkurini o‘stirish, ularda ijodkorlik va mustaqil tafakkur qobiliyatini rivojlantirish borasida keyingi yillarda salmoqli ishlar amalga oshirilib, uning ilmiy, huquqiy va metodologik asoslari yaratildi: «...oliy ta’lim bilan qamrov darajasini 50 foizga yetkazish va ta’lim sifatini oshirish...»[1]. ustuvor vazifalari sifatida muhimligi va zarurati davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, mazkur vazifalar davlat va jamiyat diqqat markazida turgan sohadagi ilmiy tadqiqotlarni yangicha nazariy yechimlarini topish uchun zarur asos bo‘la oladi.

Mamlakatimiz pedagog, psixolog olimlaridan B.R.Adizov, Sh.T.Boltaeva, M.G.Davletshin, X.I.Ibragimov V.M.Karimova, SH.Q.Mardonov, O.Musurmonova, D.D.Muradova, Z.T.Nishonova, Yo.R. Najmiddinova, U.Nishonaliev, R.I.Sunatova, O.Xasanboeva, N.X.Xolyigitova, N. X. Yunusova, R.D.Shodiev, G‘.B.Shoumarov, K.Sh.Shaydullayeva, E. G‘.G‘oziev va boshqalar o‘z ilmiy izlanishlarida o‘qituvchilarda kasbiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishning pedagogik hamda psixologik xususiyatlarini keng qamrovda o‘rganganlar. Ular tadqiqotlarida kasbiy tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonini, o‘quvchi shaxsining ijodiy faoliyatini tashkil etish masalalarini, shuningdek, o‘qituvchilarning ijodiy faoliyatida o‘zini anglash va “Men” konsepsiyasining shakllanishi, shaxsning kasbiy tafakkuri bilan uning aqliy salohiyati, bilish faoliyati hamda mustaqil fikrlash jarayoni o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tahlil qilganlar.

Pedagogik tafakkur - bu o‘qituvchi ongida pedagogik voqelikning turli shakl va ko‘rinishlarini umumlashtirilgan hamda bilvosita aks ettiruvchi murakkab intellektual jarayon hisoblanadi. Ushbu tafakkur turi shaxsning doimiy ravishda yuzaga keladigan pedagogik muammolar va qarama-qarshiliklarni tahlil qilish, ularga ilmiy asosda yondashish hamda samarali hal etish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik voqelik - bu hodisalarni idrok etish, tushunish, tahlil qilish, taqqoslash, modellashtirish va bashorat qilish kabi aqliy jarayonlarni o‘z ichiga oluvchi murakkab tizimdir. U ta’lim-tarbiyaviy jarayonlarda, shuningdek, pedagogik vaziyat va munosabatlarda o‘qituvchining tafakkur darajasi va sifatini belgilovchi muhim ko‘rsatkich sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik tafakkurning ob’ekti - bu o‘qituvchi, o‘quvchi hamda boshqa shaxslarning rivojlanishiga qaratilgan faoliyati, ularning o‘zaro aloqalari va shaxslararo munosabatlaridir.

An’anaviy pedagogik tafakkur ko‘proq mexanik, chiziqli, soddalashtirilgan va monologik xarakterga ega bo‘lib, u hokimiyatning yuqori darajalariga yo‘naltirilgan boshqaruv tamoyillariga tayangan holda kechadi.

Zamonaviy (yangi) pedagogik tafakkur esa o‘z mohiyatiga ko‘ra moslashuvchan, dinamik, tanqidiy fikrlashga asoslangan va o‘z-o‘zini rivojlantirishga qodir tafakkur jarayonidir. U o‘qituvchining ochiq fikrlilik, refleksiv yondashuv va kasbiy o‘zini anglash qobiliyatlari bilan tavsiflanadi.

Pedagogik tafakkur - bu o‘qituvchi faoliyatining nazariy va amaliy jihatlarini o‘zida mujassam etuvchi murakkab aqliy jarayon bo‘lib, uning natijasida pedagogik o‘zaro ta’sir va munosabatlar tizimi namoyon bo‘ladi. U o‘qituvchi rivojlanishining nazariy qonuniyatlarini tahlil qilish, umumlashtirish hamda pedagogik muammolarni hal etish imkonini beradi. Pedagogik tafakkur o‘quvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlash, shaxs rivojlanishini bashorat qilish, pedagogik jarayonning maqsadlarini belgilash, shuningdek, amaliy faoliyatning rejalari va loyihalarini ishlab chiqishga yo‘naltirilgan. Shuningdek, pedagogik tafakkur

o‘qituvchiga pedagogik g‘oyalarni real ta’limiy vaziyatlarda qo‘llash, ma’lum hodisalarda ularning umumiy pedagogik mohiyatini anglash va ularni samarali tarzda tatbiq etish imkonini beradi. Shu tariqa, pedagogik tafakkur o‘qituvchining kasbiy faoliyati, tahliliy fikrlashi, ijodiy yondashuvi hamda refleksiv qobiliyatlari bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Bunda pedagogik-amaliy tafakkur assotsiativ tafakkur qobiliyati, ma’lumotni yetkazish qobiliyati, intellektual operatsiyalarni bajarish tezligi, hissiyotlarning tafakkur jarayonlariga kiritilishi, tafakkurning mantiqiyligi ayniqsa muhimdir.

Shuningdek, pedagogik tafakkurni o‘qituvchining o‘z faoliyatini tushunish va anglash darajasi nuqtai nazaridan ham baholash mumkin. Pedagogik tafakkur maqsadini belgilash markazida talaba shaxsiyati, uni takomillashtirish masalasi yotadi. Bu jarayonda o‘quv materiallari, ta’lim jarayonini tashkil etish shakl va usullari o‘qituvchi tomonidan pedagogik vosita sifatida talqin etiladi. Natijada o‘qituvchi ta’lim oluvchilarning shaxsiy va intellektual rivojlanishini ta’minlashga yo‘naltirilgan yagona pedagogik strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. O‘rta darajadagi pedagogik tafakkurda pedagogik maqsadning tomonlaridan birigina ustunlik qiladi. Bu orqali o‘quv vazifalari ya’ni, bilim, ko‘nikma, malakalarni shakllantirish ta’minlanadi. Natijada o‘quv materialini o‘zlashtirish yoki o‘qituvchining o‘zi tomonidan kasbiy harakatlarni bajarish ("mustahkamlash", "assimilyatsiyani tekshirish" va boshqalar) yoki tadbirlarni o‘tkazish amalga oshiriladi. Bu ishning muvaffaqiyatini baholash usullarini to‘g‘ri tanlash, tashkiliy shakllarni ishlab chiqish, darsni to‘g‘ri tahlil qilish qobiliyati va boshqalar ta’minlashi mumkin. Pedagogik tafakkurning past darajasi esa faoliyat markaziga aniq empirik-texnik va boshqa harakatlar orqali namoyon bo‘ladi. Bunda o‘qituvchi ko‘pincha o‘quv jarayonlarining tashqi bajarilishiga e’tibor qaratilib, maqsadlar talabaning shaxsiga yo‘naltirilmaydi va amalga oshirilgan o‘quv tadbirlari bir martalik, muayyan vazifani bajarish bilan cheklanadi.

Ma’lumki, pedagogik muammoni hal etishning umumiy tizimi bir qator bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Ular jumlasiga muammoni aniqlash va tahlil qilish, analitik hamda konstruktiv jarayonlarni loyihalash, ta’lim oluvchilarning faoliyatga tayyorgarligini diagnostika qilish kiradi. Shuningdek, pedagogik muammoni shakllantirish, uni hal etishning samarali usullarini ishlab chiqish va amaliyotda qo‘llash, o‘quvchilar harakatlarining natijadorligi haqida tezkor ma’lumot olish, o‘quv muammosini bartaraf etish jarayonini tashkil etish va uni tartibga solish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Natijalarni baholash, ularni tahlil qilish hamda keyingi faoliyat yo‘nalishlarini belgilash mazkur tizimning yakuniy bosqichlarini tashkil etadi. Agar o‘quvchini tarbiyalamaslik uni o‘qitmaslik bilan bab-baravar bo‘lib, oqibatda tarbiya ko‘rmagan, o‘qimagan shaxsning jamiyatga ko‘proq zarar etkazishi mumkinligiga imkoniyat yaratiladi.

Manbalarda qayd etilishicha, pedagogik tafakkurning eng muhim va keng tarqalgan xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- Pedagogik mantiqning modal xarakteri. Pedagogik tafakkurda tushunchalar, mulohazalar va xulosalar bilan ishlash jarayoni nafaqat fan, texnologiya yoki kasbiy amaliyot, balki axloqiy soha bilan ham uzviy bog‘liq bo‘lib, u “haqiqat” toifalariga emas, balki “mumkin”, “mumkin emas”, “yaxshi”, “yomon”, “ruxsat etilgan”, “taqiqlangan” kabi modal kategoriyalarga asoslanadi.
- Shaxsning ichki dunyosini anglash zarurati. Pedagogik tafakkur o‘qituvchidan insonning ichki dunyosi - uning g‘oyalari, motivlari, niyatlari, tafakkur jarayoni, qobiliyatlari, hissiy kechinmalari, ruhiy holatlari, o‘z-o‘zini tarbiyalash va o‘z-o‘zini anglash jarayonlari haqida chuqur bilimga ega bo‘lishni talab qiladi.
- Rivojlanish jarayonini loyihalash ehtiyoji. O‘qituvchi o‘quvchilarning aqliy rivojlanishi uchun zarur sharoit va jarayonlarni loyihalash, pedagogik vaziyatlarni yaratish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha qarorlar qabul qiladi. Shu jihatdan o‘qituvchi ta’lim jarayonining “muallifi”, “rejissyori” va “aktyori” sifatida namoyon bo‘ladi.
- Tashkiliy qarorlar qabul qilish zarurati. Pedagogik faoliyat ko‘pincha guruh va individual shakllarning kombinatsiyasiga asoslangan bo‘lib, u “frontal” tarzda amalga oshiriladi. Shu bois

o‘qituvchi ta’lim jarayonining tashkil etilishi, ishtirokchilar o‘rtasidagi muloqot va hamkorlikni muvofiqlashtirish bo‘yicha tashkiliy qarorlar qabul qilishi lozim bo‘ladi.

Pedagogik tafakkurning ko‘plab nozik jihatlarini hisobga olgan holda pedagogik aloqa sohasiga tegishli loyihalarni ishlab chiqish va qarorlar qabul qilish zarurati sifatida ifodalanishi

"Kasbiy pedagogik tafakkur" tushunchasi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda, ayniqsa o‘qituvchilarni tayyorlash masalalarini o‘rganishda keng qo‘llaniladi. Shu bilan birga, bu tushuncha faqat o‘qituvchining aqliy faoliyati xususiyatlarini emas, balki uning idrok, diqqat, tasavvur, xotira, hissiy va irodaviy jarayonlarining kasbiy o‘ziga xosligini ham qamrab oladi. Bizning fikrimizcha, kasbiy pedagogik tafakkur - bu pedagogik jarayonning maqsad va vazifalari, shuningdek, ishtirokchilarning shaxsiy xususiyatlari bilan belgilanadigan pedagogik voqelikni umumlashtirilgan, ko‘p qirrali tarzda aks ettirish va o‘zgartirish jarayonidir. Uning ta’sir mexanizmini asosiy funksiyalar orqali aniqlash mumkin.

Kognitiv funksiya – o‘qituvchining tashqi muhit, aql, hissiyot va harakatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglashini ta’minlaydi. U axborotga ehtiyojni aniqlash, vaziyatni baholash, qaror qabul qilish, o‘zini tahlil qilish va kasbiy faoliyatni asoslashga xizmat qiladi.

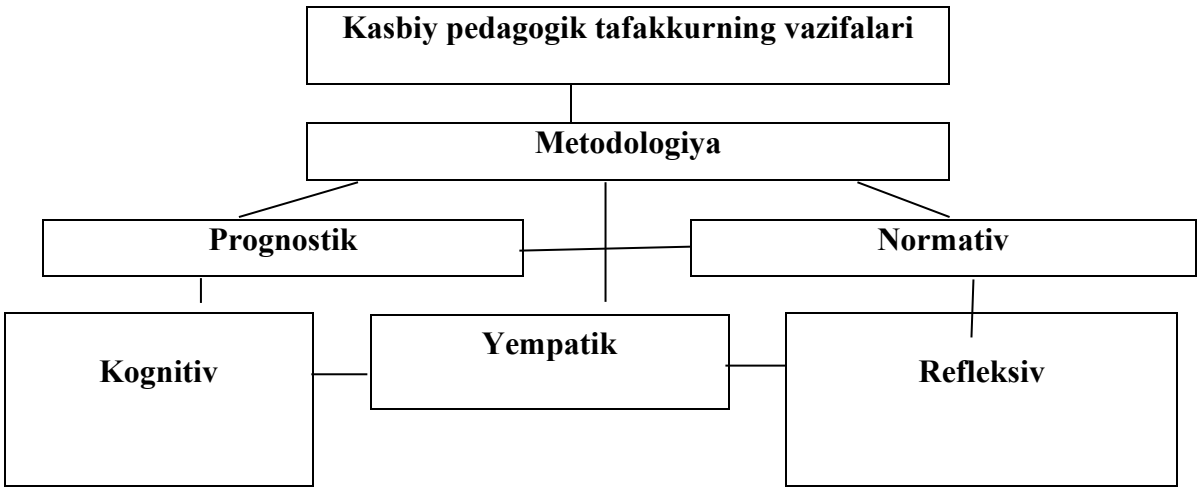
Refleksiv funksiya – tafakkur, hissiyot va motivatsiyaning rivojlanish darajasini baholash, maqsadni belgilash va unga erishish jarayonini nazorat qilish imkonini beradi.

Empatik funksiya – o‘qituvchiga o‘zaro ta’sir ishtirokchilarini to‘g‘ri idrok etish va ularning hissiy holatini anglashga yordam beradi.

Mazkur uch funksiya – kognitiv, refleksiv va empatik – o‘qituvchining kundalik faoliyatini ta’minlaydigan kasbiy pedagogik tafakkurning operatsion darajasini tashkil etadi.

Taktik darajada esa kasbiy pedagogik tafakkur prognozlash, loyihalash va tartibga solish vazifalarini bajaradi. Bashoratli funksiya o‘qituvchiga maqsadlarni belgilash, pedagogik jarayonni modellashtirish, samarali texnologiyalarni tanlash va natijalarni oldindan taxmin qilish imkonini beradi. Tartibga soluvchi funksiya esa turli darajadagi maqsadlarga muvofiq, faoliyatni tahlil qilish asosida o‘qituvchining harakatlariga tuzatishlar kiritishni ta’minlaydi. Strategik darajada o‘qituvchi o‘z dunyoqarashi va pedagogik konsepsiyasiga tayanib, o‘quv jarayonining umumiy yo‘nalishini belgilaydi. Bu jarayonda uslubiy funksiya muhim rol o‘ynaydi - u o‘qituvchiga nazariy bilimlarni tushunish, shaxsiy pedagogik konsepsiyani shakllantirish, o‘z tajribasini tahlil qilish va baholash imkonini beradi.

Ushbu funksiyalar tizimi kasbiy pedagogik tafakkurning rivojlanish ierarxiyasini belgilaydi, ya’ni operatsion, taktik va strategik darajalar o‘zaro bog‘liq holda o‘qituvchining kasbiy o‘sishi va tafakkurining takomillashuvini ifodalaydi (2.2.1-shakl).

1-shakl. Kasbiy va pedagogik tafakkurning faoliyat darajalari va uning rivojlanish ierarxiyasi

Kasbiy pedagogik tafakkurning kognitiv, refleksiv va empatik funksiyalari o‘qituvchining pedagogik jarayonga yondashuvini, ya’ni sub’ekt–ob’ekt yoki sub’ekt–sub’ekt pozitsiyasini tanlashni belgilaydi. Bu esa o‘z navbatida uslubiy funksiya orqali o‘qituvchining shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, kasbiy pedagogik tafakkurni rivojlantirish shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmasini amalga oshirish bilan bevosita bog‘liqdir.

So‘nggi yillarda psixologiya sohasidagi turli ilmiy maktablar “pedagogik vaziyat” tushunchasiga murojaat etib, unga turlicha mazmun yuklamoqdalar. “Pedagogik vaziyat” atamasi “pedagogik ziddiyatli vaziyat”, “pedagogik muammoli vaziyat” kabi iboralarda ham qo‘llanilib, tobora kengroq qo‘llanilmoqda. Shuningdek, bu tushuncha psixologiyaning amaliy yo‘nalishlarida - masalan, biznes o‘yinlari va treninglarda ham - o‘z o‘rnini topmoqda. Tadqiqotchilar hamda amaliyot mutaxassislari “pedagogik vaziyat” va “vaziyat” tushunchalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, ularning tuzilishi, tarkibiy qismlari va dinamikasi haqida ko‘plab fikrlar bildirmoqdalar. Biroq, deyarli barcha hollarda bu mulohazalar intuitiv yondashuvlar bilan chegaralanadi.

B.F.Lomov ta’kidlashicha, psixologiyada vaziyatni - eksperimental yoki hayotiy bo‘lishidan qat’i nazar - tizim sifatida tasvirlashning hali aniq va qat’iy metodlari ishlab chiqilmagan. Olimning fikricha, bu usullarni ishlab chiqish hozirgi kunda ham mazkur sohaning eng muhim ilmiy vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Kasbiy faoliyat jarayonida muammolarni izlash, aniqlash va hal etish pedagogik tafakkurning eng yuqori namoyon bo‘lish shakli hisoblanadi. Shu sababli pedagogik ta’limning turli bosqichlarida pedagogik muammolarni anglash va tahlil qilishning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Bunday tadqiqotlar universitetgacha ta’lim bosqichidayoq pedagogik tafakkur elementlarining qanchalik shakllanganini aniqlash, amaliyotda uchraydigan muammoli vaziyatlarning tarkibiy tuzilmasini belgilash hamda ularning real faoliyat jarayonida to‘liq yoki qisman namoyon bo‘lish darajasini tushunishga imkon beradi. Shuningdek, muammoli vaziyatlarning qaysi jihatlari zamonaviy talablarga mos ravishda modernizatsiya qilinishi yoki ayrim hollarda bekor qilinishi mumkinligi va bunday o‘zgarishlarning pedagogik faoliyat samaradorligiga ta’siri aniqlanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, vaziyatdan mustaqil muammolilik darajasi o‘qituvchining nafaqat intellektual faolligini oshiradi, balki uning shaxsiy rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu jarayonda o‘qituvchining hissiy sohasi, o‘zini anglash qobiliyati, shaxsiy pozitsiyalari va kasbiy e’tiqodlari shakllanib, o‘z faoliyatini takomillashtirishga bo‘lgan ichki ehtiyoj kuchayadi. Shu bilan birga, noma’lumlikni aniqlash va tahlil qilish qobiliyati o‘qituvchiga o‘quvchi shaxsining rivojlanish jarayonini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Tafakkurning vaziyatdan tashqari darajasi esa pedagogik jarayonda yuzaga keladigan murakkab va ko‘p qirrali muammolarni strategik yondashuv asosida hal etishga zamin yaratadi. Bunday o‘qituvchilarning kasbiy tafakkuri yuqori darajadagi, uzoq muddatli maqsadlarni ko‘zlaydigan va pedagogik faoliyatni tizimli ravishda rejalashtirishga yo‘naltirilgan tafakkur sifatida tavsiflanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tabiiy fanlar yo‘nalishi talabalari orasida muammoli vaziyatlarni idrok etishda “yaqqol ifodalanganlikka asoslangan vaziyalilik darajasi” ustunlik qiladi. Bu holat ularda pedagogik muammolarni hal etishda tez-tez uchraydigan va vaziyatdan tashqari ifodalanadigan vaziyalilik darajalarining yetarli darajada rivojlanmaganini ko‘rsatadi. Ayni paytda, aniq fanlar yo‘nalishi talabalari o‘z mutaxassisliklari xususiyatiga ko‘ra faktlar, raqamlar va aniq ko‘rsatkichlarga tayanishi sababli, ularda “tez-tez uchraydigan vaziyalilik darajasi” hamda “yaqqol ifodalanganlikka asoslangan vaziyalilik darajasi” nisbatan yuqori darajada shakllanganligi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Фаромони / https://lex.uz/ru/docs/-4545884

2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.

3. Брушлинский А.В. Психология мышления и деятельности. – М.: Институт психологии РАН, 2002. – 352 с.

4. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 2005. – 352 с.

5. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития личности. – М.: Академия, 2013. – 240 с.

Turganova Nesibeli Dosbergenovna
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi assistenti

TALABA YOSHLARDA PSIXOLOGIK BARQARORLIKNI SHAKLLANTIRISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya. *Talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish - bu shaxsning o'zini tahlil qilish, stressga qarshi turish va turli murakkab vaziyatlarga moslashuvchanlikni rivojlantirishga qaratilgan muhim jarayon hisoblanadi. Psixologik barqarorlikning shakllanishi talabalarning akademik muvaffaqiyatlarini, shaxsiy rivojlanishini va ijtimoiy hayotdagi adaptivligini ta'minlaydi. Ushbu maqolada talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish uchun samarali strategiyalar va ularni amaliyotda qo'llash usullari o'rganiladi. Talaba yoshlarida stressni boshqarish, qarorlar qabul qilish, emotsional intellektni rivojlantirish va ijtimoiy ko'nikmalarni mustahkamlash kabi asosiy jihatlar ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *psixologik barqarorlik, talaba yoshlar, stressni boshqarish, emotsional intellekt, qarorlar qabul qilish, ijtimoiy ko'nikmalar, shaxsiy rivojlanish, adaptivlik.*

СТРАТЕГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. *Формирование психологической стабильности у студентов - это важный процесс, направленный на развитие способности анализировать себя, противостоять стрессу и адаптироваться к различным сложным ситуациям. Формирование психологической стабильности способствует академическим успехам, личностному развитию и социальной адаптации студентов. В данной статье рассматриваются эффективные стратегии формирования психологической стабильности у студентов и способы их применения на практике. Обсуждаются такие аспекты, как управление стрессом, принятие решений, развитие эмоционального интеллекта и укрепление социальных навыков.*

Ключевые слова: *психологическая стабильность, студенты, управление стрессом, эмоциональный интеллект, принятие решений, социальные навыки, личностное развитие, адаптивность.*

STRATEGIES FOR DEVELOPING PSYCHOLOGICAL RESILIENCE IN STUDENTS

Abstract. *Psychological stability in students is a crucial process aimed at developing the ability to self-analyze, cope with stress, and adapt to various complex situations. The formation of psychological stability ensures academic success, personal development, and social adaptability. This paper explores effective strategies for developing psychological stability in students and practical ways to implement them. Topics such as stress management, decision-making, emotional intelligence development, and strengthening social skills are discussed.*

Key words: *psychological stability, students, stress management, emotional intelligence, decision-making, social skills, personal development, adaptability.*

Kirish. Talaba yoshlarining psixologik barqarorligini shakllantirish masalasi hozirgi kunda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik barqarorlik, shaxsning turli murakkab vaziyatlarga qarshi turish va o'zini stressdan himoya qilish qobiliyatini rivojlantirishni anglatadi. Talaba yoshlarining o'zgaruvchan va ko'plab yangi stress omillariga duch kelganligi sababli, ularning psixologik salomatligini ta'minlash uchun zamonaviy yondoshuvlar zarur.

Psixologik barqarorlikni shakllantirish, faqatgina o'quv jarayonida emas, balki talabalarning shaxsiy hayotida ham ularga yordam beradi. Ularning o'zini tahlil qilish, his-tuyg'ularini

boshqarish va qarorlar qabul qilishdagi qat'iyatliligi akademik va ijtimoiy muvaffaqiyatni oshirishga yordam beradi. Talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish uchun bir qator strategiyalar mavjud. Bular orasida stressni boshqarish, emotsional intellektni rivojlantirish, ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va shaxsiy resurslarni optimallashtirish kabi muhim jihatlar mavjud.

Talaba yoshlarining psixologik barqarorligini shakllantirish jarayoni o'qituvchilar, psixologlar va pedagoglar uchun ham dolzarb masala hisoblanadi. Psixologik yordam va qo'llab-quvvatlash, ular uchun zarur bo'lgan psixologik resurslarni rivojlantirish, ta'lim jarayonida samarali yordam ko'rsatish talaba yoshlarining o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ularning ijtimoiy va akademik muvaffaqiyatlarini ta'minlaydi. Bu jarayon talabalarning psixologik xavfsizligini ta'minlab, ularning umumiy farovonligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish masalasi bo'yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar, psixologik nazariyalar va amaliy yondoshuvlar mavjud. Bu sohadagi adabiyotlar talaba yoshlarining psixologik holatini yaxshilashga qaratilgan turli metod va strategiyalarni o'rganadi. Quyida ushbu mavzu bo'yicha asosiy adabiyotlar tahlil qilinadi.

1. Psixologik Barqarorlikning Asosiy Ta'rifi va Nazariy Asoslari

Psixologik barqarorlik, eng avvalo, insonning o'zini tahlil qilish, stressni boshqarish, va turli vaziyatlarga moslashish qobiliyatini rivojlantirishni anglatadi. Bu haqda bir nechta ilmiy ishlar mavjud. Masalan, S. A. Lominadze (2008) o'zining "Psixologik barqarorlik: Nazariy va amaliy asoslar" nomli asarida psixologik barqarorlikni faqat stressga qarshi kurashish emas, balki umumiy shaxsiy rivojlanish va moslashuvchanlik jarayoni sifatida tushuntiradi. U, shuningdek, psixologik barqarorlikning psixofiziologik asoslarini ko'rib chiqadi va talaba yoshlarida stressga qarshi kurashish ko'nikmalarini shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi.

M. I. Balyasnikova (2004) "Shaxsning psixologik barqarorligini rivojlantirish" asarida shaxsning psixologik barqarorligini rivojlantirish uchun asosiy strategiyalarni taqdim etadi. Bu asarda shaxsning psixologik salomatligini saqlash va uni mustahkamlash uchun zarur bo'lgan psixologik metodlar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi va resurslar keltirilgan.

2. Stressni Boshqarish va Talaba Yoshlarining Psixologik Resurslari

Talaba yoshlarida stressni boshqarish qobiliyati psixologik barqarorlikni shakllantirishning asosiy omillaridan biridir. S. R. Kvitko (2009) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda talaba yoshlarining stressga qarshi kurashish usullari va ular bilan qanday samarali ishlash mumkinligi tahlil qilingan. Kvitko stressni boshqarishning bir nechta strategiyalarini tavsiya etadi, masalan, vaqtni boshqarish, nafas olish texnikalari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va meditatsiya.

Shuningdek, R. L. Larkin (2010) o'zining "Stress va talaba yoshlarining psixologik barqarorligi" nomli ishida stressni boshqarishning ijtimoiy va emotsional jihatlarini o'rganadi. Larkin talabalarning ijtimoiy resurslarni (do'stlar, oila, o'qituvchilar) qo'llab-quvvatlashining psixologik barqarorlikni oshirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. U, shuningdek, stressni boshqarishning kognitiv va emotsional strategiyalarini amalga oshirishga yordam beradigan trening va kurslarning samaradorligini o'rgangan.

3. Emotsional Intellekt va Uning Rolini Shakllantirish

Emotsional intellekt talaba yoshlarining psixologik barqarorligini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. D. Goleman (1995) o'zining emotsional intellektni o'rganishga bag'ishlangan asarida, bu tushunchaning shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatga erishishda muhimligini ta'kidlaydi. Goleman emotsional intellektning o'ziga xos jihatlarini, ya'ni o'z hissiyotlarini boshqarish, boshqa odamlarning his-tuyg'ularini anglash, va samarali ijtimoiy aloqalarni o'rnatish qobiliyatlarini batafsil tushuntiradi.

Talaba yoshlarining emotsional intellektini rivojlantirish, ularning psixologik barqarorligini oshirishda samarali strategiya sifatida qaraladi. T. A. Zhdanova (2013) o'zining "Emotsional intellekt va yoshlar" nomli asarida talaba yoshlarining emotsional intellektini rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalar beradi. Zhdanova, emotsional intellektni rivojlantirish uchun o'z-o'zini tahlil qilish, hissiy o'zgarishlarga moslashish, va ijtimoiy vaziyatlarda muvaffaqiyatli harakat qilish zarurligini ta'kidlaydi.

4. Ijtimoiy Ko'nikmalar va Talaba Yoshlarining Psixologik Barqarorligi

Ijtimoiy ko'nikmalar ham psixologik barqarorlikni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. E. H. Erickson (1968) o'zining shaxsiyat rivojlanishi haqidagi asarida shaxsning ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirish jarayonining ahamiyatini ko'rsatadi. Erickson, yoshlarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish, ularning psixologik xavfsizligini ta'minlash va o'z-o'zini anglashga yordam berishini ta'kidlaydi. U shaxsning psixologik barqarorligi va ijtimoiy ko'nikmalarining o'zaro bog'liqligini ko'rib chiqadi.

V. A. Zdravomyslov (2006) esa o'zining "Yoshlar va ijtimoiy adaptatsiya" asarida ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish va talaba yoshlarining psixologik barqarorligini mustahkamlash uchun bir qator amaliy strategiyalarni taklif qiladi. Zdravomyslovning fikriga ko'ra, yoshlarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishda, ular o'rtasida ijtimoiy aloqalarni o'rnatish, jamoaviy ishlarni amalga oshirish, va qarorlar qabul qilishda qatnashish juda muhimdir.

5. Psixologik Barqarorlikni Shakllantirishda Amaliy Yondoshuvlar

Psixologik barqarorlikni shakllantirish bo'yicha bir qator amaliy tadqiqotlar ham mavjud. S. V. Klimov (2011) o'zining "Psixologik yordam va talaba yoshlarining psixologik barqarorligi" nomli asarida talabalarning psixologik salomatligini saqlash va qo'llab-quvvatlashning samarali usullari haqida yozadi. Klimov o'z ishida talaba yoshlarining psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlarini mustahkamlash, stressni boshqarishning o'quv metodlarini joriy etish va emotsional intellektni rivojlantirishga oid amaliy yondoshuvlarni keltiradi.

Talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish masalasi keng qamrovli ilmiy va amaliy tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Bu jarayonda stressni boshqarish, emotsional intellektni rivojlantirish, ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish kabi jihatlar alohida ahamiyatga ega. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, psixologik barqarorlikni shakllantirish uchun talabalarga qo'llaniladigan metodlar va yondoshuvlar o'zaro bog'liq va har tomonlama yondoshuvni talab qiladi. Kelgusida bu sohada psixologik yordamning samaradorligini oshirish va talaba yoshlarining psixologik xavfsizligini ta'minlash uchun yangi strategiyalar ishlab chiqish zarur.

Metodologiya. Talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirishni o‘rganishda bir nechta metodologik yondashuvlar qo‘llaniladi. Ushbu jarayonni samarali tadqiq qilish uchun ilmiy izlanishlar, anketalar, eksperimentlar, psixologik testlar va psixologik yordam dasturlari kabi metodlar ishlatiladi. Quyida bu metodlar tahlil qilinadi va ularning har birining samaradorligi, afzalliklari hamda cheklovlari keltiriladi.

1. Izlanishlar Yondashuvi

Izlanishlar talaba yoshlarining psixologik barqarorligini shakllantirish bo‘yicha tizimli ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishga imkon beradi. Ushbu yondashuvda quyidagi metodlar qo‘llaniladi:

Metod	Tavsif	Afzalliklari	Cheklovlari
Anketalar va So‘rovnomalar	Talaba yoshlarining psixologik barqarorligini o‘lchash uchun mo‘ljallangan so‘rovlar va anketalar.	Keng qamrovli ma’lumotlarni yig‘ish imkoniyati, tezkor javoblar olish.	Olingan ma'lumotlarning subyektivligi, respondentlarning samimiyligi.
Psixologik Testlar	Talaba yoshlarining emotsional barqarorligini, stressni boshqarish qobiliyatini aniqlash uchun maxsus testlar.	Individual psixologik tahlil qilish, aniq natijalar olish.	Testlar orqali faqatgina cheklangan psixologik parametrlar o‘lchanadi.
Eksperimentlar	Psixologik barqarorlikni shakllantirish jarayonini tekshirish uchun tajriba va nazorat guruhlari o‘rnatish.	Psixologik barqarorlikni shakllantirishda metodning samaradorligini amalda sinab ko‘rish.	Katta guruhlar va keng miqyosda tadqiqot olib borishning qiyinligi.

2. Psixologik yordam metodlari

Psixologik yordam, talaba yoshlarining psixologik barqarorligini shakllantirish uchun tizimli yondoshuvni talab qiladi. Ushbu yondoshuvni amalga oshirishda quyidagi metodlar qo‘llaniladi:

Metod	Tavsif	Afzalliklari	Cheklovlari
Konsultatsiya va individual yordam	Talaba yoshlariga shaxsiy maslahatlar berish, psixologik yordam ko‘rsatish.	Shaxsga xos muammolarni hal qilish, to‘g‘ridan-to‘g‘ri psixologik qo‘llab-quvvatlash.	Resurslarning cheklanganligi, har bir talaba uchun maxsus yondashuvning talab etilishi.
Gruppa terapiyasi	Talabalar uchun guruh sessiyalarini o‘tkazish, o‘zaro yordam va psixologik ko‘mak.	Talabalar o‘rtasida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, umumiy muammolarni hal qilish.	Guruhdin samarali natijalarni olish qiyin, guruhdin yakkama-yakka maslahatlar berishning cheklovlari.
Stressni boshqarish treninglari	Stressga qarshi kurashish uchun maxsus metodlar, masalan, nafas olish texnikalari, meditatsiya.	Stressni boshqarish qobiliyatini rivojlantirish, stressni samarali yengish.	Talabalar o‘rtasida turli motivatsiyalar va qiziqishlar bo‘lishi mumkin.

3. Empirik Tadqiqotlar

Empirik tadqiqotlar talaba yoshlarining psixologik barqarorligi haqida ma'lumotlarni yig‘ish va ularni tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu metodologik yondashuvda turli xil empirik metodlar qo‘llaniladi:

Metod	Tavsif	Afzalliklari	Cheklovlari
Kuzatish	Talabalar faoliyatini kuzatib borish, ularning psixologik holatini tahlil qilish.	Real va tabiiy sharoitda ma'lumot olish, real vaqt rejimida psixologik holatni o‘lchash.	Subyektiv baholash, kuzatishning ma'lum bir chegaralari.
Intervyular	Talabalar bilan shaxsiy suhbatlar o‘tkazish, ularning psixologik barqarorligini aniqlash.	Intervyu davomida to‘liq va batafsil ma'lumot olish imkoniyati.	Suhbatdagi noaniqlik va respondentning e'tiborini chalg‘itishi mumkin.

4. Psixologik Barqarorlikni Shakllantirishning Amaliy Dasturlari

Talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish bo‘yicha amaliy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishda bir nechta metodologik yondoshuvlar qo‘llanadi:

Metod	Tavsif	Afzalliklari	Cheklovlari
Individual psixologik treninglar	Talaba yoshlariga o‘zlarini tahlil qilish va psixologik barqarorlikni oshirish bo‘yicha treninglar o‘tkazish.	Individuallashgan yondashuv, o‘ziga xos qiyinchiliklarga javob berish.	Resurslar talab etiladi, o‘quvchilarning motivatsiyasi farqlanadi.

Kognitiv-behavioral terapiya	Talabalar bilan ishlashda psixologik barqarorlikni mustahkamlash uchun kognitiv-behavioral yondoshuvlarni qo‘llash.	Psixologik muammolarni hal qilishda samarali, bilimlarni kuchaytirish.	Ba'zi talabalar uchun qiyin, metodga moslashish vaqti kerak.
Psixologik resurslarni shakllantirish	Talaba yoshlarida psixologik resurslarni, masalan, o‘z-o‘zini anglash va stressni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish.	Talaba yoshlarining psixologik salomatligini yaxshilashga ko‘mak beradi.	Bir vaqtning o‘zida barcha talabalarga individual yondoshuvni amalga oshirish qiyin.

5. Tahlil va Natijalarni O‘lchash

Talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish samaradorligini tahlil qilishda quyidagi metodlar qo‘llaniladi:

Metod	Tavsif	Afzalliklari	Cheklovlari
Statistik tahlil	Psixologik barqarorlikni shakllantirishning samaradorligini statistik metodlar yordamida o‘lchash.	Tahlilni aniqlik bilan amalga oshirish, ko‘p miqdorda ma'lumotni tizimli ko‘rib chiqish.	Olingan natijalarni faqat statistik nuqtai nazardan baholash imkoniyati.
Intervyu va mulohazalar	Talabalar bilan shaxsiy intervyular o‘tkazish, ularning fikrlarini to‘plab tahlil qilish.	Olingan fikrlar orqali psixologik yordamning samaradorligini real vaqt rejimida ko‘rish.	Fikrlarni to‘plashning subyektivligi, natijalarni umumlashtirishda qiyinchiliklar.

Metodologiya bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish uchun bir nechta metodik yondoshuvlar mavjud. Ushbu metodlar talabalarning psixologik holatlarini yaxshilash, stressni boshqarish va emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan. Har bir metodning afzalliklari va cheklovlari bor, shuning uchun bir nechta metodlarning kombinatsiyalangan

Muhokama qismi. “Talaba yoshlarda psixologik barqarorlikni shakllantirish strategiyalari” mavzusi bo‘yicha kengaytirilgan ilmiy muhokama

Talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, bunda nafaqat akademik bilimlar, balki shaxsning ruhiy salomatligini mustahkamlash masalasi ham asosiy o‘rinni egallaydi. Muhokama jarayonida ushbu mavzuga doir nazariy qarashlar, amaliy tajribalar, mavjud muammolar hamda istiqbolli yechimlar atroflicha tahlil qilinadi.

Psixologik barqarorlikning zamonaviy talqini

Bugungi ilmiy qarashlarda psixologik barqarorlik shunchaki stressga bardoshlilik yoki emotsiyalarni boshqarish qobiliyati bilan cheklanib qolmaydi. Zamonaviy psixologik tadqiqotlar (D. Goleman, E. Erikson, A. Bandura va boshqalar) ushbu tushunchani shaxsning murakkab va ko‘p tarkibli psixologik holati sifatida talqin etadi. Psixologik barqarorlik shaxsning emotsional muvozanati, stressni yengish qobiliyati, moslashuvchanligi, ijtimoiy kompetentligining rivojlanganligi hamda o‘zini anglash va o‘z xulq-atvorini boshqarish malakalari bilan uzviy bog‘liqdir.

Talabalar hayotida psixologik barqarorlik ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu davr akademik yuklamalar, ijtimoiy moslashish, mustaqil hayotga o‘tish, iqtisodiy qiyinchiliklar

va shaxslararo munosabatlar bilan bog‘liq murakkab vaziyatlar bilan kechadi. Aynan shunday sharoitlarda psixologik barqarorlik shaxsning ichki resurslarini faollashtiruvchi, salbiy ta’sirlarga qarshi himoya qiluvchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Oliy ta’lim jarayonidagi psixologik bosimlar va ularning ta’siri

Ilmiy muhokamalar shuni ko‘rsatadiki, talaba yoshlarining psixologik barqarorligiga ta’sir etuvchi asosiy omillar bir nechta yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Avvalo, akademik yuklama masalasi muhim hisoblanadi. O‘quv dasturlarining murakkabligi, mustaqil ishlarning ko‘pligi, oraliq va yakuniy nazoratlar bilan bog‘liq bosim talabalar ruhiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli ta’lim jarayonida psixologik yengillikni ta’minlovchi strategiyalarni ishlab chiqish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Bundan tashqari, ijtimoiy moslashish jarayonlari ham talabalarning psixologik barqarorligida muhim o‘rin tutadi. Yangi muhitga kirib borish, yangi ijtimoiy aloqalarni shakllantirish, guruh jamoasida o‘z o‘rnini topish ko‘plab yoshlar uchun sezilarli ruhiy zo‘riqishni keltirib chiqaradi. Mustaqil hayotga o‘tish esa bir tomondan shaxsiy rivojlanish va motivatsiya manbai bo‘lsa, ikkinchi tomondan mas’uliyatning ortishi sababli stress omiliga aylanishi mumkin.

O‘zbekiston sharoitida esa oilaviy va iqtisodiy muammolar alohida ahamiyat kasb etadi. Ko‘plab talabalar o‘qish bilan bir qatorda mehnat faoliyati bilan shug‘ullanishga majbur bo‘ladilar. Bu holat akademik va shaxsiy hayot o‘rtasidagi muvozanatni saqlashni qiyinlashtirib, psixologik bosimni yanada kuchaytiradi. Ushbu jihatlar psixologik barqarorlikni shakllantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan yondashuvlarning zarurligini yaqqol namoyon etadi.

Psixologik barqarorlikni shakllantirish strategiyalarining samaradorligi

Psixologik barqarorlikni rivojlantirish jarayonida bir qator samarali strategiyalar ajratib ko‘rsatiladi. Eng avvalo, emotsional intellektni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘z his-tuyg‘ularini anglay oladigan va boshqara biladigan talabalar stressni nisbatan yengil qabul qiladi, nizoli vaziyatlarga kamroq duch keladi, qaror qabul qilishda puxta va oqilona yondashuvni namoyon etadi hamda ijtimoiy moslashuv jarayonida faol bo‘ladi.

Stressni boshqarishga qaratilgan treninglar ham psixologik barqarorlikni oshirishda yuqori samaradorlikka ega. Nafas olish texnikalari, relaksatsiya mashqlari, meditatsiya va mindfulness amaliyotlari talabalar orasida keng qo‘llanilib, stress darajasini sezilarli kamaytirishi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi ham muhim tashqi resurs sifatida baholanadi. Talabalar o‘rtasidagi do‘stona munosabatlar, o‘zaro yordam, jamoaviy loyihalar, klublar va kichik guruhlarda faoliyat yuritish psixologik barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Ilmiy muhokamalar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash shaxsning ruhiy salomatligini saqlashda hal qiluvchi omillardan biridir.

Bundan tashqari, psixologik maslahat va murabbiylik tizimining mavjudligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kurs murabbiylari, psixologik markazlar va akademik maslahatchilar faoliyat yuritadigan ta’lim muassasalarida talabalar psixologik barqarorligi nisbatan yuqori bo‘lishi aniqlangan.

Xulosa. Talaba yoshlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish bugungi kunda nafaqat ta’lim tizimi, balki jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun ham muhim strategik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, psixologik barqarorlik yoshlarning shaxsiy rivojlanishi, emotsional muvozanati, stressga bardoshliligi va ijtimoiy moslashuvchanligini ta’minlovchi asosiy omillardan biridir.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, psixologik barqarorlik kompleks jarayon bo‘lib, u emotsional intellekt, moslashuvchanlik, ijtimoiy faollik, o‘z-o‘zini anglash va qaror qabul qilish kompetensiyalarining uyg‘un rivojlanishini talab etadi. Stressni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish, emotsional intellektni shakllantirish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash hamda psixologik treninglar va maslahatlar joriy etish talabalarning psixologik barqarorligini oshirishda yuqori natija beradi.

Shu bois, oliy ta’lim muassasalarida psixologik barqarorlikka qaratilgan maxsus dasturlarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish, psixologik xizmatlarni kuchaytirish hamda sog‘lom psixologik muhit yaratish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.Umumiy yakun sifatida shuni aytish mumkinki, psixologik barqarorlik talaba yoshlarning nafaqat o‘qish jarayonidagi muvaffaqiyatlari, balki kelajakdagi kasbiy faoliyati, shaxsiy hayoti va jamiyatdagi o‘rniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun bu masala bo‘yicha ilmiy asoslangan, tizimli, kompleks yondashuvni amalga oshirish har bir ta’lim muassasining ustuvor vazifasi bo‘lishi lozim.

Talabalarda psixologik barqarorlikni shakllantirishga qaratilgan strategiyalarni takomillashtirish, doimiy monitoring olib borish va yangi innovatsion yondashuvlarni joriy etish ushbu sohaning kelajakdagi rivojlanishi uchun mustahkam asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Abdullayeva, N. Psixologik barqarorlik va yoshlar rivoji. - Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020.
2. Hasanov, B. Yoshlarning emotsional intellektini rivojlantirish omillari. - Toshkent: Innovatsiya, 2019.
3. Jo‘rayev, M. Talabalar psixologiyasi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
4. Rasulova, D. Pedagogik psixologiya asoslari. - Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2018.
5. Karimova, R. Stressni boshqarishning amaliy jihatlari. - Toshkent: Akademnashr, 2021.
6. Ломинадзе, С. А. Психологическая устойчивость личности. - Москва: Педагогика, 2008.
7. Балысникова, М. И. Развитие психологической устойчивости студентов. - Санкт-Петербург: Речь, 2004.
8. Квитко, С. Р. Стресс и адаптация у молодежи. - Москва: Издательство МГУ, 2009.
9. Жданова, Т. А. Эмоциональный интеллект и молодежь. - Санкт-Петербург: Питер, 2013.
10. Здравомыслов, В. А. Социальная адаптация молодежи. - Москва: Наука, 2006.
11. Климов, С. В. Психологическая помощь студентам: теория и практика. - Москва: Академический проект, 2011.

Ne'matova Iroda Ibrohim qizi
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: ashurovo136@gmail.com

OILAVIY MUNOSABATLARDA SHAKLLANADIGAN DEPRESSIYA VA UNI OLDINI OLISHNING PSIXOTERAPEVTIK USULLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oila muhiti va depressiya o'rtasidagi murakkab psixologik bog'liqlik tadqiq etilgan. Oila – shaxsning birinchi ijtimoiy-madaniy muhitidir, u bolalikdan boshlanib, butun hayot davomida ruhiy va emotsional barqarorlikni shakllantiradi. Tadqiqotda depressiyaning kelib chiqish sabablari, individual va oilaviy omillar bilan bog'liqligi, shuningdek, oilaviy muhitdagi nizolar, konfliktlar va emotsional sovuqlikning depressiv holatlar yuzaga kelishidagi roli tahlil qilingan.Shuningdek, ishda oilaviy kommunikatsiya, hissiy qo'llab-quvvatlash va psixologik barqarorlikning depressiyani oldini olish va uni yengishdagi ahamiyati o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, mustahkam oilaviy tizim depressiya rivojlanish xavfini kamaytiradi va ruhiy salomatlikni mustahkamlashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Ishda depressiya bilan bog'liq psixologik muammolarni erta aniqlash va ularni yengishda oilaning roli, oilaviy terapiya metodlari va psixoprofilaktik tadbirlar ilmiy asosda bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *oila, depressiya, ruhiy salomatlik, oilaviy munosabatlar, psixologik muhit, emotsional qo'llab-quvvatlash, stress omillari, oilaviy terapiya, profilaktika, psixologik barqarorlik.*

DEPRESSION FORMED IN FAMILY RELATIONSHIPS AND PSYCHOTHERAPEUTIC METHODS OF ITS PREVENTION

Abstract. *This article examines the complex psychological relationship between family environment and depression. The family is the first socio-cultural environment of a person, which begins in childhood and forms mental and emotional stability throughout life. The study analyzes the causes of depression, its connection with individual and family factors, as well as the role of family conflicts, conflicts and emotional coldness in the development of depressive states. The work also examines the importance of family communication, emotional support and psychological stability in preventing and overcoming depression. According to the results of the study, a strong family system reduces the risk of developing depression and serves as an effective tool for strengthening mental health. The work scientifically describes the role of the family in early detection and overcoming psychological problems associated with depression, family therapy methods and psychoprophylactic measures.*

Key words: *family, depression, mental health, family relationships, psychological environment, emotional support, stressors, family therapy, prevention, psychological stability.*

ДЕПРЕССИЯ, ФОРМИРУЮЩАЯСЯ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ, И ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ЕЁ ПРОФИЛАКТИКИ

Аннотация. *В данной статье исследуется сложная психологическая взаимосвязь между семейной средой и депрессией. Семья рассматривается как первая социокультурная среда личности, которая, начиная с детства и на протяжении всей жизни, формирует психическую и эмоциональную устойчивость. В исследовании анализируются причины возникновения депрессии, её связь с индивидуальными и семейными факторами, а также роль конфликтов, разногласий и эмоциональной холодности в семейной среде в формировании депрессивных состояний. Кроме того, в работе изучается значение семейной коммуникации, эмоциональной поддержки и психологической устойчивости в профилактике и преодолении депрессии. Результаты исследования показывают, что устойчиво функционирующая семейная система снижает риск развития депрессии и выступает эффективным*

средством укрепления психического здоровья. В статье на научной основе освещается роль семьи в раннем выявлении психологических проблем, связанных с депрессией, а также значение методов семейной терапии и психопрофилактических мероприятий в их преодолении.

Ключевые слова: *семья, депрессия, психическое здоровье, семейные отношения, психологическая среда, эмоциональная поддержка, стрессовые факторы, семейная терапия, профилактика, психологическая устойчивость.*

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar va texnologik taraqqiyot natijasida inson ruhiy salomatligi masalasi dolzarb muammolardan biriga aylandi. Ayniqsa, depressiya kabi ruhiy holatlarning keng tarqalishi nafaqat individual shaxs hayotiga, balki oila tizimiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, depressiya insonning hissiy holati, xulq-atvori, ijtimoiy moslashuvi va oilaviy munosabatlar sifatiga bevosita ta’sir qiluvchi murakkab ruhiy jarayondir.

Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy instituti hisoblanib, shaxsning psixologik shakllanishida asosiy rol o‘ynaydi. Oila muhitida shakllanadigan munosabatlar, hissiy aloqalar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari insonning ruhiy barqarorligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, oiladagi nizolar, emotsional sovuqlik, zo‘ravonlik yoki e’tiborsizlik holatlari depressiv holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Demak, oila depressiyaning kelib chiqishida ham, uni yengishda ham muhim omil hisoblanadi.

So‘nggi yillarda depressiya global sog‘liqni saqlash muammosi sifatida e’tirof etilmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, depressiya mehnatga layoqatsizlikka olib keluvchi asosiy sabablar qatorida yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Bu holat nafaqat shaxsning individual hayot sifatini pasaytiradi, balki oilaviy munosabatlar izdan chiqishiga, farzandlar tarbiyasida muammolar yuzaga kelishiga va ijtimoiy moslashuv jarayonining buzilishiga olib keladi.

Oilada depressiya bilan bog‘liq muammolar ko‘pincha yashirin tarzda kechadi. Depressiyaga uchragan oila a’zosi o‘z holatini ochiq ifoda etmasligi, emotsional chekinish, muloqotdan qochish va ijtimoiy faollikning pasayishi bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Bu esa boshqa oila a’zolari tomonidan noto‘g‘ri talqin qilinib, o‘zaro tushunmovchilik va nizolarni kuchaytiradi. Natijada, oilaviy muhitda salbiy psixologik iqlim shakllanishiga asos bo‘ladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, depressiyani faqat individual muammo sifatida emas, balki oilaviy tizim doirasida tahlil qilish zarurati mavjud. Zamonaviy psixologiya fanida depressiya ko‘p omilli hodisa sifatida qaralib, biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o‘zaro uyg‘unligida o‘rganiladi. Aynan oila ushbu omillar kesishgan markaziy muhit hisoblanadi. Shuning uchun ham depressiyani tushunish va davolashda oilaviy yondashuv muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Ushbu ilmiy ishning maqsadi – oila hayoti va unda yuzaga kelgan depressiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni psixologik nuqtai nazardan chuqur tahlil qilish, oilaviy munosabatlarning depressiya rivojlanishiga ta’sirini aniqlash hamda depressiyani oldini olish va yengishda oilaning rolini ilmiy asosda yoritishdan iborat.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadidan kelib chiqib, bir qator ilmiy vazifalar belgilab olindi. Jumladan, depressiya tushunchasining mazmun-mohiyatini ochib berish va uning psixologik xususiyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish, oilaviy muhitning shaxs ruhiy salomatligiga ta’sirini o‘rganish, oilaviy nizolar hamda turli stress omillarining depressiya rivojlanishidagi o‘rnini aniqlash muhim vazifalar sifatida belgilandi. Shuningdek, oiladagi sog‘lom psixologik muhit, qo‘llab-quvvatlash va samimiy muloqotning depressiv holatlarni yengishdagi ahamiyatini asoslab berish hamda depressiyaning oldini olishda oilaviy psixoprofilaktika usullaridan foydalanish imkoniyatlarini ko‘rsatish tadqiqot vazifalari doirasiga kiritildi.

Tadqiqot obyekti sifatida oilaviy munosabatlar tizimi tanlandi, tadqiqot predmeti esa oilada depressiya holatlarining rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik mexanizmlar bilan belgilandi. Ilmiy ish jarayonida oilaning turli a’zolari bilan suhbatlar o‘tkazish, o‘zaro munosabatlarni tahlil

qilish, holatlarni taqqoslash, umumlashtirish hamda psixologik yondashuv metodlaridan keng foydalanildi. Ushbu metodlar oilaviy muhitning shaxs ruhiy holatiga ta'sirini chuqurroq anglash imkonini berdi.

Mavzuning dolzarbligi va zaruratini o'rganish natijalari asosida ishlab chiqilgan ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar psixologiya, pedagogika hamda ijtimoiy sohalarda faoliyat yurituvchi mutaxassislar uchun muhim amaliy ahamiyatga ega. Ushbu natijalar oilada shakllanishi mumkin bo'lgan depressiv holatlarning oldini olish, shuningdek, sog'lom va barqaror psixologik muhitni yaratishga xizmat qiladi.

Depressiya tushunchasining nazariy talqini. Depressiya psixologiya fanida keng o'rganilgan ruhiy buzilishlardan biri bo'lib, u insonning kayfiyati, hissiy holati, xulq-atvori va ijtimoiy faolligiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Psixologik adabiyotlarda depressiya uzoq muddat davom etuvchi kayfiyat tushkunligi, kundalik faoliyatga bo'lgan qiziqish va zavqning pasayishi, kuchli charchoq, uyquning buzilishi hamda diqqatni jamlash va qaror qabul qilish qobiliyatining susayishi orqali tavsiflanadi.

Nazariy jihatdan depressiya ko'p omilli hodisa sifatida qaraladi va u biologik, psixologik hamda ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Biologik omillar qatoriga irsiy moyillik, neyrotransmitterlar faoliyatidagi o'zgarishlar va gormonal nomutanosibliklar kiradi. Psixologik omillar esa shaxsning individual xususiyatlari, xarakter tuzilishi, stressga chidamlilik darajasi hamda oldingi ruhiy tajribalar bilan bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy omillar esa oilaviy muhitning sifati, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimining mavjudligi, ish yoki o'qish jarayonidagi stresslar hamda jamiyatda kechayotgan ijtimoiy o'zgarishlar bilan belgilanadi.

Depressiyaning asosiy belgilari va turlari. Depressiya turli belgilarda namoyon bo'lishi mumkin bo'lib, ular shaxsning individual xususiyatlariga qarab farqlanadi. Asosiy belgilarga doimiy tushkun kayfiyat va xafalik hissi, kundalik faoliyatdan zavq olmaslik, charchoqning ortib borishi va energiya yetishmovchiligi, uyquning buzilishi, o'zini past baholash va aybdorlik hissi, fikrlash jarayonida diqqatni jamlash va qaror qabul qilish qobiliyatining pasayishi hamda ijtimoiy faollikdan chekinish holatlari kiradi. Ayrim hollarda depressiya kuchli ruhiy zo'riqish yoki oilaviy muhitdagi salbiy o'zgarishlar ta'sirida yuzaga keladi.

Zamonaviy psixologiyada depressiyaning bir qator muhim turlari ajratib ko'rsatiladi. Bipolyar depressiya kayfiyatning yuqori (maniya) va past (depressiya) holatlar bilan almashinib turishi bilan tavsiflanadi. Unipolyar depressiya esa maniya holatisiz, uzoq muddat davom etuvchi past kayfiyat bilan namoyon bo'ladi. Postpartum depressiya tug'ruqdan keyingi davrda, asosan ayollarda kuzatiladi. Sezoniy depressiya yilning muayyan fasllarida kayfiyat tushkunligi bilan bog'liq bo'lsa, situatsion depressiya hayotdagi muhim voqealar, masalan, oila a'zosidan ayrilish yoki moliyaviy qiyinchiliklar ta'sirida yuzaga keladi.

Ushbu depressiya turlarining barchasi oilaviy muhit, shaxsning psixologik xususiyatlari va mavjud ijtimoiy sharoitlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, oilada sog'lom psixologik muhitni shakllantirish depressiv holatlarning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi.Depressiyaning oilaviy kontekstdagi o'rni. Oila shaxs (bolalar) shakllanadigan birinchi ijtimoiy-madaniy muhitidir va insonning ruhiy salomatligi, hissiy barqarorligi va psixologik rivojlanishida markaziy rol o'ynaydi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy munosabatlar shaxsning kayfiyati, hissiy holati va stressga chidamliligiga sezilarli ta'sir qiladi. Oilaviy kontekst depressiyaning paydo bo'lishi, rivojlanishini tezlashtiruvchi yoki sekinlashtiruvchi hamda oldini oluvchi muhit sifatida qaraladi.

Birinchidan, ota-ona va bola munosabatlari depressiya xavfini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Ota-onaning bolaga bo'lgan hissiy e'tibori, mehr-oqibat ko'rsatishi, muloqot sifati va qo'llab-quvvatlash tizimi bolaning ruhiy barqarorligida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy munosabatlarda nizolar, hissiy sovuqlik yoki ota-onaning beparvoligi bolalarda depressiv belgilarni kuchaytiradi. Bola bu holatni ichki stress, xavotir, o'zini yolg'iz his qilish va o'z имкониятларini past baholash shaklida qabul qilishi mumkin.

Ikkinchidan, er-xotin munosabatlari ham depressiya rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. O'zaro tushunmovchilik, muloqot yetishmovchiligi, doimiy janjallar va hissiy masofa oilada

stressni oshiradi, bu esa shaxslarning ruhiy salomatligiga bevosita ta'sir qiladi. Aksincha, er-xotin o'rtasidagi ochiq muloqot, hissiy qo'llab-quvvatlash va bir-birini tushunish oilaviy sog'lom psixologik iqlimni ta'minlaydi va depressiya xavfini kamaytiradi.

Uchinchidan, oiladagi ijtimoiy rollar va majburiyatlar depressiyaning kelib chiqishida muhim o'rin tutadi. Masalan, oilada moliyaviy yuk, ota-onaning ish bilan bandligi yoki biror a'zoning oilaviy majburiyatlardan chekinishi ruhiy stressni oshiradi. Bu esa depressiv holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois, oilaviy rollarning adolatli taqsimlanishi va majburiyatlarning ochiq muhokamasi ruhiy barqarorlikni mustahkamlashda muhimdir.

To'rtinchidan, oilada o'zaro qo'llab-quvvatlash tizimi depressiyani yengishda hal qiluvchi vosita hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lgan shaxslar stress va depressiyaga qarshi yuqori chidamlilikka ega bo'ladi. Qo'llab-quvvatlash emotsional, amaliy va ijtimoiy bo'lishi mumkin: masalan, muammolarni birgalikda hal qilish, hissiy maslahat berish, ruhiy yordam ko'rsatish va ijtimoiy resurslarni ta'minlash.

Beshinchidan, oilaviy konfliktlar va zo'ravonlik depressiyaning rivojlanishiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omildir. Oilada muntazam janjallar, hissiy yoki jismoniy zo'ravonlik mavjud bo'lsa, bu shaxsning kayfiyati tez tushishi, o'zini izolyatsiya qilish va umidsizlik hissi bilan ifodalanadi. Ayniqsa, bolalar va o'smirlar oilaviy zo'ravonlikni ichki stress sifatida qabul qilib, depressiv xulq-atvor rivojlanishiga moyil bo'ladilar.

Shuningdek, oiladagi psixologik iqlim depressiyaning oldini olish va davolashda muhim omil sifatida qaraladi. Ijobiy va sog'lom psixologik muhitda, ya'ni muloqot erkin, hissiy qo'llab-quvvatlash kuchli va nizolar konstruktiv tarzda hal qilinadigan oilalarda depressiya xavfi ancha past bo'ladi. Shu bilan birga, bunday oilalar depressiya bilan kurashayotgan a'zolar uchun mustahkam ijtimoiy va emotsional resurs bo'lib xizmat qiladi.

Oilaviy munosabatlar – bu oila a'zolari o'rtasidagi ijtimoiy, hissiy va psixologik bog'lanishlar majmuasidir. Ushbu munosabatlar shaxsning ruhiy salomatligi, hissiy barqarorligi va ijtimoiy moslashuv qobiliyatini shakllantiradi. Psixologlar oilaviy munosabatlarni ijobiy va salbiy jihatlar orqali tahlil qiladilar. Ijobiy oilaviy munosabatlar - mehr-oqibat, ochiq muloqot, hissiy qo'llab-quvvatlash va ishonch asosida qurilgan aloqalardir. Salbiy munosabatlar esa nizolar, tanqid, hissiy sovuqlik va zo'ravonlik shaklida namoyon bo'ladi. Oilaviy munosabatlar nafaqat bolalikda, balki kattalik davrida ham ruhiy barqarorlik va depressiyaga qarshi chidamlilikni belgilaydi. Shu sababli depressiyani tadqiq qilishda oilaviy munosabatlarning sifati va xususiyatlarini chuqur o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilaviy qo'llab-quvvatlash inson ruhiy salomatligi va depressiyani oldini olishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. U shaxsning stressli vaziyatlarga moslashuv qobiliyatini oshiradi, kayfiyatni barqarorlashtiradi va ijtimoiy izolyatsiyani kamaytiradi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lmagan shaxslar, ayniqsa bolalar va o'smirlar, depressiv holatlarga ko'proq moyil bo'lishi kuzatiladi.

Oilaviy qo'llab-quvvatlash bir necha asosiy komponentlardan iborat:

Emotsional qo'llab-quvvatlash: Bu shaxsga mehr-muhabbat, tushunish va qadrlash hissini berish orqali amalga oshiriladi. Masalan, oilaviy suhbatlar, bir-birining his-tuyg'ulariga e'tibor berish, muammolarni birgalikda muhokama qilish shaxsning ichki stressini kamaytiradi. Emotsional qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lmagan oilalarda shaxs o'zini yolg'iz va tushunilmagan his qiladi, bu esa unda depressiv kayfiyatni kuchaytiradi.

Amaliy qo'llab-quvvatlash: Bu turdagi yordam muammolarni hal qilish va kundalik faoliyatni yengillashtirish bilan bog'liq. Masalan, ota-onaning ish va uy majburiyatlarida bir-biriga yordam berish orqali bo'lishishi, bolalarning uy vazifalarini birga bajarish yoki moliyaviy va maishiy yordamni ta'minlash. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, amaliy qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lgan oilalarda shaxslar o'z vazifalarini bajarishda ishonchli va o'zini qobiliyatli his qiladi, bu esa depressiya xavfini kamaytiradi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash: Bu shaxsni ijtimoiy tizimga moslashishi va muammolarni hal qilishda resurslar bilan ta'minlashni o'z ichiga oladi. Masalan, oila a'zolari shaxsni ijtimoiy tadbirlarga jalb qilish, maslahatlar berish, ijtimoiy muhit bilan aloqa qilishda yordam berish. Ijtimoiy

qo‘llab-quvvatlash shaxsni jamiyatga moslashishini ta’minlaydi va depressiv izolyatsiyani kamaytiradi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy qo‘llab-quvvatlashning barcha uch komponenti o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiradi. Masalan, emotsional qo‘llab-quvvatlash bo‘lmasa, amaliy yordamning samarasi kamayadi, shaxs o‘zini tushunilmagan va yolg‘iz his qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bo‘lmasa, shaxsning depressiyaga qarshi chidamliligi pasayadi, u jamiyat bilan aloqada bo‘lishni qiyinlashtiradi va ijtimoiy izolyatsiya xavfi oshadi.

Shu sababli, depressiyani oldini olish va yengishda oilaviy qo‘llab-quvvatlashning kuchaytirilishi muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Amaliy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy terapiya va qo‘llab-quvvatlash dasturlari oilaviy muloqotni yaxshilash, hissiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish va ijtimoiy resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi. Bu esa depressiv holatlarning kamayishiga va shaxs ruhiy barqarorligining mustahkamlanishiga olib keladi.

Oilaviy terapiya depressiyani oldini olish va yengishda samarali psixologik vosita hisoblanadi. Bu yondashuv shaxsning ruhiy salomatligini mustahkamlashda oilaviy tizimni markaziy obyekt sifatida ko‘radi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, depressiya ko‘pincha shaxs va uning oilaviy muhitidagi munosabatlar o‘rtasidagi kompleks o‘zaro ta’sir natijasida yuzaga keladi. Shu sababli, oilaviy terapiya individual davolash bilan birgalikda ishlatilganda depressiyaning ijtimoiy-psixologik omillarini ham qamrab oladi.

Oilaviy terapiyaning depressiyani yengishdagi o‘rni va samaradorligi.

Oilaviy terapiya shaxs ruhiy salomatligini mustahkamlashda muhim psixologik yordam shakli bo‘lib, u bir nechta asosiy maqsadlarni o‘z ichiga oladi. Avvalo, terapiya jarayonida oila a’zolari o‘rtasidagi muloqotni yaxshilashga alohida e’tibor qaratiladi. Ochiq, konstruktiv va samimiy muloqotning rivojlanishi tushunmovchiliklar va nizolarning kamayishiga olib keladi, bu esa shaxsning o‘zini tushunilgan va qo‘llab-quvvatlangan his etishiga xizmat qiladi.

Oilaviy terapiyaning muhim vazifalaridan yana biri konfliktlarni boshqarishdir. Terapiya oilada mavjud nizolarni konstruktiv yo‘l bilan hal qilishga yo‘naltiriladi. Bunda janjallarning asosiy sabablarini aniqlash, ularni ochiq muhokama qilish va o‘zaro murosaga kelish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv oiladagi psixologik taranglikni kamaytirib, o‘zaro ishonchni mustahkamlaydi.

Shuningdek, oilaviy terapiya hissiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirishga xizmat qiladi. Terapiya jarayonida oila a’zolari bir-birining his-tuyg‘ularini anglash, qadrlash va emotsional yordam ko‘rsatishni o‘rganadilar. Hissiy qo‘llab-quvvatlash darajasining oshishi depressiv holatlarning kamayishiga va shaxsning ruhiy barqarorligini mustahkamlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Oilaviy terapiyaning yana bir muhim jihati stressni kamaytirish bilan bog‘liq. Terapiya oilaning ichki psixologik resurslarini faollashtirishga yordam beradi, natijada oila a’zolari muammolarni birgalikda va yengilroq hal qilishni o‘rganadilar. Bu holat depressiv simptomlarning pasayishiga va umumiy ruhiy salomatlikning yaxshilanishiga olib keladi.

Depressiyani yengishda oilaviy terapiyada turli metod va yondashuvlardan foydalaniladi. Strukturaviy oilaviy terapiya oilaning tashkiliy tuzilmasi, rollar va chegaralarni tahlil qilib, nizolarni kamaytirish hamda muloqotni yaxshilashga qaratilgan. Strategik oilaviy terapiya esa muammolarni tezkor va maqsadli strategiyalar orqali hal qilishga yo‘naltirilib, muammoli vaziyatlarni boshqarish mexanizmlarini shakllantiradi. Kommunikativ oilaviy terapiya oila a’zolari o‘rtasida samimiy va ochiq muloqotni rivojlantirib, tinglash va hissiy ifoda ko‘nikmalarini kuchaytiradi. Kognitiv-behavioral oilaviy terapiya esa salbiy fikrlash stereotiplarini aniqlab, ularni konstruktiv va ijobiy fikrlash bilan almashtirishga yordam beradi.

Ilmiy tadqiqot natijalari oilaviy terapiyaning depressiv simptomlarni sezilarli darajada kamaytirishini tasdiqladi. Xususan, konfliktli oilalarda terapiya jarayonidan so‘ng janjallar soni o‘rtacha 40–50 foizga kamaygani kuzatildi. Hissiy qo‘llab-quvvatlash darajasining oshishi bilan depressiv belgilar sezilarli pasaydi. Terapiyadan keyin oila a’zolari o‘rtasidagi muloqot sifati va o‘zaro ishonch yaxshilanib, bu holat depressiyaga qarshi psixologik chidamlilikning ortishiga xizmat qildi.

Bundan tashqari, oilaviy terapiya bolalar va o‘smirlar orasida depressiyaning kelib chiqishini oldini olishda ham samarali ekanligi aniqlandi. Oila doirasida emotsional qo‘llab-quvvatlash va konstruktiv muloqotning yo‘lga qo‘yilishi yoshlarning ruhiy barqarorligini mustahkamlab, salbiy psixologik holatlarning rivojlanish xavfini kamaytiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, depressiya shaxsiy ruhiy holat bilan cheklanib qolmay, shaxsning ijtimoiy va oilaviy muhitiga ham bevosita bog‘liq hodisa hisoblanadi Oilaviy munosabatlar depressiya rivojlanishida markaziy rol o‘ynaydi. Hissiy qo‘llab-quvvatlash, konstruktiv muloqot, adolatli rollar taqsimoti va psixologik iqlimning ijobiyligi shaxsning ruhiy barqarorligini mustahkamlashda samarali omillardir. Aksincha, doimiy konfliktlar, hissiy sovuqlik, tanqid va ijtimoiy izolyatsiya depressiyaning rivojlanish xavfini oshiradi.

Oilaviy terapiya esa depressiyani yengish va oldini olishda eng samarali psixologik vositalardan biri hisoblanadi. Terapiya oiladagi muloqotni yaxshilash, konfliktlarni konstruktiv hal qilish, hissiy qo‘llab-quvvatlashni mustahkamlash va shaxsning stressga chidamliligini oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, oilaviy terapiya depressiv simptomlarni sezilarli darajada kamaytiradi va oilaviy tizimning ijtimoiy-psixologik barqarorligini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Beck, A. T. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. New York: International Universities Press.- 1976 y.
2. American Psychiatric AssociationDiagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th ed.). Arlington, VA: APA.- 2013y.
3. Nichols, M. P., & Schwartz, R. C. Family Therapy: Concepts and Methods. Boston: Allyn & Bacon.- 2004 y.
4. Kaufman, J., & Charney, D. Neurobiological mechanisms in major depressive disorder. Harvard Review of Psychiatry, 8(4), 266–278.- 2000 y.
5. Hammen, C. Stress and depression. Annual Review of Clinical Psychology, 1, 293–319. -2005 y.
6. Repetti, R., Taylor, S., & Seeman, T. Risky families: Family social environments and the mental and physical health of offspring. Psychological Bulletin, 128(2), 330–366.- 2002y.
7. Coyne, J. C., & Downey, G. Social factors and psychopathology: Stress, social support, and coping processes. Annual Review of Psychology, 42, 401–425.- 1991 y.

Xojiaxmedova Muhlisabonu Jahongir qizi
Farg‘ona davlat universiteti
Psixologiya yo‘nalishi magistranti
E-mail: xojiaxmedovamuhlisa@gmail.com

O‘QUVCHILARINI OILAVIY HAYOT HAQIDAGI TASAVVURLARINING AMALIY AHAMIYATI

Annotatsiya. *Maqolada yuqori sinf o‘quvchilarining oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari ijtimoiy-psixologik jihatdan o‘rganilgan. Tadqiqot Farg‘ona va Marg‘ilon hududlaridagi o‘quvchilarni qamrab olgan va maxsus tuzilgan sorovnoma orqali amalga oshirilgan. Natijalar yoshlar orasida gender farqlari, oilaga tayyorlik darajasi va zamonaviy hamda an’anaviy qarashlar mavjudligini ko‘rsatadi. Tadqiqot shuni ta’kidlaydiki, oilaviy qadriyatlarni shakllantirishda ta’lim va psixologik dasturlar muhim ahamiyatga ega. Maqola natijalari yoshlarni oilaga tayyorlash va oilaviy munosabatlarni barqarorlashtirishga yo‘naltirilgan ta’limiy tadbirlar uchun amaliy asos bo‘la oladi.*

Kalit so‘zlar: *oilaviy hayot, oilaviy qadriyatlar, nikohga psixologik tayyorgarlik, yuqori sinf o‘quvchilari, gender farqlari, ijtimoiy-psixologik tadqiqot.*

ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ УЧАЩИХСЯ О СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

Аннотация. *В статье рассматриваются представления старшеклассников о семейной жизни с социально-психологической точки зрения. Исследование охватывало учеников Ферганской и Маргиланской областей и проводилось с использованием специально разработанной анкеты. Результаты показывают гендерные различия, уровень готовности к семейной жизни и сочетание современных и традиционных взглядов среди молодежи. Подчеркивается важность образовательных и психологических программ в формировании семейных ценностей. Полученные данные могут служить практической основой для мероприятий, направленных на подготовку молодежи к семейной жизни и укрепление стабильных семейных отношений.*

Ключевые слова*: семейная жизнь, семейные ценности, психологическая готовность к браку, старшеклассники, гендерные различия, социально-психологическое исследование.*

THE PRACTICAL IMPORTANCE OF STUDENTS' PERCEPTIONS ABOUT FAMILY LIFE

Abstract. *The article examines high school students’ perceptions of family life from a socio-psychological perspective. The study involved students from the Fergana and Margilan regions and was conducted using a specially designed questionnaire. The results reveal gender differences, levels of readiness for family life, and the coexistence of modern and traditional views among youth. The study emphasizes the importance of educational and psychological programs in shaping family values. Findings can serve as a practical basis for educational initiatives aimed at preparing young people for family life and fostering stable family relationships.*

Key words*: family life, family values, psychological readiness for marriage, high school students, gender differences, socio-psychological research.*

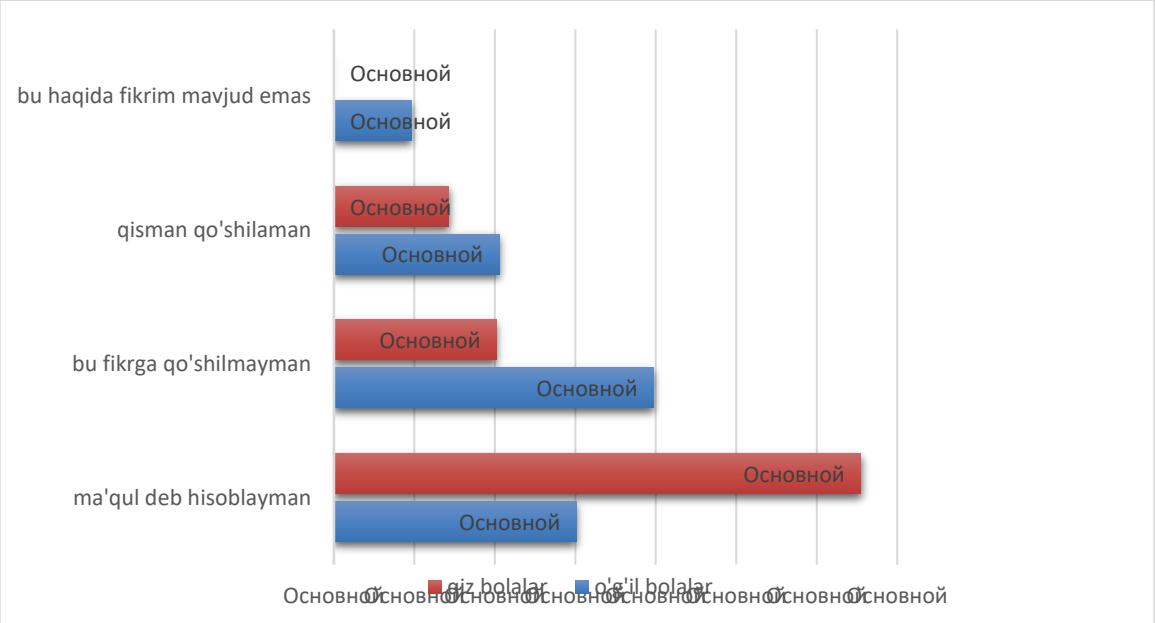
Respublikamizda so`nggi yillarda oila institutini mustahkamlash, oilalarda sog`lom muhitni yaratish, oila farovonligiga erishish, oila quradigan yoshlarni oila qadriyatlariga munosabatlarini adekvat shakllantirish orqali oila munosabatlarini barqarorlashtirishga bo`lgan e’tibor davlat siyosati darajasiga ko`tarilib, zarur me’yoriy asoslari yaratildi. «...Biz uchun muqaddas bo`lgan oila asoslarini yanada mustahkamlash,... jamiyat va oilada soglom va barqaror ijtimoiy-manaviy muhit hamda tinchlik, totuvlik va osoyishtalikni taminlash... oila institutini mustahkamlash

boyicha, eng avvalo, «Soglom oila – soglom jamiyat» goyasini hayotga tatbiq etishga yonaltirilgan yagona davlat siyosatini olib borish»[] 2020 yil 18 fevraldagi «Jamiyatda ijtimoiy-manaviy muhitni soglomlashtirish, mahalla institutini yanada qollab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari togrisida» 5938-sonli Prezident Farmoni]kontseptual goyasi negizida oila mustahkamligini taminlashga qaratilgan muhim vazifalar belgilanganligi, ularni amalga oshirishda mazkur mavzuga yonaltirilgan tadqiqotlarni amalga oshirishga yetarli asos bola oladi.

Sharq mutaffakkirlarining g‘oyaviy jihatdan birlashtirgan asosiy fikri shundaki, shaxs tarbiyasi va kamoloti oilada boshlanadi, ota-onalar va yaqin kishilarning tarbiyaviy ro‘li muhim ahamiyatga ega. Ular oilada rivojlanishi mumkin bo‘lgan fazilatlarni — halollik, poklik, mardlik, mehribonlik, haqgo‘ylik kabi insoniy sifatlarni yuqori qadrlashgan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib va boshqa mutaffakkirlar oilaviy tarbiyaning inson ruhiyatidagi o‘rni va uning jamiyat taraqqiyotiga ta’siri haqida keng fikr bildirganlar. Mirzo Ulug‘bek va Alisher Navoiy kabi allomalar oilaning farzandlar tarbiyasiga ta’siri va uning hayotdagi roli haqida muhim fikrlarni ilgari surganlar. Oila tarbiyasining samaradorligi, ota-onalarning o‘zaro yaxshi munosabatlari, o‘zlarining bilim va ma’naviyatlarini farzandlariga namuna sifatida ko‘rsatishlari bilan bevosita bog‘liq.

Ijtimoiy-psixologik so‘rovnamalar asosida amaliy o‘rganish. Oila mustahkamligini, uning barqarorligi, ko‘p jihatdan yoshlarning oilaviy hayotga tayyorlik darajasi qandayligi, ular bu hayotni qanday tasavvur qilishiga ham bog‘liq. Shu mulohazalardan kelib chiqqan holda biz o‘z oldimizga yuqori sinf o‘quvchilarda oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarni qay darajada shakllanganligini o‘rganish maqsadini qo‘yishimizga asos bo‘ldi.

Tadqiqotda maxsus tuzilgan mualliflik (F.A.Akramova, N.X.Djuxonova) ijtimoiy psixologik so‘rovnomasidan foydalandik. Tadqiqot ishida yuqori sinf o‘quvchi o‘g‘il-qizlarni yashash xududi bo‘lgan Farg‘ona va Marg‘ilon hududlari bo‘yicha ham farqlanishini aniqlandi.

1-diagramma. “Ayol bilan erkaklarni oilaviy munosabatlarda teng huquqli bo‘lishlarini ma’qul deb hisoblayman”.

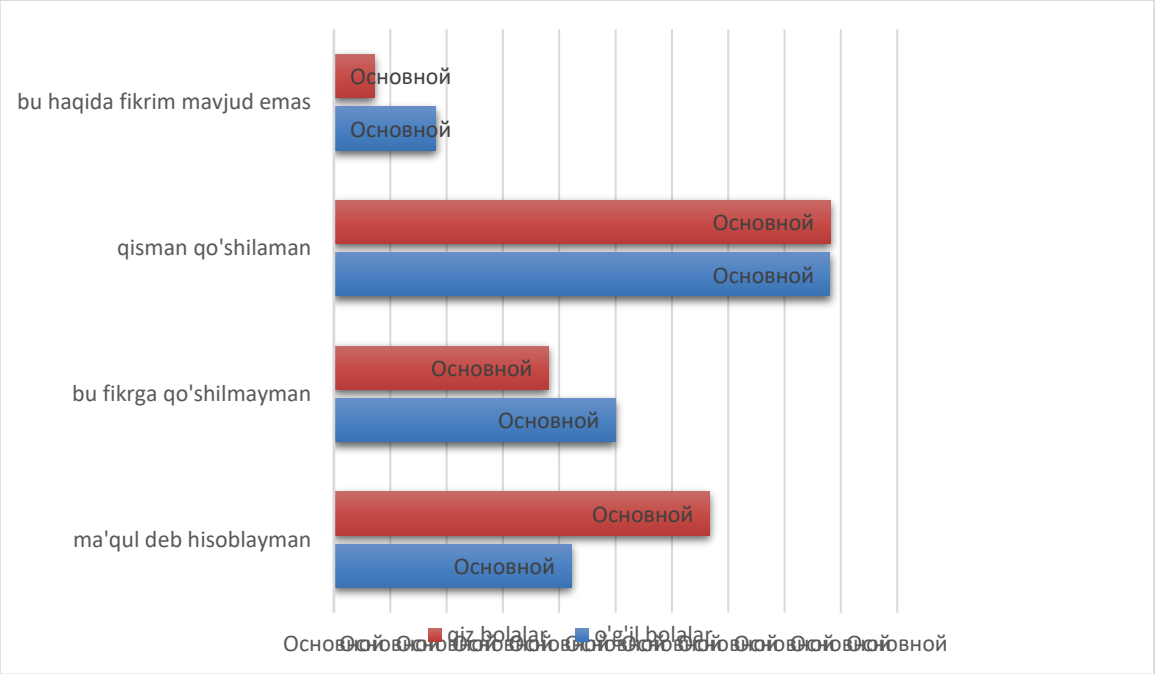
1-diagramma natijalariga ko‘ra respondentlarga ushbu savol bilan murojaat qilinganda yuqori sinf o‘quvchilarni 65.48 foiz qiz bolalari “Ma’qul deb hisoblayman” deb javob berishdi. O‘g‘il bolalarning foizi esa 30,13 foizni tashkil etadi. Bunga ko‘ra qizlarni katta qismi ayol va erkak tengligiga ishonadi. Ularning bu qarashlari zamonaviy yondashuv, gender tengligi, va

huquqiy bilimlar shakllanayotganini ko‘rsatadi. O‘g‘il bolalarning uchdan bir qismi ham bu fikrni qo‘llab-quvvatlamoqda.

Ushbu savolga respondentlarning 39.73 foiz o‘g‘il bolalari va 20,24 foiz qiz bolalar “bu fikrga qo‘shilmayman” deb javob berishdi. Bu ko‘rsatkichdan ko‘rinib turibdiki, o‘g‘il bolalar orasida an’anaviy patriarxal qarashlar kengroq tarqalgan. Qizlarning ham ma’lum bir qismi erkak ustunligiga asoslangan rollarni ma’qullaydi.

Qolgan 14,29 foiz qiz bolalar va 20,55 foiz o‘g‘il bolalar esa “qisman qo‘shilaman” degan javob variantini tanlashgan. O‘quvchilarning ushbu qismi masalaga murosali yoki shubhali yondashmoqda. Ular ayrim holatlarda tenglik bo‘lishi mumkin deb o‘ylaydi, ammo to‘liq emas.

O‘quvchilarning qolgan 9,59 foiz o‘g‘il bolalari bu savolga “bu haqida fikrim mavjud emas” deya javob berishgan. Qizlar bu masalada mutlaqo befarq emas — bu ularning barchasi fikr bildirganini ko‘rsatadi. O‘g‘il bolalarning esa kichik bir qismi bu mavzuda o‘z pozitsiyasini aniqlamagan.

2-diagramma. “Sizningcha turmush o‘rtoqning xar bir xohishi bajarilishi lozim deb o‘ylaysizmi ? ”

2-diagramma natijalariga ko‘ra respondentlarga ushbu savol bilan murojaat qilinganda yuqori sinf o‘quvchilarning 33,33 foizi “ma’qul deb hisoblayman” degan javobni tanlashgan. Bunga sabab esa ushbu guruhdagi respondentlar ehtimol oila ichidagi muvofiqlik va sadoqatni juda muhim deb hisoblaydi. Ular uchun turmush o‘rtog‘ining istaklari to‘liq bajarilishi oila tinchligini ta’minlash vositasi sifatida ko‘riladi. Bu yondashuv ko‘proq an’anaviy qarashlarga ega bo‘lganlar orasida uchrashi mumkin.

Ishtirokchilarning 19,05 foizi esa “bu fikrga qo‘shilmayman” deb javob berishdi. Bu guruhdagilar er-xotin o‘rtasida hamma narsa bir tomonlama emas, balki o‘zaro kelishuvga asoslanishi kerak deb hisoblaydi. Ular, ehtimol, individual mustaqillik va shaxsiy chegaralarni muhim deb bilishadi.

Voyaga etganlikning turli bosqichlarida odamlarning nikohga psixologik tayyorgarligidagi farqlar, nikohga psixologik tayyorlik yoshga qarab osmaydi, degan xulosaga kelishimizga imkon beradi, ammo quyidagi tendensiya kuzatilmoqda:

Kechki osmirlik davrida (17-21 yosh) nikoh tushunchasi, turmush ortogi va ozini bolajak er (xotin) sifatida tasavvur qilish endigina farqlana boshlaydi. Bu yosh turmush qurish, sherik bilan

munosabatlarni ornatish (rollarni taqsimlash, etakchilik va boshqalar) va bolalarni tarbiyalash masalalariga nisbatan aralash munosabat bilan tavsiflanadi. Nikoh uchun aniq dominant motivatsiya yoq. Hamkor birinchi navbatda aloqa uchun sherik sifatida koriladi.

Yoshlar (21-40 yosh) turmush qurishga psixologik tayyorgarlikning yuqori darajasi bilan ajralib turadi. Bu davrda nikoh munosabatlari, sherik haqida nafaqat muloqot qilish, balki oila qurish uchun ham goyalar shakllanadi. Turmush ortoqlar ortasidagi munosabatlarga, ularning hissiy va psixoterapevtik aloqalariga katta etibor beriladi. Dominant motivatsiya – bu malum bir shaxs uchun motivatsiya. Bu davrni sherigiga sodiq sifatida tavsiflash mumkin, chunki aloqa sherigi nikoh sherigiga aylanadi va u bilan nikoh munosabatlari ornatiladi.

Shunday qilib, turmush qurishga psixologik tayyorlikning eng yuqori choqqisi yoshlarda sodir boladi, deyish mumkin.

Shuningdek, erkaklar va ayollarning nikohga psixologik tayyorgarligining tarkibiy qismlari va rivojlanish darajasidagi farqlarning qiyosiy tahlili otkazildi. Gender nikohga psixologik tayyorlik darajasiga tasir qiladi va nikohga psixologik tayyorlik tizimining tarkibiy qismlarini tarkibiy tashkil etishda sifat jihatidan farqlar mavjud. Erkaklar odatda nikohga psixologik tayyorlikni rivojlantiradilar; ular xotinlarini muloqot sherigi sifatida qadrlashadi; muhim hayotiy qadriyatlar va oilaviy hayot sohalari oilani taminlash va ijtimoiy faoliyat bilan bogliq. Ayollarda malum bir shaxs bilan turmush qurishga psixologik tayyorgarligi rivojlanadi; ular turmush ortogini turmush qurish uchun zarur bolgan fazilatlarga qarab baholaydilar. Ular koproq oila oldidagi burchga, oilaviy hayotga va eri bilan yaqin hissiy munosabatlarga etibor berishadi. Bunday farqlarni biz oilada erkak va ayolning roliga nisbatan ananaviy munosabat bilan izohlaymiz.

Muloqot uchun doimiy sherikning mavjudligi nikohga psixologik tayyorgarlik darajasiga tasir qilmaydi, lekin nikohga psixologik tayyorlik tizimining tarkibiy qismlari doirasida tuzilmaviy tashkilotda sifat jihatidan farqlar mavjud. Muloqot uchun doimiy sherigiga ega bolgan odamlar qiziqarli ishlarga etibor berishadi, lekin shu bilan birga, ularning hayotining muhim qismi oilaviy hayotda juda muhim deb hisoblaydigan intim-jinsiy munosabatlardir. Ular nikoh turiga nisbatan aniq yonalishga ega va rashkning aniq namoyon boladi. Muloqot uchun doimiy sherigiga ega bolmagan odamlar oz-ozini anglashga qaratilgan, ular ijodkorlikka jalb qilingan va jinsiy aloqa ular uchun oilaviy hayotda ahamiyatli emas. Ular turmush qurishda va ijtimoiy faoliyat sohasida ozlarini amalga oshirishda malum bir shaxsga qaratilgan.

Birgalikda yashash tajribasi (3yilgacha) nikohga psixologik tayyorgarlikning tarkibiy qismlarini rivojlantirishga ijobiy tasir korsatadi. Shunday qilib, bunday tajribaga ega bolgan odamlarning turmush qurishga psixologik tayyorgarligi yuqori darajada. Muhim hayotiy qadriyatlar oilada va oilaviy hayot sohalarida qulay psixologik iqlim bilan bogliq bolib, turmush ortoqlarning birgalikdagi faoliyatini va bolalarni tarbiyalashni aks ettiradi; burch zavqdan kora kuchliroq ifodalangan. Ular turmush qurish uchun zarur bolgan fazilatlarni aniqlaydilar va shuning uchun ham oz sheriklarini, ham ozlarini birinchi navbatda nikoh fazilatlari bilan tavsiflaydilar. Ular nikohning ozi yakuniga etibor qaratishadi, chunki ular allaqachon sherik va umumiy hayotga ega. Birgalikda yashash tajribasiga ega bolmagan odamlar uchun muhim hayotiy qadriyatlar erkinlik, mustaqillik, oziga ishonch va tashqi jozibadorlik bilan bogliq. Nikohga kirishda ular malum bir shaxsga etibor qaratishadi, lekin u muloqot uchun sherik sifatida qabul qilinadi.

Oliy o‘quv muassasalarida talabalar uchun oilaviy qadriyatlarni shakllantirib borish ijtimoiy sohaning asosiy yo‘nalishlaridan hisoblanadi. Xususan, oila an’analari va avlodlar ma’naviy birligini mustahkamlash, oilaviy qadriyatlarni e’zozlash, oila haqida ijobiy tasavvurni shakllantirish, ma’naviy-axloqiy tarbiya bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqilib, qator dasturlar amalga oshiriladi. O‘quv kurslari doirasida oila institutining zamonaviy muammolari (oilaviy munosabatlar, norasmiy nikoh, to‘liq bo‘lmagan oilalar, oilaviy an’analarni saqlash va boshqalar), Rossiya Federatsiyasi Oila kodeksida belgilangan normalar asosidagi “Oila huquqi” darslari o‘tiladi.

Ta’lim muassasalarida o‘tkaziladigan davra suhbatlarida uy xo‘jaligini yuritish bo‘yicha amaliy tajribalar o‘rganilib, amaliyotga joriy etib boriladi. Iqtisodiy munosabatlar sohasida oilada ota-onalar, qarindosh-urug‘lar o‘rtasida burch va mas’uliyat hissini shakllantirish, bilim, malaka

va ko‘nikmalarga ega bo‘lish, juftlik munosabatlari madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan yosh oilalar klublari samarali faoliyat yuritadi.

Rossiya Federatsiyasining shahar, tumanlar okruglaridagi yoshlar siyosati institutlari negizida yosh oila klublarining faoliyati tashkil etilgan. Ushbu klublar yoshlarni nikoh qurishga tayyorlash, bo‘lg‘usi ota-onalarni sog‘lom turmush tarzi kechirish va oilani rejalashtirishga o‘rgatish, axborot-ma’rifat, axborot-maslahat, axborot-konsalting, targ‘ibot, psixologik va huquqiy yordam faoliyati bilan shug‘ullanadi.

Shunisi e’tiborliki, Rossiyada davlat mukofoti sifatida "Ota-ona shuhrati” ordeni va medali ta’sis etilgan. Shuningdek, ko‘p bolali otalarning farzandlarini munosib tarbiyalashi va oilaviy qadriyatlarni mustahkamlashdagi mas’uliyatini oshirish va xizmatlarini rag‘batlantirish maqsadida “Ota jasorati” (“Otsovskaya doblest”) mintaqaviy medali bilan mukofotlash qonun bilan mustahkamlab qo‘yilgan.

Oilaviy qadriyatlarni asrab-avaylash va saqlash masalalarini targ‘ib etishda Rossiya ommaviy axborot vositalari katta rol o‘ynaydi. Oila institutini mustahkamlashga qaratilgan davlat siyosati, ko‘p bolali oilalarning maqomini yuksaltirish, hududlarda amalga oshirilayotgan loyihalar va o‘tkazilayotgan tadbirlar chuqur tahllillar asosida keng yoritib boriladi.

Shu bilan birga, Rossiya Federatsiyasida oilaviy hayot asoslari bo‘yicha onlayn ta’lim berish tizimi keng tarqalgan.

“Oila qurishning asosiy prinsiplari” deb nomlangan sirtqi maktab faoliyat ko‘rsatayotgan bo‘lib, uning yordamida qisqa vaqt ichida barcha masalalarda, jumladan, psixologik yo‘nalishda foydali ma’lumotlarni olish imkoniyati mavjud.

Belorusiyada esa 10-11 sinf o‘quvchilari uchun “O‘quvchilarni oilaviy hayotga tayyorlash” fakultativ mashg‘ulotlar o‘quv dasturi faoliyati yo‘lga qo‘yilgan.

O‘zbekistonda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash yuzasidan bir qator nodavlat ta’lim muassasalari faoliyat ko‘rsatayotgan bo‘lsa-da, ularning aksariyati faqatgina qizlarga tor doiradagi ro‘zg‘or ko‘nikmalari, jumladan, pishiriqlar pishirish, tikish-bichish, pardoz-andoz, chaqaloqni parvarishlash singari yumushlarni o‘rgatish bilangina cheklanib qolmoqda. Ana shunday ilk tashkil etilgan nodavlat muassasalardan biri “Mashriq mash’ali” o‘quv markazining ilg‘or g‘oyalarga asoslangan faoliyati boshqalardan farqli jihatlari bilan jamiyat tomonidan ijobiy baholandi. Biroq, mazkur o‘quv muassasasi tomonidan o‘g‘il bolalar uchun tashkil etilgan “Sultonlar maktabi” kurslari ham yoshlar orasida qiziqish uyg‘otolmadi va yigitlarni o‘quv mashg‘ulotlariga jalb etish imkoniyati bo‘lmadi.

Vaholanki, nikohdan o‘tuvchi shaxslarni oilaviy hayotga tayyorlash yuzasidan dastur ishlab chiqish har tomonlama mukammal va amaliy, nazariy, hissiy (emotsional) darajadagi bilim va ko‘nikmalarni o‘z ichiga qamrab olishi zarur. O‘zbekistonda talabalar uchun “Oilaviy munosabatlar psixologiyasi” o‘quv kurslari joriy etilgan bo‘lsa-da, oilaviy hayotning qadriyatlarini shakllantirish jarayonini maktabgacha yoshdan boshlab ta’lim muassasalari faoliyatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylantirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. «Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz». – Toshkent: «O‘zbekiston», 2016. – 56 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – T.: «O‘zbekiston», 2018. – 592 b.
3. Akramova F.A., Bilolova Z.B. Farzand tarbiyasida oiladagi ijtimoiy-psixologik muhitning roli.// “ Yuksak ma’naviyatli shaxsni tarbiyalashda xotin-qizlarning roli” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. Jizzax 18-19-may 2018 y. 50-53-betlar.
4. Akramova F.A. Yoshlarni oila-nikoh munosabatlariga tayyorlash – davr talabi. //“Farzand tarbiyasida otaning mas’uliyati, vazifasi va majburiyati: muammo va yechim” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. Toshkent 3 avgust. 152-155-bet.
5. Fayziyeva M.X. Oilaviy barqarorlik va shaxslararo munosabatlarning ijtimoiy-psixologik aspektlari. – Toshkent: O‘zbekiston Psixologiya Instituti Nashriyoti, 2023. – 98 b.
6. Fitrat A. Oila va nikoh masalalari / To‘plangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2003. – 88 b.

Юнусзода Шахноза Жовиджоновна
Ассистент кафедры педагогики и общей психологии,
Самаркандский государственный университет им. Шарофа Рашидова
E-mail: shaxnoza.yunuszoda@mail.ru

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У ПЕДАГОГОВ И СПЕЦИАЛИСТОВ, РАБОТАЮЩИХ С ДЕТЬМИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ НА ПРИМЕРЕ ДЦП

Аннотация. *Актуальность статьи заключается в том, что она посвящена актуальной проблеме связанное с необходимостью развития социально-психологических компетенций у педагогов и специалистов, работающих с детьми с ограниченными возможностями на примере ДЦП (детский церебральный паралич). Отмечается неуклонный рост числа семей, воспитывающих детей с отклонениями в физическом и психическом развитии, которые нуждаются в квалификационной психолого-педагогической помощи и поддержки. Актуальность развития системы специального образования детей с ДЦП обусловлена не только гуманистическими тенденциями развития общества, но и степенью востребованности данной системы. Отмечается то , что в семьях, где есть ребенок-инвалид, отмечается широкий спектр проблем: низкий уровень психологопедагогической компетентности родителей, их пассивная позиция к оказанию грамотной помощи ребенку, искаженное восприятие его личности, неадекватные родительские установки и неблагоприятные стили воспитания, нарушенные эмоциональные связи и межличностные отношения в семье и другие. Следовательно, отмечается низкий уровень реабилитационных возможностей семьи для оказания помощи ребенку с отклонениями в развитии и необходимость высококвалифицированных специалистов.*

Ключевые слова: *Педагог инклюзивного образования, социально-психологическая компетенция, эмпатия , компетенция педагога, коррекционные специалисты, ДЦП , коррекционная психология, родители, воспитывающие детей с детским церебральным параличом (ДЦП), эмоциональная поддержка, социально-психологическая поддержка семьи.*

DEVELOPMENT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPETENCIES IN TEACHERS AND SPECIALISTS WORKING WITH CHILDREN WITH DISABILITIES USING CEREBRAL PALSY AS AN EXAMPLE

Abstract. *The relevance of this article lies in its focus on the pressing issue of developing the social and psychological competencies of teachers and specialists working with children with disabilities, using cerebral palsy (CP) as an example. A steady increase in the number of families raising children with physical and mental disabilities, who require qualified psychological and pedagogical assistance and support, is noted. The importance of developing a special education system for children with cerebral palsy is driven not only by the humanistic trends in society but also by the level of demand for such a system. It is noted that families with a disabled child face a wide range of challenges, including low levels of psychological and pedagogical competence among parents, their passive attitude toward providing competent assistance to the child, a distorted perception of the child's personality, inappropriate parental attitudes and unfavorable parenting styles, disrupted emotional connections and interpersonal relationships within the family, and others. Consequently, there is a low level of rehabilitation capacity of the family to provide assistance to a child with developmental disabilities and the need for highly qualified specialists.*

Key words: *teacher of inclusive education, social and psychological competence, teacher competence, empathy, correctional specialists, cerebral palsy, correctional psychology, parents raising children with cerebral palsy (CP), emotional support, social and psychological support of the family.*

NOGIRONLIGI BO‘LGAN BOLALAR BILAN ISHLAYDIGAN PEDAGOGLAR VA MUTAXASSISLARDA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH (BOLALAR SEREBRAL FALAJI - BSF MISOLIDA)

Annotasiya. *Maqolaning dolzarbligi, miya falaji (MS) misolida nogiron bolalar bilan ishlaydigan o'qituvchilar va mutaxassislarda ijtimoiy va psixologik kompetensiyalarni rivojlantirishning dolzarb masalasiga qaratilganligidadir. Jismoniy va ruhiy nogiron bolalarni tarbiyalayotgan, malakali psixologik va pedagogik yordam va qo'llab-quvvatlashga muhtoj oilalar sonining doimiy ravishda o'sib borayotgani ta'kidlangan. MS bilan kasallangan bolalar uchun maxsus ta'lim tizimini rivojlantirishning ahamiyati nafaqat jamiyat rivojlanishidagi gumanistik tendentsiyalar, balki bunday tizimga bo'lgan talab darajasi bilan ham bog'liq. Nogiron bolali oilalar turli muammolarga duch kelayotgani ta'kidlangan: ota-onalar orasida psixologik va pedagogik kompetensiyaning past darajasi, bolaga malakali yordam ko'rsatishga nisbatan passiv munosabat, bolaning shaxsini buzilgan idrok etish, ota-onalarning noo'rin munosabati va noqulay ota-onalik uslublari, oiladagi buzilgan hissiy aloqalar va shaxslararo munosabatlar va boshqalar. Natijada, oilalarning rivojlanish nogironligi bo'lgan bolaga yordam berish uchun reabilitatsiya imkoniyatlari past va yuqori malakali mutaxassislarga ehtiyoj mavjud.*

Kalit so'zlar: *inklyuziv ta'lim o'qituvchisi, ijtimoiy va psixologik kompetensiya, o'qituvchi kompetensiyasi, hamdardlik, maxsus ehtiyojli mutaxassislar, miya falaji, maxsus ehtiyojli psixologiya, miya falaji (MS) bilan og'rigan bolalarni tarbiyalayotgan ota-onalar, hissiy qo'llab-quvvatlash, oilalar uchun ijtimoiy va psixologik qo'llab-quvvatlash.*

На нынешнем этапе отмечается неуклонный рост числа семей, воспитывающих детей с отклонениями в физическом и психическом развитии, которые нуждаются в квалификационной психолого-педагогической помощи и поддержки . Одно из наиболее тяжелых заболеваний центральной нервной системы - детский церебральный паралич (ДЦП), проявляющийся в виде различных двигательных, психических и речевых нарушений. Тяжесть этих нарушений определяет прогноз социальной адаптации детей с церебральным параличом. Актуальность развития системы специального образования детей с ДЦП обусловлена не только гуманистическими тенденциями развития общества, но и степенью востребованности данной системы. Успехи медицины в области акушерства, неоантологии, детской неврологии привели к значительному снижению смертности новорожденных и, одновременно, к повышению частоты неврологических нарушений у детей, среди которых ДЦП занимает особое место.

Положения Л.С. Выготского о сложном динамическом взаимодействии факторов органического, социального, субъектного порядков в развитии ребенка при разных вариантах нарушений развития, значимость раннего возрастного периода для формирования полноценной, социализированной личности, определяют приоритетность выбора раннего этапа дизонтогенеза с целью его изучения, теоретического и практического обоснования путей оказания эффективной коррекционно-педагогической помощи ребенку раннего возраста в компенсации нарушений развития и социальной адаптации.[1] Многочисленные исследования доказывают, что появление на свет ребенка с ограниченными возможностями является для семьи очень психотравмирующим фактором , что способствует к неблагоприятным изменениям ее функционирование, приводит к ограничению в различных сферах жизни (профессиональную, семейную, общественную), также отрицательно влияет на состояние здоровья и личностные качества родителей, приводит к невротизиции, эмоциональной нестабильности и к психосоматическим расстройствам членов семьи. В семьях, где есть ребенок-инвалид, отмечается широкий спектр проблем: низкий уровень психологопедагогической компетентности родителей, их пассивная позиция к оказанию грамотной помощи ребенку, искаженное восприятие его личности, неадекватные родительские установки и неблагоприятные стили воспитания, нарушенные эмоциональные связи и межлич-

ностные отношения в семье и другие. Следовательно, отмечается низкий уровень реабилитационных возможностей семьи для оказания помощи ребенку с отклонениями в развитии [2].

Таким образом нужно, что сложившаяся ситуация свидетельствует о высокой психосоциальной уязвимости семей, воспитывающих ребенка с ограниченными возможностями здоровья, что обуславливает объективную необходимость высококвалифицированных специалистов. Эффективная помощь таким семьям возможно лишь при наличии у специалистов развитой социально-психологической компетенций, которая включает в себя профессиональные знания, наличия эмпатии, навыки межличностного взаимодействия, а также умение оказывать комплексную психолого-педагогическую, поддержку ребенку так и семье. Необходимо указать, что роль психолого-педагогической компетентности в становлении профессионализма учителя неоспорима. Психологическая компетентность относится к разряду основополагающих в структуре педагогической деятельности. Под разными наименованиями («понимание учеников», «понимание душевного состояния другого», «наблюдательность» и т.п.) она входит в структуру общих педагогических способностей [2]. Высшим компонентом личности специалиста является профессиональная компетентность. Компетенция в переводе с латинского (competentia) означает круг вопросов, в которых человек хорошо осведомлен, обладает познаниями и опытом. Р.Н. Азарова и Н.М. Золотарева дают следующее определение компетенции: «Компетенция – это способность применять знания, умения и личностные качества для успешной деятельности в определенной области»[3].

По мнению И.П. Подласого , существует несколько типов профессиональной компетентности. Это: 1. Специальная компетентность. Педагог владеет профессиональной компетентностью на высоком уровне и занимается саморазвитием, а также у него развита коммуникабельность. 2.Социальная компетентность. Педагог владеет совместной профессиональной деятельностью, сотрудничает с окружающими и ответственен за результаты своего труда. 3. Личностная компетентность. Педагог владеет способами личностного самовыражения и саморазвития. Это интересная яркая личность. 4. Методическая компетентность. Педагог знает методы и приемы обучения, имеет интуицию выбора метода. 5. Психолого-педагогическая компетентность.[4] Педагог знает психику детей, умеет определять индивидуальные качества каждого ученика. В словаре практического психолога С.Ю. Головин отмечает, что социальнопсихологическая компетентность – это способность индивида эффективно взаимодействовать с окружающими людьми в системе межличностных отношений [5]. В последние годы заметно выросла сеть специализированных медицинских и образовательных учреждений для детей с двигательными нарушениями: центры психолого-педагогической реабилитации и коррекции, службы ранней помощи, консультативно-диагностические пункты, и др. Изучение опыта их работы показывает, что во многих учреждениях нередко работают специалисты, не имеющие достаточной профессиональной компетентности в вопросах ранней помощи детям с отклонениями в развитии, в частности, с нарушениями двигательной сферы. При разработке системы ранней коррекционно-развивающей помощи детям с ДЦП определяющими стали следующие принципы: необходимость раннего диагностического изучения и коррекционно-педагогической помощи ребенку; системный подход к организации ранней коррекционноразвивающей помощи; комплексный подход к изучению развития и организации диагностико-лечебно-психолого-педагогической работы; учет возрастных качественных новообразований и их своевременная реализация; построение ранней помощи с учетом зон актуального и потенциального развития, ориентация на зону ближайшего развития; учет ведущего вида деятельности; индивидуальный и дифференцированный подход к построению коррекционноразвивающей работы с детьми; взаимосвязь внутри «команды» специалистов, а также специалистов и семьи в оказании ранней помощи детям.[6]

По данным современных исследований, матери детей с ДЦП часто переживают хроническую усталость, эмоциональное выгорание, высокий уровень тревожности и снижение

самооценки [7]. Матери воспитывающие детей с особенными возможностями нуждаются в компетентной психологической помощи специалистов- педагогов в области психокоррекции. Наибольшую психологическую нагрузку испытывают матери, которые чаще всего выполняют роль основного заботящегося лица. Для оказания эффективной психолого-педагогической помощи таким семьям необходимо наличие у специалистов - педагогов, психологов, дефектологов - развитых социально-психологических компетенций. По мнению Ткачёвой, психологическая поддержка семьи должна включать консультирование, коррекцию эмоционального состояния, сопровождение в процессе реабилитации ребёнка и помощь в адаптации к изменённым условиям жизни [8]. Существенным отличием деятельности специалистов, работающих с детьми с детским церебральным параличом, от педагогов, обучающих здоровых детей, является направленность их профессиональной помощи не только на ребёнка, но и на его семью в целом. В то время как педагог, работающий со здоровыми детьми, преимущественно ориентирован на образовательные задачи, развитие познавательных процессов и социализацию ребёнка в условиях образовательной среды, специалисты, сопровождающие детей с ДЦП, вынуждены учитывать сложный комплекс медицинских, психологических и социальных факторов.Работа с ребёнком с ДЦП предполагает тесное взаимодействие с родителями, которые часто испытывают хронический стресс, эмоциональное выгорание, тревожность и чувство неопределённости в отношении будущего ребёнка. В связи с этим педагог-специалист выступает не только как обучающий субъект, но и как консультант, помощник и посредник между семьёй и системой медицинской, социальной и образовательной помощи. Он обучает родителей особенностям развития ребёнка, формированию адекватных ожиданий, эффективным стратегиям общения и воспитания, а также способам поддержания эмоционального благополучия в семье.Для развитие социально-психологических компетенций у педагогов и специалистов, работающих с матерями детей с ДЦП необходимо развить у сформировать такие качества как рефлексия и гибкость которые лежат в основе профессиональной деятельности. Рассмотрим эти качества. Накопление специалиста практического опыта служит необходимым, но недостаточным условием роста профессиональной компетентности. Развитие мастерства происходит лишь при постоянном осмыслении, анализе собственной деятельности, поступков, поведения. Рефлексия -это «принцип человеческого мышления, направляющий его на осмысление и осознание собственных форм и предпосылок; предметное рассмотрение самого знания, критический анализ его содержания и методов познания; деятельность самопознания, раскрывающая внутреннее строение и специфику духовного мира человека» [9].

Она помогает учителю вырваться из рамок самой профессии, посмотреть на нее с позиции другого человека, выработать соответствующее отношение к ней и суждение. Развитие социально-психологических компетенций у педагогов и специалистов, работающих с детьми с ДЦП, включает в себя обучение пониманию индивидуальных особенностей ребенка, эффективному взаимодействию и коммуникации, а также использованию специальных адаптивных подходов в обучении и социализации. Исследования в области психологии приобретают в системе образования особое значение еще и потому, что педагог сегодня – это не просто транслятор знаний и информации, но и еще в какой-то мере – практический психолог. От его психологической компетентности во многом зависят эффективность и успешность его педагогической деятельности, а также успешность деятельности обучаемых. Нужно отметить, что педагог инклюзивного образования – это сложная профессия, требующая значительной самоотдачи. В ней присутствует творческая составляющая, а также необходимость находить индивидуальный подход к каждому ребенку, чтобы помочь ему освоить жизненно важные знания и навыки. Для семей, которые воспитывают детей с ограниченными возможностями здоровья, регулярное сотрудничество со специалистами расширяет представление о своей социальной компетентности, придает уверенность в собственных силах, способствует пониманию возможностей и компенсаторных возможностей своего ребенка, активному системному участию в процессе обучения и воспитания, помогает родителю и ребенку адекватно взаимодействовать между собой. [10] Профессионал -

психолог и специалист социальной работы должен владеть разнообразными технологиями, уметь их применять в зависимости от особенностей развития ребенка, структуры двигательного дефекта, возраста, социальных и семейных условий. В этом проявляется их профессиональная и социально-психологическая компетентность. Для успешной работы с детьми с ДЦП психологам и специалистам социальной работы необходимы следующие личностные качества: способность к сопереживанию, деликатность, эмпатичность, оптимизм, сердечность, толерантность. Профессионал должен понимать и принимать гнев, злобу и другие отрицательные эмоции детей.

Специфика проблем детей и их родителей предъявляет высокие требования к психологической устойчивости и эмоциональной стабильности специалистов. Кроме того, психолог и специалист социальной работы должны уметь контролировать свои слова, невербальное поведение и отрицательные эмоции. Одной из стержневых характеристик, определяющих гуманное отношение специалиста по инклюзивному образованию к ребенку , а также к его семье , является эмпатия - личностное качество, характеризующее способность человека эмоционально отзываться на переживания других людей, субъективно воспринимать другого человека, проникаться переживаниями, мыслями и чувствами другого человека. Эмпатия способствует преодолению психологических барьеров. Эмпатийный педагог-специалист увидит в ребенке, имеющем те или иные отклонения от общепринятой нормы развития, прежде всего личность, соавтора образовательного процесса. Эмпатия определяет уровень профессиональной деятельности специалиста. Способность к эмпатии выступает особо значимым качеством. Эмоциональная отзывчивость на постоянно затрудненные ситуации развития ребенка с ОВЗ всегда сопровождает взаимодействие педагога с ним. Ориентация на эту закономерность требует определенных изменений в системе профессиональной подготовки. Инклюзивное образование и комплексная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья требуют от специалистов не только высокого уровня предметных знаний, но и сформированных социально-психологических компетенций.

Использованная литература.

1. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 464 с.

2. Григорович, Л.А. Формирование психологической компетентности современного учителя в условиях дополнительного профессионального образования/ Л.А. Григорович, О.Н. Чернова // Международный журнал экспериментального образования. – 2016. – № 12-3. – С. 456-459; URL.

3. Азарова Р.Н., Золотарева Н.М. Разработка паспорта компетенции: Методические рекомендации для организаторов проектных работ и профессорско-преподавательских коллективов вузов. М., 2010.с 10

4. Подласый, И.П. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: в 2 кн. / И.П. Подласый. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Кн.1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.

5. Словарь практического психолога/ сост. С.Ю. Головин. Минск, 1998.

6. Левченко И. Ю. Технологии обучения и воспитания детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата / И.Ю. Левченко, О.Г.Приходько. – М.: Академия, 2001. – 192 с.

7. Захарова А. В. Эмоциональное состояние матерей детей с ДЦП и методы психологической помощи // Психологическая наука и образование. – 2020. – № 1. – С. 54–62

8. 8. Ткачева В. В. Психолого-педагогическая поддержка семьи ребёнка с ДЦП // Вопросы психологии. – 2017. – № 5. – С. 87–96.

9. Алехина С. В. Инклюзивное образование и психологическая готовность учителя // Вестник МГПУ. Серия "Педагогика и психология". 2012. № 1 (19). С. 119–128.

Begmanova Gulsara
Navoiy davlat universiteti Psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi

MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA KOMPYUTER O'YINLARINING O'QUV MOTIVATSIYASIGA TA'SIRI

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada maktab yoshidagi bolalarda kompyuter o'yinlarining o'quv motivatsiyasiga ta'siri psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar hayotimizning ajralmas qismiga aylangan bir sharoitda kompyuter o'yinlari bolalar faoliyatining yetakchi elementlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqotda kompyuter o'yinlarining o'quv motivatsiyasiga ta'sir etuvchi ijobiy va salbiy psixologik omillar aniqlanadi hamda ularning bolaning kognitiv faolligi, diqqat barqarorligi, o'quvga bo'lgan ichki va tashqi motivlari bilan o'zaro bog'liqligi yoritiladi. Maqolada maktab yoshidagi bolalarda kompyuter o'yinlariga haddan tashqari berilish natijasida o'quv faoliyatiga qiziqishning pasayishi, bilim olishga nisbatan befarqlik, tez charchash va irodaviy boshqaruvning susayishi kabi holatlar kuzatilishi ilmiy manbalar asosida asoslab beriladi. Shu bilan birga, ta'limiy va rivojlantiruvchi kompyuter o'yinlarining o'quv motivatsiyasini kuchaytirish, o'quv jarayoniga ijobiy munosabatni shakllantirish va mustaqil fikrlashni rivojlantirishdagi imkoniyatlari ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari maktab psixologlari, pedagoglar va ota-onalar uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarda sog'lom raqamli muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *kompyuter o'yinlari, o'quv motivatsiyasi, maktab yoshi, raqamli muhit, kognitiv rivojlanish, psixologik omillar.*

ВЛИЯНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР НА УЧЕБНУЮ МОТИВАЦИЮ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. *В данной научной статье рассматривается влияние компьютерных игр на учебную мотивацию детей школьного возраста с позиций психологической науки. В условиях активной цифровизации образования компьютерные игры становятся значимым фактором, влияющим на формирование познавательных интересов и мотивационной сферы учащихся. В исследовании анализируются психологические механизмы воздействия компьютерных игр на внутреннюю и внешнюю учебную мотивацию, уровень познавательной активности, концентрацию внимания и отношение к учебной деятельности. Особое внимание уделяется проблеме чрезмерного увлечения игровыми технологиями, которое может приводить к снижению интереса к обучению, ухудшению академической успеваемости, снижению волевой регуляции и росту эмоциональной неустойчивости у школьников. Вместе с тем в статье подчеркивается, что при рациональном и целенаправленном использовании обучающих и развивающих компьютерных игр возможно повышение учебной мотивации, формирование устойчивого интереса к знаниям и развитие когнитивных способностей учащихся. На основе анализа отечественных и зарубежных исследований делается вывод о необходимости психолого-педагогического контроля игрового контента и времени, проводимого детьми в виртуальной среде. Полученные результаты могут быть использованы в практике школьных психологов, педагогов и родителей при организации эффективной учебной деятельности и профилактике негативных последствий цифровой зависимости.*

Ключевые слова: *компьютерные игры, учебная мотивация, школьники, цифровая среда, познавательная активность, психологическое воздействие.*

THE IMPACT OF COMPUTER GAMES ON THE LEARNING MOTIVATION OF SCHOOL-AGE CHILDREN

Abstract. *This scientific article examines the impact of computer games on the learning motivation of school-age children from a psychological perspective. In the context of rapid digitalization and the widespread use of information technologies, computer games have become an integral part of children's daily activities and significantly influence their motivational and cognitive development. The study analyzes the psychological mechanisms through which computer games affect intrinsic and extrinsic learning motivation, attention stability, cognitive engagement, and attitudes toward academic activities. Particular emphasis is placed on the negative consequences of excessive involvement in computer games, including decreased interest in learning, reduced academic performance, emotional instability, and weakened self-regulation skills. At the same time, the article highlights the positive potential of educational and developmental computer games when used appropriately, as they can enhance learning motivation, stimulate curiosity, and foster independent thinking. Based on a review of relevant psychological and pedagogical studies, the paper argues for the importance of regulating digital game use and creating a balanced digital environment for schoolchildren. The findings of the study are practically significant for school psychologists, teachers, and parents in designing effective strategies to support learning motivation and prevent digital addiction among children.*

Key words: *computer games, learning motivation, school-age children, digital environment, cognitive development, psychological factors.*

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi bolalar va o‘smirlar hayot tarzida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ayniqsa, kompyuter va mobil qurilmalar orqali foydalaniladigan raqamli o‘yinlar maktab yoshidagi bolalarning kundalik faoliyatida muhim o‘rin egallab, ularning bo‘sh vaqtini tashkil etish, muloqot qilish, o‘zini namoyon etish hamda emotsional ehtiyojlarini qondirish vositasiga aylandi. Bunday sharoitda kompyuter o‘yinlari faqat ko‘ngilochar hodisa sifatida emas, balki bolalar shaxsiy rivoji, psixik jarayonlari va ta’limga munosabatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, maktab yoshida yetakchi faoliyat turlaridan biri bo‘lgan o‘quv faoliyati va uning asosiy harakatlantiruvchi kuchi — o‘quv motivatsiyasi bilan kompyuter o‘yinlari o‘rtasidagi munosabat masalasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

O‘quv motivatsiyasi bolaning bilim olishga bo‘lgan ichki ehtiyoji, qiziqishi va maqsadga yo‘naltirilgan faolligini belgilovchi muhim psixologik omil hisoblanadi. Ushbu motivatsiya darajasi o‘quvchining dars jarayonidagi faolligi, akademik muvaffaqiyati, irodaviy boshqaruvi hamda mustaqil fikrlash qobiliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, kompyuter o‘yinlari tezkor mukofot tizimi, kuchli vizual va emotsional stimullar, raqobat va virtual muvaffaqiyat mexanizmlari orqali bolalarda yuqori darajadagi jalb etilish holatini yuzaga keltiradi. Natijada o‘yin faoliyati bilan o‘quv faoliyati o‘rtasida raqobat paydo bo‘lib, bu ayrim hollarda o‘quv motivatsiyasining susayishiga, bilim olishga bo‘lgan qiziqishning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Biroq ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kompyuter o‘yinlarining o‘quv motivatsiyasiga ta’siri bir yoqlama salbiy xususiyatga ega emas. Ta’limiy va rivojlantiruvchi o‘yinlar, shuningdek, gamifikatsiya elementlari o‘quv jarayoniga oqilona integratsiya qilingan taqdirda, o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishi, kognitiv faolligini oshirishi va o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, kompyuter o‘yinlarining mazmuni, foydalanish davomiyligi, pedagogik nazorat darajasi va bolaning individual-psixologik xususiyatlari ushbu jarayonda hal qiluvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu sababli maktab yoshidagi bolalarda kompyuter o‘yinlarining o‘quv motivatsiyasiga ta’sirini psixologik jihatdan o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Mazkur masalani chuqur tahlil qilish maktab psixologlari, pedagoglar va ota-onalar uchun bolalarda sog‘lom raqamli muhitni shakllantirish, o‘quv faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda raqamli texnologiyalardan samarali va xavfsiz foydalanish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Maktab yoshidagi bolalarda kompyuter o‘yinlarining o‘quv motivatsiyasiga ta’siri masalasi so‘nggi yillarda media-psixologiya, kiberpsixologiya hamda ta’lim psixologiyasi kesishmasida

faol o‘rganilayotgan yo‘nalishlardan biriga aylandi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kompyuter o‘yinlari o‘quv motivatsiyasiga bir yoqlama emas, balki **mazmuni, o‘yin janri, foydalanish davomiyligi, shaxsning o‘zini boshqarish darajasi va oilaviy-nazorat omillari** bilan bog‘liq holda **ikkilamchi (ijobiy va salbiy) ta’sir** ko‘rsatadi. Xorijiy tadqiqotlarda o‘yinlarning motivatsion mexanizmlarini tushuntirishda ko‘pincha **O‘zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory)**ga tayaniladi: Ryan, Rigby va Przybylski o‘yinlarda avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlari qondirilishi qisqa muddatda kuchli ichki motivatsiya va “jalb etilish” holatini yuzaga keltirishini asoslaydi. ([selfdeterminationtheory.org][1]) Bu holat ta’lim kontekstida ikki xil natijaga olib kelishi mumkin: agar o‘yin tajribasi o‘quv maqsadlari bilan uyg‘unlashsa (masalan, didaktik o‘yinlar, gamifikatsiya), u holda o‘quvchi o‘qishga ham shunga o‘xshash qiziqish va qatnashuvchanlikni ko‘chirishi ehtimoli ortadi; aksincha, o‘yin tajribasi faqat “tez mukofot” va kuchli emotsional rag‘batga qurilgan bo‘lsa, an’anaviy dars jarayonidagi kechiktirilgan natija o‘quvchiga zerikarli tuyulib, o‘quv motivatsiyasi susayishi mumkin.

Ta’limiy gamifikatsiya bo‘yicha xalqaro adabiyotlarda, ayniqsa, **o‘quvchilarni jalb etish (engagement)** va motivatsiyani kuchaytirish nuqtayi nazaridan ijobiy dalillar ko‘p uchraydi. Masalan, boshlang‘ich va o‘rta ta’limda gamifikatsiya qo‘llangan aralashuvlarni jamlagan tizimli tahlil motivatsiya, ishtirok va o‘zini boshqarish ko‘rsatkichlari bilan bog‘liq natijalarga urg‘u beradi, biroq “engagement” tushunchasining turlicha talqin qilinishi umumlashtirishni qiyinlashtirishini ham ko‘rsatadi. ([Frontiers][2]) Ayrim empiric ishlar (masalan, ta’limiy videoo‘yinlar orqali o‘quv motivatsiyasi va o‘z-o‘ziga ishonch komponentlarining o‘sishi) o‘yin vositasining to‘g‘ri tanlovi va pedagogik ssenariy bilan integratsiyasi samarani belgilashini qayd etadi. ([Redalyc][3]) Demak, xorijiy olimlar pozitsiyasida asosiy farq “o‘yin – zarar” yoki “o‘yin – foyda” kabi keskin dichotomiyada emas, balki **o‘yin dizayni va ta’limiy maqsadlarning mosligi** masalasida ko‘riladi.

Rus olimlari va rus tilidagi manbalarda masala ko‘pincha kiberpsixologiya va internet/kompyuter o‘yinlariga qaramlik risklari kontekstida tahlil qilinadi. Voyskunskiy kiberpsixologiyaning rivojlanishi doirasida raqamli muhitda shaxs xulqini o‘rganish, shu jumladan, o‘yin amaliyotlari bilan bog‘liq psixologik muammolarni tadqiq etish dolzarbligini ta’kidlaydi. ([КиберЛенинка][4]) Kochetkov va Volozhaeva tomonidan 2020 yilda o‘tkazilgan tadqiqotda esa maktab o‘quvchilarining o‘qishga motivatsiyasi bilan onlayn o‘yinlarga berilish o‘rtasidagi bog‘liqlik ijtimoiy maqom (tengdoshlar orasidagi status) kesimida ko‘rib chiqiladi: bu yondashuv o‘yin faoliyatining “oddiy vaqt o‘tkazish” emas, balki o‘smirlar ijtimoiy psixologik ehtiyojlari va o‘zini tasdiqlash mexanizmlari bilan ulanib ketishini ko‘rsatadi. ([ПсихоЖурналы][5]) Shuningdek, rus tilidagi ilmiy-ommabop va akademik muhitda “raqamli avlod”, oilaviy kontekst, nazorat va media gigiyena masalalariga e’tibor kuchaygani kuzatiladi; bu yo‘nalishda kiberpsixologiya maktabi vakillari (masalan, raqamli muhitda rivojlanish va ijtimoiylashuv muammolarini ko‘taruvchi platformalar) o‘yin odatlari bolaning kognitiv rivojlanishi va ta’limga munosabatiga oilaviy tartib, muloqot va qo‘llab-quvvatlash orqali bilvosita ta’sir qilishini uqtiradi. ([CYBERPSY][6])

Adabiyotlar tahlili o‘quv motivatsiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillar qatorida eng ko‘p uchraydiganlarini ajratadi: (1) o‘yin vaqtining me’yoridan ortishi va uyqu rejimining buzilishi; (2) “tez mukofot”ga moslashish natijasida akademik vazifalarga sabrsizlik; (3) diqqatning bo‘linishi va o‘qish jarayonida kognitiv charchoq; (4) o‘zini nazorat qilish va irodaviy boshqaruvning susayishi. Shu bilan birga, ijobiy yo‘nalishda mualliflar (1) ta’limiy kontentga ega o‘yinlar orqali bilimni mustahkamlash; (2) muammo yechish va strategik fikrlashni rag‘batlantirish; (3) hamkorlikdagi o‘yinlar orqali ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish kabi imkoniyatlarni ko‘rsatadi. Bu yerda muhim farqlovchi omil — o‘yin faoliyatining **tuzilganligi** (maqsadli, nazoratli, refleksiya bilan) va **o‘quv faoliyati bilan integratsiyasi**dir. Shuning uchun zamonaviy tizimli sharhlar ham gamifikatsiya motivatsiyani oshirishi mumkinligini e’tirof etar ekan, uning akademik natijalarga ta’siri doimo bir xil chiqmasligi, “metodik dizayn” va “affektiv-motivatsion komponentlar” e’tibordan chetda qolsa, kutilgan samara pasayishini qayd etadi. ([PMC][7])

Umuman, rus va xorijiy ilmiy manbalar uyg‘un tahlilidan kelib chiqadigan xulosa shuki: kompyuter o‘yinlari o‘quv motivatsiyasiga ta’sir etuvchi kuchli psixologik stimulyator bo‘lib, u **me’yor, mazmun, nazorat va pedagogik maqsad** bilan boshqarilganda motivatsiyani qo‘llab-quvvatlashi, nazoratsiz va haddan tashqari holatda esa o‘quv motivatsiyasini pasaytirishi hamda o‘quv faoliyatini siqib chiqarishi mumkin. Shu sababli keyingi tadqiqotlarda o‘yin turi (ta’limiy/ko‘ngilochar), foydalanish chastotasi, shaxsning o‘zini boshqarish ko‘rsatkichlari va oilaviy-pedagogik nazorat omillarini bir modelda integratsiyalab, o‘quv motivatsiyasining ichki/tashqi komponentlari bilan bog‘liq empirik tekshiruvlarni kengaytirish ilmiy jihatdan eng istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Muhokama. Maktab yoshidagi bolalarda kompyuter o‘yinlarining o‘quv motivatsiyasiga ta’siri masalasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur hodisa murakkab, ko‘p omilli va qarama-qarshi psixologik mexanizmlarga ega jarayon hisoblanadi. Tadqiqotlar natijalarini muhokama qilish jarayonida kompyuter o‘yinlari o‘quv motivatsiyasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki bilvosita — bolaning emotsional holati, kognitiv faolligi, irodaviy boshqaruvi hamda ijtimoiy tajribasi orqali ta’sir ko‘rsatishi aniqlanadi. Ayniqsa, o‘yin faoliyatida ustuvor bo‘lgan tezkor mukofot, doimiy rag‘bat va kuchli vizual stimullar o‘quv faoliyatidagi sekin va bosqichma-bosqich natijalar bilan solishtirilganda bolada motivatsion disbalansni yuzaga keltirishi mumkin.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, kompyuter o‘yinlariga haddan tashqari berilish o‘quvchilarda o‘qishga bo‘lgan ichki motivatsiyaning pasayishiga olib keladi. Bu holat, avvalo, bolaning diqqat resurslarining o‘yin faoliyatiga yo‘naltirilishi, dars jarayonida diqqatni uzoq vaqt davomida jamlash qobiliyatining susayishi hamda o‘quv topshiriqlariga nisbatan sabrsizlikning kuchayishi bilan izohlanadi. Natijada o‘quv faoliyati bolaning subyektiv tajribasida ikkilamchi ahamiyat kasb eta boshlaydi va o‘rganishga bo‘lgan qiziqish o‘yin faoliyati fonida so‘nadi. Bu esa akademik muvaffaqiyatning pasayishi, maktabga nisbatan befarqlik va ba’zi hollarda salbiy munosabat shakllanishiga zamin yaratadi.

Shu bilan birga, muhokama natijalari kompyuter o‘yinlarining o‘quv motivatsiyasiga mutlaqo salbiy hodisa sifatida yondashish ilmiy jihatdan to‘liq asoslanmaganligini ko‘rsatadi. Agar o‘yinlar mazmunan ta’limiy, rivojlantiruvchi va pedagogik maqsadlarga yo‘naltirilgan bo‘lsa, ular o‘quv motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlovchi omilga aylanishi mumkin. Bunday o‘yinlar orqali o‘quvchilarda muammoli vaziyatlarni hal etish, strategik fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini baholash ko‘nikmalari shakllanadi. Bu esa o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqishni kuchaytirib, o‘rganishni emotsional jihatdan jozibador jarayonga aylantiradi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat sifatida oila va maktabning nazorat va yo‘naltiruvchi roli alohida e’tirof etiladi. Agar ota-onalar va pedagoglar tomonidan kompyuter o‘yinlaridan foydalanish vaqti va mazmuni tizimli tarzda boshqarilsa, o‘yin faoliyati o‘quv faoliyatiga raqobatchi emas, balki uni to‘ldiruvchi omilga aylanishi mumkin. Aksincha, nazoratsiz va cheklanmagan raqamli muhitda bola o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatini yetarli darajada shakllantira olmasligi, bu esa o‘quv motivatsiyasining izdan chiqishiga olib kelishi ehtimoli yuqori bo‘ladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, maktab yoshidagi bolalarda kompyuter o‘yinlarining o‘quv motivatsiyasiga ta’siri bir yoqlama emas, balki o‘yin turi, foydalanish intensivligi, bolaning individual-psixologik xususiyatlari hamda pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli ushbu masalani hal etishda taqiqlash yoki cheklashga asoslangan yondashuvdan ko‘ra, ongli boshqaruv, media madaniyatni shakllantirish va o‘yin faoliyatini ta’limiy maqsadlar bilan uyg‘unlashtirishga yo‘naltirilgan kompleks psixologik yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Maktab yoshidagi bolalarda kompyuter o‘yinlarining o‘quv motivatsiyasiga ta’sirini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ushbu hodisa zamonaviy ta’lim muhitida e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydigan muhim psixologik muammo hisoblanadi. Tadqiqot natijalari kompyuter o‘yinlari o‘quv motivatsiyasiga bir yoqlama, faqat salbiy yoki faqat ijobiy ta’sir ko‘rsatmay, balki ularning mazmuni, foydalanish davomiyligi, bolaning yosh va individual-psixologik xususiyatlari hamda pedagogik nazorat darajasiga bog‘liq holda turlicha natijalarga olib kelishini tasdiqlaydi.

Shu jihatdan kompyuter o‘yinlarini baholashda umumlashtirilgan va keskin xulosalardan ko‘ra, ilmiy asoslangan, differensial yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, nazoratsiz va haddan tashqari o‘yin faoliyati maktab yoshidagi bolalarda o‘quv motivatsiyasining pasayishi, diqqatning bo‘linishi, bilim olishga bo‘lgan ichki ehtiyojning susayishi hamda irodaviy boshqaruvning zaiflashuvi kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bunday holatlar o‘quv faoliyatining samaradorligini pasaytirib, bolaning akademik rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi. Shu bilan birga, ta’limiy va rivojlantiruvchi kompyuter o‘yinlaridan oqilona foydalanish, gamifikatsiya elementlarini pedagogik maqsadlar bilan uyg‘unlashtirish orqali o‘quvchilarda o‘qishga nisbatan qiziqish, faollik va ijobiy munosabatni kuchaytirish imkoniyati mavjudligi aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari ota-onalar va pedagoglarning faol ishtiroki, raqamli muhitni ongli boshqarish va bolalarda media madaniyatni shakllantirish muhimligini ko‘rsatadi. Kompyuter o‘yinlaridan foydalanish vaqtini me’yorlash, o‘yin mazmunini tanlash va o‘quv faoliyati bilan muvozanatni saqlash orqali kompyuter o‘yinlari bolaning rivojlanishiga zarar yetkazuvchi omil emas, balki o‘quv motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlovchi vositaga aylanishi mumkin. Shu bois, kelgusidagi tadqiqotlar kompyuter o‘yinlarining turli janrlari, motivatsion komponentlari va individual psixologik farqlarni hisobga olgan holda o‘quv motivatsiyasiga ta’sirini chuqurroq empirik o‘rganishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, № 1. – P. 68–78. – DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.68.
2. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.
3. Ryan R. M., Rigby C. S., Przybylski A. K. The motivational pull of video games: A self-determination theory approach // Motivation and Emotion. – 2006. – Vol. 30, № 4. – P. 344–360. – DOI: 10.1007/s11031-006-9051-8.
4. Przybylski A. K., Rigby C. S., Ryan R. M. A motivational model of video game engagement // Review of General Psychology. – 2010. – Vol. 14, № 2. – P. 154–166. – DOI: 10.1037/a0019440.
5. Orben A., Przybylski A. K. The association between adolescent well-being and digital technology use // Nature Human Behaviour. – 2019. – Vol. 3, № 2. – P. 173–182. – DOI: 10.1038/s41562-018-0506-1.
6. Gentile D. A., Choo H., Liau A., Sim T., Li D., Fung D., Khoo A. Pathological video game use among youths: A two-year longitudinal study // Pediatrics. – 2011. – Vol. 127, № 2. – P. e319–e329. – DOI: 10.1542/peds.2010-1353.
7. Kuss D. J., Griffiths M. D. Online gaming addiction in children and adolescents: A review of empirical research // Journal of Behavioral Addictions. – 2012. – Vol. 1, № 1. – P. 3–22. – DOI: 10.1556/JBA.1.2012.1.1.
8. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From game design elements to gamefulness: Defining “gamification” // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. – New York: ACM, 2011. – P. 9–15. – DOI: 10.1145/2181037.2181040.
9. Hamari J., Koivisto J., Sarsa H. Does gamification work? A literature review of empirical studies on gamification // Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences. – Honolulu, 2014. – P. 3025–3034. – DOI: 10.1109/HICSS.2014.377.
10. Prensky M. Digital Game-Based Learning. – New York: McGraw-Hill, 2001. – 442 p.
11. Войскунский А. Е. Психология и Интернет. – М.: Акрополь, 2010. – 439 с.

Davronova Muharram To'lqin qizi
O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti
Psixologiya yo'nalishi magistranti

SALOMATLIGI CHEKLANGAN KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA XAVOTIRLANISH VA EMOTSIONAL HOLAT

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida ta'lim olayotgan salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda xavotirlanish va emotsional holatning psixologik xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida kichik maktab yoshining emotsional rivojlanish xususiyatlari, salomatligi cheklangan o'quvchilarning psixologik holatiga ta'sir etuvchi omillar hamda inklyuziv ta'lim muhitining psixologik ta'siri yoritib berildi.*

Kalit so'zlar: *inklyuziv ta'lim, salomatligi cheklangan o'quvchilar, kichik maktab yoshi, xavotirlanish, emotsional holat, emotsional beqarorlik, ijtimoiy moslashuv, psoxologik qo'llab-quvvatlash, maktab xavotirlanishi.*

ТРЕВОЖНОСТЬ И ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Аннотация. *В данной статье проанализированы психологические особенности тревожности и эмоционального состояния у младших школьников с ограниченными возможностями здоровья, обучающихся в условиях инклюзивного образования. В ходе исследования были раскрыты особенности эмоционального развития младшего школьного возраста, факторы, влияющие на психологическое состояние обучающихся с ограниченными возможностями здоровья, а также психологическое воздействие инклюзивной образовательной среды.*

Ключевые слова*: инклюзивное образование, обучающиеся с ограниченными возможностями здоровья, младший школьный возраст, тревожность, эмоциональное состояние, эмоциональная нестабильность, социальная адаптация, психологическая поддержка, школьная тревожность.*

ANXIETY AND EMOTIONAL STATE IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN WITH DISABILITIES

Annotation. *This article analyzes the psychological characteristics of anxiety and emotional state in primary school–aged students with disabilities studying in an inclusive education setting. The study highlights the features of emotional development in primary school age, the factors influencing the psychological state of students with disabilities, as well as the psychological impact of the inclusive educational environment.*

Key words: *inclusive education, students with disabilities, primary school age, anxiety, emotional state, emotional instability, social adaptation, psychological support, school anxiety.*

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan inklyuziv ta'limning joriy etilishi salomatligi cheklangan bolalarning nafaqat ta'lim olish huquqini ta'minlash, balki ularning psixologik farovonligini qo'llab- quvvatlashni ham dolzarb masalaga aylantirmoqda. Inklyuziv ta'lim sharoitida salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar umumiy ta'lim muhitiga moslashish jarayonida turli psixologik qiyinchiliklarga duch keladilar. Ushbu qiyinchiliklar orasida xavotirlanish holatlari va emotsional beqarorlik alohida o'rin egallaydi.

Kichik maktab yoshi bolaning shaxs sifatida shakllanishida muhim bosqich bo'lib, aynan shu davrda emotsional soha, o'z-o'zini baholash, ijtimoiy munosabatlar tizimi faol rivojlanadi. Salomatligi cheklangan bolalarda esa bu jarayonlar murakkabroq kechib, ularning psixik rivojlanishiga biologik, psixologik va ijtimoiy omillar birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa

inklyuziv ta'lim sharoitida sog'lom tengdoshlari bilan bir muhitda ta'lim olish bolalarda maktabga nisbatan qo'rquv, xavotirlanish va ichki zo'riqishning kuchayishiga sabab bo'lishi mumkin. Xavotirlanish holati salomatligi cheklangan o'quvchilarning o'quv faoliyati samaradorligiga emotsional barqarorligiga hamda ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Doimiy xavotir, emotsional zo'riqish hamda qo'rquv bolaning maktabga moslashuvini qiyinlashtiradi, o'ziga bo'lgan ishonchini pasaytiradi va muloqot jarayonida qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli inklyuziv ta'lim sharoitida salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning xavotirlanish va emotsional holatini o'rganish muhim ilmiy- amaliy ahamiyat kasb etadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning psixologik va emotsional rivojlanish xususiyatlari haqida to'xtalib o'tish joiz hisoblanadi. Kichik maktab yoshi 7-11 yosh oralig'ini o'z ichiga oladi. Bu bosqich bolaning psixik rivojlanishida muhim bosqichlardan biridir. Bu davrda bolaning asosiy faoliyat o'yin faoliyatidan o'quv faoliyatiga almashadi. O'quv faoliyatining yetakchi bo'lishi bolaning xotira, diqqat, tafakkur va emotsional sohasida sifat jihatdan yangi o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Mazkur yosh davrida bolalarda emotsional reaksiyalar nisbatan beqaror bo'lib tashqi baholarga kuchli bog'liq holda namoyon bo'ladi. O'qituvchi va tengdoshlari tomonidan berilgan baho bolaning o'ziga bo'lgan munosabatini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Muvaffaqiyatsizlikka uchragan holatlarda bolalarda xavotirlanish, qo'rquv va ishonchsizlik holatlari yuzaga keladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda ijtimoiy munosabatlar tizimi faol shakllanadi. Tengdoshlar bilan muloqot qilish, jamoada o'z o'rnini topish, o'qituvchi bilan munosabatlar bolaning emotsional holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu jarayonlarda salomatligi cheklangan bolalar sog'lom tengdoshlariga nisbatan ko'proq qiyinchiliklarga duch keladilar. Salomatligi cheklangan bolalar emotsional rivojlanishida bir qator o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Ularning emotsional holati ko'pincha beqaror, sezgir va tashqi ta'sirlarga nisbatan yuqori reaktivlik bilan xarakterlanadi. Nogironlik yoki rivojlanishdagi cheklanish bolaning o'ziga bo'lgan munosabatiga o'z imkoniyatlarini baholashiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ko'plab tadqiqotlarda salomatligi cheklangan bolalarda qo'rquv, ichki zo'riqish, xavotirlanish va emotsional tushkunlik holatlari ko'p uchrashi qayd etilgan. Ayniqsa maktab muhitida ularning tengdoshlari bilan solishtirilishi, o'qituvchining talablarini bajarishda qiyinchilikka duch kelishi emotsional noqulaylikni kuchaytiradi. Inklyuziv ta'lim sharoitida salomatligi cheklangan bolalar bir tomondan ijtimoiylashuv imkoniyatiga ega bo'lsalar, ikkinchi tomondan psixologik moslashuv jarayonida muayyan stress omilllariga duch keladilar. Bu esa ularning emotsional holati va xavotirlanish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Psixologiyada xavotirlanish shaxsning noaniq xavf yoki tahdidni his etishi bilan bog'liq bo'lgan emotsional holat sifatida talqin etiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda xavotirlanish ko'pincha maktab bilan bog'liq vaziyatlarda- baholanish nazorat ishlari, o'qituvchilar bilan munosabatdalar jarayonida namoyon bo'ladi. Yana shuni unutmasligimiz kerakki ular o'zlarini sog'lom bolalar ichida namoyon qilishga va hamma o'quvchilar orasida javob berishga qo'rqadi. Nutqida nuqsoni borlar ayniqsa hozir javob bersam gapirishim, so'zlarim ustidan kulishadi deb javob berishga xavotirlanib turadi. Salomatligi cheklangan o'quvchilarda maktab xavotirlanish yuqori darajada bo'lishi mumkin. Bu holat ularning emotsional barqarorligi pasaytirib, o'quv faoliyatida faollikning kamayishiga olib keladi. Doimiy xavotir holati bolaning psixologik farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatib ijtimoiy moslashuv jarayonini murakkablashtiradi. Inklyuziv ta'lim muhiti salomatligi cheklangan bolalarning umumiy ta'lim tizimiga integratsiyalashuvini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, bunda ta'lim jarayoni barcha o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi ko'zda tutiladi. Inklyuziv ta'lim sharoitida bolalarning psixik rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liq bo'lib, ta'lim jarayonida yaratilgan psixologik sharoitlar ularning emotsional holati va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.[1] Biroq inklyuziv ta'limning samarali amalga oshirilishi nafaqat pedagogik, balki psixologik omillarga ham bevosita bog'liqdir. Inklyuziv sinf sharoitida salomatligi cheklangan kichik

[1] Выготский Л. С. Психология развития ребенка. – Москва: Педагогика, 1999.

maktab yoshidagi o'quvchilar sog'lom tengdoshlari bilan birgalikda o'qib, ijtimoiy munosabatlarga kirishadilar. Bu holat bir tomondan ijtimoiy tajribaning kengayishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan psixologik zo'riqish manbai bo'lishi mumkin. Ayniqsa, o'quv jarayonida tengdoshlar bilan solishtirilish, baholash jarayonlar va o'qituvchi talablarining umumiyligi salomatligi cheklangan o'quvchilarda xavotirlanish darajasining oshishiga olib keladi. Inklyuziv muhitda bolaning o'zini qabul qilinishi va qo'llab- quvvatlanishi uning emotsional holatini barqarorlashtiruvchi muhim omil hisoblanadi. Aksincha yetarli psixologik yordam ko'rsatilmagan taqdirda bolalarda emotsional beqarorlik, ichki zo'riqish va maktabga nisbatan salbiy munosabat shakllanishi mumkin. Salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda xavotirlanishning shakllanishiga bir qator psixologik omillar ta'sir ko'rsatadi. Ular orasida bolaning individual psixik xususiyatlari, oilaviy muhit, maktab sharoiti va ijtimoiy munosabatlar tizimi alohida o'rin egallaydi. Birinchidan, salomatlikdagi cheklanish bolaning o'z imkoniyatlarini baholashiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'zini tengdoshlari bilan solishtirish jarayonida bola o'zini pastroq baholashi mumkin, bu esa ichki ishonchsizlik va xavotir holatlarini kuchaytiradi. Ikkinchidan ota- onalarning haddan tashqari nazorati yoki aksincha, yetarli emotsional qo'llab-quvvatlanmasligi bolaning emotsional holatini beqarorlashtiradi. Makatab muhitida o'qituvchining munosabati ham xavotirlanish darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Talablarning bolaning individual imkoniyatlariga mos kelmasligi, baholash jarayonida salbiy ta'sirlar xavotirlanishning kuchayishiga sabab bo'ladi. Shuningdek tengdoshlar bilan muloqotdagi qiyinchiliklar inklyuziv sinfda ijtimoiy rolni topa olmaslik holatlari ham xavotirlanish manbai hisoblanadi.

Xavotirlanish darajasining yuqoriligiga salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyati samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bolalarda doimiy xavotir holati diqqatning pasayishi, tafakkur faoliyatining qiyinlashuvi, xotira jarayonlarining sustlashuviga olib keladi. Natijada bola o'quv topshiriqlarini bajarishda qiyinchilikka duch keladi. O'zlashtirishi qolgan sinfdoshlarinikidan ancha ortda qoladi bu kasalligi bilan bevosita bog'liq. Emotsional holatning beqarorligi bolaning ijtimoiy moslashuv jarayonini ham murakkablashtiradi. Salomatligi cheklangan bolalarda emotsional beqarorlik va xavotirlanish holatlari ko'pincha ularning o'ziga bo'lgan ishonch pastligi hamda ijtimoiy muhitda yetarli qo'llab-quvvatlanmasligi bilan bog'liq bo'lib, bu holatlar ta'lim jarayonida psixologik yondashuvni talab etadi. [1] Xavotirlangan bolalar ko'pincha muloqotdan qochish, passivlik yoki aksincha agressiv holatlarni namoyon etishi mumkin. Bu esa bolada tengdoshlar jamoasiga moslashuvini sekinlashtiradi va ijtimoiy izolyatsiya xavfini oshiradi. Inklyuziv ta'lim sharoitida xavotirlanish va emotsional holatning o'zaro bog'liqligini hisobga olib, psixologik yordam va qo'llab – quvvatlash tizimini samarali tashkil etish zarur. Bunday yondashuv bolalarning psixologik farovonligini ta'minlash va ularning ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatni oshirishga xizmat qiladi.

Salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda xavotirlanish va emotsional holatni diagnostika qilish.

Tadqiqot metodlari va tashkil etilishi haqida gapir yuratar ekanmiz tadqioqtda ishtirok etgan o'quvchilarning psixologik xususiyatlari haqida to'xtalib o'tish joiz. Ushbu yosh davrida salomatligi cheklangan bolalarda emotsional sezgirlikning yuqoriligi kuzatiladi. Ular tashqi baho va munosabatlarga nisbatan kuchli reaksiya bildirishi va tanqidga sezgir bo'lishi ajralib turadi. Bu holat o'z navbatida emotsional beqarorlik tez ranjish va xavotirlanish holatlarining tez-tez yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Mazkur tadqiqot inklyuziv ta'lim sharoitida ta'lim olayotgan salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar bilan olib borildi. Tadqiqot jarayonida bolalarning psixologik xususiyatlarini aniqlash maqsadida kompleks diagnostik yondashuv qo'llaniladi. Asosiy tadqiqot metodlari sifatida psixologik kuzatuv, suhbat hamda standartlashtirilgan psixodiagnostik metodikalar tanlandi. Jumladan Fillipsning "Maktabdagi xavotirlanishni aniqlash" metodikasi orqali o'quvchilarning maktab bilan bog'liq xavotir darajasi o'rganildi. Shuningdek "Men va mening kasalligim " metodikasi yordamida bolalarning o'z holatiga bo'lgan emotsional munosabati tahlil qilindi. Tadqiqot inklyuziv sinflarda ta'lim olayotgan

[1] Немов Р. С. Психология. Том 3. Психология образования. – Москва: ВЛАДОС, 2010.

kichik maktab yoshidagi o'quvchilar ishtirokida olib borilib, tadqiqot davomida axloqiy- me'yoriy talablar to'liq hisobga olindi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning katta qismida maktab xavotirlanishining o'rtacha va yuqori darajasi kuzatildi. Ayniqsa baholanish jarayoni nazorat ishlari va o'qituvchi bilan bog'liq vaziyatlar xavotirlanish manbai sifatida ajralib turadi. Emotsional holat tahlili bolalarda emotsional beqarorlik, tez ta'sirchanlik va ichki zo'riqish holatlarining mavjudligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari xavotirlanish darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilarda emotsional holatning ham beqarorligi kuchliroq namoyon bo'lishini tasdiqladi. Olingan natijalar xavotirlanish va emotsional holat o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatib, inklyuziv ta'lim sharoitida psixologik qo'llab- quvvatlashning zarurligini yana bir bor tasdiqladi. Tadqiqot davomida shuni kuzatish mumkinki, salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixolog bilan muloqot jarayonida dastlab ehtiyotkorlik va tortinchoqlikni namoyon etdilar. Biroq qulay psixologik muhit yaratilgach, ularning emotsional ochiqligi asta- sekin ortib bordi. Bu holat bolalarning xavotirlanish darajasi tashqi muhit ta'siriga sezilarli darajada bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek tadqiqot jarayonida o'qituvchi va ota- oanning munosabati bolalarning emotsional holatiga bevosita ta'sir etuvchi omil sifatida namoyon bo'ldi. Ota- onasi tomonidan qo'llab- quvvatlangan, maktabda esa ijobiy munosabatni his etgan bolalarda psixologik topshiriqlarni his etgan bolalarda psixologik topshiriqlarni bajarishga nisbatan kamroq qarshilik va ko'proq ishonch kuzatiladi. Aksincha baholanishdan qo'rquv va tanqidga sezgirlik kuchli bo'lgan bolalarda ichki zo'riqish holatlari tez- tez namoyon bo'ldi. Tadqiqot jarayonida yana bir muhim holat shundan iborat bo'ldiki, salomatligi cheklangan o'quvchilarning xavotirlanishi faqat o'quv jarayoni bilan bog'liq emas, balki ularning umumiy emotsional foniga ham ta'sir ko'rsatadi. Ba'zi bolalarda xavotirlanish maktabdan tashqari vaziyatlarda ham saqlanib qolishi, bu esa emotsional barqarorlikning yatarli darajada shakllanmaganidan dalolat beradi. Mazkur tadqiqot inklyuziv ta'lim sharoitida salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar bilan olib boriladigan psixologik ishlarning uzluksiz va tizimli bo'lishi zarurligini ko'rsatdi. Xususan faqat diagnostika bilan cheklanib qolmasdan emotsional qo'llab - quvvatlash moslashuvni yengillashtiruvchi psixokorreksion mashg'ulotlarni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga tadqiqotning muayyan cheklovlari ham mavjud bo'lib, ular tadqiqot ishtirokchilari sonining cheklanganligi va salomatlikdagi cheklanish turlarining turlicha ekanligi bilan bog'liq . Kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlarda bolalarning individual farqlarini yanada chuqurroq hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adaboyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. Inklyuziv ta'limni rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalar. – Toshkent, 2022.
2. Karimova M. R. Salomatligi cheklangan bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi // Psixologiya jurnali. – Toshkent, 2019. – №2. – B. 45–49.
3. Qodirova G. B. Inklyuziv ta'limda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
4. Abduraxmonova N. M. Inklyuziv ta'lim asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
5. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. – Москва: Педагогика, 1999.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – Москва: Педагогика, 2005.
7. Дубровина И. В. Психология детства. – Москва: Академия, 2014.
8. Немов Р. С. Психология. Том 3. Психология образования. – Москва: ВЛАДОС, 2010.
9. Филлипс Б. Методика диагностики школьной тревожности. – Москва: Психология, 2002.

Sagindikova Nargiza Jubatkanovna
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti professori
psixologiya fanlari doktori (DSc)
E-mail: nargiza_sagindikovan@mail.ru

SHAXSDA GENDER MAS`ULIYATNING KOMPONENTLARI

Annotatsiya. *Maqolada shaxsning gender mas'uliyati va uning mohiyati to'g'risida zamonaviy tushunchalar mazmuni va tuzilmasi pozitiv hayotiy pozitsiyasining identivligini ta'minlash orkali aniqlashtirilgan, talabalar kasbiy tayyorgarligida gender yondashuvini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar modeli strukturaviy komponentlarining talabalarning psixologik mashg'ulotlarida ijtimoiy ahamiyatga molik faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil etish orqali takomillashtirilgan.*

Kalit so'zlar: *amaliy tajriba, gender xususiyatlar, ijtimoiy muxit, tanqidiy tafakkur, xulqning gender stili, irodaviy boshqarish, o'z-o'zini boshqarish, gender bilimi, ijtimoiy munosabatlar, yoshlar psixologiyasi*

КОМПОНЕНТ ГЕНДЕРНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В статье уточняются содержание и структура современных концепций гендерной ответственности личности и ее сущность путем обеспечения формирования позитивной жизненной позиции, совершенствуется модель условий реализации гендерного подхода в профессиональной подготовке студентов посредством постепенной организации социально значимых мероприятий в психологической подготовке студентов.*

Ключевое слова: *практический опыт, гендерные особенности, социальная среда, критическое мышление, гендерный стиль поведения, волевая саморегуляция, самооценка личности, гендерные знания и умения, социальные отношения, психология молодежи.*

THE COMPONENT OF GEOPOLITICAL RESPONSIBILITY IN PERSONALITY

Abstract. *In the article, the content and structure of modern concepts of the gender responsibility of a person and its essence are clarified by ensuring the identity of a positive life position, the conditions model for the implementation of a gender approach in the professional training of students is improved by gradually organizing socially significant activities in the psychological training of students.*

Key words: *practical experience, gender characteristics, social environment, critical thinking, gender style of behavior, volitional self-regulation, personal self-assessment, gender knowledge and skills, social relations, youth psychology.*

Kirish. Maqolaning dolzarbligi sifatida shuni keltirishimiz mumkinki, mas'uliyat shaxs faoliyatining hamma sohalarida va umuman jamiyatda shaxsning muvaffaqqiyatga erishishida katta ahamiyatga ega.

Shaxsning mas'uliyat birlamchi, fundamental prinsiplaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, mas'uliyatning hozirgacha ishlab chiqilgan umumiy nazariyasining yo'qligi uni o'rganishni murakkablashtiradi. Insonlar o'z majburiyatlari, shaxsiy mas'uliyatlari va ayblari bo'lgan holatlarga nisbatan o'ta ta'sirchan bo'ladilar. Mas'uliyatni his etishga undash jazodan qochib qutilishning imkoni yo'qligi tufayli insonlarda xavf-xatar sifatida qabul qilinadiki, bu narsa noqulaylikni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, mas'uliyat hissi insonni rivojlantirish, shakllantirish, tarbiyalash kerak bo'lgan ijtimoiy jihatlardan, deb qaraladi. Har bir insonning shaxs sifatida shakllanishi uchungina emas, balki yashash uchun ham zarur bo'lgan jihat sifatida o'rganiladi.

Rus psixologi С.В.Быков o‘zining tadqiqotida mas’uliyat muammosining o‘rganilishi haqida shunday fikrlarni bildirganlar. Ijtimoiy psixologiya fanida paradigmalarning almashinishi fundamental muammolarni hal qilishning yangi konseptual yondashuvlarini topishni taqazo etmoqda. Shu kabi muammolarning asosiylaridan biri shaxsning psixologik muammosi bo‘lgan individual mas’uliyat fenomenidir. Subyektning ijtimoiy xulq-atvorida mas’uliyatning namoyon bo‘lishi u tomonidan shaxsiy normativ etika tizimini ifodalovchi ichki ma’naviy va moral pozitsiyaning ishlab chiqilganligi bilan bog‘liqdir. Mas’uliyatni namoyon bo‘lishi muammosi ma’lum bir ijtimoiy vaziyatlardagi xulq-atvorni ichki va tashqi boshqaruv mexanizmlarining o‘zaro munosabati sifatida maydonga chiqadi. Inson tomonidan o‘zining ijtimoiy va shaxsiy identivligini qurish jarayonlari, o‘zgaruvchi ijtimoiy muhitlarda xulq-atvorning individual strategiyalarini ta’minlovchi personal qadriyatlar, kognitiv mexanizmlar tizimining shakllanishi, ya’ni umumiy tarzda shaxsning ijtimoiylashuv jarayonidagi faolligi bugungi kunda ijtimoiy-psixologik bilimlarning muhim qismini tashkil etadi [1; 23,24].

Maqolada ilmiy yangilik sifatida olib borilgan tadqiqot ishi yuzasidan o‘rganilayotgan muammoning tahlili gender bo‘yicha mas’uliyatining turli tarkibiy jihatlarini ajratib ko‘rsatish imkonini berdi, va biz bu jihatlar asosida ularni psixodiagnostika qilish, ya’ni o‘z gender rolini bilish imkoniyatlarini hisobga olgan holda quyidagi konkretlashtirilgan tarkibiy xususiyatlar ro‘yxatini aniqladik: gender madaniyati; an’anaviy gender stereotiplariga rioya qilish; gender tolerantlik; gender bilan bog‘liq xulq-atvor uslubi; o‘z gender rolini anglash; odob-ahloqqa oid mas’uliyat; shaxsiy yetuklik; o‘z-o‘zini anglash; reflektivlik; gender bilimlar va ko‘nikmalar; kommunikabellik; irodaviy o‘z-o‘zini tartibga solish; shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuvi; shaxsning o‘z-o‘zini baholashi; gender muammolarini farqlay olish qobiliyati; hissiy sohada (emotsional holatlarda), faoliyatda va xatti-harakatlarda o‘z-o‘zini nazorat qilish; faol hayotiy pozitsiya.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Yuqoridagi ro‘yxatga aniqlik kiritish maqsadida oldindan tayyorlangan so‘rovnoma bo‘yicha ekspert baholash o‘tkazildi. Tayyorlangan vositalar to‘plamining asosini bo‘lajak pedagogning gender bo‘yicha mas’uliyatining konkretlashtirilgan o‘n yettita tarkibiy xususiyatidan iborat maxsus ro‘yxat tashkil qildi. Ekspert baholash qulay bo‘lishi uchun so‘rovnomaga to‘qqiz balli shkala kiritildi va batafsil yo‘riqnoma (tushuntirishlar bilan) tayyorlandi: “Yo‘riqnoma: quyida o‘rganilayotgan muammoning nazariy tahlili natijalari bo‘yicha ajratilgan, bo‘lajak pedagogning gender bo‘yicha mas’uliyatining konkretlashtirilgan o‘n yettita tarkibiy xususiyatidan iborat ro‘yxat keltirilgan. Sizning vazifangiz quyida keltirilgan xususiyatlarni diqqat bilan o‘qib chiqish va ularning har birini bo‘lajak pedagogning gender bo‘yicha mas’uliyatining tarkibiy qismiga muvofiqligini alohida baholashdan iborat. Ekspert baholash jarayonida to‘qqiz balli shkaladan foydalanish lozim, bunda: 1 dan 3 ballgacha natija - xususiyatning o‘rtadan past darajada muvofiqligi; 4 dan 6 ballgacha - xususiyatning o‘rtacha darajada; 7 dan 9 ballgacha - xususiyatning o‘rtadan yuqori darajada muvofiqligi sifatida talqin qilinadi.

Ekspert baholashning barcha natijalari O‘zbekiston Respublikasining oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish maqsadida umumlashtirilgan shaklda qo‘llaniladi. Shu bilan birga, faqat 7 dan 9 ballgacha (xususiyatning o‘rtadan yuqori darajada muvofiqligi) baho oladigan xususiyatlargina umumlashtirgandan so‘ng bo‘lajak pedagogning gender bo‘yicha mas’uliyatining muhim tarkibiy qismlari sifatida ko‘rib chiqiladi».

Olingan natijalar va ularning tahlili. Shunday qilib, so‘rovnomada eng ko‘p tayyorlangan mutaxassislardan jami 183 nafar ekspert ishtirok etdi, jumladan:

- oliy o‘quv muassasalarida bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida bevosita ishtirok etuvchi, shuningdek, ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan shug‘ullanuvchi pedagog mutaxassislar - 120 kishi (65,57%);
- oliy ta’lim muassasalarida amaliy ish tajribasiga ega, shuningdek, ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan shug‘ullanuvchi psixolog mutaxassislar – 63 kishi (34,43%)

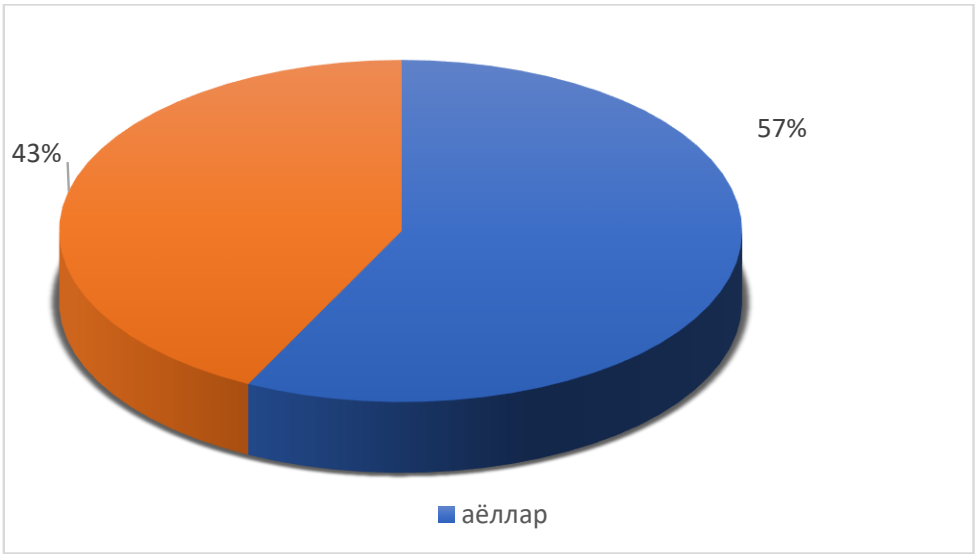
1-jadval

Talaba shaxsining gender bo‘yicha mas’uliyatining tarkibiy qismlarini ekspert baholashda ishtirok etgan mutaxassislarning miqdoriy xususiyatlari(n=183)

Ekspertlar toifalari (kategoriyalari)		Pedagoglar		Psixologlar		Jami	
		miqdori	% da	miqdori	% da	miqdori	% da
Jinsi bo`yicha	ayol	67	55,83	38	60,32	105	57,38
	erkak	53	44,17	25	39,68	78	42,62
	jami	120	65,57	63	34,43	183	100,00
Kasbiy faoliyat stajiga ko`ra	10 yildan 15 yilgacha	45	24,59	22	12,02	67	36,61
	16 yildan 20 yilgacha	44	24,04	23	12,57	67	36,61
	21 yil va undan ko`proq	31	16,94	18	9,84	49	26,78
	jami	120	65,57	63	34,43	183	100,00
Yosh bo`yicha	30 yoshdan 35 yoshgacha	28	15,30	16	8,74	44	24,04
	36 yoshdan 40 yoshgacha	39	21,31	32	17,49	71	38,80
	41 yosh va undan ko`proq	53	28,96	15	8,20	68	37,16
	jami	120	65,57	63	34,43	183	100,00

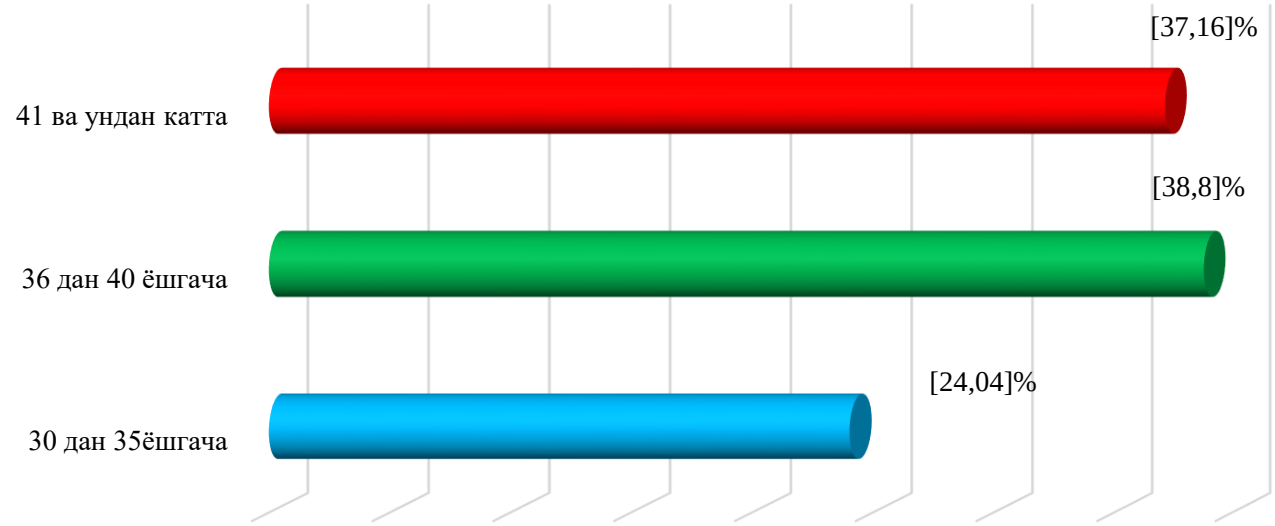
Gender jihatdan, ekspertlar orasida ayol mutaxassislar ko‘proq edi (57,38 % / 105 kishi), va mos ravishda erkak mutaxassislar - 42,62 % ni tashkil qildi (78 kishi)

1-rasm

1-rasm. Bo‘lajak pedagog shaxsining gender bo‘yicha mas’uliyatining tarkibiy qismlarini ekspert baholashda ishtirok etgan gender mutaxassislarining miqdoriy xususiyatlari (n=183)

Yosh xususiyatlariga ko‘ra ekspertlar ichida 36 yoshdan 40 yoshgacha bo‘lgan mutaxassislar guruhi ustun kelib, 38,8 % ni tashkil etdi (71 kishi). 41 va undan kattaroq yoshdagi mutaxassislar 37,16 % ni (68 kishi) va mos ravishda 30 yoshdan 35 yoshgacha bo‘lganlar 24,04 % ni tashkil etdi (44 kishi) 2-rasm

2-rasm. Talaba shaxsining gender bo‘yicha mas’uliyatining tarkibiy qismlarini ekspert baholashda ishtirok etgan mutaxassislarning yosh bo‘yicha miqdoriy xususiyatlari (n=183)

So‘rovnoma o‘tkazishdan oldin mutaxassislarga “Psixologiya fanida bo‘lajak pedagog shaxsining gender bo‘yicha mas’uliyatini rivojlantirish-ning ijtimoiy-psixologik sharoitlarini o‘rganishning nazariy va uslubiy asoslari” mavzusidagi ma’ruza taqdim etildi. Ma’ruzada nazariy tadqiqot natijalari, xususan, gender fenomenini zamonaviy tadqiqot yondashuvlari kontekstida o‘rganish natijalari, gender bo‘yicha mas’uliyati tushunchasi va uning mohiyati, shuningdek, zamonaviy jamiyatda gender bo‘yicha mas’uliyatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yoritilgan.

Shunday qilib, birlamchi tavsiflovchi statistika ma’lumotlarini hisoblash natijalari bo‘yicha, mutaxassislarning umumlashtirilgan fikriga ko‘ra, taqdim etilgan o‘n yettita xususiyatdan to‘qqiztasi eng dolzarb ekanligi aniqlandi. Bu hisoblab chiqilgan moda (Mo), mediana (Md) va matematik kutish (Md) ko‘rsatkichlari orqali tasdiqlandi, ularning qiymatlari 7 dan 8 ekspert ballgacha o‘zgarib boradi va muvofiqlikning yuqori darajasi sifatida talqin etiladi. Demak, ushbu ko‘rsatkichlar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, ko‘pchilik mutaxassislarning fikriga ko‘ra, taqdim etilganlar ichida to‘qqizta xususiyatni bo‘lajak pedagoglarning gender bo‘yicha mas’uliyatining tarkibiy qismlari sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Mutaxassislar ushbu tarkibiy qismlarga quyidagilarni tegishli deb ko‘rsatishdi.

Xulosa. Demak, yuqorida aytilganlardan kelib chiqqan holda, nazariy tahlil, shuningdek, maxsus tayyorlangan so‘rovnoma bo‘yicha ekspert baholash natijalari (n=183) bo‘lajak pedagogning gender bo‘yicha mas’uliyatining o‘rganilayotgan hodisani murakkab ijtimoiy-psixologik tizim sifatida aks ettiradigan eng muhim ichki tuzilishini aniqlashga imkon berdi, degan xulosaga kelish maqsadga muvofiqdir, u quyidagi turli semantik birliklardan iborat to‘qqizta o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi: gender tolerantlik, gender madaniyati, shaxsiy yetuklik, odob-axloqqa oid mas’uliyat, shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuvi, irodaviy o‘z-o‘zini tartibga solish, shaxsning o‘z-o‘zini baholashi,hissiy sohada, faoliyat va xatti-harakatlarda o‘z-o‘zini nazorat qilish, shuningdek, reflektivlik.

Tadqiqotimizda talabalarning gender bo‘yicha mas’uliyati tarkibiy qismlaridan eng oxirgisi - hissiy sohada, faoliyatda va xatti-harakatlarda o‘z- o‘zini nazorat qilish xususiyatini ko‘rib chiqaylik. Bu hodisa har qanday faoliyat, kundalik xatti-harakatlar jarayonida o‘z his-tuyg‘ularini

boshqarish jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish qobiliyatini anglatadi. O‘z-o‘zini nazorat qilish (boshqarish), umuman olganda, zamonaviy shaxsning aqliy jarayonlarining ajralmas qismi, shuningdek, shaxs tomonidan uning ichki dunyosi va uni o‘rab turgan obyektiv voqelikni adekvat aks ettirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Mohiyatan, hissiy o‘zini o‘zi boshqarish nafaqat g‘azab yoki tushkunlik kabi salbiy his-tuyg‘ularni, balki har qanday salbiy va ijobiy his-tuyg‘ularning adekvat ravishda ifodalanishini o‘z ichiga oladi, agar bu tuyg‘ular nazorat qilinmasa, tegishli oqibatlarga olib keladigan nomaqbul harakatlarga sabab bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Быков.С.В Социально-психологическая регуляция ответсвенности личности. Дисс. док, психол.н. Казан-2006, С.23-28
2. Грошовкина Н.А. гендерный потенциал женской и мужской идентичности научные ведомости Серия Философия. Социология. Право. 2012. № 20 (139). Выпуск 22. УДК 316.66 228-232с.
3. Гаврилушкин.С.А. Психологическая специфика проявления ответственности личности у студентов с различной патриотической направленностью. Автореф. к.психол.н.М.:2012, -С. 6
4. Гендер тадқиқотлари асослари. Хрестоматияси. “Ўзбекистон”, Т.: 2003
5. Гильбух Ю.З. Тест-опросник личностной зрелости. - К.: НПЦ Психодиагностика и дифференцированное обучение, 1994. - 24 с.
6. Демченко С.Г. Воспитание гендерной культуры у студентов младших курсов вуза: анализ сложившейся практики. // Образовательная среда вуза: ресурсы, технологии. Материалы международной научно-методической конференции. - Благовещенск: Амурский гос. ун-т, 2009. - С. 318-322.
7. Qoraqalpoq Davlat Universiteti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus shahri, pochtoviy indeks: 230112. Ch.Abdirov ko‘chasi 1-uy
8. Berdaq nomidagi Qoraqalpoq Davlat Universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi professor v.v.b, psixologiya f.d DSc.

Pulatov Aziz Latifovich
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

O‘SMIRLARDA KORRUPSIYAGA NISBATAN TOLERANTLIKNI KAMAYTIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot o‘smirlarda korrupsiyaga nisbatan tolerantlikni kamaytirishning psixologik mexanizmlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Korrupsiyaga nisbatan tolerant munosabat jamiyatda axloqiy me’yorlarning susayishi va huquqiy ongning zaiflashuvi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ayniqsa o‘smirlik davrida shakllanadigan ijtimoiy qarashlar va qadriyatlar tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotda korrupsion xatti-harakatlarni oqlovchi kognitiv sxemalar, axloqiy mas’uliyatdan chekinish, ijtimoiy bosimga moslashuv va normallashtirish jarayonlari psixologik mexanizmlar sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, refleksiya, ichki nazorat lokusi, mas’uliyat hissi, tanqidiy fikrlash va axloqiy sezgirlikning korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirishdagi roli yoritiladi. Tadqiqot metodologiyasi psixodiagnostik usullar, so‘rovnoma va statistik tahlilga asoslanadi. Olingan natijalar ta’lim va tarbiya jarayonida o‘smirlarda korrupsiyaga tolerantlikni kamaytirish hamda axloqiy immunitetni kuchaytirishga qaratilgan psixologik-pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *o‘smirlar, korrupsiyaga tolerantlik, psixologik mexanizmlar, axloqiy ong, refleksiya, ijtimoiy bosim.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ СНИЖЕНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ К КОРРУПЦИИ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. *Данное исследование направлено на изучение психологических механизмов снижения толерантности к коррупции у подростков. Толерантное отношение к коррупционным проявлениям рассматривается как результат ослабления нравственных норм, искажения ценностных ориентаций и недостаточного развития правосознания. Подростковый возраст является чувствительным периодом формирования социальных установок и моделей поведения, что делает проблему профилактики коррупционной толерантности особенно актуальной. В работе анализируются такие психологические механизмы, как когнитивные стратегии оправдания коррупции, моральное дистанцирование, конформизм и влияние социальной нормы. Особое внимание уделяется роли рефлексии, внутреннего локуса контроля, ответственности и критического мышления в формировании негативного отношения к коррупции. Методологическую основу исследования составляют психодиагностические методики, анкетирование и методы статистического анализа. Полученные результаты могут быть использованы при разработке профилактических программ и психологических интервенций, направленных на формирование у подростков устойчивых антикоррупционных установок и снижение терпимости к коррупционному поведению.*

Ключевые слова: *подростки, толерантность к коррупции, психологические механизмы, нравственное сознание, рефлексия, социальное влияние.*

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS FOR REDUCING TOLERANCE TOWARD CORRUPTION IN ADOLESCENTS

Abstract. *This study examines the psychological mechanisms underlying the reduction of tolerance toward corruption among adolescents. Tolerance of corrupt behavior is viewed as a consequence of weakened moral norms, distorted value orientations, and insufficient development of civic and legal awareness. Adolescence represents a sensitive developmental period during which social attitudes and behavioral patterns are actively formed, making the prevention of corruption tolerance particularly important. The paper analyzes key psychological mechanisms such*

as cognitive justification of corruption, moral disengagement, conformity, and the influence of social norms. Special attention is given to the role of reflection, internal locus of control, responsibility, and critical thinking in fostering adolescents' resistance to corrupt practices. The methodological framework includes psychodiagnostic instruments, questionnaires, and statistical analysis. The findings highlight the importance of strengthening moral consciousness and psychological self-regulation as effective means of reducing tolerance toward corruption. The results can be applied in educational and preventive programs aimed at promoting ethical behavior and developing stable anti-corruption attitudes among adolescents.

Key words: *adolescents, corruption tolerance, psychological mechanisms, moral consciousness, reflection, social influence.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda korrupsiya nafaqat iqtisodiy va huquqiy tizimlarga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omil, balki shaxs ongida axloqiy me'yorlarning buzilishi va ijtimoiy adolatsizlikni normallashtiruvchi psixologik hodisa sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, korrupsiyaga nisbatan tolerant munosabatning shakllanishi jamiyatda ushbu illatning barqarorlashuviga zamin yaratib, yosh avlodning axloqiy qarashlari va xulq-atvor yo'nalishlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois korrupsiyaga qarshi kurash masalasi faqat tashqi nazorat va jazolash mexanizmlari bilan cheklanmasdan, balki shaxs ongida unga nisbatan murosasiz pozitsiyani shakllantirishni talab etadi.

O'smirlik davri shaxs rivojlanishining eng muhim va sezgir bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda ijtimoiy normalar, qadriyatlar tizimi, axloqiy baholash va xulq-atvor modellarining asosi shakllanadi. O'smirlar ijtimoiy muhit ta'siriga yuqori darajada ochiq bo'lib, tengdoshlar bosimi, ommaviy axborot vositalari va kundalik ijtimoiy tajribalar orqali korrupsion holatlarni "odatiy" yoki "zararsiz" hodisa sifatida qabul qilish xavfi mavjud. Aynan shu jarayonda korrupsiyaga nisbatan tolerantlik - ya'ni uni oqlash, e'tiborsiz qoldirish yoki murosali munosabatda bo'lish tendensiyasi shakllanishi mumkin. Bu holat esa keyinchalik shaxsning axloqiy barqarorligi va fuqarolik mas'uliyatiga jiddiy putur yetkazadi.

Psixologik nuqtai nazardan korrupsiyaga tolerantlik shaxsning axloqiy ong darajasi, reflektiv qobiliyati, ijtimoiy bosimga munosabati va mas'uliyat hissi bilan chambarchas bog'liq. Korrupsion xatti-harakatlarni oqlovchi kognitiv sxemalar, "hamma shunday qiladi" kabi ijtimoiy normalarni normallashtirish, axloqiy mas'uliyatdan chekinish mexanizmlari o'smirlar ongida murosasizlikni susaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ichki nazorat lokusi, tanqidiy fikrlash, empatiya va refleksiya rivojlangan sharoitda korrupsiyaga nisbatan tolerantlikning pasayishi va axloqiy qarshilikning kuchayishi kuzatiladi.

Shu jihatdan, o'smirlarda korrupsiyaga nisbatan tolerantlikni kamaytirishning psixologik mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi. Ushbu mexanizmlarni aniqlash va tahlil qilish ta'lim-tarbiya jarayonida maqsadli psixologik-pedagogik ta'sir choralarini ishlab chiqish, yosh avlodda axloqiy ong va korrupsiyaga murosasiz munosabatni shakllantirish imkonini beradi. Mazkur tadqiqot aynan shu vazifani amalga oshirishga qaratilib, o'smir shaxsida korrupsion tolerantlikni kamaytirishga xizmat qiluvchi psixologik omillar va mexanizmlarni aniqlashga yo'naltirilgan.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlarda o'smirlarda korrupsiyaga nisbatan tolerantlikni kamaytirish masalasi asosan axloqiy ong, ijtimoiy normalar, qadriyatlar tizimi, motivatsiya va reflektiv nazorat bilan bog'liq psixologik mexanizmlar orqali izohlanadi. Tadqiqotchilar korrupsiyaga tolerant munosabatni shaxsning tug'ma xususiyati emas, balki ijtimoiylashuv jarayonida shakllanadigan va muhit ta'sirida mustahkamlanadigan psixologik holat sifatida talqin qiladilar. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxsning ijtimoiy me'yorlarga nisbatan munosabati, "mumkin–mumkin emas" chegaralari va axloqiy baholash mezonlari shakllanadigan muhim bosqich bo'lgani sababli, aynan shu davrda korrupsiyani "normal holat" sifatida qabul qilish yoki rad etish tendensiyasi paydo bo'lishi ko'plab ilmiy ishlarda ta'kidlanadi.

Xorijiy psixologik adabiyotlarda korrupsiyaga tolerantlikni tushuntirishda ijtimoiy o'rganish va normativ ta'sir mexanizmlariga alohida e'tibor qaratiladi. A. Banduraning ijtimoiy o'rganish

nazariyasiga ko‘ra, o‘smirlar axloqiy xulq-atvorni bevosita ko‘rsatmalar orqali emas, balki kattalar va muhim ijtimoiy guruhlar xatti-harakatlarini kuzatish orqali o‘zlashtiradilar. Agar korrupsion xatti-harakatlar muhitda oqlansa yoki jazolanmasa, o‘smir ongida bunday xulq ijtimoiy jihatdan maqbul model sifatida mustahkamlanadi. Banduraning “axloqiy chekinish” (moral disengagement) tushunchasi korrupsiyaga tolerantlikning psixologik asoslarini ochib beradi, ya’ni shaxs o‘z xatti-harakatini oqlash, javobgarlikni boshqa omillarga yuklash yoki “hamma shunday qiladi” degan fikr orqali axloqiy nazoratni susaytiradi. Bu jarayon o‘smirlik davrida reflektiv nazorat yetarlicha rivojlanmaganda yanada kuchli namoyon bo‘ladi.

Korrupsiyaga tolerant munosabatni kamaytirish mexanizmlarini tahlil qilgan tadqiqotlar orasida axloqiy rivojlanish nazariyalari muhim o‘rin egallaydi. L. Kohlbergning axloqiy rivojlanish bosqichlari haqidagi qarashlari shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlar past bosqichlarda ko‘proq jazodan qochish yoki shaxsiy manfaatga asoslangan qarorlar qabul qiladilar, yuqori bosqichlarda esa ijtimoiy adolat va universal axloqiy tamoyillarga tayanadilar. Demak, korrupsiyaga tolerantlikni kamaytirish shaxsning axloqiy fikrlashini yuqori bosqichga ko‘tarish bilan bevosita bog‘liq. J. Rest tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy xulqning ko‘p komponentli modeli ham bu fikrni qo‘llab-quvvatlab, korrupsiyaga murosasiz munosabat axloqiy sezgirlik, axloqiy baholash, axloqiy motivatsiya va irodaviy barqarorlikning uyg‘un rivojiga tayanishini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy-psixologik yondashuvlarda korrupsiyaga tolerantlik ijtimoiy norma va guruh bosimi bilan izohlanadi. Ajzenning rejalashtirilgan xulq nazariyasiga ko‘ra, shaxsning korrupsion vaziyatlarga munosabati uning shaxsiy munosabati, atrofdagilarning fikriga bo‘lgan ishonchi va o‘zini boshqarish qobiliyati bilan belgilanadi. Agar o‘smir korrupsiyani salbiy baholasa, yaqin muhit ham uni qoralasa va u rad etish imkoniyatiga ega ekanini his etsa, tolerantlik darajasi sezilarli kamayadi. Aksincha, ijtimoiy muhitda korrupsiyaga nisbatan loqaydlik mavjud bo‘lsa, o‘smirda murosali munosabat shakllanadi. Shu jihatdan, xorijiy tadqiqotlar korrupsiyaga tolerantlikni kamaytirishda ijtimoiy normalarni o‘zgartirish va axloqiy muhitni sog‘lomlashtirish muhimligini ta’kidlaydi.

Rus psixologiya maktabida ushbu masala shaxs rivoji, ijtimoiylashuv va ichkilashtirish nuqtai nazaridan yoritiladi. L. S. Vygotskiy ta’kidlaganidek, axloqiy me’yorlar dastlab tashqi ijtimoiy talab sifatida namoyon bo‘lib, muloqot va hamkorlik jarayonida shaxs ongiga ichkilashtiriladi. Agar korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabat ijtimoiy muloqotda mustahkam aks etsa, u o‘smirning ichki pozitsiyasiga aylanadi. A. N. Leontyevning faoliyat nazariyasida esa motiv va maqsad o‘rtasidagi bog‘liqlik orqali korrupsiyaga tolerantlik tushuntiriladi: agar faoliyatning yetakchi motivi shaxsiy manfaat bo‘lsa, korrupsion yo‘l “maqsadga erishish vositasi” sifatida qabul qilinishi mumkin. Shu bois tolerantlikni kamaytirish uchun ijtimoiy ahamiyatli motivlarni shakllantirish zarur.

L. I. Bojovichning ishlari o‘smirlik davrida motivatsion sohaning qayta tuzilishi va axloqiy qadriyatlarning shaxsiy ma’noga aylanish jarayonini ochib beradi. Uning qarashlariga ko‘ra, agar halollik va adolat o‘smir uchun ichki ehtiyojga aylansa, korrupsiyaga nisbatan tolerantlik tabiiy ravishda kamayadi. I. S. Kon esa o‘smirlikda o‘zini anglash va tengdoshlar fikriga sezgirlik kuchayishini ta’kidlab, guruh normasi korrupsiyaga munosabatni belgilashda hal qiluvchi rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Rus ijtimoiy psixologiyasida (xususan, G. M. Andreeva ishlarida) ijtimoiy ustanovka va guruh qadriyatlari tushunchalari orqali o‘smirlarning axloqiy qarorlarida muhitning ta’siri chuqur tahlil qilinadi.

Umumlashtirib aytganda, rus va xorijiy ilmiy manbalar korrupsiyaga nisbatan tolerantlikni kamaytirishning psixologik mexanizmlarini axloqiy ongni rivojlantirish, motivatsion tizimni qayta yo‘naltirish, reflektiv nazoratni kuchaytirish va ijtimoiy normalarni sog‘lomlashtirish bilan bog‘laydi. Adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlarda korrupsiyaga murosasiz munosabatni shakllantirish faqat axborot berish bilan cheklanmaydi, balki shaxsning ichki pozitsiyasini o‘zgartirishga, axloqiy tanlovni ongli ravishda amalga oshirishga va ijtimoiy bosimga qarshi turish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan kompleks psixologik ta’sirlarni talab etadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot o‘smirlarda korrupsiyaga nisbatan tolerantlik darajasini kamaytirishga xizmat qiluvchi psixologik mexanizmlarni empirik jihatdan aniqlashga qaratildi

va kvantitativ tadqiqot dizayni asosida tashkil etildi. Tadqiqotda 14–17 yoshdagi o‘smirlar (N = 200) ishtirok etdi, ular umumta’lim maktablarining 8–11-sinflaridan qatlamli tasodifiy tanlash (stratified random sampling) usuli orqali tanlab olindi. Ishtirokchilarning gender tarkibi nisbatan muvozanatli bo‘lib, tadqiqotda ixtiyoriylik, anonimlik va axloqiy me’yorlarga qat’iy rioya qilindi.

Empirik tadqiqot uchta asosiy psixologik mexanizmni o‘lchashga qaratildi: korrupsiyaga tolerant munosabat, axloqiy motivatsiya va reflektiv nazorat. Korrupsiyaga tolerantlik darajasini aniqlash uchun “Korrupsion vaziyatlarga tolerantlik shkalasi” (18 band, Likert tipidagi 1–5 balli baholash) qo‘llandi. Axloqiy motivatsiyani baholash maqsadida “Ichki axloqiy motivatsiya” shkalasi (12 band) hamda reflektiv mexanizmlarni aniqlash uchun “Reflektivlik va oqibatni anglash” shkalasi (10 band) ishlatildi. Barcha psixodiagnostik vositalar o‘smirlarning yosh va psixologik xususiyatlariga moslashtirildi hamda pilot tadqiqot orqali tekshirildi.

Tadqiqot ikki bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda dastlabki diagnostika o‘tkazilib, o‘smirlarning korrupsiyaga nisbatan tolerantlik darajasi, axloqiy motivatsiyasi va reflektiv nazorat ko‘rsatkichlari aniqlandi. Ikkinchi bosqichda 5 haftalik psixologik ta’sir dasturi joriy etildi. Ushbu dastur axloqiy dilemmalar bilan ishlash, reflektiv muhokamalar, rolli o‘yinlar, “ijtimoiy bosimga qarshi turish” mashqlari va shaxsiy pozitsiyani anglashga qaratilgan topshiriqlardan iborat bo‘ldi. Dastur yakunida qayta diagnostika o‘tkazildi.

Yig‘ilgan ma’lumotlar SPSS 26.0 statistik dasturida qayta ishlandi. Avvalo shkalalarning ishonchliligi Cronbach’s Alpha ko‘rsatkichi orqali tekshirildi (α = 0,78–0,84 oralig‘ida). Keyinchalik deskriptiv statistika (M, SD), Pearson korrelyatsiya tahlili hamda juft tanlovli Student t-testi yordamida treningdan oldingi va keyingi ko‘rsatkichlar solishtirildi. Statistik ahamiyat darajasi $p < 0,05$ mezonida qabul qilindi.

Quyidagi jadval SPSS dasturida tuzilgan va korrupsiyaga tolerantlik darajasining psixologik ta’sir dasturidan oldin va keyin qanday o‘zgarganini aks ettiradi.

Jadval 1. SPSS (Paired Samples t-test) natijalari: Korrupsiyaga nisbatan tolerantlik darajasining o‘zgarishi (N = 200)

Ko‘rsatkichlar	M (Oldin)	M (Keyin)	SD	t	p
Korrupsiyaga tolerantlik	3.42	2.61	0.58	9.84	0.000
Ichki axloqiy motivatsiya	2.89	3.67	0.63	-8.21	0.000
Reflektiv nazorat	2.95	3.74	0.60	-9.03	0.000

Jadval natijalari shuni ko‘rsatadiki, psixologik ta’sir dasturidan so‘ng o‘smirlarning korrupsiyaga nisbatan tolerantlik darajasi statistik jihatdan ahamiyatli ravishda kamaygan, shu bilan birga ichki axloqiy motivatsiya va reflektiv nazorat ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshgan. Bu holat korrupsiyaga tolerantlikni kamaytirish jarayoni bevosita o‘smirlarning motivatsion tizimi va reflektiv fikrlash darajasining rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqligini tasdiqlaydi. Demak, metodologik jihatdan motivatsion faollashtirish va reflektiv mexanizmlarni kuchaytirishga yo‘naltirilgan kompleks psixologik yondashuv o‘smirlarda korrupsiyaga murosasiz munosabatni shakllantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida olingan nazariy va empirik natijalar o‘smirlarda korrupsiyaga nisbatan tolerantlikning shakllanishi tasodifiy holat emasligini, balki murakkab psixologik mexanizmlar majmui bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Korrupsiyaga tolerant munosabat ko‘pincha axloqiy me’yorlarning yetarli darajada ichkilashmaganligi, ijtimoiy bosimga moslashuv va kognitiv oqlash strategiyalarining ustunligi bilan izohlanadi. Shu nuqtai nazardan, tolerantlikni kamaytirish jarayoni faqat taqiqlovchi yoki jazolovchi choralar orqali emas, balki shaxs ongida

axloqiy baholash va mas'uliyat mexanizmlarini faollashtirish orqali amalga oshirilishi zarurligi aniqlanadi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlar korrupsion holatlarga nisbatan ko‘pincha “normallashtirish” mexanizmi orqali munosabat bildiradi. Ya'ni, “barchasi shunday qiladi”, “bu jiddiy zarar yetkazmaydi” kabi ijtimoiy tasavvurlar korrupsiyani kundalik hayotning odatiy unsuri sifatida qabul qilishga olib keladi. Ushbu kognitiv sxemalar axloqiy mas'uliyatdan chekinishning psixologik asosi bo‘lib, tolerantlikning kuchayishiga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, refleksiya rivojlangan sharoitda o‘smirlar ushbu oqlov mexanizmlarini tanib, ularga tanqidiy munosabat bildira boshlaydi, bu esa korrupsiyaga nisbatan murosasizlikni kuchaytiradi.

Psixologik mexanizmlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ichki nazorat lokusiga ega bo‘lgan o‘smirlar korrupsiyaga nisbatan kamroq tolerantlik namoyon etadi. O‘z xatti-harakatlari oqibatlari uchun shaxsiy javobgarlikni his qiladigan o‘smirlar korrupsion vaziyatlarda “tizim shunday” yoki “mendan hech narsa bog‘liq emas” kabi oqlashlardan kamroq foydalanadi. Bu holat korrupsiyaga qarshi pozitsiyaning shaxsiy mas'uliyat hissi bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Aksincha, tashqi nazorat lokusi ustun bo‘lgan o‘smirlarda korrupsion xatti-harakatlarni oqlash va ularga nisbatan befarqlik ko‘proq uchraydi.

Muhokama davomida aniqlanishicha, ijtimoiy bosim va konformizm ham korrupsiyaga tolerantlikni kuchaytiruvchi muhim omillardan biridir. Tengdoshlar guruhi tomonidan qo‘llab-quvvatlanmagan axloqiy pozitsiya o‘smirda ichki ziddiyatni yuzaga keltirib, murosali qarorlar qabul qilishga undashi mumkin. Shu sababli, tolerantlikni kamaytirish mexanizmlari individual psixologik ishlar bilan cheklanib qolmasdan, guruhiy muhitda axloqiy me'yorlarni mustahkamlashga yo‘naltirilgan yondashuvlarni ham o‘z ichiga olishi lozim. Jamoaviy muhokamalar, axloqiy dilemmalar va guruhiy refleksiya mashg‘ulotlari o‘smirlarning ijtimoiy bosimni anglash va unga qarshi turish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash va axloqiy sezgirlik korrupsiyaga nisbatan tolerantlikni kamaytirishda asosiy psixologik resurslar hisoblanadi. Korrupsion vaziyatlarning ijtimoiy oqibatlarini chuqur anglash, ularning jamiyat va shaxs rivojiga yetkazadigan zararini tushunish o‘smirlarda emotsional-axloqiy munosabatni kuchaytiradi. Bu esa korrupsiyani shunchaki “qoidabuzarlik” emas, balki axloqiy jihatdan nomaqbul hodisa sifatida baholashga olib keladi. Natijada tolerantlik pasayib, axloqiy qarshilik kuchayadi.

Muhokama shuni ham ko‘rsatadiki, korrupsiyaga tolerantlikni kamaytirish jarayoni uzluksiz va bosqichma-bosqich amalga oshirilishi zarur. Qisqa muddatli tarbiyaviy tadbirlar yoki bir martalik tushuntirish ishlari barqaror natija bermaydi. O‘smirlarda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish uchun psixologik mexanizmlar tizimli ravishda rivojlantirilishi, ta'lim va tarbiya jarayoniga integratsiyalashgan holda qo‘llanilishi lozim. Bu jarayonda refleksiya, mas'uliyat, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy bosimga qarshi turish ko‘nikmalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi.

Umuman olganda, mazkur muhokama shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlarda korrupsiyaga nisbatan tolerantlikni kamaytirish shaxsning ichki psixologik mexanizmlarini faollashtirish orqali amalga oshiriladi. Axloqiy ongning rivojlanishi, reflektiv qobiliyatning kuchayishi, shaxsiy mas'uliyat va tanqidiy fikrlashning shakllanishi korrupsiyaga murosasiz munosabatning psixologik asosini tashkil etadi. Ushbu mexanizmlarni ta'lim va tarbiya jarayonida tizimli ravishda rivojlantirish yosh avlodda korrupsiyaga qarshi barqaror axloqiy pozitsiyani shakllantirishning eng samarali yo‘li sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot o‘smirlarda korrupsiyaga nisbatan tolerantlikni kamaytirish masalasi chuqur psixologik asosga ega ekanini va bu jarayon shaxsning ichki mexanizmlariga ta'sir etish orqali samarali amalga oshirilishini ko‘rsatdi. O‘smirlik davri axloqiy ong, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy munosabatlar faol shakllanadigan muhim rivojlanish bosqichi bo‘lib, aynan shu davrda korrupsiyaga murosali yoki murosasiz munosabatning psixologik poydevori yaratiladi. Tadqiqot natijalari korrupsiyaga tolerantlik tasodifiy hodisa emas, balki ijtimoiy tajriba, motivatsion yo‘nalganlik va reflektiv nazorat darajasi bilan chambarchas bog‘liq ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, korrupsiyaga tolerantlikni kamaytirishda ichki axloqiy motivatsiyaning kuchayishi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Halollik, adolat va ijtimoiy mas’uliyat kabi qadriyatlar shaxsiy manfaatlardan ustun qo‘yilib ichkilashtirilganda, o‘smirlarning korrupsion vaziyatlarga nisbatan murosali munosabati sezilarli darajada pasayadi. Shu bilan birga, reflektiv mexanizmlarning rivojlanganligi o‘smirga o‘z xatti-harakatlarini tanqidiy tahlil qilish, ularning ijtimoiy va shaxsiy oqibatlarini anglash hamda axloqiy mas’uliyatni his etish imkonini beradi. Motivatsiya va refleksiya o‘zaro uyg‘unlashgan holda korrupsiyaga nisbatan barqaror psixologik qarshilikni ta’minlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari korrupsiyaga qarshi profilaktika tizimida psixologik yondashuvlarning ustuvor ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Ta’lim-tarbiya jarayonida axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash, reflektiv fikrlashni rivojlantirish va ijtimoiy bosimga qarshi turish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan kompleks psixologik dasturlarni joriy etish o‘smirlarda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni barqarorlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. Bunday yondashuv o‘smirlarning nafaqat korrupsion xulqqa nisbatan tolerantligini kamaytiradi, balki ularning kelajakda ijtimoiy mas’uliyatli, axloqan barqaror va faol fuqarolar sifatida kamol topishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. – 247 p.
2. Bandura A. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. – New York: Worth Publishers, 2016. – 544 p.
3. Ajzen I. The Theory of Planned Behavior // Organizational Behavior and Human Decision Processes. – 1991. – Vol. 50, № 2. – P. 179–211.
4. Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol. 1: The Philosophy of Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – 409 p.
5. Rest J. R. Moral Development: Advances in Research and Theory. – New York: Praeger, 1986. – 230 p.
6. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
7. Merton R. K. Social Structure and Anomie // American Sociological Review. – 1938. – Vol. 3, № 5. – P. 672–682.
8. Sutherland E. H. Principles of Criminology. – Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1947. – 646 p.
9. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.
10. Выготский Л. С. Психология развития человека. – Москва: Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.
11. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
12. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. – Москва: Педагогика, 1968. – 464 с.
13. Кон И. С. Психология ранней юности. – Москва: Просвещение, 1989. – 255 с.
14. Андреева Г. М. Социальная психология. – 5-е изд. – Москва: Аспект Пресс, 2016. – 363 с.
15. Hirschi T. Causes of Delinquency. – Berkeley: University of California Press, 1969. – 309 p.
16. OECD. Education for Integrity: Teaching on Anti-Corruption, Values and the Rule of Law. – Paris: OECD Publishing, 2018. – 140 p.

Dusanov Elbek Abdusamatovich
Navoiy viloyat pedagogik mahorat markazi
“Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari”
kafedrasi mudiri (PhD), dotsent
E-mail elbek.89@inbox.uz

O‘SMIRLARNI VIRTUAL OLAM VA KIBERBULLING TA’SIRIDAN HIMOYALASH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada virtual o‘yinlariga tobe o‘smirlar muammosi yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarining natijalari va virtual o‘yinlari oqibatida o‘smirlar xulqida paydo bo‘ladigan salbiy sifatlar va ularni oldini olish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *agressiv xulq, axborot-psixologik, xavfsizlik, virtual, kompyuter o‘yinlari, emotsional, tafakkur, tashxis, ong.*

MECHANISMS OF PROTECTION AGAINST THE INFLUENCE OF THE VIRTUAL WORLD IN ADOLESCENTS

Abstract. *This article presents the results of scientific research on the problem of teenagers addicted to virtual games, the negative qualities that appear in the behavior of teenagers as a result of virtual games, and recommendations for their prevention.*

Key words: *aggressive behavior, information-psychological, security, virtual, computer games, emotional, thinking, contemplation, consciousness.*

МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ОТ ВЛИЯНИЯ ВИРТУАЛЬНОГО МИРА У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. *В данной статье представлены результаты научных исследований по проблеме зависимости подростков от виртуальных игр, негативные качества, которые проявляются в поведении подростков в результате виртуальных игр, и рекомендации по их профилактике.*

Ключевые слова: *агрессивное поведение, информацион-психологик, безопасность, виртуальные, компьютерные игры, эмоциональный, мышление, диагностика.*

Kirish. Jahon ta’lim tizimida, o‘smir o‘quvchilarning internet tarmog‘i ma’lumotlari bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirishning samarali psixologik va pedagogik usullari ta’lim jarayoniga keng ko‘lamda tatbiq etilgan. 2015-yil, Janubiy Koreyada o‘tkazilgan Xalqaro ta’lim forumida 2030-yilgacha qabul qilingan «Incheon declaration» da «Ta’lim sifatini baholash jarayoni va vositalarini takomillashtirish, erishilgan natijalarni aniqlash imkonini beruvchi mexanizmlarni amaliyotga joriy etish», fan va ta’lim yutuqlarini o‘quv materiallari mazmuniga singdirib borish, yoshlarni virtual olam ta’siridan himoyalashning psixologik chora-tadbirlarini yangi islohotlar darajasiga ko‘tarish hamda uni amaliyotga tatbiq etishga alohida e’tibor berilgan. Dunyoda ta’lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida virtual olam vositalarining inson ongiga ta’sirini aniqlash, internetga qaramlikning oldini oldini olish, o‘smir yoshlarning axborotlar bilan ishlay olish ko‘nikmalarini ilmiy tekshirish, shuningdek, jamiyat hayotida axborot-psixologik xavfsizlikni ta’minlash, texnogen o‘zgarishlar sharoitida yoshlarni ekstremistik va separatistik tashkilotlarning vayronkor g‘oyalaridan himoyalash hamda mahalla muhitida xavfsiz axborot muhitini ta’minlash, jamiyatning turli qatlam va submadaniyat kishilari orasida kiber xavfsizlikni barqarorlashtirish bo‘yicha, ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Virtual olam o‘ziga xos global axboriy-raqamli qonuniyatlarga bo‘ysunadi. Har bir inson bolalik chog‘idanoq bir marotaba bu olamga qadam qo‘ysa undan qaytib chiqmaydi yoki qaytib chiqishi juda ham qiyin bo‘ladi. Nega biz bugun “virtual olam”, “virtual hayot” terminlarini ishlata boshladik. Chunki hozirda

internetdan foydalanmaydigan odamlar, xususan yoshlar deyarli yo‘q. Ularning barchasi virtual, ya’ni kiber madaniyatga allaqachon oshnodirlar. Hattoki “virtual hayotda bo‘lmasang, demak sen hayotda ham yo‘qsan” degan iboralar ham paydo bo‘ldi. Albatta insonga xos qadriyatlarning virtual olamga singishi bir qancha muammolarni keltirib chiqaradi.

Respublikamizda so‘nggi yillarda, jamiyatning turli sohalarini zamonaviy axborot-texnologik vositalar bilan ta’minlash, sohalararo axborot savodxonligini oshirish, xavfsiz axborot muhitini joriy etish, yosh avlodni salbiy axborotlar xurujidan himoyalash, ochiq axborot tizimlarini qayta isloh qilish, jamiyat hayotini texnogen boshqarishda, bunyodkor axborot mahsulotlarini tayyorlash sifati va darajasini doimiy oshirib borishning huquqiy-me’yoriy asoslari yaratildi hamda uning moddiy-texnik bazasi kengaytirildi. Bu borada o‘smir yoshlarni virtual olam ta’siridan himoyalashning psixologik mexanizmlarini ishlab chiqish, rivojlangan ilg‘or xorijiy davlatlarning ilmiy-uslubiy dasturlaridan keng foydalanish, virtual olam ma’lumotlariga qaram bo‘lishning omillari va undan himoyalanishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarining ishlab chiqilishi, o‘smir yoshlarni virtual olam ta’siridan himoya qilishning psixologik tashviqot dasturlarini yanada rivojlantirishga keng xizmat qiladi. Shu jihatdan ham, psixologiya va axborot xavfsizligi (sohalar bo‘yicha) yo‘nalishlarida mutaxassislar tayyorlaydigan ta’lim muassasalarida Davlat ta’lim standartlari, davlat malaka talablari, o‘quv dasturlarini ishlab chiqishning istiqbolli yo‘nalishlarini belgilashda o‘smir yoshlarni virtaul olam ta’siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlariga va ilg‘or uslubiy ta’minotini ishlab chiqish ishlariga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Virtual dunyo insonga juda ham keng imkoniyatlarni ochib beradi. Internetdagi anonimlik, dunyoning turli nuqtalaridan kira olish, har qanday foydalanuvchi (jinsi, yoshi, millati, dinidan qat’i nazar) bilan muloqotga kirishish, o‘zini realizatsiya qila olish, hayotdagi axloqiy qoidalarning internetda yo‘qligi, javobgarlikdan qochish yuqorida qayd etilgan xavflarni yanada kuchaytiradi.

Axborot sohasidagi globallashuv qanchalik yuqori cho‘qqisiga chiqqanini bugungi kunda millionlab yoshlarning internetdan bosh ko‘tarolmay qolgani va shunga yarasha o‘nlab ijtimoiy tarmoqlarda turfa xabar hamda maqolalar har kuni muttasil ravishda yoritilayotgani misolida ko‘rishimiz mumkin. Bu ijtimoiy tarmoqlardan kimdir siyosiy qurol sifatida foydalanayotgan bo‘lsa, boshqasi o‘z g‘oyalarini zo‘r berib tiqishtirishga urinmoqda. Shunday chigal va murakkab sharoitda biz uchun galdagi eng muhim vazifalardan biri – yosh avlodning ongi hamda qalbini yot g‘oyalardan, mafkuraviy tahdidlardan asrab-avaylashdir.

O‘smir yoshlarning virtual olam ta’siridan himoya qilish masalasida bugunga qadar ko‘plab, soha egalari, jumladan, psixologlar, pedagoglar, sotsiologlar hamda faylasuf tadqiqotchilar tomonidan keng miqyosda tadqiq etilgan bo‘lsa-da, hanuzgacha ushbu masala fanlararo tadqiqotlarning bosh maqsadi sifatida gavdalanmoqda. Chunki amalga oshirilgan tadqiqotlarning aksariyati, nazorat guruhlarida olib borilgan bo‘lib, undan ko‘pchilik tadqiqotchilar o‘z e’tirozlarini bildirib o‘tganlar, ya’ni nazorat guruhlari ushbu masalani yechish uchun yetarli darajada ob’yekt sifatida qabul qilinmaydi. Shuningdek, mazkur masalani faqatgina so‘rov yoki intervyular orqali to‘liq o‘rganib bo‘lmaydi. Virtual olam keng ma’noda, real mavjud bo‘lmagan vositalar yordamida sun’iy ravishda yaratilgan dunyodir. Virtual olam vositalari va tizimlari yordamida unga singib ketgan inson, unda hqiqiy hayotdagi kabi harakatlarni amalga oshirishga harakat qilib, tashqi dunyo bilan bog‘liq xatti-harakatlardan voz kecha boshlaydi. Mohiyatan virtual olam, internet tarmog‘i, kibermakon kabi tushunchalar, bir-biriga sinonim so‘zlar sanalib, uning jamiyat hayoti uchun ijobiy va salbiy jihatlari, butun dunyo mutaxassislari tomonidang keng ko‘lamda tadqiq etilmoqda. Jumladan, psixolog mutaxassislarning olib borayotgan ilmiy izlanishlari shuningdek, internet addeksiya, igromaniya kabi noodatiy xatti-harakatlarni oldini olish va uni profilaktika qilish bo‘yicha, ishlab chiqayotgan chora-tadbirlar dasturi kabilar o‘ziga xos ahamiyatga ega ilmiy islohotlardan biri sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Virtual olam va uning ta’siri, internet qaramlik va psixologik profilaktikasi, o‘smir yoshlar hayotida axborot-psixologik xavfsizlikni ta’minlash, kiber xavfsiz muhit va yoshlar kabi masalalar, butun jahon psixolog olimlarining diqqat e’tiborida bo‘lib kelmoqda. Virtual olam va uning ta’siri, internet va shaxs, internetga tobe bo‘lish, yoshlarni

virtual olam ta'siridan himoya qilish kabi masalalar qator xorij va mahalliy psixolog tadqiqotchilar tomonidan keng tadqiq etilgan.

N.A.Nosovaning ta'rificha, virtual olam vositalari – bu yangi axborot texnologiyalari, axborot qidiruv va uzatish tizimlari, shubhasiz, yaqin kelajakda mutlaq erkinlik darajasiga yetadi. Ushbu keng ko'lamli axborot tuzilmalari bilan bir qatorda, unga aloqador yana bir tizim – virtual olam ta'siri ham yanada ortadi [1; c.-187.]. Virtual olam – bu insonga ko'rish, eshitish, hidlash, teginish va boshqa hislar orqali taqdim etilgan texnik vositalar yordamida yaratilgan dunyodir deb ta'kidlaydi E.D.Nevesenkoi[2; c.-23.]. Virtual olamning ta'siri o'smirlar xulqida "simulyatsiya" reaktsiyasi sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni bu o'smirning virtual olam hodisalariga taqlid qilishi yoki ularni o'zlashtirish bilan yakun topadi.

I.A.Lipkovning asarlarida keltirilishicha, insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichida bir qancha axborot yutuqlari qo'lga kiritilgan yani: Ulardan birinchisi, axborotni yozish orqali avloddan-avlodga yetkazishdir. Ikkinchisi esa, nashriyotlarning paydo bo'lishidir. Uchinchi yutuq – bu elektr energiyasining paydo bo'lishi natijasida hosil bo'lgan telefon, televizor, radio va boshqalar. 20 asr oxiridan paydo bo'lgan to'rtinchi yutuq esa, kompyuter texnikasining tarmoq texnologiyasi bilan integratsiyalashuvi oqibatida shakllangan va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari nomi bilan mashhur bo'lgan, yangi axborot yutug'idir [3; c.-132.]. Demak, hozirgi kunda ushbu axborot yutug'i – hayratlanarli o'zgarishlar ortida turgan asosiy kuchga aylanib ulgurdi. Tadqiqotchi A.B.Sorokinaning tahliliga ko'ra, "Axborot jamiyati" tushunchasi o'tgan asrning 70-yillarida yapon olimlari tomonidan taklif qilingan. Hozirda ushbu ilg'or g'oya insoniyat sivilizatsiyasi, ilm-fan va ta'limning yuksalishiga, davlat ijtimoiy-siyosiy tuzilishining taraqqiyotiga va barqaror rivojlanishga katta ta'sir ko'rsatib, ko'plab mamlakatlar e'tiborini o'ziga torta oldi [4; c.-45-64.]. G'oyaning asosini esa, virtual olamda mujassam bo'lgan axborot texnologiyalari tashkil etadi. Va u hozirgi kunda butun dunyoda favqulodda sur'atlar bilan tez rivojlanib bormoqda.

Virtual olamga qaram bo'lgan o'smir yoshlar birinchi navbatda, kognitiv, motivatsion va xulq-atvor sohalarida o'zgarishlarga uchraydi. Shu bilan birga, motivatsion vaziyatda qaram ob'yektga haddan tashqari, hissiy munosabat paydo bo'ladi, boshqa ob'yektlarga nisbatan, qaram ob'yekt haqidagi fikrlar ustuvorlik qiladi, o'smir xulq-atvorida himoya mexanizmi bo'lgan, tajovuzkor xatti-harakatlar kuchayadi. M.M. Kuznetsovning aytishicha, "Virtual" (ingl.Virtual) so'zi ingliz tilidagi so'z bo'lib, uning ma'nosi turlicha sanalib, birinchidan u "Ko'rinmas" ma'nosini anglatsa, ikkinchidan esa, "Virtual voqe'lik" bo'lib ko'ringan, biroq vazifalar boshqa moslamalar tomonidan bajariladigan funktsional tizimdir [5; c.-62-91.].

Ayrim ilmiy manbalarda yozilishicha, virtual olam – bu axborot texnologiyalari orqali, insonlarning xohishiga ko'ra, vaqt-makon muhitini o'zgartirish orqali shakllanadigan, yangi sun'iy illyuziyali olamdir.

Demak, "virtual" so'zining birinchi lug'aviy ma'nosiga qaraydigan bo'lsak, u «ko'rinmas» degan ma'noni bildiradi. Bu so'zni yanada soddalashtirsak, insonning internetdagi axborotlarga mukkasidan ketishi oqibatida real hayotdan uzilishi, odamlarga ko'rinmay, o'zi bilan o'zi qolishdir. Ikkinchi lug'aviy ma'nosiga e'tibor beradigan bo'lsak, internetdagi voqealar bizga voqeiy (real) bo'lib ko'ringan, lekin vazifalari boshqa moslamalar orqali bajarilgani uchun ham, u virtual, ya'ni butunlay boshqa olamdir. Bundan tashqari, tadqiqot doirasidagi ma'lumotlarni yanada kengroq yoritishish maqsadida, "virtual olam" iborasi bilan birga "kibermakon" atamasiga ham e'tibor qaratishimiz maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kibermakon (ingl: cyberspace) tushunchasi kanadalik yozuvchi Uilyam Gibson tomonidan 1984 yili "Cyberspace" (Kibermakon) deb nomlangan trilogiyasi, birinchi romanining "Neuromancer" chop etilishi bilan bog'liq [6; c.-320.]. U dunyoning barcha kompyuterlaridagi elektron ma'lumotlar aylanib yuradigan virtual makonni ta'riflaydi. Demak, hayotda hamma narsa paydo bo'lishining asosiy sabablari bor. Hech bir narsa besabab vujudga kelmaydi. Insonlarning eng asosiy kamchiliklarimizdan biri bu, agar jamiyatda jinoyat sodir bo'lsa, birinchi navbatda jinoyatchini jazolaymiz. Ya'ni ko'pincha jinoyatning oqibati bilan ko'proq kurashamiz. To'g'ri, jinoyatga jazo muqarrar, lekin jinoyatning paydo bo'lish sabablari bir chekkada qolib ketadi.

Jinoyatning sodir bo‘lish sabablari, omillari, ya’ni ildizini topsak, ko‘plab turdagi jinoyatlarni oldini olgan bo‘lamiz.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu maqolada G.V.Lozovaya tomonidan ishlab chiqilgan «Virtual olamga tobelik (addiksiya)» testi, K.Leongard va G.Smesheklarning «Xarakter aksentuatsiyani baholash» so‘rovnomasi, A.I.Shepilovaning «Tugallanmagan jumlalar» metodikasi hamda A.A.Lugoviskaya tomonidan yaratilgan «Yengib o‘tuvchi xulq-atvor» so‘rovnomalaridan foydalanildi. Olingan natijalarining statistik ishonchlilik darajasi matematik-statistik metodlaridan K.Pirson korrelyatsiya koeffitsienti, foizli tahlil va faktorli analizlar orqali o‘rganildi. Psixologlarning fikricha yovuz o‘yinlar 100% konflikt hola-tlarga ta’sir etadi. Mana shu holatlarda shartli refleks hosil bo‘ladi. Agar odam kompyuterning oldida qancha ko‘p vaqt o‘tirsa, (yovuz o‘yinlar o‘ynab), oddiygina hal qilsa bo‘ladigan narsalar ham uningcha konflikt darajasida bo‘ladi va uni birgina yo‘l, kuch ishlatish yo‘li bilan yengish mumkin deb o‘ylaydi.

Virtual o‘yinlari kinoga yoki kitoblarga qaraganda odamning ruhiyatiga tez ta’sir qiladi. Kompyuterda o‘ynab turib odam o‘zi qaror chiqaradi, kinoda esa u faqat kuzatuvchi bo‘ladi xolos. Har qanday film 2 soat davom etadi, ammo bola kompyuter o‘yinlari oldida 100 soatlab o‘tirishi mumkin. Olib borilgan kuzatishlarning natjasiga ko‘ra filmda odamlarni syujetning rivojlanishi qiziqtiradi.

Umuman olganda, har qanday sevimli mashg‘ulotlar va ularning ekstremal shakllari mazmunida keyinchalik, tobelik xususiyati rivojlanishi mumkin. V.D.Emelyanenkoning ta’kidicha, internetga tobelik tushunchasi keng qamrovli tushuncha bo‘lib, u o‘zida inson hissiy kechinmalarining o‘ziga xos xususiyatlarini qamrab olishi lozim[7; c.-51-54.].

Tahlil va natijalar.

Mixon universiteti gumanitar va tabiiy fanlar kolleji professori Akio Mori 6 yoshdan 29 yoshgacha bo‘lgan 240 odamning miyasining faolligi o‘rtasida tajriba olib borgan. Tajribadagilarni Mori 3 ta gruppaga ajratadi. Birinchi guruhga kompyuter umuman o‘ynamagan yoki onda-sonda o‘ynagan kishilarni, ikkinchi guruhga o‘rtacha o‘ynovchilarni, uchinchi guruhga ashaddiy o‘ynovchilarni kiritadi. Professor vertual o‘yinlarning miyaga ta’siri va buning natijasida odamning bu ta’sirga emotsional va ijodiy javobini kuzatadi. Mori alfa va beta ritmlarining muvofiqligini o‘rganadi (1-chisi harakatsizlikni, 2-chisi miyani old peshona qismining aktiv ishini ko‘rsatadi). Natijada u shuni isbotladiki, kompyuterga qiziqmaydigan odamlarda beta-ritmlar alfa-ritmlarning ustidan hukmron bo‘ladilar. Normal kam o‘ynasalar ham hech narsa o‘zgarmaydi. Ikkinchi guruhda o‘yin vaqtida beta ritm kuchsizlanadi. Uchinchi guruh video o‘ynovchilarda esa kompyuterdan uzoqda bo‘lsalar ham, ularda alfa-ritmlarning ustuvorligi hukmron bo‘ladi.

Virtual o‘yinlari miyaning ko‘rish va harakatlanishga javob beradigan qismiga ta’sir qiladi. O‘yinlar odamning xulqi, emotsiyasi va o‘qishga javob beradigan bosh miya po‘stlog’ining old peshona qismi ya’ni, aql sohasini o‘sishiga zarar yetkazadi. Virtual o‘yinlari bilan parallel ravishda aqliy salohiyatlar ham pasayib boradi. Shuni aytish kerakki labaratoriya miyani old peshona qis-mining ishlamasligi neandertal odamni vahshiy va ta’sirchan qilib qo‘yadi, katta jamoada yashashni xohlamaydi. Virtual uyinlari aynan miya old peshona qismini faoliyatini susaytiradi.

Oddiy arifmetik mashqlarni bajaruvchi va an’anaviy misollarni yechuvchi bolalarda miyani old peshona qismi rivojlanib boradi. Ularning intellektual salohiyatlarini har kuni kompyuter o‘yinlari bilan mashg’ul bo‘ladigan bolalar salohiyati bilan solishtirib ko‘rishganda arifmetik topshiriqlarni bajarish uchun katta intellektual salohiyat kerak bo‘lishi aniqlandi.

Virtual o‘yinlariga psixologik “bog‘lanib qolish” mavjudligiga ko‘pgina mutaxassislar va insonlar ikkilanishadi. Biroq hozirda kompyuter o‘yinlari bilan mashg‘ul bo‘luvchilar va vertual olamda bo‘luvchilar soni kundan kunga ortib borayotganligi yaqqol fakt hisoblanadi.

Maqolamizning amaliy ahamiyati shundaki, xalq ta’lim muassasalari tizimida amaliy-psixologik xizmatni tashkil etishda, o‘smir yoshdagi yuqori sinf o‘quvchilarining ta’lim jarayoni faoliyatda yuzaga keladigan destruktiv virtual ta’sirlarga doir yuzaga keladigan tahdidlarni bartaraf qilishda, o‘quv faoliyatida ma’naviy va aqliy-intellektual jarayonlarni rivojlantirishda samara beradi. Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan xulosa va tavsiyalar asosida maktab

amaliyotchi psixologlari, mahalla yetakchilari va xalq ta'limi muassasalari o'qituvchilari va ota-onalar keng foydalanishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Xulosa va takliflar.

Yoshlarni tarbiyalash uchun quyidagilarga alohida e'tibor qaratishimiz lozim:

O'smirlarni virtual olam ta'siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlariga virtual olam tamoyillari, yengib o'tuvchi xulq-atvori, virtual olamdan chiqish sifatlarini baholash, internetga qaramlikni oldini olish yo'llari va shaxs xarakter aksentuatsiyasi kabi psixologik xususiyatlar o'z ta'sirini ko'rsatishi namoyon bo'ldi. O'smirlarni virtual olam ta'siridan himoyalashda irodaviy va motivatsion jihatlar, ya'ni matonat, oqilona harakatlarni bajarish, voqelikni yengib o'tish, o'zini o'zgartirishga intilish, ijobiy tafakkurni shakllantirish va emotsiyalarni nazorat qilish sifatlari o'ziga xos yordamchi vosita sifatida xizmat qilar ekan hamda o'smir yoshlarning subyektiv kechinmalari bilan bog'liq ekanligi aniqlandi. O'smirlarni virtual olam ta'siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari tahlil qilinib, bunda viloyatlarning markazida yashovchi o'smirlarga qaraganda viloyatlarga bo'ysunuvchi tumanlarda istiqomat qiluvchi qishloq o'smir yoshlarida virtual olamdagi destruktiv ta'sirlarga berilish quyiroq ekanligi yaqqol namoyon bo'ldi. O'smirlarni virtual olam ta'siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bilan shaxslilik xususiyatlari o'zaro bog'liqlikni aks ettirib, yengib o'tuvchi xulq-atvori, virtual olamdan chiqish sifatlarini baholash, internetga qaramlikni oldini olish yo'llari va shaxs xarakter aksentuatsiyasi kabi omillar quyilashgan sari, o'smir yoshlarda virtual olamdan saqlanish salbiy jihatdan shakllanishidan darak berar ekan. O'smirlarni virtual olam ta'siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini ijobiy ta'minlovchi sifatlar: internetdagi axborotlarni konstruktiv qabul qilish, vaqtni idrok etish, internetning ijobiy va salbiy xususiyatlarini anglash hamda internetdagi axborotlarni tushunish kabi omillar muhim ekanligi aniqlandi. O'smirlarni virtual olam ta'siridan himoyalashning barqaror jihatdan ijobiyligi faktorli analizga ko'ra: distim, emotiv, qo'zg'aluvchan, sikloid hamda ekzaltr kabi psixologik tiplar bilan bog'liq ekan. O'smirlarni virtual olam ta'siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini belgilovchi omillarni tekshirishda so'rovnomalar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik munosabatlari tekshirilib, yengib o'tuvchi xulq-atvori, virtual olamdan chiqish sifatlarini baholash, internetga qaramlikni oldini olish yo'llari va shaxs xarakter aksentuatsiyasini baholash so'rovnomalari musbat aloqalarni tashkil qilganligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Виртуальная реальность: философские и психологические проблемы Текст. / Под. ред. Н. А. Носова. М.: Центр виртуалистики ИЧ РАН, 1997. – 187 с.

2. Рощин С.К. Психологическая безопасность: новый подход к безопасности человека, общества и государства Текст. / С. К. Рощин, В. А. Со-снин // Российский монитор. – 1995. – №6. – С. 133-146.

3. Липков, А. И. Ящик Пандоры: феномен компьютерных игр в мире и в России / А. И. Липков. - М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 132 с.

4. Сорокина А. Б. Интернет в жизни современных детей и подростков: проблема и ресурс / А. Б. Сорокина // Современная зарубежная психология. -2015. - Т. 4. - 1. - С.45-64.

5. Кузнецов М.М. Виртуальная реальность техногенный артефакт или сетевой феномен? / М.М. Кузнецов // Виртуалистика: Экзистенциальные и эпистемологические аспекты.- М.: Прогресс -Традиция, 2005.- С. 62 - 91.

6. Гибсон У. Нейромант. М.: ООО «Издательство АСТ»; Спб.: Terra Fantastica, 2000. – 320 с.

7. Емельяненко В.Д. Интернет-зависимость: духовноценностные основания / В.Д. Емельяненко, Н.С. Амешина // Альманах современной науки и образования. – 2014. – № 11 (89). – С. 51–54.

Rustamova M.T.
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Filologiya va tillarni o'qitish kafedrasi o‘qituvchisi

INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINI EMOTSIONAL INTELLEKTINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK KONSEPSIYALARI

Annotatsiya: *Mazkur maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining emotsional intellektini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Emotsional intellekt tushunchasi va uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati yoritilib, o‘qituvchining o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish va dars jarayonida ijobiy muhit yaratishdagi roli ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, emotsional intellektni shakllantirishga ta’sir etuvchi asosiy psixologik omillar – shaxsiy fazilatlar, ijtimoiy muhit, stressni boshqarish qobiliyati va empatiya darajasi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining emotsional intellektini rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Mazkur ish pedagogik psixologiya va ta’lim metodikasi sohasida tadqiqot olib boruvchi mutaxassislar hamda amaliyotchi o‘qituvchilar uchun foydalidir.*

Kalit so‘zlar: *emotsional intellekt, ingliz tili o‘qituvchisi, psixologik omillar, ta’lim jarayoni, empatiya, stressni boshqarish, muloqot ko‘nikmalari, ijtimoiy muhit, shaxsiy fazilatlar, motivatsiya.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: *В данной статье анализируются психологические факторы, влияющие на развитие эмоционального интеллекта будущих учителей английского языка. Рассматриваются понятие эмоционального интеллекта и его значение в образовательном процессе, а также роль учителя в управлении собственными эмоциями, эффективном взаимодействии с учащимися и создании позитивной атмосферы на уроках. Кроме того, анализируются основные психологические факторы, влияющие на формирование эмоционального интеллекта, такие как личные качества, социальная среда, способность управлять стрессом и уровень эмпатии. На основе результатов исследования предлагаются рекомендации по развитию эмоционального интеллекта будущих учителей английского языка. Данная работа будет полезна специалистам, занимающимся исследованиями в области педагогической психологии и методики преподавания, а также практикующим учителям.*

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, преподаватель английского языка, психологические факторы, образовательный процесс, эмпатия, управление стрессом, коммуникативные навыки, социальная среда, личностные качества, мотивация.*

PSYCHOLOGICAL CONCEPTS OF DEVELOPING EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

Annotation: *This article analyzes the psychological factors influencing the development of emotional intelligence in future English language teachers. The concept of emotional intelligence and its importance in the educational process are highlighted, examining the teacher’s role in managing their own emotions, establishing effective communication with students, and creating a positive classroom environment. Additionally, the key psychological factors affecting the formation of emotional intelligence—personal traits, social environment, stress management ability,*

and level of empathy—are explored. Based on the research findings, recommendations for developing emotional intelligence in future English language teachers are provided. This study is useful for specialists conducting research in the field of pedagogical psychology and teaching methodology, as well as for practicing educators.

Key words: *emotional intelligence, English language teacher, psychological factors, educational process, empathy, stress management, communication skills, social environment, personal qualities, motivation.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchining nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalari, balki uning emotsional intellekti ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ingliz tili o‘qituvchilari uchun samarali muloqot qilish, talabalarning motivatsiyasini oshirish va o‘qitish jarayonini intuitiv tarzda boshqarish kabi jihatlar emotsional intellekt bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘qituvchi o‘zining va atrofdagilarning his-tuyg‘ularini tushunish, boshqarish va ularga mos tarzda munosabat bildirish qobiliyatiga ega bo‘lsa, ta’lim jarayoni yanada samarali va samarador bo‘ladi.

Emotsional intellekt – bu insonning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish, boshqalarning emotsiyalarini tushunish va ularning hissiy holatiga mos tarzda munosabat bildirish qobiliyatidir. Ingliz tili o‘qituvchilari uchun bu ko‘nikmalar o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish, dars jarayonida ijobiy muhit yaratish va ularning ta’limga bo‘lgan qiziqishini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Mazkur maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining emotsional intellektini rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik omillar chuqur tahlil qilinadi.

Emotsional intellekt – bu insonning o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqarish, boshqalarning emotsiyalarini tushunish va ularga mos tarzda munosabat bildirish qobiliyatidir. Ingliz tili o‘qituvchilari uchun bu ko‘nikmalar o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish, dars jarayonida ijobiy muhit yaratish va ularning ta’limga bo‘lgan qiziqishini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, emotsional intellekt yuqori bo‘lgan o‘qituvchilar o‘quvchilarning ehtiyojlarini yaxshiroq tushunadi va ularga individual yondashuv bilan ta’lim berish imkoniga ega bo‘ladi.

O‘qituvchining emotsional intellekti qanchalik rivojlangan bo‘lsa, u shunchalik samarali tarzda o‘quvchilarga ta’sir ko‘rsatishi va ularning psixologik holatini tushunishi mumkin. Bu esa ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, emotsional intellekt shaxslararo munosabatlarni yaxshilash, o‘quvchilar bilan ijobiy aloqalar o‘rnatish va dars jarayonida ishonchli muhit yaratishda muhim omil hisoblanadi.

O‘qituvchilarning emotsional intellekti nafaqat ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda, balki talabalarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Ingliz tilini o‘rganish jarayoni ko‘pincha psixologik to‘siqlar, jumladan, til to‘siqlari, o‘zini ifoda qilishdagi qiyinchiliklar va o‘ziga bo‘lgan ishonchsizlik bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘qituvchi o‘zining emotsional intellekti yordamida ushbu to‘siqlarni yengib o‘tishda talabalariga ko‘mak bera oladi. U dars jarayonida qo‘llab-quvvatlovchi va rag‘batlantiruvchi muhit yaratib, o‘quvchilarning til o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqini oshirishi mumkin.

Shuningdek, emotsional intellekt rivojlangan o‘qituvchi turli yoshdagi va temperamentga ega o‘quvchilarga moslashish qobiliyatiga ega bo‘lib, har bir talabaga individual yondasha oladi. Bu esa ta’lim jarayonining samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Emotsional intellekt rivojiga ta’sir etuvchi psixologik omillar.

Emotsional intellektni rivojlantirishga quyidagi psixologik omillar ta’sir ko‘rsatadi:

1. Shaxsiy fazilatlar – o‘qituvchining sabr-toqati, bag‘rikengligi, o‘zini tuta bilishi va moslashuvchanligi emotsional intellekt darajasini belgilaydi. Shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish orqali o‘qituvchilar dars jarayonida yuzaga keladigan turli muammolarni samarali hal qila oladi.

2. Ijtimoiy muhit – ijobiy ish muhitida faoliyat yuritish, hamkasblar va o‘quvchilar bilan iliq munosabatlarni shakllantirish emotsional intellektni oshirishga yordam beradi. Jamoaviy muhitda o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va tajriba almashish orqali o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi tezlashadi.

3. Stressni boshqarish qobiliyati – o‘qituvchining stressga chidamliligi va o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qila olish qobiliyati ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Stressni boshqarish usullari, jumladan, mindfulness (hushyorlik), nafas olish mashqlari va vaqtni boshqarish texnikalari o‘qituvchining hissiy barqarorligini oshirishga yordam beradi.

4. Empatiya darajasi – o‘quvchilar bilan hamdardlik qilish, ularning hissiy holatini tushunish va shunga mos ravishda yondashish o‘qituvchi uchun muhim ko‘nikmadir. Empatiya rivojlangan o‘qituvchi o‘quvchilarning ehtiyojlarini yaxshiroq tushunib, ularga individual yondashuvni qo‘llay oladi.

Xulosa va tavsiyalar.

Emotsional intellektning rivojlanganligi bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatida muhim rol o‘ynaydi. U nafaqat o‘quvchilarga samarali ta’lim berish, balki ularning shaxsiy rivojlanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida emotsional intellektni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish lozim.

Tavsiyalar:

O‘qituvchilar uchun emotsional intellektni rivojlantirishga yo‘naltirilgan treninglar tashkil etish;

Stressni boshqarish bo‘yicha maxsus mashg‘ulotlar o‘tkazish;

O‘qituvchilarga empatiya va ijobiy muloqotni rivojlantirish bo‘yicha maslahat berish;

O‘quvchilarning hissiy ehtiyojlarini tushunish va ularga mos tarzda yondashish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Ushbu yondashuvlar ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini oshirishga va ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books.

2. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is Emotional Intelligence? Emotional Development and Emotional Intelligence

3. Bar-On, R. (2006). The Bar-On Model of Emotional-Social Intelligence (ESI). Psicothema.

4. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books.

5. Petrides, K. V., & Furnham, A. (2001). Trait Emotional Intelligence: Psychometric Investigation with Reference to Established Trait Taxonomies. European Journal of Personality.

Aminova Gulnoz Nasriddinovna
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya va umumiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

MAKTABGACHA TALIM TASHKILOTI TARBIYACHISINING TARBIYALANUVCHILARI BILAN MULOQOT QILISHIDAGI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YONDASHUVI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisining tarbiyalanuvchilar bilan muloqot jarayonida qo‘llaniladigan pedagogik va psixologik yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarbiyachining bolalar bilan samarali muloqot o‘rnatishidagi kasbiy kompetensiyalari, emotsional sezgirligi, empatiyasi hamda individual yondashuvining ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, muloqot jarayonida yosh xususiyatlarini hisobga olish, ijobiy psixologik muhit yaratish va bolalarning shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash masalalari ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha ta’lim, tarbiyachi, pedagogik muloqot, psixologik yondashuv, tarbiyalanuvchi, emotsional rivojlanish, individual yondashuv, ijtimoiylashuv.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД ВОСПИТАТЕЛЯ ДОШКОЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ К ОБЩЕНИЮ С ВОСПИТАННИКАМИ

Аннотация. *В данной статье анализируются педагогические и психологические подходы, применяемые в процессе общения воспитателя дошкольной образовательной организации с воспитанниками. В исследовании раскрывается значение профессиональных компетенций воспитателя, его эмоциональной чувствительности, эмпатии и индивидуального подхода в установлении эффективного взаимодействия с детьми. Также с научно-теоретической точки зрения обосновывается необходимость учета возрастных особенностей, создания позитивной психологической среды и поддержки личностного развития детей в процессе педагогического общения.*

Ключевые слова: *дошкольное образование, воспитатель, педагогическое общение, психологический подход, воспитанник, эмоциональное развитие, индивидуальный подход, социализация.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL APPROACH OF A PRESCHOOL EDUCATOR TO COMMUNICATION WITH CHILDREN

Abstract. *This article analyzes the pedagogical and psychological approaches applied in the communication process between a preschool education teacher and children. The study highlights the importance of the teacher’s professional competencies, emotional sensitivity, empathy, and individual approach in establishing effective interaction with children. In addition, the necessity of considering age-related characteristics, creating a positive psychological environment, and supporting children’s personal development in the process of pedagogical communication is scientifically and theoretically substantiated.*

Key words: *preschool education, teacher, pedagogical communication, psychological approach, child, emotional development, individual approach, socialization.*

Kirish. Maktabgacha ta’lim tizimi bolalar shaxsining shakllanishida muhim bosqich bo‘lib, ushbu davrda tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o‘rtasidagi muloqot bolaning psixologik, ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Aynan maktabgacha yosh davrida bola atrof-muhitni anglaydi, muloqot ko‘nikmalarini egallaydi hamda ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirib

boradi. Shu bois tarbiyachining bolalar bilan muloqot jarayonida qo‘llaydigan pedagogik va psixologik yondashuvlari ta’lim-tarbiya samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchi o‘rtasidagi muloqot nafaqat bilim va ko‘nikmalarni uzatish vositasi, balki bolada o‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantirish, emotsional barqarorlikni ta’minlash hamda ijobiy shaxsiy sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik jarayondir. Muloqotning mazmuni, shakli va uslubi bolaning yosh xususiyatlari, individual ehtiyojlari hamda psixologik holatini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarur.

Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida maktabgacha ta’limda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, emotsional qo‘llab-quvvatlash, empatiyaga asoslangan muloqot va ijobiy psixologik muhit yaratish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda tarbiyachining kasbiy kompetensiyasi, muloqot madaniyati va psixologik tayyorgarligi bolalarning ijtimoiylashuvi, nutqiy rivojlanishi va shaxs sifatida kamol topishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisining tarbiyalanuvchilar bilan muloqot qilishidagi pedagogik-psixologik yondashuvlarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ularning samarali shakl va usullarini aniqlash bugungi kunda dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqola aynan ushbu masalalarga bag‘ishlanib, maktabgacha ta’lim amaliyotida bolalar bilan samarali va rivojlantiruvchi muloqotni tashkil etish imkoniyatlarini ochib berishni maqsad qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Maktabgacha ta’limda tarbiyachi va bola o‘rtasidagi muloqot masalasi pedagogika va rivojlanish psixologiyasida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda pedagogik muloqot bolaning shaxs sifatida shakllanishi, ijtimoiylashuvi hamda emotsional rivojlanishining asosiy omili sifatida talqin qilinadi.

Pedagogik muloqotning nazariy asoslari, avvalo, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi bilan bog‘liq. Ushbu yondashuvda bola ta’lim jarayonining markaziy subyekti sifatida qaraladi. Mazkur yondashuvning psixologik negizlari Lev Vygotskyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida o‘z ifodasini topgan. Olimning fikricha, bola psixik rivojlanishida kattalar bilan muloqot yetakchi rol o‘ynaydi va aynan muloqot jarayonida yuqori psixik funksiyalar shakllanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan muloqotning emotsional jihatlariga alohida e’tibor qaratgan olimlardan biri John Bowlby hisoblanadi. Uning bog‘lanish (attachment) nazariyasiga ko‘ra, tarbiyachi bilan barqaror, iliq va ishonchli munosabat bolaning emotsional xavfsizligini ta’minlaydi hamda ijtimoiy moslashuvini yengillashtiradi. Ushbu qarashlar tarbiyachining empatiya va emotsional sezgirligi muloqot samaradorligida muhim ekanligini ko‘rsatadi.

Gumanistik psixologiya doirasida Carl Rogers pedagogik muloqotda shaxsga hurmat, samimiylik va empatiya muhimligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, ijobiy psixologik muhit yaratilgan taqdirdagina bola o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon eta oladi. Bu yondashuv maktabgacha ta’limda tarbiyachining muloqot madaniyati va shaxsiy fazilatlari muhim ekanligini asoslaydi.

Pedagogik adabiyotlarda tarbiyachining kasbiy kompetensiyalari masalasiga ham alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, maktabgacha ta’lim pedagogikasida tarbiyachining nutq madaniyati, muloqot uslubi va psixologik tayyorgarligi bolalarning nutqiy rivojlanishi va ijtimoiylashuviga bevosita ta’sir etishi ta’kidlanadi. Bu borada o‘zbek pedagog olimlarining tadqiqotlarida maktabgacha ta’limda muloqotning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalari keng yoritilgan.

Zamonaviy tadqiqotlarda maktabgacha ta’limda pedagogik muloqotning innovatsion shakllari, jumladan, o‘yin orqali muloqot, reflektiv yondashuv va emotsional-intellektga asoslangan muloqot modellari muhim yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Tadqiqotchilar ushbu yondashuvlar bolalarda ijobiy xulq-atvor, mustaqil fikrlash va ijtimoiy faollikni shakllantirishga xizmat qilishini ta’kidlaydilar.

Muhokama. Adabiyotlar tahlili va nazariy qarashlar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, maktabgacha ta’lim tashkilotida tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o‘rtasidagi muloqot jarayoni bolalarning shaxsiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Pedagogik muloqot nafaqat bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish vositasi, balki bolalarda ijobiy emotsional holat, ishonch va xavfsizlik hissini ta’minlovchi muhim psixologik omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, tarbiyachining pedagogik-psixologik yondashuvi muloqotning samaradorligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Tarbiyachining bolaga nisbatan empatik munosabati, emotsional sezgirligi va samimiyligi bolalarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni kuchaytiradi hamda muloqot jarayoniga faol jalb etilishiga zamin yaratadi. Aksincha, avtoritar yoki biryoqlama muloqot uslublari bolalarda psixologik zo‘riqish, qo‘rquv va passivlikni yuzaga keltirishi mumkin.

Maktabgacha yosh davrida bolalarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan muloqot ularning nutqiy rivojlanishi va ijtimoiylashuv jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Tarbiyachining yoshga mos nutq, mimika, jest va o‘yin elementlaridan foydalanishi muloqotni tushunarli va qiziqarli qiladi. Bu esa bolalarning muloqotga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va faol ishtirokini ta’minlaydi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, muloqot jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratish tarbiyalanuvchilarning emotsional rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ijobiy rag‘batlantirish, qo‘llab-quvvatlash va hurmatga asoslangan muloqot bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalar, mustaqil fikrlash va o‘z hissiyotlarini ifodalash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu holat maktabgacha ta’limda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, muhokama davomida tarbiyachining kasbiy kompetensiyalarini doimiy rivojlantirish zarurligi ham aniqlanadi. Zamonaviy pedagogik va psixologik bilimlarga ega bo‘lgan, reflektiv fikrlash qobiliyatiga ega tarbiyachi muloqot jarayonini samarali boshqarishi va har bir bolaga individual yondashuvni ta’minlashi mumkin. Bu esa tarbiyachining kasbiy faoliyatida pedagogik muloqotni rivojlantirish muhim vazifa ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning metodologik asoslari va qo‘llanilgan metodlar

1-jadval.

№	Metodologik komponent	Mazmuni
1	**Tadqiqot maqsadi**	Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachisining tarbiyalanuvchilar bilan muloqot qilish jarayonida qo‘llaniladigan pedagogik-psixologik yondashuvlarni aniqlash va ularning samaradorligini tahlil qilish
2	**Tadqiqot obyekti**	Maktabgacha ta’lim tashkilotidagi pedagogik jarayon
3	**Tadqiqot predmeti**	Tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o‘rtasidagi pedagogik muloqotning psixologik va pedagogik xususiyatlari
4	**Tadqiqot subyekti**	Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilari va tarbiyalanuvchilari
5	**Nazariy asoslar**	Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi, gumanistik psixologiya, pedagogik muloqot nazariyasi
6	**Tadqiqot metodlari**	Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatish, suhbat, diagnostik metodlar, taqqoslash va umumlashtirish
7	**Empirik metodlar**	Tarbiyachilar faoliyatini kuzatish, bolalar bilan muloqot jarayonini tahlil qilish, so‘rovnoma va suhbatlar
8	**Tadqiqot bosqichlari**	1) Nazariy tahlil bosqichi; 2) Empirik ma’lumotlar to‘plash bosqichi; 3) Natijalarni tahlil qilish va xulosa chiqarish bosqichi
9	**Baholash mezonlari**	Muloqot samaradorligi, emotsional muhit darajasi, bolalarning faolligi, ijtimoiylashuv va nutqiy rivojlanish ko‘rsatkichlari
10	**Kutilayotgan natijalar**	Tarbiyachining samarali pedagogik-psixologik yondashuvlari aniqlanadi, muloqotni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi

Tahlil:

Jadvalda maktabgacha ta’lim tashkilotida tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o‘rtasidagi muloqot jarayonini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotning metodologik asoslari tizimli ravishda yoritilgan.

Jadvalda keltirilgan metodologik komponentlar tadqiqotning mantiqiy ketma-ketligini ta’minlab, ilmiy izlanishning maqsadga yo‘naltirilgan holda olib borilishini ta’minlaydi.

Jadvaldagi tadqiqot maqsadi tarbiyachining pedagogik-psixologik yondashuvlarini aniqlash va ularning muloqot samaradorligiga ta’sirini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, ushbu maqsad tadqiqotning umumiy yo‘nalishini belgilaydi. Tadqiqot obyekti va predmetining aniq belgilanishi tadqiqot doirasini toraytirib, pedagogik muloqotni psixologik va pedagogik jihatdan chuqur o‘rganish imkonini yaratadi.

Jadvalda keltirilgan nazariy asoslar – shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, gumanistik psixologiya va madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi – maktabgacha ta’limda muloqotning rivojlantiruvchi xarakterga ega ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Ushbu nazariy yondashuvlar tarbiyachining bolalar bilan muloqotida empatiya, emotsional qo‘llab-quvvatlash va individual yondashuvning ahamiyatini ochib beradi.

Tadqiqot metodlari va empirik metodlarning uyg‘un qo‘llanilishi muloqot jarayonini real pedagogik sharoitda kuzatish, tahlil qilish va baholash imkonini beradi. Kuzatish va suhbat metodlari orqali tarbiyachining muloqot uslubi, bolalarning emotsional holati va muloqotga bo‘lgan munosabati aniqlanadi. Bu esa tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshiradi.

Jadvalda belgilangan tadqiqot bosqichlari ilmiy izlanishning tizimli va izchil tashkil etilishini ta’minlaydi. Nazariy tahlil bosqichida ilmiy manbalar o‘rganilsa, empirik bosqichda real pedagogik jarayon tahlil qilinadi va yakuniy bosqichda olingan natijalar umumlashtiriladi.

Baholash mezonlari muloqot samaradorligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalarning faolligi, emotsional muhit darajasi, nutqiy va ijtimoiy rivojlanish ko‘rsatkichlari tarbiyachining pedagogik-psixologik yondashuvi samaradorligini baholash imkonini beradi.

Umuman olganda, 1-jadvalda keltirilgan metodologik tuzilma maktabgacha ta’lim tashkilotida tarbiyachining tarbiyalanuvchilar bilan muloqotini ilmiy asosda o‘rganish uchun puxta metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Jadval tadqiqotning nazariy va amaliy jihatlarini uyg‘unlashtirgan holda, samarali pedagogik muloqotni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy xulosalar chiqarish imkonini yaratadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha ta’lim tashkilotida tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o‘rtasidagi muloqot bolalarning shaxsiy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida muhim pedagogik-psixologik omil hisoblanadi. Tarbiyachining muloqot jarayonida qo‘llaydigan pedagogik va psixologik yondashuvlari bolalarda o‘ziga bo‘lgan ishonch, ijobiy emotsional holat va ijtimoiy faollikning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida aniqlanganki, tarbiyachining empatiyaga asoslangan, shaxsga yo‘naltirilgan va individual yondashuvga tayangan muloqoti bolalarning nutqiy rivojlanishi, ijtimoiylashuvi hamda emotsional barqarorligini ta’minlashda yuqori samaradorlikka ega. Aksincha, muloqotda avtoritar yoki formal yondashuvning ustunligi bolalarda psixologik zo‘riqish va passivlikni keltirib chiqarishi mumkin.

Shuningdek, ijobiy psixologik muhit yaratish, yosh xususiyatlarini hisobga olish va bolalarning individual ehtiyojlariga mos muloqot usullarini tanlash maktabgacha ta’lim jarayonida muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Tarbiyachining kasbiy kompetensiyasi, muloqot madaniyati va psixologik tayyorgarligi samarali pedagogik muloqotni ta’minlovchi asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Vygotskiy L.S. Psixologiya rivojlanishining madaniy-tarixiy nazariyasi. – Moskva: Pedagogika, 1984.
2. Bowlby J. Attachment and Loss. – New York: Basic Books, 1982.
3. Rogers C. Client-Centered Therapy. – Boston: Houghton Mifflin, 1961.
4. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Moskva: Politizdat, 1975.
5. Elkonin D.B. Bolalar psixologiyasi. – Moskva: Akademiya, 1999.
6. Jalilova N. Maktabgacha pedagogika va psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

Boboyeva Feruza Azimjonovna
Navoiy Innovatsiyalar Universiteti
Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrasi o‘qituvchisi,
Psixologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

OILAVIY MUAMMOLARNI BARTARAF ETISHDA EMPATIYA VA PSIXOLOGIK MOSLIKNING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oilaviy munosabatlarda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etishda empatiya va psixologik moslikning o‘rni hamda ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda empatiyaning oila a’zolari o‘rtasida o‘zaro tushunish, hissiy yaqinlik va konstruktiv muloqotni shakllantirishdagi roli yoritiladi. Shuningdek, psixologik moslik oilaviy barqarorlik, nizolarning oldini olish va muammolarni samarali hal etishda muhim omil sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada empatiya va psixologik moslikning o‘zaro bog‘liqligi, ularning oilaviy iqlim va shaxslararo munosabatlarga ta’siri tahlil qilinib, oilaviy muammolarni kamaytirish va sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish bo‘yicha ilmiy xulosalar bayon etiladi.*

Kalit so‘zlar: *oila, oilaviy muammolar, empatiya, psixologik moslik, shaxslararo munosabatlar, oilaviy nizolar, muloqot madaniyati, psixologik muhit, oilaviy barqarorlik*

ЗНАЧЕНИЕ ЭМПАТИИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СОВМЕСТИМОСТИ В ПРЕОДОЛЕНИИ СЕМЕЙНЫХ ПРОБЛЕМ

Аннотация. *В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются роль и значение эмпатии и психологической совместимости в преодолении проблем, возникающих в семейных отношениях. В исследовании раскрывается значение эмпатии в формировании взаимопонимания, эмоциональной близости и конструктивного общения между членами семьи. Также психологическая совместимость рассматривается как важный фактор семейной стабильности, профилактики конфликтов и эффективного разрешения проблем. В статье анализируется взаимосвязь эмпатии и психологической совместимости, а также их влияние на семейный климат и межличностные отношения, на основе чего формулируются научные выводы по снижению уровня семейных проблем и формированию здоровой психологической среды.*

Ключевые слова: *семья, семейные проблемы, эмпатия, психологическая совместимость, межличностные отношения, семейные конфликты, культура общения, психологический климат, семейная стабильность*

THE IMPORTANCE OF EMPATHY AND PSYCHOLOGICAL COMPATIBILITY IN RESOLVING FAMILY PROBLEMS

Abstract. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the role and significance of empathy and psychological compatibility in overcoming problems arising in family relationships. The study highlights the importance of empathy in fostering mutual understanding, emotional closeness, and constructive communication among family members. Psychological compatibility is also considered a key factor in ensuring family stability, preventing conflicts, and effectively resolving problems. The article examines the interrelationship between empathy and psychological compatibility and analyzes their impact on family climate and interpersonal relationships, presenting scientific conclusions aimed at reducing family problems and promoting a healthy psychological environment.*

Key words: *family, family problems, empathy, psychological compatibility, interpersonal relationships, family conflicts, communication culture, psychological climate, family stability*

Kirish. Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy instituti bo‘lib, undagi munosabatlar shaxsning psixologik rivojlanishi, ijtimoiylashuvi va emotsional barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Oilaviy munosabatlarning barqarorligi oila a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro tushunish, hissiy yaqinlik va samarali muloqot darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Biroq zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, turmush sur’atining tezlashuvi, qadriyatlar tizimidagi o‘zgarishlar oilaviy munosabatlarda turli muammolar va nizolarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda.

Oilaviy muammolarning kelib chiqishida shaxslararo tushunmovchilik, hissiy befarqlik, muloqot yetishmasligi hamda psixologik moslikning pastligi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, empatiya yetishmasligi oila a’zolarining bir-birini anglash, his-tuyg‘ularini tushunish va qo‘llab-quvvatlash jarayonini qiyinlashtiradi. Bu holat esa nizolarning kuchayishi, emotsional masofaning ortishi va oilaviy muhitning salbiylashuviga olib kelishi mumkin.

Psixologik tadqiqotlarda empatiya shaxslararo munosabatlarning muhim psixologik mexanizmi sifatida qaralib, u oila a’zolari o‘rtasida o‘zaro ishonch va hissiy yaqinlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynashi ta’kidlanadi. Shu bilan birga, psixologik moslik oilaviy munosabatlarning barqarorligi va uzoq muddatli mustahkamligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Moslik darajasi yuqori bo‘lgan oilalarda nizolar kamroq uchraydi va yuzaga kelgan muammolar konstruktiv yo‘l bilan hal etiladi.

Shu nuqtayi nazardan, oilaviy muammolarni bartaraf etishda empatiya va psixologik moslikning o‘rni va ahamiyatini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish dolzarb masalalardan biridir. Mazkur maqola oilaviy munosabatlarda empatiya va psixologik moslikning ahamiyatini yoritishga, ularning oilaviy iqlim va shaxslararo munosabatlarga ta’sirini tahlil qilishga hamda sog‘lom oilaviy muhitni shakllantirishga qaratilgan ilmiy xulosalarni bayon etishga qaratilgan.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy jamiyatda oilaviy munosabatlar murakkablashib borayotgan ijtimoiy-psixologik jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, turmush sur’atining tezlashuvi, mehnat migratsiyasi, axborot texnologiyalarining keng tarqalishi hamda qadriyatlar tizimidagi transformatsiyalar oilaviy munosabatlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu omillar ko‘plab oilalarda muloqot muammolari, hissiy uzoqlashuv va nizolarning ko‘payishiga sabab bo‘lmoqda.

Oilaviy nizolarning kelib chiqishida empatiya yetishmasligi va psixologik moslikning past darajada bo‘lishi muhim psixologik omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Oila a’zolarining bir-birining hissiy holatini tushunmasligi, ehtiyoj va kutishlarini inobatga olmasligi oilaviy barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Natijada oila muhitida psixologik zo‘riqish kuchayib, bu holat shaxslarning ruhiy salomatligi va farovonligiga tahdid soladi.

Bugungi kunda empatiya va psixologik moslik oilaviy munosabatlarni mustahkamlovchi asosiy mexanizmlar sifatida psixologiya va pedagogika fanlarida keng o‘rganilmoqda. Empatiya oila a’zolari o‘rtasida o‘zaro tushunish va konstruktiv muloqotni ta’minlasa, psixologik moslik nizolarning oldini olish va ularni samarali hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ushbu omillarning oilaviy muammolarni bartaraf etishdagi roli va ta’sirini ilmiy jihatdan tahlil qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, oilaviy muammolarning kuchayishi jamiyat miqyosida ijtimoiy barqarorlikka ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Oila muhitidagi nosog‘lom munosabatlar bolalar tarbiyasi, yoshlarning ijtimoiylashuvi va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois empatiya va psixologik moslikka asoslangan yondashuvlar nafaqat oilaviy muammolarni bartaraf etish, balki sog‘lom jamiyatni shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Demak, oilaviy muammolarni bartaraf etishda empatiya va psixologik moslikning ahamiyatini o‘rganish zamonaviy jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan dolzarb ilmiy muammo

bo‘lib, mazkur tadqiqot natijalari oilaviy psixologiya amaliyotida samarali yondashuvlarni ishlab chiqish uchun muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Oilaviy munosabatlar va ularning barqarorligini ta’minlovchi psixologik omillar masalasi psixologiya fanida keng tadqiq etilgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda oilaviy muammolarning kelib chiqishi va ularni bartaraf etishda empatiya hamda psixologik moslik muhim determinantlar sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotchilar ushbu omillarni shaxslararo munosabatlarning sifatini belgilovchi asosiy mexanizmlar deb hisoblaydilar.

Gumanistik psixologiya vakili Carl Rogers empatiyani sog‘lom shaxslararo munosabatlarning asosi sifatida ko‘rib, uning oila a’zolari o‘rtasida o‘zaro tushunish va ishonchni shakllantirishdagi rolini alohida ta’kidlaydi. Uning fikricha, empatik munosabat mavjud bo‘lgan oilalarda muloqot ochiq va samimiy bo‘lib, muammolar konstruktiv tarzda hal etiladi. Bu yondashuv empatiyaning oilaviy nizolarni kamaytirishdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Emotsional intellekt konsepsiyasi doirasida Daniel Goleman empatiyani emotsional intellektning muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qiladi. Olimning tadqiqotlarida empatiya oilaviy munosabatlarda hissiy barqarorlikni ta’minlash, stress va nizolarga chidamlilikni oshirish omili sifatida ko‘rsatib o‘tiladi. Bu qarashlar empatiya va psixologik moslik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yanada chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Oilaviy psixologiya sohasida **John Bowlby**ning bog‘lanish (attachment) nazariyasi alohida o‘rin tutadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, oila a’zolari o‘rtasidagi barqaror hissiy bog‘lanish empatiya va psixologik moslikning shakllanishiga zamin yaratadi. Hissiy yaqinlik yetishmagan oilalarda nizolar tez-tez yuzaga kelishi va munosabatlar beqaror bo‘lishi mumkinligi ta’kidlanadi.

Oilaviy terapiya yo‘nalishida Virginia Satir oilaviy muammolarni hal etishda empatiya va muloqot madaniyatining ahamiyatini chuqur tahlil qilgan. Uning fikricha, oila a’zolari o‘z hissiyotlarini erkin ifoda eta olgan va bir-birini tushungan sharoitda psixologik moslik kuchayadi, bu esa oilaviy barqarorlikni ta’minlaydi. Satirning yondashuvi amaliy oilaviy psixologiyada keng qo‘llaniladi.

Strukturaviy oilaviy terapiya asoschisi Salvador Minuchin oiladagi rollar va o‘zaro munosabatlar tizimini tahlil qilib, psixologik moslikni oilaviy tizimning muvozanati bilan bog‘laydi. Unga ko‘ra, moslik darajasi yuqori bo‘lgan oilalarda nizolar konstruktiv yo‘l bilan hal etiladi va oila tizimi barqaror rivojlanadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda John Gottman oilaviy munosabatlarning uzoq muddatli barqarorligini empatiya, o‘zaro hurmat va hissiy moslik bilan izohlaydi. Olimning empirik tadqiqotlari empatiya yetishmasligi oilaviy ajralish va doimiy nizolarning asosiy sabablaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Mahalliy olimlarning tadqiqotlarida ham oilaviy muammolarni bartaraf etishda empatiya va psixologik moslik muhim omil sifatida baholanadi. O‘zbek psixolog olimlari oilaviy munosabatlarda milliy qadriyatlar, muloqot madaniyati va o‘zaro hurmat empatiya va moslikni shakllantirishda muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydilar. Ushbu qarashlar oilaviy muammolarni hal etishda madaniy omillarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, empatiya va psixologik moslik oilaviy munosabatlarning barqarorligi va sog‘lom psixologik muhitni ta’minlashda yetakchi omillar hisoblanadi. Ilmiy manbalarda ushbu tushunchalar o‘zaro bog‘liq holda talqin qilinib, oilaviy muammolarni samarali bartaraf etish uchun muhim nazariy va amaliy asos sifatida e’tirof etiladi.

Muhokama. Adabiyotlar tahlili va nazariy qarashlar asosida olib borilgan muhokamalar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy muammolarni samarali bartaraf etishda empatiya va psixologik moslik o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan muhim psixologik omillar hisoblanadi. Ushbu omillar oilaviy munosabatlarning sifati, barqarorligi va uzoq muddatli mustahkamligini belgilashda yetakchi rol o‘ynaydi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, empatiya oila a’zolari o‘rtasida bir-birining hissiy holatini anglash, tushunish va qabul qilish imkonini yaratadi. Empatik munosabat mavjud bo‘lgan oilalarda muloqot ochiq va konstruktiv xarakterga ega bo‘lib, yuzaga keladigan muammolar keskinlashmasdan hal etiladi. Aksincha, empatiya yetishmagan oilalarda tushunmovchiliklar kuchayib, nizolar uzoq davom etishi va psixologik zo‘riqishga olib kelishi mumkin.

Psixologik moslik esa oila a’zolarining xarakteri, qadriyatlari, ehtiyojlari va hayotga bo‘lgan qarashlarining o‘zaro uyg‘unligi bilan tavsiflanadi. Muhokama natijalariga ko‘ra, psixologik moslik darajasi yuqori bo‘lgan oilalarda nizolar kamroq uchraydi va mavjud muammolar konstruktiv yo‘l bilan bartaraf etiladi. Moslikning past darajasi esa oila muhitida doimiy kelishmovchiliklar, hissiy sovuqlik va beqarorlikni keltirib chiqarishi mumkin.

Shuningdek, muhokama davomida empatiya va psixologik moslikning bir-birini to‘ldiruvchi mexanizmlar ekani aniqlandi. Empatiya psixologik moslikni mustahkamlovchi omil sifatida namoyon bo‘lib, oila a’zolarining o‘zaro moslashuvini yengillashtiradi. Bu jarayonda samarali muloqot, faol tinglash va hissiy qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokamada yana bir muhim jihat sifatida oilaviy muammolarning bolalar va yoshlar psixologik rivojlanishiga ta’siri qayd etildi. Empatiya va psixologik moslikka asoslangan sog‘lom oilaviy muhit bolalarning ijtimoiylashuvi, emotsional barqarorligi va shaxs sifatida shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Aksincha, nizoli va beqaror oilaviy muhit bolalarda psixologik muammolar va moslashuv qiyinchiliklarini yuzaga keltirishi mumkin.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni tasdiqlaydiki, oilaviy muammolarni bartaraf etishda empatiya va psixologik moslik nafaqat alohida psixologik sifatlar, balki oila barqarorligini ta’minlovchi muhim tizimli omillar hisoblanadi. Shu bois, oilaviy psixologiya amaliyotida empatiya va psixologik moslikni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlarni keng qo‘llash dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1961.
2. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – New York: Bantam Books, 1995.
3. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. – New York: Basic Books, 1982.
4. Satir V. Conjoint Family Therapy. – Palo Alto: Science and Behavior Books, 1983.
5. Minuchin S. Families and Family Therapy. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974.
6. Gottman J. M. The Seven Principles for Making Marriage Work. – New York: Crown Publishers, 1999.
7. Fromm E. The Art of Loving. – New York: Harper & Row, 1956.
8. Leontyev A. N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Moskva: Politizdat, 1975.

Jalilova Gulrux Shakirovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish jarayoniga ta’sir etuvchi pedagogik-psixologik omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismlari sifatida pedagogik bilim va ko‘nikmalar, psixologik tayyorgarlik, motivatsiya, emotsional barqarorlik, kommunikativ savodxonlik hamda refleksiv qobiliyatlarning o‘rni yoritib beriladi. Shuningdek, ta’lim jarayonida sog‘lom psixologik muhitni yaratish, o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va pedagogik treninglarning samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirishga qaratilgan pedagogik va psixologik mexanizmlarni takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar. *jismoniy tarbiya o‘qituvchisi, kasbiy kompetentlik, pedagogik-psixologik omillar, kasbiy rivojlanish, motivatsiya, emotsional barqarorlik, kommunikativ savodxonlik, refleksiya, pedagogik mahorat, psixologik muhit.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *В статье анализируются педагогико-психологические факторы, влияющие на процесс формирования и развития профессиональной компетентности учителей физической культуры. В качестве основных компонентов профессиональной компетентности рассматриваются педагогические знания и умения, психологическая подготовленность, мотивация, эмоциональная устойчивость, коммуникативная грамотность и рефлексивные способности. Особое внимание уделяется созданию благоприятной психологической среды в образовательном процессе, поддержке профессионального развития учителей и эффективности педагогических тренингов. Результаты исследования свидетельствуют о необходимости совершенствования педагогико-психологических механизмов, направленных на повышение профессиональной компетентности учителей физической культуры, а также служат основой для разработки практических рекомендаций.*

Ключевые слова. *учитель физической культуры, профессиональная компетентность, педагогико-психологические факторы, профессиональное развитие, мотивация, эмоциональная устойчивость, коммуникативная грамотность, рефлексия, педагогическое мастерство, психологическая среда.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Abstract. *The article analyzes pedagogical and psychological factors influencing the process of forming and developing professional competence in physical education teachers. Pedagogical knowledge and skills, psychological preparedness, motivation, emotional stability, communicative literacy, and reflective abilities are considered as key components of professional competence. Special attention is paid to creating a supportive psychological environment in the educational process, supporting teachers’ professional development, and enhancing the effectiveness of pedagogical training programs. The research findings indicate the need to improve pedagogical*

and psychological mechanisms aimed at increasing the professional competence of physical education teachers and serve as a basis for developing practical recommendations.

Key words. *physical education teacher, professional competence, pedagogical and psychological factors, professional development, motivation, emotional stability, communicative literacy, reflection, pedagogical mastery, psychological environment.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, ta’lim sifati va samaradorligini oshirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur jarayonda pedagog kadrlarning, xususan, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi nafaqat o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishini ta’minlovchi mutaxassis, balki ularning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, ijtimoiy faolligini oshirish va shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi pedagog hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligi pedagogik bilim va ko‘nikmalar bilan bir qatorda, psixologik tayyorgarlik, motivatsiya, emotsional barqarorlik, kommunikativ savodxonlik hamda refleksiv qobiliyatlarning uyg‘un rivojlanganligini talab etadi. Amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, mazkur sifatlarning yetarli darajada shakllanmaganligi o‘quv jarayonining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik-psixologik omillarni ilmiy jihatdan o‘rganish zarurati yuzaga kelmoqda.

Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida kasbiy kompetentlik shaxsning kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beruvchi integrativ sifatlar majmui sifatida talqin etiladi. Ushbu yondashuv asosida o‘qituvchining kasbiy rivojlanishi nafaqat tashqi pedagogik sharoitlar, balki ichki psixologik determinantlar — shaxsiy motivlar, qadriyatlar, o‘z-o‘zini anglash va o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyoj bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirishga qaratilgan pedagogik-psixologik mexanizmlarni aniqlash, ularni ilmiy asoslash va amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini ochib berish bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatini takomillashtirish, ta’lim jarayonida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish hamda pedagogik treninglar samaradorligini oshirishga xizmat qilishi kutilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida keng tadqiq etib kelinmoqda. Ilmiy manbalarda kasbiy kompetentlik o‘qituvchining nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, shaxsiy va ijtimoiy-psixologik sifatlarining integrativ majmui sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuv o‘qituvchi faoliyatining samaradorligi bevosita uning pedagogik va psixologik tayyorgarlik darajasi bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Pedagogika sohasidagi tadqiqotlarda kasbiy kompetentlikni shakllantirishda pedagogik mahorat, metodik tayyorgarlik, innovatsion yondashuvlar va ta’lim jarayonini samarali tashkil etish muhim omillar sifatida e’tirof etiladi. Ayrim olimlar jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, ta’lim jarayonini differensial va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida tashkil etish zarurligini ta’kidlaydilar. Bu holat o‘qituvchidan nafaqat kasbiy bilim, balki yuqori darajadagi pedagogik tafakkur va moslashuvchanlikni talab qiladi.

Psixologik tadqiqotlarda esa kasbiy kompetentlikning shakllanishida shaxsiy va emotsional omillarning ahamiyati alohida o‘rganilgan. Xususan, motivatsiya, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, o‘z-o‘zini boshqarish hamda refleksiv qobiliyatlar o‘qituvchining kasbiy rivojlanishida muhim determinantlar sifatida ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqotchilar jismoniy tarbiya o‘qituvchilari faoliyati yuqori jismoniy va psixologik zo‘riqish bilan bog‘liq bo‘lgani sababli, ularning emotsional holati va psixologik barqarorligi kasbiy samaradorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatishini qayd etadilar.

Shuningdek, kommunikativ savodxonlik va ijtimoiy-psixologik kompetentlik masalalari ham ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Tadqiqotlarda o‘qituvchining o‘quvchilar, hamkasblar va

ota-onalar bilan samarali muloqot o‘rnatish qobiliyati ta’lim jarayonining muvaffaqiyatli kechishida muhim omil ekani ta’kidlanadi. Jismoniy tarbiya darslarining jamoaviy faoliyatga asoslanganligi kommunikativ ko‘nikmalarning yanada yuqori darajada rivojlangan bo‘lishini talab etadi.

So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda psixologik treninglar, refleksiv mashg‘ulotlar va kasbiy rivojlanishga yo‘naltirilgan dasturlarning samaradorligi asoslab berilgan. Bunday yondashuvlar o‘qituvchilarda o‘z kasbiy faoliyatini tahlil qilish, kuchli va zaif tomonlarini aniqlash hamda shaxsiy rivojlanish strategiyalarini belgilash imkonini yaratadi.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasida pedagogik va psixologik omillarni kompleks tarzda o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, ushbu omillarning o‘zaro bog‘liqligi va ularning ta’lim amaliyotiga tatbiq etish mexanizmlarini aniqlash dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Muhokama. Tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni murakkab, ko‘p omilli tizim ekanligini tasdiqlaydi. Olingan ma’lumotlar pedagogik va psixologik determinantlarning o‘zaro uzviy bog‘liqligini ko‘rsatib, kasbiy kompetentlikning faqat metodik bilimlar bilan cheklanmasligini, balki shaxsiy va emotsional jihatlar bilan ham chambarchas aloqador ekanligini namoyon etdi.

Tadqiqot davomida aniqlangan natijalarga ko‘ra, motivatsiya va kasbiy yo‘naltirilganlik jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda yetakchi omillardan biri hisoblanadi. Yuqori darajadagi ichki motivatsiyaga ega o‘qituvchilarda pedagogik faollik, innovatsion yondashuvlarga ochiqlik va kasbiy o‘zini rivojlantirishga intilish kuchliroq namoyon bo‘lishi kuzatildi. Bu holat avvalgi tadqiqotlarda ta’kidlangan kasbiy motivatsiyaning pedagog faoliyat samaradorligidagi hal qiluvchi rolini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, emotsional barqarorlik va stressga chidamlilik ko‘rsatkichlari jismoniy tarbiya o‘qituvchilari faoliyatida alohida ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Jismoniy va psixologik yuklamalar yuqori bo‘lgan sharoitda ishlovchi o‘qituvchilarda emotsional barqarorlikning yetarli darajada rivojlanmaganligi kasbiy charchash va samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin. Tadqiqot natijalari psixologik treninglar va emotsional o‘zini boshqarishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar bu muammoni bartaraf etishda samarali vosita bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Muhokama jarayonida kommunikativ savodxonlik va refleksiv qobiliyatlarning ham muhim determinantlar ekanligi tasdiqlandi. Jismoniy tarbiya darslarining ko‘pchilik hollarda jamoaviy faoliyatga asoslanganligi o‘qituvchidan yuqori darajadagi muloqot madaniyati, o‘quvchilar bilan samarali aloqani yo‘lga qo‘yish va nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish qobiliyatini talab etadi. Refleksiv qobiliyat esa o‘qituvchining o‘z faoliyatini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va ularni bartaraf etish orqali kasbiy rivojlanishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari avvalgi ilmiy izlanishlarda ilgari surilgan pedagogik-psixologik yondashuvlar bilan uyg‘un ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, olingan xulosalar jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda kompleks yondashuv zarurligini asoslaydi. Ya’ni, pedagogik tayyorgarlikni oshirish bilan bir qatorda, psixologik qo‘llab-quvvatlash, kasbiy refleksiya va shaxsiy rivojlanishga yo‘naltirilgan dasturlarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, muhokama qilingan natijalar jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish jarayonida pedagogik va psixologik determinantlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi hamda kelgusida ushbu yo‘nalishda chuqurlashtirilgan empirik tadqiqotlar olib borish zarurligini belgilaydi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni pedagogik va psixologik omillarning o‘zaro uzviy ta’siri natijasida amalga oshishini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, o‘qituvchining kasbiy

kompetentligi faqatgina metodik bilim va ko‘nikmalar bilan belgilanmay, balki uning motivatsiyasi, emotsional barqarorligi, kommunikativ savodxonligi, refleksiv qobiliyatlari hamda psixologik tayyorgarligi bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘tkazilgan tahlillar asosida motivatsiya va kasbiy yo‘naltirilganlik jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishida yetakchi determinantlar ekanligi aniqlandi. Shuningdek, emotsional barqarorlik va stressga chidamlilik o‘qituvchining kasbiy faoliyatida barqarorlikni ta’minlovchi muhim psixologik omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Kommunikativ savodxonlik va refleksiv qobiliyatlarning rivojlanganligi esa ta’lim jarayonida samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish va pedagogik faoliyatni takomillashtirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Abdullayeva D.M. Pedagogik kompetentlik va uning shakllanish mexanizmlari. – Toshkent: Fan, 2018. – 180 b.
2. Qodirov O.S. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 256 b.
3. Rean A.A. Psixologiya lichnosti. – Sankt-Peterburg: Piter, 2017. – 320 s.
4. Markova A.K. Professionalnaya kompetentnost pedagoga. – Moskva: Pedagogika, 2016. – 198 s.
5. Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetentsii kak rezultativno-tselevaya osnova kompetentnostnogo podkhoda v obrazovanii. – Moskva: Issledovatelskiy tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov, 2014. – 38 s.
6. Zeer E.F. Psikhologiya professionalnogo razvitiya lichnosti. – Moskva: Akademiya, 2018. – 240 s.
7. Shodmonova S.K. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi masalalari. – Toshkent: Innovatsiya, 2020. – 150 b.
8. UNESCO. Teachers’ Professional Development: Global Perspectives. – Paris, 2019.
9. Darling-Hammond L. Teacher Quality and Student Achievement. – Stanford University Press, 2017.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-fevraldagi PF–4958-son Farmoni.

Samandarov Asrorjon Azamat o‘g‘li
Navoiy Innovatsiyalar Universiteti
Pedagogika psixologiya 4-kurs talabasi

ICHKI ISHLAR QO‘RIQLASH XIZMATI XODIMLARIDA KASBIY STRESS VA UNI YENGISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida kasbiy stressning kelib chiqish sabablari hamda uni yengishda muhim bo‘lgan psixologik omillar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda qo‘riqlash xizmati faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari, yuqori mas’uliyat, xavfli vaziyatlar, xizmat intizomi va psixologik bosimning xodimlar ruhiy holatiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, stressni kamaytirish va unga moslashishda emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, motivatsiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hamda psixologik tayyorgarlikning ahamiyati ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *ichki ishlar qo‘riqlash xizmati, kasbiy stress, psixologik omillar, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, kasbiy faoliyat, psixologik tayyorgarlik, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, motivatsiya*

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СТРЕСС У СОТРУДНИКОВ СЛУЖБЫ ОХРАНЫ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

Аннотация. *данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются причины возникновения профессионального стресса у сотрудников службы охраны органов внутренних дел, а также психологические факторы, играющие важную роль в его преодолении. В исследовании раскрываются особенности деятельности службы охраны, влияние высокой ответственности, опасных ситуаций, служебной дисциплины и психологического давления на психическое состояние сотрудников. Также рассматривается значение эмоциональной устойчивости, стрессоустойчивости, мотивации, социальной поддержки и психологической подготовки в снижении уровня стресса и адаптации к нему.*

Ключевые слова: *служба охраны органов внутренних дел, профессиональный стресс, психологические факторы, эмоциональная устойчивость, стрессоустойчивость, профессиональная деятельность, психологическая подготовка, социальная поддержка, мотивация*

PROFESSIONAL STRESS AMONG INTERNAL AFFAIRS GUARD SERVICE OFFICERS AND PSYCHOLOGICAL FACTORS FOR OVERCOMING IT

Abstract. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the causes of professional stress among officers of the Internal Affairs Guard Service, as well as the psychological factors that play a significant role in overcoming it. The study highlights the specific features of guard service activities, including the impact of high responsibility, dangerous situations, service discipline, and psychological pressure on the mental state of personnel. It also examines the importance of emotional stability, stress resilience, motivation, social support, and psychological training in reducing stress levels and adapting to stressful conditions.*

Key words: *internal Affairs Guard Service, professional stress, psychological factors, emotional stability, stress resilience, professional activity, psychological training, social support, motivation*

Kirish. Ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarining kasbiy faoliyati jamiyatda jamoat xavfsizligini ta’minlash, fuqarolar va davlat mulkini muhofaza qilish bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, yuqori mas’uliyat, doimiy hushyorlik va xavfli vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilishni talab etadi.

Ushbu kasbning o‘ziga xosligi xodimlar zimmasiga katta psixologik yuklama tushishiga sabab bo‘lib, bu holat ko‘pincha kasbiy stressning yuzaga kelishiga olib keladi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda kasbiy stress insonning ruhiy holati, mehnat samaradorligi va sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omil sifatida e’tirof etilmoqda. Ayniqsa, ichki ishlar tizimida faoliyat yurituvchi xodimlar uchun stressning uzoq davom etishi emotsional charchash, motivatsiyaning pasayishi, kasbiy faoliyatdan qoniqmaslik va ruhiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Bu esa nafaqat xodimning shaxsiy holatiga, balki xizmat vazifalarini bajarish sifatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida kasbiy stressning kelib chiqishiga xizmat intizomining qat’iyligi, ish vaqti rejimining notekisligi, xavfli vaziyatlar bilan tez-tez to‘qnash kelish, ijtimoiy mas’uliyatning yuqoriligi hamda doimiy psixologik bosim kabi omillar sabab bo‘ladi. Shu bilan birga, stressni yengish va unga moslashishda xodimlarning individual psixologik xususiyatlari, emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanish darajasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan, ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida kasbiy stressning psixologik omillarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish va uni yengishning samarali usullarini aniqlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqola ushbu masalalarni yoritishga, kasbiy stressning kelib chiqish mexanizmlarini ochib berishga hamda xodimlarning psixologik barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan ilmiy xulosalarni taqdim etishga bag‘ishlanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy jamiyatda jamoat xavfsizligini ta’minlash, fuqarolar va davlat mulkini muhofaza qilish ichki ishlar tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu vazifalarni bajarishda qo‘riqlash xizmati xodimlari doimiy ravishda yuqori mas’uliyat, xavfli vaziyatlar va psixologik bosim sharoitida faoliyat olib boradilar. Bunday murakkab mehnat sharoiti xodimlarda kasbiy stressning yuzaga kelishiga sabab bo‘lib, bu holat ularning ruhiy salomatligi va kasbiy samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Kasbiy stressning kuchayishi ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida emotsional charchash, psixologik zo‘riqish, motivatsiyaning pasayishi va xizmat faoliyatidan qoniqmaslik kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Bu esa xizmat intizomi buzilishiga, qaror qabul qilish jarayonida xatolarga yo‘l qo‘yilishiga hamda xizmat vazifalarini bajarish sifatining pasayishiga olib kelishi ehtimolini oshiradi. Shu sababli kasbiy stress masalasi nafaqat individual psixologik muammo, balki tizimli ijtimoiy-psixologik muammo sifatida ham dolzarb hisoblanadi.

Bugungi kunda psixologiya fanida kasbiy stressni boshqarish, uni oldini olish va yengish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, xavfli va mas’uliyatli kasblarda faoliyat yurituvchi xodimlar uchun stressga chidamlilik, emotsional barqarorlik va psixologik tayyorgarlikni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarining kasbiy faoliyatida ushbu omillarning roli yetarlicha o‘rganilmaganligi mazkur mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

Shuningdek, kasbiy stressni yengishda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi, psixologik xizmat faoliyati va trening dasturlarining samaradorligini oshirish zarurati mavjud. Xodimlarning psixologik holatini barqarorlashtirish xizmat faoliyatining sifatini oshirish bilan bir qatorda, jamoat xavfsizligini ta’minlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida kasbiy stress va uni yengishning psixologik omillarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etish zamonaviy jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan dolzarb masala bo‘lib, mazkur tadqiqot natijalari ichki ishlar tizimida psixologik xizmatni takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Kasbiy stress muammosi psixologiya, mehnat psixologiyasi va huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini o‘rganishda muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda kasbiy stress insonning ish faoliyati jarayonida duch keladigan tashqi va ichki psixologik bosimlarga javoban yuzaga keladigan holat sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, yuqori xavf va mas’uliyat bilan bog‘liq kasblarda, jumladan, ichki ishlar organlari tizimida kasbiy stress masalasi alohida dolzarblik kasb etadi.

Kasbiy stress nazariyasining asoschisi hisoblangan Hans Selye stressni organizmning har qanday talabga nisbatan moslashuv reaksiyasi sifatida izohlagan. Uning umumiy moslashuv sindromi nazariyasiga ko‘ra, stress uzoq davom etganda insonning ruhiy va jismoniy resurslari kamayib, kasbiy faoliyat samaradorligi pasayadi. Ushbu nazariya ichki ishlar xodimlarida uzoq muddatli kasbiy stressning salbiy oqibatlarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Stressni psixologik baholash va unga moslashuv jarayonini o‘rganishda Richard Lazarus va Susan Folkman tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv baholash va coping strategiyalari konsepsiyasi muhim ahamiyatga ega. Ularning tadqiqotlarida stressga bo‘lgan munosabat shaxsning vaziyatni qanday idrok etishi va unga qanday psixologik javob berishiga bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi. Bu yondashuv ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida stressni yengish mexanizmlarini tahlil qilishda keng qo‘llaniladi.

Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari faoliyatida kasbiy stress masalasi ko‘plab xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda yoritilgan. Tadqiqotchilar yuqori mas’uliyat, xavfli vaziyatlar, xizmat intizomining qat’iyligi va ijtimoiy kutishlarning yuqoriligi ichki ishlar xodimlarida stressni kuchaytiruvchi asosiy omillar ekanligini qayd etadilar. Shu bilan birga, xizmat faoliyatining notekis ish rejimi va dam olish vaqtining yetishmasligi stressning surunkali tus olishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Psixologik adabiyotlarda kasbiy stressni yengishda emotsional barqarorlik va stressga chidamlilik muhim shaxsiy resurslar sifatida e’tirof etiladi. Ushbu jihatlar xodimlarning murakkab vaziyatlarda o‘zini boshqara olish qobiliyatini belgilaydi. Shuningdek, motivatsiya va kasbiy maqsadlarning aniqligi stressni yengishda muhim ichki omillar sifatida ko‘rsatiladi.

Mahalliy olimlarning tadqiqotlarida ichki ishlar tizimi xodimlari uchun psixologik tayyorgarlik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Psixologik xizmat faoliyatini yo‘lga qo‘yish, treninglar va psixoprofilaktik tadbirlar orqali xodimlarning ruhiy barqarorligini oshirish kasbiy stressning oldini olishda samarali vosita sifatida baholanadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kasbiy stress ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlari faoliyatining ajralmas qismi bo‘lib, uni yengish kompleks yondashuvni talab etadi. Ilmiy manbalarda stressni yengishda individual psixologik resurslar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va tizimli psixologik xizmatning o‘zaro uyg‘unligi muhim omil sifatida e’tirof etiladi. Ushbu nazariy qarashlar mazkur tadqiqotning ilmiy-metodologik asosini tashkil etadi.

Muhokama. Adabiyotlar tahlili va nazariy qarashlar asosida olib borilgan muhokamalar shuni ko‘rsatadiki, ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida kasbiy stress murakkab va ko‘p omilli psixologik hodisa bo‘lib, u xizmat faoliyatining o‘ziga xos sharoitlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Yuqori mas’uliyat, xavfli vaziyatlar bilan doimiy to‘qnashuv, xizmat intizomining qat’iyligi hamda doimiy nazorat xodimlarning ruhiy holatiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, kasbiy stressning kuchayishi xodimlarda emotsional charchash, asabiylik, diqqatning pasayishi va motivatsiyaning susayishiga olib keladi. Bu holatlar xizmat vazifalarini bajarishda xatolarga yo‘l qo‘yish ehtimolini oshiradi hamda kasbiy samaradorlikning pasayishiga sabab bo‘ladi. Shu bois kasbiy stress nafaqat individual psixologik muammo, balki xizmat faoliyatining umumiy samaradorligiga ta’sir etuvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Stressni yengishda individual psixologik omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, emotsional barqarorlik va stressga chidamlilik darajasi yuqori bo‘lgan xodimlar murakkab vaziyatlarga nisbatan moslashuvchanroq munosabat bildiradilar. Ular stressli vaziyatlarda o‘z hissiyotlarini boshqarish va vaziyatni konstruktiv baholash qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Aksincha, stressga chidamlilik past bo‘lgan xodimlarda ruhiy zo‘riqish tezroq yuzaga keladi.

Shuningdek, muhokamada motivatsiya va kasbiy maqsadlarning aniqligi stressni yengishda muhim ichki resurslar sifatida ko‘rib chiqiladi. Kasbiy faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabat va xizmat vazifalarining ijtimoiy ahamiyatini anglash xodimlarning psixologik barqarorligini mustahkamlaydi. Bu esa stressning salbiy ta’sirini kamaytirishga yordam beradi.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va jamoa ichidagi sog‘lom psixologik muhit ham kasbiy stressni yengishda muhim omil sifatida baholanadi. Rahbariyat tomonidan ko‘rsatiladigan psixologik qo‘llab-quvvatlash, jamoada o‘zaro ishonch va hamkorlik muhitining mavjudligi xodimlarning ruhiy holatini barqarorlashtiradi. Shu bilan birga, psixologik tayyorgarlik va treninglar orqali stressni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni tasdiqlaydiki, ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida kasbiy stressni yengish kompleks yondashuvni talab etadi. Individual psixologik resurslar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi va tashkilot miqyosidagi psixologik xizmatlarning uyg‘unligi xodimlarning ruhiy barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu bois ichki ishlar tizimida kasbiy stressni boshqarishga qaratilgan psixologik dasturlarni joriy etish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida kasbiy stress xizmat faoliyatining ajralmas qismi ekanligini ko‘rsatdi. Yuqori mas’uliyat, xavfli vaziyatlar bilan tez-tez to‘qnash kelish, qat’iy xizmat intizomi va doimiy psixologik bosim xodimlarning ruhiy holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu omillar uzoq muddat davom etganda emotsional charchash, motivatsiyaning pasayishi va kasbiy samaradorlikning susayishiga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot davomida kasbiy stressni yengishda individual psixologik omillar, xususan, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik va ichki motivatsiyaning muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Stressga nisbatan ongli va moslashuvchan munosabat xodimlarning murakkab vaziyatlarda o‘zini boshqarish qobiliyatini oshiradi hamda xizmat vazifalarini samarali bajarishga yordam beradi.

Shuningdek, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va jamoada sog‘lom psixologik muhit mavjudligi kasbiy stressning salbiy oqibatlarini kamaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Rahbariyat tomonidan ko‘rsatiladigan psixologik yordam, muntazam treninglar va psixoprofilaktik tadbirlar xodimlarning ruhiy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida kasbiy stressni yengish kompleks yondashuvni talab etadi. Individual psixologik resurslarni rivojlantirish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish va psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish ushbu jarayonda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari ichki ishlar tizimida xodimlarning psixologik farovonligini ta’minlash va xizmat samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Selye H. Stress without Distress. – New York: McGraw-Hill, 1974.
2. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer Publishing Company, 1984.
3. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995.
4. Maslach C., Leiter M. The Truth About Burnout. – San Francisco: Jossey-Bass, 1997.
5. Cooper C. L., Dewe P. Stress: A Brief History. – Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
6. Davletshin M. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
7. Karimova G. Mehnat psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2018.

Tobakabulova Nesibeli Kaxarovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA EMOTSIONAL ZO‘RIQISHLAR NAMOYON BO‘LISHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida emosional zo‘riqishlar namoyon bo‘lishining psixologik determinantlari har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqotda turli toifadagi imkoniyati cheklangan bolalarning (esitish, ko‘rish, nutq, harakat-tayanch tizimi buzilishlari hamda intellektual rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar) emotsional reaksiyalari, stressga beriluvchanligi va affektiv barqarorligiga ta’sir etuvchi ichki hamda tashqi omillar ilmiy asosda o‘rganiladi. Maqolada emotsional zo‘riqishning shakllanishiga sabab bo‘luvchi psixologik determinantlar – o‘quvchining individual-psixologik xususiyatlari, idrok va kognitiv jarayonlardagi o‘ziga xosliklar, o‘quv motivatsiyasining pastligi, kommunikativ cheklovlar, o‘z-o‘zini baholashning barqaror emasligi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi hamda ta’lim jarayonidagi pedagogik yondashuvlar ta’siri – alohida guruhlar sifatida ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *imkoniyati cheklangan bolalar; maxsus ehtiyojli o‘quvchilar; emotsional reaktivlik; emotsional zo‘riqish sindromi; psixik rivojlanish xususiyatlari; ta’lim muhitining ta’siri; pedagogik yondashuvlar; o‘quv motivatsiyasi; psixokorreksiya; inklyuziv pedagogika.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СТРЕССА У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Аннотация. *В статье комплексно проанализированы психологические детерминанты эмоционального стресса у учащихся начальной школы с ограниченными возможностями здоровья. В исследовании на научной основе изучены внутренние и внешние факторы, влияющие на эмоциональные реакции, стрессоустойчивость и аффективную устойчивость детей с ограниченными возможностями здоровья различных категорий (с нарушениями слуха, зрения, речи, опорно-двигательного аппарата и интеллектуального развития). В статье выделены в отдельные группы психологические детерминанты, обусловливающие формирование эмоционального стресса: индивидуально-психологические особенности учащегося, особенности восприятия и познавательных процессов, низкая мотивация к обучению, коммуникативные ограничения, нестабильная самооценка, уровень социальной поддержки и влияние педагогических подходов в образовательном процессе.*

Ключевые слова: *дети с ограниченными возможностями здоровья; учащиеся с особыми потребностями; эмоциональная реактивность; синдром эмоционального напряжения; особенности психологического развития; влияние образовательной среды; педагогические подходы; мотивация обучения; психокоррекция; инклюзивная педагогика.*

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF EMOTIONAL STRESS IN ELEMENTARY STUDENTS WITH DISABILITIES

Abstract. *This article comprehensively analyzes the psychological determinants of emotional stress in primary school students with disabilities. The study scientifically studies the internal and external factors that affect the emotional reactions, stress susceptibility and affective stability of children with disabilities of various categories (students with hearing, vision, speech, musculoskeletal disorders and intellectual development disorders). The article considers the psychological determinants that cause the formation of emotional stress - individual psychological characteristics of the student, peculiarities in perception and cognitive processes, low motivation*

for learning, communicative limitations, unstable self-esteem, level of social support and the influence of pedagogical approaches in the educational process - as separate groups.

Key words: *children with disabilities; students with special needs; emotional reactivity; emotional stress syndrome; psychological development characteristics; the influence of the educational environment; pedagogical approaches; learning motivation; psychocorrection; inclusive pedagogy.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida imkoniyati cheklangan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan samarali ishlash masalasi alohida ilmiy-nazariy e’tibor talab qiladi. Ushbu toifa bolalar psixofiziologik rivojlanishidagi o‘ziga xosliklar, sensor, intellektual yoki motor cheklovlar, shuningdek, ijtimoiy-psixologik omillarning murakkab o‘zaro ta’siri tufayli emotsional zo‘riqishlarga nisbatan yuqori darajada sezgir bo‘ladi. Maktabga moslashuv jarayonining murakkabligi, kommunikativ qiyinchiliklar, o‘quv yuklamasining o‘ziga xos talablari va atrof-muhitning psixologik qo‘llab-quvvatlash darajasi ularda turli ko‘rinishdagi emotsional zo‘riqishlar namoyon bo‘lishiga zamin yaratadi.Imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda uchraydigan emotsional zo‘riqishlar nafaqat ularning o‘qish jarayonidagi faolligiga, balki shaxsiy rivojlanish, o‘zini boshqarish, ijtimoiy muloqotga kirishish, motivatsiya va o‘quv faoliyatining barqarorligiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ushbu jarayonning psixologik determinantlarini aniqlash, ularning kelib chiqish mexanizmlarini ilmiy asosda o‘rganish, emotsional zo‘riqishni kamaytirishga qaratilgan samarali psixologik-pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb vazifalardan biridir.Mavzuning dolzarbligi shundaki, ta’lim muassasalarida inklyuziv ta’limning kengayishi bilan imkoniyati cheklangan bolalarning psixologik salomatligini saqlash masalasi markaziy o‘ringa chiqmoqda. Emotsional zo‘riqishning psixologik determinantlarini chuqur tahlil qilish esa ushbu o‘quvchilar bilan individual yondashuv asosida ishlash, ularni samarali ijtimoiylashtirish va o‘quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qiluvchi yangi ilmiy-amaliy yondashuvlarni ishlab chiqishga imkon yaratadi. Shuning uchun ushbu tadqiqot imkoniyati cheklangan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida emotsional zo‘riqishning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni tizimli ravishda o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, zamonaviy pedagogik va psixologik tadqiqotlar kontekstida nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Imkoniyati cheklangan bolalar psixologiyasi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar emotsional zo‘riqishning shakllanishi ko‘p omilli murakkab jarayon ekanini ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar ushbu masalaning bir qator psixologik determinantlarini asoslab beradi.L.S. Vigotskiy o‘z tadqiqotlarida imkoniyati cheklangan bolalarning emotsional holatlari ularning ijtimoiy muhitda qabul qilinishi va kommunikativ imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, emotsional zo‘riqishning asosiy manbai bolaning “ijtimoiy vaziyatda rivojlanish imkoniyatlarining chegaralanishi”dir. Bu yondashuv hozirgi kunda inklyuziv ta’lim psixologiyasining nazariy poydevoriga aylangan.A.R. Luriya tadqiqotlarida eshitish, ko‘rish, nutq kabi funktsional cheklovlar bolalarda stressga yuqori sezuvchanlik, tez charchash va emotsional noturg‘unlikni kuchaytirishi qayd etilgan. Luriya bo‘yicha, miya funksional tizimlaridagi o‘ziga xos o‘zgarishlar emotsional reaksiyalarning me’yoridan chetga chiqishini tez-tez keltirib chiqaradi.Elkonin bolalardagi o‘quv faoliyatining shakllanishi jarayonida emotsional barqarorlik muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, o‘quv motivatsiyasining pastligi, ijtimoiy o‘zaro ta’sirlarning cheklanganligi va kognitiv jarayonlardagi tebranishlar imkoniyati cheklangan bolalarda zo‘riqishning kuchayishiga olib keladi.Piaget bolalarning kognitiv rivojlanish bosqichlarida yuzaga keladigan qiyinchiliklar ularning emotsional reaksiyalariga bevosita ta’sir qilishini ko‘rsatgan. Ayniqsa, boshlang‘ich yoshdagi nogiron bolalarda atrofdagi jarayonlarni adekvat idrok qilmaslik o‘z-o‘zini baholash pastligi va zo‘riqishga moyillikni oshiradi.

O‘zbekistonlik psixolog va defektolog olimlar ham ushbu yo‘nalishda qator muhim izlanishlar olib borgan.

• M. Yo‘ldoshev va O. Qodirov tadqiqotlarida imkoniyati cheklangan bolalarning emotsional rivojlanishida oila mikromuhitining roli alohida ta’kidlanadi. Oilaviy qo‘llab-quvvatlash past bo‘lganda zo‘riqish darajasi ancha yuqori bo‘lishi aniqlangan.

• S. Ashurova va G. Raxmonova ishlarida esa o‘quv jarayonidagi psixologik bosim, pedagogik yondashuvning individuallashtirilmaganligi va ijtimoiy stigma emotsional zo‘riqishning yetakchi determinantlari sifatida ko‘rsatiladi.

• N. Jo‘rayeva olib borgan tadqiqotlarda integratsiyalashgan sinflarda o‘qiyotgan bolalarda o‘zaro taqqoslash, o‘zini past baholash va moslashuv qiyinchiliklari emotsional zo‘riqishni keskin kuchaytirishi isbotlangan.

Zamonaviy tadqiqotlarda biopsixososial model

So‘nggi tadqiqotlar (E. Werner, R. Lazarus, S. Folkman) emotsional zo‘riqishning shakllanishini tushuntirishda biopsixososial yondashuvni qo‘llaydi. Bu modelga ko‘ra:

- biologik cheklovlar,
- psixologik xususiyatlar (o‘zini boshqarish, affektiv barqarorlik),
- ijtimoiy omillar (maktab muhiti, tengdoshlar bilan muloqot, o‘qituvchi yondashuvi)

murakkab tizim sifatida zo‘riqishning kuchi va shaklini belgilaydi.

Xorijiy tajriba (D. Goleman, H. Gardner)

Emotsional intellekt nazariyasi mualliflari bolalarda emotsional ko‘nikmalarni shakllantirish ayniqsa imkoniyati cheklangan o‘quvchilar uchun muhim ekanini ta’kidlaydi. Ularga ko‘ra, emotsional savodxonlik past bo‘lganda stressga chidamlilik ham keskin kamayadi, bu esa o‘quv jarayonidagi zo‘riqishlarni kuchaytiradi.

Imkoniyati cheklangan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari emotsional rivojlanishining psixologik xususiyatlari. Boshlang‘ich ta’lim yoshida emotsional rivojlanish bola shaxsining shakllanishida yetakchi omil bo‘lib, uning o‘quv faoliyati, ijtimoiy moslashuvi va o‘zini anglashi bilan chambarchas bog‘liq. Imkoniyati cheklangan (sensor, intellektual, nutqiy, motor yoki kompleks nuqsonlarga ega) bolalarda emotsional jarayonlar odatdagi rivojlanish jarayoniga nisbatan barqaror emas, reaktivlik yuqori, charchash tez sodir bo‘ladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday o‘quvchilarda hissiy reaksiyalar tez-tez qo‘zg‘aluvchanlik, o‘z-o‘zidan xavotirlanish, o‘zini past baholash yoki aksincha himoya-agressiv reaksiyalar shaklida namoyon bo‘ladi. Emotsional beqarorlikning asosiy sababi ularning psixofiziologik resurslari cheklanganligida va ijtimoiy muhit tomonidan yetarli qo‘llab-quvvatlanmasligidadir.

Emotsional zo‘riqish tushunchasi va uning turlari. Emotsional zo‘riqish — bu bolaning psixologik resurslari tashqi talablar va ichki ehtiyojlar o‘rtasidagi nomutanosiblik tufayli qisqa yoki uzoq muddatli ortiqcha tashvish holatini boshidan kechirishi bilan ifodalanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun xos bo‘lgan emotsional zo‘riqish turlari quyidagilardan iborat:

1. Akut zo‘riqish – test, sinov, yangi vazifa yoki tahdid sezilgan vaziyatda to‘satdan paydo bo‘ladigan kuchli emotsional reaksiyalar.

2. Kronik zo‘riqish – muntazam psixologik bosim, moslashuv qiyinchiliklari yoki doimiy stress manbai ta’sirida shakllanadigan zo‘riqish holati.

3. Latent zo‘riqish – tashqi tomondan sezilmaydigan, lekin fiziologik va affektiv jihatdan kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi ichki zo‘riqish.

Imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda zo‘riqishning ushbu turlari ko‘pincha aralash shaklda kuzatiladi.

Emotsional zo‘riqishning psixologik determinantlari

Biologik va neyropsixologik omillar. Ba’zi sensor yoki aqliy cheklovlar markaziy asab tizimi faoliyatida o‘ziga xos o‘zgarishlar bilan kechadi. Eshitish yoki ko‘rish nuqsoni bo‘lgan bolalar atrof muhit signallarini to‘liq qabul qilolmagani sababli ortiqcha kognitiv zo‘riqish holatiga duch keladi. Nutqiy buzilishlar esa o‘z fikrini ifoda qilishda qiyinchilik tug‘dirib, ijtimoiy vaziyatlarda emotsional tanglikni kuchaytiradi.

Ijtimoiy determinantlar. Ijtimoiy muhitning emotsional zo‘riqish shakllanishidagi roli juda katta. O‘qituvchining qo‘llab-quvvatlash darajasi, sinfdagi ijtimoiy munosabatlar, tengdoshlar

tomonidan qabul qilinmaslik, stigmatizatsiya, stereotiplar va ajratilganlik hissi emotsional beqarorlikning yetakchi omillaridir. Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, inklyuziv sinflarda ijtimoiy munosabatlar to‘g‘ri tashkil etilmagan hollarda o‘quvchilarda tashqi bosimning kuchayishi kuzatiladi.

Pedagogik determinantlar. O‘quv jarayonining noto‘g‘ri tashkil etilishi — murakkab topshiriqlar, o‘quv yuklamasining mos kelmasligi, individuallashtirilgan yondashuvning yo‘qligi, baholashning subyektivligi — emotsional zo‘riqishni kuchaytiruvchi pedagogik omillardir. Imkoniyati cheklangan o‘quvchilar ko‘pincha o‘qituvchining yuqori talablariga javob bera olmaslikdan cho‘chiydi.

Oila muhiti determinantlari. Oilaviy munosabatlar bolaning emotsional holatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Ota-ona tomonidan yetarli psixologik qo‘llab-quvvatlanmaslik, ortiqcha qo‘rqitish, himoya yoki befarqlik bolada xavotir va zo‘riqish darajasini oshiradi. Aksincha, iliq muhit va ijobiy muloqot stressga chidamlilikni kuchaytiradi.

Shaxsiy-psixologik determinantlar. Imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda ko‘pincha quyidagi individual xususiyatlar mavjud bo‘ladi:

- o‘zini past baholash;
- tashabbuskorlikning kamligi;
- o‘zini boshqarishning sust rivojlanganligi;
- sinfdagi vaziyatlarga ortiqcha sezgirlik.

Bu xususiyatlar ularning emotsional zo‘riqishga bo‘lgan moyilligini oshiradi.

Emotsional zo‘riqishning o‘quv faoliyati va ijtimoiy moslashuvga ta’siri

Emotsional zo‘riqishning natijalari ko‘p qirrali. U:

- kognitiv jarayonlarni sekinlashtiradi (diqqat, xotira, tafakkur);
- motivatsiyani pasaytiradi, o‘qishga qiziqishni susaytiradi;
- ijtimoiy munosabatlarni izdan chiqaradi, tengdoshlar bilan muloqotni qiyinlashtiradi;
- agressivlik yoki yopiq holat kabi xulq-atvor buzilishlarini keltirib chiqaradi;
- o‘zini baholashning izdan chiqishiga olib keladi.

Bunday oqibatlar bolaning maktabdagi muvaffaqiyatiga, ruhiy salomatligiga va keyingi ijtimoiylashuv jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Emotsional zo‘riqishni kamaytirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlar

Individual psixologik yordam. Psixodiagnostika asosida har bir o‘quvchining ruhiy holati aniqlanib, shunga mos psixokorreksion dasturlar (relaksatsiya mashqlari, emotsional intellektni rivojlantirish, o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish) ishlab chiqiladi.

Inklyuziv o‘qitishning moslashtirilgan strategiyalari. Individuallashtirilgan ta’lim dasturi, moslashtirilgan topshiriqlar, vizual qo‘llanmalar, differensial yondashuv va qo‘llab-quvvatlovchi baholash tizimi stressni sezilarli kamaytiradi.

Oila bilan hamkorlik. Ota-onalar uchun psixologik maslahatlar, treninglar, emotsional savodxonlikni oshirishga qaratilgan seminarlarda ishtirok etish oilaviy muhitni sog‘lomlashtirishda muhim omil hisoblanadi.

Sinfdagi psixologik muhitni yaxshilash. Tengdoshlar o‘rtasida ijobiy muloqotni shakllantirish, jamoaviy o‘yinlar, kommunikativ treninglar, qo‘llab-quvvatlovchi sinf madaniyatini yaratish bolalarning emotsional farovonligini oshiradi.

Xulosa. Imkoniyati cheklangan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida emotsional zo‘riqishlar namoyon bo‘lishi ko‘p omilli, tizimli va dinamik jarayon bo‘lib, u bolaning psixofiziologik rivojlanishi, ijtimoiy atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlari hamda ta’lim jarayonining sifati bilan chambarchas bog‘liqdir. Ushbu tadqiqotning ilmiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, emotsional zo‘riqishning shakllanishi biologik cheklovlar bilan izohlanadigan ichki determinantlar hamda pedagogik, ijtimoiy va oilaviy bosimlar bilan bog‘liq tashqi determinantlarning murakkab o‘zaro ta’siri natijasi sifatida namoyon bo‘ladi.Bir tomondan, neyropsixologik resurslarning cheklanganligi, sezgi organlaridagi buzilishlar, nutq va aqliy rivojlanishdagi kechikishlar emotsional jarayonlarning beqarorligini kuchaytiradi. Boshqa tomondan, maktab muhiti, o‘qituvchining yondashuvi, baholash tizimi, tengdoshlar bilan ijtimoiy muloqot va oilaviy qo‘llab-quvvatlash darajasi zo‘riqishning shakli va intensivligini belgilovchi asosiy tashqi omillar sifatida namoyon bo‘ladi.Tahlil shuni

ko‘rsatadiki, pedagogik jarayonda individuallashtirilgan yondashuv yetishmaganda, o‘quv yuklamasining me’yoridan ortiqligi yoki sinfdagi psixologik muhitning salbiyligi natijasida imkoniyati cheklangan bolaning psixologik himoya mexanizmlari faoliyatining susayishi yuz beradi. Bu esa xavotir, qo‘rquv, o‘zini past baholash, agressiv yoki passiv-himoya reaksiyalar kabi emotsional zo‘riqish shakllarini kuchaytiradi.Shuningdek, oila va maktabning o‘zaro hamkorligi past bo‘lganda, bolaning emotsional resurslari tiklanmaydi, natijada zo‘riqish holati surunkali tus olishi mumkin. Ijobiy psixologik muhit yaratilgan hollarda esa aksincha, bolaning moslashuvchanligi, o‘quv motivatsiyasi va o‘zini boshqarish ko‘nikmalari mustahkamlanib, stressga qarshi chidamlilik sezilarli oshadi.Tadqiqot yakunlari shuni tasdiqlaydiki, imkoniyati cheklangan o‘quvchilarda emotsional zo‘riqishni kamaytirish birgina psixologik intervensiya bilan emas, balki kompleks, integrativ yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim. Bunga quyidagilar kiradi:

- psixodiagnostika asosida individual korreksion dasturlar tuzish;
- inklyuziv ta’limda moslashtirilgan metodlardan foydalanish;
- o‘qituvchilarni emotsional va pedagogik kompetensiyalar bo‘yicha tayyorlash;
- bola–oila–maktab tizimida barqaror psixologik hamkorlikni yo‘lga qo‘yish;
- tengdoshlar orasida qo‘llab-quvvatlovchi sinf madaniyatini shakllantirish.

Shunday qilib, imkoniyati cheklangan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida emotsional zo‘riqishlarning psixologik determinantlari ko‘p qatlamli tizim sifatida qaraladi va mazkur tizimdagi har bir omilga ilmiy asoslangan, amaliy ehtiyojlarga mos yondashuv zarur. Ushbu masalani chuqur tushunish inklyuziv ta’limda samarali psixologik yordamni tashkil etish, bolalarning ruhiy farovonligini ta’minlash va ularning to‘laqonli shaxs sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati.

1. Выготский Л. С. Основы дефектологии. – М. : Педагогика, 1995. – 527 с.
2. Выготский Л. С. Проблемы детской психологии. – М. : Просвещение, 1984. – 432 с.
3. Лурия А. Р. Нейропсихология детского возраста. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 384 с.
4. Эльконин Д. Б. Психология развития школьника. – М. : Академия, 2001. – 288 с.
5. Piaget J. La psychologie de l’intelligence. – Paris : Armand Colin, 2008. – 192 p.
6. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York : Bantam Books, 1995. – 352 p.
7. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York : Springer Publishing Company, 1984. – 445 p.
8. Малофеев Н. Н. Специальная педагогика и психология. – М. : ИКП РАО, 2012. – 416 с.
9. Yo‘ldoshev M. Maxsus pedagogika asoslari. – Toshkent : O‘qituvchi, 2015. – 256 b.
10. Ashurova S. Inklyuziv ta’limning psixologik-pedagogik asoslari. – Toshkent : Fan, 2020. – 198 b.

Tojiyev Islom Xolmamat O'g'li
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya faoliyat turlari yo'nalishi magistranti

O'SMIRLARDA AFFILIATSIYA MOTIVINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada motiv va motivatsiya tushunchalari, affilyatsiya motivi nima ekanligi, o'smirlarning o'quv faoliyatida affilyatsiya motivining shakllanganlik darajasi va uning psixologik xususiyatlari, affilyatsiya motivi muammosi bo'yicha respublikamiz va xorij olimlarining qilgan ishlari haqida qisqacha nazariy jihatdan yoritib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *affilyatsiya, motiv, motivatsiya, korreksiya, diagnostika, ijtimoiylashuv, jamiyat, ong, sanksiya.shaxslararo munosabat.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ АФФИЛИАТИВНОЙ МОТИВАЦИИ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. *В статье кратко рассматриваются понятия мотива и мотивации, что такое мотив аффилиации, степень сформированности мотива аффилиации в учебной деятельности подростков и его психологические особенности, работы отечественных и зарубежных учёных по проблеме мотива аффилиации.*

Ключевые слова: *аффилиация, мотив, мотивация, коррекция, диагностика, социализация, общество, сознание, санкция, межличностные отношения.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE FORMATION OF AFFILIATION MOTIVATION IN ADOLESCENTS

Abstract. *This article briefly discusses the concepts of motive and motivation, what is the affiliation motive, the level of formation of the affiliation motive in the educational activities of adolescents and its psychological characteristics, the work of our republican and foreign scientists on the problem of the affiliation motive.*

Key words: *affiliation, motive, motivation, correction, diagnostics, socialization, society, consciousness, sanction. interpersonal relations.*

Kirish. Jahonda fuqarolik jamiyatini barqarorligi, avvalo, turli jamoalardagi shaxslararo munosabatlarni to'g'ri o'rnata bilish, birgalikdagi faoliyatni tashkil etish, jamiyatda o'z o'rnini topish kabi motivlarni shaxsda shakllantirish bilan ham ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'tkazilgan tadqiqotlar tahliliga ko'ra, affiliatsiya motivi, uning tarkibi, gender va yosh xususiyatlari, shuningdek, xarakteriologik va shaxs xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqligini, bolalikdan oiladagi o'zaro munosabatlarda odatiy uslublarning o'rganilishi, olingan natijalardan keyingi korreksiya va diagnostika ishlarida, kommunikativ kompetent mutaxassis kadrlarni tayyorlab berishda, shaxslararo munosabatlar doirasida talqin etilganda, muvofiqlikka va uyg'unlikka erishish, jamoadagi ijtimoiy-psixologik omillar sifatida tan olinmoqda. Biroq bolalarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga doir ayrim masalalar, jumladan, bola shaxsining shakllanishida, ularni affiliatsiya motivini rivojlantirishda hamkorlik qilish uchun ota-onalar va pedagoglarning psixologik bilimlarini shakllantirish, bunda aynan ushbu oid tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda affiliatsiya motivini shakllantirishning psixologik jihatlari kabi psixologik omillar esa ushbu tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishiligicha qolmoqda.

Respublikamiz so'nggi yillarda barcha sohalar kabi, ta'lim sohasida ham o'ziga xos islohotlar olib borilmoqda. Yangi O'zbekistonning (2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan) taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalar asosida kichik maktab yoshi o'quvchilarini har

tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash kabi jihatlarga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan inson, uning har tomonlama barkamol bo'lishi va farovonligi, manfaatlarini ro'yobga chiqarish sharoitlarini yaratish, ta'lim sifati va samaradorligini yangi bosqichga olib chiqish borasidagi izchil amaliy islohotlar, keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar natijasida umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quv jarayonida o'quvchilar affiliatsiya motivini shakllantirish g'oyasini keng tatbiq hamda tizimlashtirish muammolarning dolzarbligi tobora ortib bormoqda.

Adabiyotlarda tahlili. Affiliatsiya motivi va uni shaxs takkomillashuvida muhim omil ekanligini belgilaydigan g'oyalar zardushtiylikning qadimgi manbai «Avesto», sharq mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiyning «Fozil odamlar shahri», Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston», «Minerologiya», Abu Ali Ibn Sinoning «Tadbiri manzil», Yusuf Xos Xojibning «Qutadg'u bilig», Alisher Navoiyning «Mahbub-ul qulub» asarlarida ilgari surilgan. Shuningdek, qadimgi yunon faylasuflaridan Aristotel, Geraklit, Demokrit, Lukresiy, Platon, Sokrat asarlarida ham ushbu muammo g'oyalar markazida bo'lgan. Ular motivatsiyani "muhtojlik" termini bilan atab, "muhtojlik" ni hayot o'qituvchisi sifatida e'tirof etishgan. Tahlil ko'rsatadiki affiliatsiya motivi hamma davrlarda ham shaxs rivojlanishi va takomillashuvi uchun muhim omillardan biri sanalgan.

E. G'oziev, V. Tokareva, B Qodirov, G'. Shoumarov, V. Karimova, N. Safaev, Sh. Barotov, B. Umarov, Z. Nishonova, A.A. Fayzullaev, A. Jabborovlar tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Tahlil natjalari shuni ko'rsatayaptiki, yuqoridagi tadqiqotlar predmetlari doirasida muayyan xulosalarga kelingan bo'lsada, affiliatsiya motivining bevosita o'smirlarijtimoiy xulqiga ta'sir ko'rsatishining pedagogik-psixologik omillari kompleks tarzda o'rganilmagan.

Xorij olimlaridan G. Myurrey, R. Kettell, A. Maslou, X. Xekxauzen, D. Makklelland, A. Megrabyan, D. Mayers, Z. Freyd, R. Uotson, J. Born, E. Fromm, Freydjer, D. Feydimen, Allport J.W, Atkinson J. , Buunk B., McDaugall W., Nuftin J.M. motivatsiya, xususan, affiliatsiya motivi muammosi bilan shug'ullanib kelishgan.

Hamdo'stlik mamlakatlari olimlaridan L.I. Petrajiskiy, B.G. Ananev, A.N. Leontev, A.B. Orlov, Yu.M. Orlov, S.V.Allaxvardova, Abulxanov-Slavskaya, S.L. Rubinshteyn, V.G. Aseev, B.C.Ilin, M.Sh. Magomed-Eminov, L.G. Kovalev, A.K. Markova, R.S. Nemov, I.V. Kuznesova, M.V. Matyuxina, T.S. Stefanenkolar ushbu fenomenga aloqador psixologik xususiyatlarni o'z tadqiqot ishlarida o'rganishgan.

Affiliatsiyaga yo'nalganlik tushunchasi ilk marotaba A. Megrabyan i S. Kshesinskiylar tomonidan ijtimoiy psixologiyaga kiritilgan.

Yuqoridagi tahlil natijalaridan ko'rish mumkinki, affiliatsiya motivi o'z ichiga insonlar bilan muloqot o'rnatishga ehtiyoj, guruh a'zosiga aylanish, atrofdagilar bilan o'zaro ta'sir doirasiga kirishish, yordam ko'rsatish va qabul qilish kabi ehtiyojlarni qamrab oladi. Xorijiy psixologlar maktabi doirasida affiliatsiya motivi bevosita va bavosita yondashuvlar orqali o'rganilgan bo'lsada, mahalliy sharoitda sof pedagogik-psixologik tadqiqotlar bu borada hali olib borilmagan. Lekin ijtimoiy psixologiya va unga yaqin fanlarni vakillari tomonidan biz tanlagan muammoning ayrim jihatlari qisman o'rganilgan. Zamonaviy psixologiyada motiv va motivatsiya bilan bog'liq muammolar uch yo'nalish bo'yicha talqin qilinadi: psixoanalitik, kognitiv va gumanistik yo'nalishlarda o'rganila boshlandi.

1.Psixoanalitik yondashuv

Ushbu yondashuv vakillari Zigmund Freyd (S. Freud, 1895) shaxsning shakllanishida asosiy urg'uni kuchli mayllar asosida hosil bo'luvchi psixik omillarga qaratadi. U. Mak-Dugall (W.McDougall, 1923), xulq-atvorni shakllanishini instinktlarga bog'laydi. Keyinchalik yuqoridagi ilmiy tushunchalar psixologiyada G. Olport, G. A. Myurrey, R. B. Kettella va F. Lershlarning nazariyalarining yaratilishiga asos bo'lib xizmat qildi.

2. Kognitiv motivatsion yondashuv

Bu nazariya namoyondalari Dj.Rotter (J. Rotter, 1954), G.Kelli (G. Kelly,1955), X. Xekxauzen (H. Heckhausen,1955), Dj. Atkinson (J. Atkinson,1964), D.Makklelland (D.

MacClelland) lar o‘z motivatsion nazariyalarida shaxsning rivojlanishida ongning birinchi darajali o‘rnini e’tirof qilishgan.

3. Gumanistik motivatsion yondashuv.

Bu yondashuv asoschilarining muhim jihati shundan ibratki, unda shaxs xulq-atvorini shakllanishi bilimlar bilan bog‘liq alohida motivlarga tayanadi.

Gumanistik yondashuv vakillaridan G.Olport (G.W.Allport, 1943), K.Rodjers (C.R. Rogers, 1955) va A.Maslou (A.H. Maslow, 1954) esa inson ehtiyojlarining ierarxiyasini ishlab chiqqanlar (2-rasm). Olport "Motivatsiya va shaxs" kitobida “Shaxsning o‘zini-o‘zi faollashtirish" konsepsiyasini taklif etadi. Uning fikricha, shaxsda qobiliyatlarga bog‘liq ehtiyojlar tizimi mavjud bo‘lib, ichki va tashqi motivlar bilan belgilanadi.

G. Olport tomonidan ehtiyojlar tizimini quyidagi darajalarga bo‘ladi:

1. Birinchi daraja–fiziologik ehtiyojlar:ozuqaga, gomeostazni saqlashga ehtiyoj;
2. Ikkinchi daraja- erkin xavfsiz yashash,ozodlikka nisbatan ehtiyoj;
3. Uchinchi daraja - muhabbatga nisbatan ehtiyoj;
4. To‘rtinchi daraja - maqsadga, erishuvga yo‘naltirilgan ehtiyoj;
5.Beshinchi daraja o‘z-o‘zini faollashtirishga nisbatan ehtiyoj

Muhokama. I.V. Kuznesova o‘z izlanishlarida affiliatsiya motivini namoyon bo‘lishinini – muloqotdagi o‘zaro tushunish, simpatiya va rad etilishdan qo‘rqish tarzida belgilaydi.

A. Megrabyan o‘z ilmiy-tadqiqot ishlarida affiliatsiya motivining to‘rtta turga ajratadi:

1. Affiliatsiyaga ishonch yuqoriligi, rad etilishga nisbatan past sezgirlik ko‘p hollarda affiliatsiyaga nisbatan ehtiyojni qondiradi. Bu vaziyatda odam o‘ta muloqotmand bo‘lib qolishi mumkin.

2. Affiliatsiya ehtiyojining pastligi, rad etilishga nisbatan yuqori sezgirlik, ko‘p hollarda affiliatsiyaga nisbatan ehtiyojni qondirmaydi yoki umuman rad etiladi.

3. Affiliatsiyaga nisbatan past intilish va rad etilishga nisbatan sezgirlikning yuqoriligi - ko‘p hollarda xatti - harakatlarni qo‘llab-quvvatlovchi yo ijobiy yo salbiy affiliatsiyaga sabab bo‘ladi va odam bunday holatlarda yolg‘izlikni afzal ko‘rib qoladi.

4. Affiliatsiyaga ishonch va rad etilishga nisbatan sezgirlikni yuqoriligi: ko‘p hollarda affiliatsiyaga nisbatan ehtiyoj yo qondiriladi, yo rad etiladi. Insonda kuchli ichki ziddiyat paydo bo‘ladi: u muloqotga intiladi, lekin shuning bilan birgalikda uni chetlab o‘tishga harakat qiladi. Ushbu tip, Megrabyan fikricha, yaqqol namoyon bo‘luvchi komform xulq- atvorning motivatsion asosidir, ya’ni ijobiy va salbiy sanksiyalarni tez-tez qo‘llab turish, individda bog‘lanish (qaramlik) tendensiyasini shakllantirish usuliga aylanadi.

K.V. Madsen “Affiliatsiya motivi - bu xulqqa yo‘naltirilgan qo‘llab-quvvatlovchi omillarning yig‘indisidir” deb ta’kidlaydi. Bizning fikrimizcha affiliatsiya motivi – ma’lum bir ehtiyojlarni qondirish bilan bog‘liq bo‘lgan u yoki bu faoliyat turiga nisbatan shaxsning ichki undovchi kuchidir.

Affiliatsiya motivini o‘rganish bo‘yicha adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, shaxsdagi mavjud motivlarini o‘lchash bo‘yicha keng qamrovli, tizimli nazariya asoschisi G. Myurrey hisoblanadi. U tomonidan tuzilgan aktual motivlarining hozirgi kunga o‘z ahamiyatini yo‘qotmay, tadqiqotchilar uchun muhim dasturamal bo‘lib xizmat qilib qelmoqda.

Xulosa. Demak, yuqoridagi ma’lumotlar natijasiga tayanib, motiv muammosining ilmiy adabiyotlarda yoritilishi bo‘yicha quyidagi umumiy xulosalarni keltirmoqchimiz:

1. Barcha ilmiy adabiyotlarda affiliatsiya motivi muammosiga umumiy yondashuv tendensiyasi amalga oshirilgan bo‘lib, unda shaxsning ijtimoiy – psixologik tabiatidan kelib chiquvchi o‘ziga xos ilmiy mushohadalar tadqiq qilingan.

2. Umuman, affilatsiya motivi muammosini tahlil qilishda, xorijda, asosan, uning fenomenologik, genetik hamda regulyatsion jihatlari nuqtai nazardan yondashuvlar tadqiqi namoyon etilgan bo‘lsa, Rossiya hamda boshqa MDH mamlakatlarida esa motivning fiziologik jihatlari, shaxs ijtimoiylashuvi bilan bog‘liq imkoniyatlari hamda uning faoliyatni rivojlantirishdagi tabiati nuqtai nazardan tadqiq qilish amaliyotini kuzatish mumkin.

3. Umumiy holatda barcha tadqiqotchilar fikri, ilmiy talqinlar va g‘oyalari motivning muayyan tarkibiy qismlarini, shaxslararo faoliyatdagi psixoanalitik, kognitiv va gumanistik yo‘nalishlarda namoyon etilishi alohida izohlashga qaratilganligini yaqqol ko‘rish mumkin.

4. Affiliatsiya motivi muammosini talqin qilinishida uning shaxs shakllanishida ham alohida o‘rni borligi haqida ilmiy tadqiqotlar olib borish lozimligi qayd etiladi. Zero, faoliyat mahsuli sifatida ham alohida ilmiy tadqiqotlar obyektiga aylantirilganligini va bu jarayonda ma’lum xulosalar qilinganligini ham alohida ta’kidlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Abdullaeva M.N. Milliy mafkuraning metodologik muammolari\\ Mustaqil O‘zbekiston: falsafa fanlarining dolzarb muammolari.-T.:O‘zR FA Falsafa va huquq instituti, 2000.

2. Abduraxmanova Z.E. Yoshlarda milliy birlik tuyg‘usi shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Psix.fan.nom. ... dis. -T.:2006. – 129 b.

3. Abulxanova-Slavskaya K.A. Aktivnost i jiznennaya pozitsiya lichnosti. - M.:Izd-vo AN SSSR, 1988. – 260 s.

4. Alyoshina Yu.Ye. Individualnoe i semeynoe psixologicheskoe konsultirovanie.- Izd.2-ye.-M.: Nezavisimaya firma «Klass», 1999.-208s.

Турсунов Искра Токын Углы
Бухарский Международный университет
Психология виды деятельности направление Магистрант

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ И СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В ВОЗНИКНОВЕНИИ ПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

Аннотация: *В этой статье кратко освещаются причины подростковой преступности, которая сегодня является одной из самых спорных во всем мире, всеобъемлющие эффективные методы изучения подростков с предрасположенностью к совершению преступлений и способы их коррекции, значение семейного окружения, влияние и практические рекомендации, которые им даются.*

Ключевые слова: *биологическая основа, сознание, мышление, норма, социально-психологический фактор, добродетель, ценность, правонарушение мотив, мотивация, семья.*

THE ROLE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT AND FAMILY UPBRINGING IN THE EMERGENCE OF CRIMINAL BEHAVIOR AMONG CHILDREN AND ADOLESCENTS

Abstract: *This article briefly covers the causes of juvenile delinquency, which is one of the most controversial issues in the world today, as well as comprehensive and effective methods for studying adolescents with a predisposition to commit crimes and ways to correct them, the importance of family environment, influence, and practical recommendations.*

Key words: *biological basis, consciousness, thinking, norm, socio-psychological factor, virtue, value, offense motive, motivation, family*

Введение. Исследователи интересуются изучением проблемы преступности уже очень давно. Однако в античные времена исследования по изучению проблемы преступности носили односторонний характер. Поэтому такие исследования не имели научно-методического или профилактического значения. Однако подобные исследования по изучению преступности внесли определённый достойный вклад в научное изучение этой проблемы в более поздние периоды. Согласно научным источникам, научное изучение проблемы преступности получило широкое распространение к концу XVII – началу XVIII веков. Поскольку к этому времени рост преступности в разных странах, особенно среди молодёжи, и увеличение уровня вреда, наносимого преступностью человечеству и обществу, создали необходимость в научных исследованиях проблемы преступности. К XIX веку научные исследования по проблеме преступности достигли пика своего развития. В этот период изучение проблемы преступности осуществлялось по нескольким направлениям. Появление в Германии философских учений Канта и Гегеля привело к формированию немецкой школы криминологии преступного поведения. Согласно учению представителей этой школы, преступное поведение объясняется как продукт воли, желаний и потребностей человека. Поэтому они утверждают, что ограничивать желания и потребности человека неправильно. Утверждается, что, ограничивая желания и потребности людей, можно не предотвращать преступность, а создавать основу для её роста.

Анализ литературы. Анализ доктрин и источников, выдвигающих идею о наследственной обусловленности преступного поведения, показывает, что интерес к этой проблеме в последние годы ещё более возрос. Противоречивые взгляды, мнения и идеи в этой области часто встречаются в западной прессе и сегодня.

Анализируя доктрины, трактующие роль биологического фактора как основного в происхождении преступного поведения, можно сказать, что, хотя биологический фактор в определённом смысле и оказывает влияние на происхождение преступного поведения, нельзя игнорировать роль социальных, психологических, экономических и политических

факторов. Как отмечал в своё время А.Н. Леонтьев: «Человек не рождается с теми или иными признаками генотипически, а формируется, формируется и функционирует в общественных отношениях. Человек есть продукт результатов общественно-исторического и онтогенетического развития».Отсюда ясно, что человек, в том числе и преступник, не рождается с теми или иными чертами характера, а его социально-культурные черты и качества формируются в социальных отношениях. Поэтому было бы неправомерно рассматривать наследственность как главный фактор возникновения преступного поведения.

Представители психологического направления в изучении преступного поведения выдвинули в своих учениях идеи о том, что психологические напряжения, возникающие при взаимодействии личности с окружающей средой, потребности и интересы, побуждающие личность к совершению преступных деяний, неспособность личности адаптироваться к социальной среде, событиям в ней, социальным порядкам и правилам могут оказывать влияние на зарождение преступного поведения у людей. Источники свидетельствуют о том, что в западных странах существуют различные взгляды на факторы, обусловливающие преступное поведение. Некоторые пытаются объяснить причины преступности биологическими факторами, другие же выдвигают доктрины о их зависимости от индивидуально-психологических особенностей человека, процессов его формирования и социальной среды.

Методология. По мнению исследователя В. Джеймса, преступное поведение возникает в результате взаимодействия идентичности человека, то есть его индивидуально-психологических особенностей, и внешней среды, оказывающей на человека определённое воздействие. Он также отмечал, что то, что человек представляет себе как своё, принадлежащее ему, то есть воспринимает своё тело, ментальный мир, членов семьи как свои, является показателем сформированности его идентичности. Непонимание последствий и содержания собственных действий приводит к тому, что человек не осознаёт содержания и последствий совершаемых им преступных действий. В результате человек совершает преступные деяния, не осознавая, являются ли его действия законными или незаконными. Это особенно распространено среди несовершеннолетних. Нездоровая психологическая обстановка в семье, недостатки семейного воспитания и образовательного процесса, условия жизни в обществе, в котором проживают дети и подростки, их психологическая среда не могут не оказывать влияния на формирование преступного поведения несовершеннолетних. Известно, что формирование преступного поведения зависит от различных факторов. Поэтому его исследование требует комплексного подхода к данной проблеме. Поэтому в нашем исследовании был использован ряд методов и методик для изучения социальной среды, влияющей на формирование преступного поведения несовершеннолетних.Известно, что существует определённая сфера влияния между источником преступности несовершеннолетних и социальной средой. Механизм этого взаимодействия, по нашему мнению, проявляется в трёх различных формах.

Во-первых, взаимодействие личности с нездоровой социальной средой приводит к негативизации позитивных установок у подростков; во-вторых, взаимодействие личности с нездоровой социальной средой наделяет человека определёнными ориентирами, не соответствующими социальным нормам, в частности, ролями для выполнения противоправных задач. В-третьих, противоправные ориентиры и распределение ролей постепенно приводят к возникновению у подростка деформации по отношению к требованиям и нормам социальной среды. Эта деформация вызывает специфические изменения в поведении личности. Именно поэтому большинство детей и подростков, совершающих противоправные действия, находятся на стадии деформации по отношению к социальной среде.

Факторы, связанные с семейным воспитанием и влияющие на развитие нарушений поведения у детей и подростков.
(в процентах)

Нет	Поведенческое отклонение факторы, связанные с семейным воспитанием	12-13 молодой	14-15 молодой	16-17 молодой	Средняя производительность-проволока
1	Недостаток внимания к воспитанию детей в семье и отсутствие контроля за их деятельностью	22.2 0	23.0 6	25, 24	24.3 0
2	Отсутствие у родителей знаний о воспитании детей	7, 66	9.2 6	7, 68	8.4 2
3	Использование неэффективных, устаревших методов семейного воспитания	9.2 4	8.3 3	6.3 2	8.2 1
4	Неиспользование примеров наших национальных ценностей в семейном воспитании	6.4 2	7.2 8	8.1 0	7.4 2
5	Неучет возрастных и индивидуально-психологических особенностей детей и подростков в семейном воспитании	19.4 7	15.5 6	14.2 4	1 5 , 38
6	Недостаточное участие старших в воспитании детей в семье	6.8 6	6.0 2	4.2 0	5.3 1
7	Воспитание детей в одиночку в семье (неполное родительство)	3, 70	4.0 9	5.4 2	4.2 4
8	Ослабление влияния и роли отца в процессе воспитания .	2.7 4	3.6 2	4.2 6	3.4 6
9	Поведение родителей, противоречащее общественным нормам	12.4 3	1 3 ,2 4	1 4 ,2 1	13, 62
10	Неадекватные материальные и бытовые условия	9.2 8	9, 48	10.4 1	9.6 1

Результа ты и анализы. Результаты нашего исследования показывают, что незнание родителями возрастных и индивидуально-психологических особенностей детей, воспитания детей в национальном духе в семье, недостатки в использовании национальных ценностей в процессе воспитания приводят к серьезным дефектам в воспитании детей.В семье родители часто пытаются дисциплинировать своих детей, строго наказывая их, запрещая им и не пуская их из дома, когда они делают что-то плохое. Они чрезмерно хвалят и поощряют их, когда ребёнок делает что-то, что им нравится. Они не понимают, какой из используемых ими методов правильный, а какой неправильный. Они считают, что именно так их и следует воспитывать. В результате они неосознанно оказывают негативное влияние на воспитание своих детей. Поэтому родителям необходимо, прежде всего, обладать теоретическими и практическими знаниями о воспитании детей в семье. Для этого им необходимо больше читать педагогическую и психологическую литературу по воспитанию, газеты и журналы. По результатам анкетирования, три четверти родителей детей и подростков с криминальным поведением, участвовавших в нашем исследовании, заявили, что не читали книг, газет и журнальных статей о воспитании. Это свидетельствует о том, что недостаток знаний родителей о воспитании, неиспользование национальных ценностей, обычаев и традиций в процессе воспитания приводит к нарушению воспитания детей и возникновению у них различных поведенческих отклонений.

Заключение. Не следует забывать, что улучшение социальной среды, то есть семьи, района и школы, также оказывает положительное влияние на профилактику правонарушений среди несовершеннолетних. Кроме того, делая подростков активными участниками процесса перевоспитания, оно способствует формированию стойкого иммунитета к поведенческим дефектам, формированию стремления к осознанной волевой адаптации в социальной среде, социализации личности, формированию стремления к обретению своего места и статуса в жизни.

Использованная литература.

1. Бочкарева Г.Г. Зависимост преступного поведения несовершеннолетних правонарушителей от их податливости групповому влиянию. //Вопросы судебной психологии. - М., 1971. - № 7. С. 58 - 53.
2. Блекборн Р. Психология криминалного поведения: Учебник / Пер. с англ. – СПБ.: Питер, 2004.
3. Буева Л.П. Социалная среда и сознание личности. - М., МГУ, 1968, 234 с.
4. Василев В.Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург. «Питер», 2000, 50 с.
5. Ведерников Н.Г. Личност обвиняемого и подсудимого. - М., 1998. С. 6-7.
6. Вишневская L.Ya., Данилова Е.А. Пют родители - страдают дети. - М., 1977. С.

Usmanova Shaxnoza Shaxriyorovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

YOSHLARDA DINIY E'TIQODNING SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK-IJTIMOIY DETERMINANTLAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yoshlarda diniy e'tiqodning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy determinantlar tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda diniy e'tiqodning shakllanish jarayoni shaxs rivojlanishining muhim omili sifatida ko'rib chiqilib, unga ta'sir etuvchi psixologik mexanizmlar (ehtiyojlar, qadriyatlar, identifikatsiya, emotsional holatlar) hamda ijtimoiy omillar (oila muhiti, ta'lim tizimi, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va madaniy muhit)ning o'zaro bog'liqligi yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy jamiyat sharoitida yoshlarning diniy ongini shakllantirishda globallashuv, axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarning roli ilmiy asosda tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *yoshlar, diniy e'tiqod, psixologik determinantlar, ijtimoiy determinantlar, shaxs rivojlanishi, diniy ong, ijtimoiylashuv, qadriyatlar tizimi, ma'naviy tarbiya*

ПСИХОЛОГО-СОЦИАЛЬНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ УБЕЖДЕНИЙ У МОЛОДЕЖИ

Аннотация. *В данной статье проводится системный анализ психологических и социальных детерминант, влияющих на формирование религиозных убеждений у молодежи. Процесс формирования религиозной веры рассматривается как важный фактор развития личности, при этом раскрывается взаимосвязь психологических механизмов (потребности, ценности, идентификация, эмоциональные состояния) и социальных факторов (семейная среда, система образования, группа сверстников, средства массовой информации и культурная среда). Также в статье на научной основе анализируется роль глобализации, информационных технологий и социальных сетей в формировании религиозного сознания молодежи в условиях современного общества.*

Ключевые слова: *молодежь, религиозные убеждения, психологические детерминанты, социальные детерминанты*

PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL DETERMINANTS INFLUENCING THE FORMATION OF RELIGIOUS BELIEFS AMONG YOUTH

Abstract. *This article provides a systematic analysis of the psychological and social determinants influencing the formation of religious beliefs among young people. The process of religious belief formation is examined as an important factor in personality development, highlighting the interrelation between psychological mechanisms (needs, values, identification, emotional states) and social factors (family environment, education system, peer groups, mass media, and cultural context). In addition, the role of globalization, information technologies, and social networks in shaping young people's religious consciousness in contemporary society is scientifically analyzed.*

Key words: *youth, religious belief, psychological determinants, social determinants*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonlari jadallashgan jamiyat sharoitida yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi hamda e'tiqodiy qarashlari murakkab va ko'p omilli ta'sirlar ostida shakllanmoqda. Ayniqsa, diniy e'tiqod yosh shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy identifikatsiyasida muhim o'rin egallaydi. Shu bois yoshlarda diniy e'tiqodning shakllanish jarayonini psixologik va ijtimoiy determinantlar nuqtayi nazaridan ilmiy asosda o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Yoshlik davri shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, bu davrda insonning hayotiy maqsadlari, e’tiqodiy qarashlari, axloqiy me’yorlari va ijtimoiy pozitsiyasi shakllanadi. Diniy e’tiqod esa mazkur jarayonda shaxsning ichki dunyosi, emotsional barqarorligi, hayot mazmunini anglashga bo‘lgan ehtiyoji bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan diniy e’tiqod faqat diniy bilimlar majmui sifatida emas, balki shaxs psixikasining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Zamonaviy jamiyatda yoshlarda diniy e’tiqodning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar rang-barang bo‘lib, ular orasida psixologik ehtiyojlar, shaxsiy qadriyatlar, o‘zini anglash jarayoni, emotsional holatlar bilan bir qatorda, ijtimoiy muhit, oila tarbiyasi, ta’lim muassasalari, tengdoshlar guruhi hamda ommaviy axborot vositalarining roli alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi yoshlarning diniy ongiga kuchli ta’sir ko‘rsatib, ijobiy yoki salbiy yo‘nalishdagi e’tiqodiy qarashlarning shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, yoshlarda diniy e’tiqodning shakllanish mexanizmlarini chuqur tahlil qilish, unga ta’sir etuvchi psixologik va ijtimoiy determinantlarni aniqlash hamda ularning o‘zaro bog‘liqligini ochib berish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Mazkur maqola aynan ushbu masalalarga bag‘ishlanib, yoshlarning diniy e’tiqodini sog‘lom, ongli va ijtimoiy jihatdan muvozanatli tarzda shakllantirishga xizmat qiluvchi ilmiy xulosalar chiqarishni maqsad qiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy jamiyatda globallashuv, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va diniy e’tiqodiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, yoshlar jamiyatning eng faol va ijtimoiy jihatdan ta’sirchan qatlami sifatida turli mafkuraviy, madaniy va axborot oqimlari kesishgan makonda shakllanmoqda. Shu sababli yoshlarda diniy e’tiqodning qanday omillar ta’sirida, qaysi psixologik va ijtimoiy mexanizmlar orqali shakllanishini ilmiy asosda o‘rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Diniy e’tiqod yosh shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi, hayot mazmunini anglash jarayoni hamda ijtimoiy moslashuvida muhim rol o‘ynaydi. To‘g‘ri va ongli shakllangan diniy e’tiqod yoshlarning axloqiy barqarorligini, ijtimoiy mas’uliyatini va tolerant munosabatlarini mustahkamlasa, yetarlicha shakllanmagan yoki noto‘g‘ri yo‘naltirilgan e’tiqod salbiy ijtimoiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, diniy e’tiqodning psixologik-ijtimoiy determinantlarini aniqlash yoshlarni sog‘lom e’tiqod ruhida tarbiyalash uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda internet, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari orqali diniy mazmundagi axborotlarning keng tarqalishi yoshlarning diniy ongiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu holat bir tomondan diniy bilimlarning oshishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan noto‘g‘ri talqinlar, radikal qarashlar va manipulyativ axborotlarning tarqalishiga ham zamin yaratmoqda. Shuning uchun yoshlarning diniy e’tiqodini shakllantirish jarayonida psixologik himoya mexanizmlarini, tanqidiy tafakkurni va ijtimoiy nazorat omillarini ilmiy asosda o‘rganish zarurati ortib bormoqda.

Shuningdek, ta’lim tizimi, oila va ijtimoiy institutlarning yoshlar diniy e’tiqodini shakllantirishdagi roli bugungi kunda yangicha yondashuvlarni talab etadi. Mazkur mavzuni tadqiq etish pedagogik va psixologik xizmatlarni takomillashtirish, yoshlar bilan olib boriladigan ma’naviy-tarbiyaviy ishlarning samaradorligini oshirish hamda jamiyatda diniy bag‘rikenglik va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Yoshlarda diniy e’tiqodning shakllanishi masalasi psixologiya, sotsiologiya, pedagogika hamda dinshunoslik fanlari doirasida keng tadqiq etilgan. Ilmiy adabiyotlarda ushbu jarayon shaxs rivojlanishining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qilinib, unga ta’sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillar o‘zaro uzviy bog‘liqlikda o‘rganiladi.

Psixologik yondashuvlar doirasida diniy e’tiqod shaxsning ichki ehtiyojlari, qadriyatlari va hayotiy mazmun izlash jarayoni bilan bog‘liq holda izohlanadi. Jumladan, Gordon Allport diniy e’tiqodni shaxsning yetukligi va ichki motivatsiyasi bilan bog‘liq hodisa sifatida talqin qilib, diniy

yo‘nalishni “yetuk” va “yetuk bo‘lmagan” shakllarga ajratadi. Uning fikricha, yetuk diniy e’tiqod shaxsning axloqiy barqarorligi va ijtimoiy mas’uliyatini kuchaytiradi.

Shaxs rivojlanishi nazariyasi nuqtayi nazaridan, Erik Erikson yoshlar davrini identifikatsiya shakllanishining hal qiluvchi bosqichi sifatida ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, diniy e’tiqod yosh shaxsning “men” konsepsiyasi va ijtimoiy rolini anglashida muhim psixologik tayanch vazifasini bajaradi. Ayniqsa, e’tiqodiy qarashlar yoshlarning hayotiy maqsadlari va axloqiy mezonlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Gumanistik psixologiya vakili Abraham Maslow ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida diniy e’tiqodni shaxsning o‘zini o‘zi anglash va ma’naviy kamolotga intilish ehtiyoji bilan bog‘laydi. Uning qarashlariga ko‘ra, diniy tajriba insonning ichki uyg‘unligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Ijtimoiy-psixologik yondashuvlarda esa diniy e’tiqod ijtimoiy muhit mahsuli sifatida talqin qilinadi. Xususan, Lev Vygotskyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, shaxs ongining shakllanishida ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar va muloqot jarayoni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv diniy e’tiqodning oila, ta’lim muassasalari va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar orqali shakllanishini tushuntirish imkonini beradi.

Sotsiologik tadqiqotlarda diniy e’tiqod jamiyatning barqarorligini ta’minlovchi muhim institut sifatida qaraladi. Émile Durkheim dinni jamiyatning axloqiy birligini mustahkamlovchi ijtimoiy mexanizm sifatida izohlaydi. Uning fikricha, diniy e’tiqod shaxsni jamiyat bilan bog‘lovchi muhim omil bo‘lib, yoshlarning ijtimoiylashuv jarayonida muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy tadqiqotlarda yoshlarning diniy e’tiqodiga globallashuv va axborot texnologiyalarining ta’siri alohida e’tiborga olinmoqda. Tadqiqotchilar ijtimoiy tarmoqlar va internet makonida tarqaladigan diniy axborotlar yoshlarning e’tiqodiy qarashlarini shakllantirishda kuchli psixologik ta’sirga ega ekanligini ta’kidlaydilar. Bu jarayon ijobiy ma’naviy rivojlanish bilan bir qatorda, noto‘g‘ri yoki ekstremistik qarashlarning paydo bo‘lish xavfini ham yuzaga keltirishi mumkin.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yoshlarda diniy e’tiqodning shakllanishi murakkab, ko‘p omilli jarayon bo‘lib, unda psixologik ehtiyojlar, shaxsiy qadriyatlar, identifikatsiya jarayonlari hamda ijtimoiy muhit omillari o‘zaro chambarchas bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Mazkur ilmiy qarashlar tadqiqotning nazariy asoslarini mustahkamlab, yoshlarning diniy e’tiqodini sog‘lom va ongli shakllantirishga yo‘naltirilgan ilmiy xulosalar chiqarish uchun metodologik zamin yaratadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari va mavjud ilmiy qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yoshlarda diniy e’tiqodning shakllanishi bir omil bilan emas, balki psixologik va ijtimoiy determinantlarning murakkab o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Ushbu jarayonda shaxsning ichki ehtiyojlari va tashqi ijtimoiy muhit omillari bir-birini to‘ldiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Avvalo, psixologik determinantlar nuqtayi nazaridan, yoshlarning diniy e’tiqodga bo‘lgan munosabati ularning hayot mazmunini anglashga bo‘lgan ehtiyoji, ichki barqarorlikka intilishi hamda o‘zini shaxs sifatida anglash jarayoni bilan chambarchas bog‘liq ekanligi kuzatiladi. Yoshlar davrida emotsional beqarorlik, kelajakka oid noaniqlik va ijtimoiy bosim kuchaygan sari diniy e’tiqod psixologik tayanch, ichki himoya mexanizmi vazifasini bajarishi mumkin. Shu bois diniy e’tiqodning shakllanishi ko‘pincha shaxsiy inqirozlar yoki muhim hayotiy burilishlar bilan bog‘liq holda faollashadi.

Ijtimoiy determinantlar tahlili esa diniy e’tiqodning shakllanishida oila muhitining ustuvor rolini ko‘rsatadi. Ota-onalarning diniy qarashlari, tarbiya uslubi va ma’naviy qadriyatlarga bo‘lgan munosabati yoshlarning e’tiqodiy yo‘nalishini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, ta’lim muassasalari va tengdoshlar guruhi ham diniy qarashlarning mustahkamlanishi yoki o‘zgarishida sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, tengdoshlar tomonidan qabul qilinish ehtiyoji yoshlarni ma’lum e’tiqodiy pozitsiyani egallashga undashi mumkin.

Zamonaviy axborot muhitida esa diniy e’tiqodning shakllanish jarayoni yanada murakkablashmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalayotgan diniy axborotlar yoshlarning diniy ongini tez va kuchli shakllantiruvchi omilga aylanmoqda. Ushbu holat ijobiy diniy bilimlarning kengayishiga xizmat qilishi bilan birga, noto‘g‘ri talqinlar va radikal qarashlarning paydo bo‘lish xavfini ham kuchaytiradi. Bu esa yoshlarning diniy e’tiqodini shakllantirishda tanqidiy tafakkur va psixologik immunitetni rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, yoshlarda diniy e’tiqodning sog‘lom shakllanishi faqatgina diniy bilim berish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Ushbu jarayon psixologik qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy muhitni optimallashtirish hamda ta’lim va tarbiya tizimida kompleks yondashuvni talab etadi. Psixologik xizmatlar faoliyatida yoshlarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, diniy e’tiqod bilan bog‘liq ehtiyoj va muammolarni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yoshlarda diniy e’tiqodning shakllanishi murakkab, ko‘p omilli va dinamik jarayon bo‘lib, unda psixologik va ijtimoiy determinantlar o‘zaro uzviy bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Diniy e’tiqod yosh shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi, hayotiy maqsadlarini anglash hamda ijtimoiy moslashuvida muhim psixologik tayanch vazifasini bajaradi.

Tahlillar shuni tasdiqladiki, psixologik ehtiyojlar, shaxsiy qadriyatlar, identifikatsiya jarayoni va emotsional holatlar yoshlarning diniy e’tiqodga bo‘lgan munosabatini belgilovchi asosiy ichki omillar hisoblanadi. Shu bilan birga, oila muhiti, ta’lim tizimi, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari hamda zamonaviy axborot makoni diniy e’tiqodning shakllanishida kuchli ijtimoiy determinantlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy jamiyat sharoitida globallashuv va raqamli texnologiyalar yoshlarning diniy ongiga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatmoqda. Bir tomondan, diniy bilimlarga kengroq kirish imkoniyati yaratilsa, ikkinchi tomondan, noto‘g‘ri talqinlar va salbiy e’tiqodiy qarashlar shakllanishi xavfi ortmoqda. Shu sababli diniy e’tiqodning sog‘lom, ongli va ijtimoiy jihatdan muvozanatli shakllanishini ta’minlash dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Amaliy tavsiyalar:

1. Ta’lim tizimida kompleks yondashuvni joriy etish:

Ta’lim muassasalarida yoshlarning diniy e’tiqodini shakllantirish jarayonida psixologik bilimlar, axloqiy tarbiya va tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltirilgan integrativ dasturlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

2. Oila muhitining tarbiyaviy salohiyatini oshirish:

Ota-onalar uchun diniy-psixologik savodxonlikni oshirishga qaratilgan seminar va treninglarni tashkil etish orqali yoshlarning e’tiqodiy qarashlarini sog‘lom shakllantirishga ko‘maklashish lozim.

3. Psixologik xizmatlar faoliyatini kuchaytirish:

Ta’lim muassasalari va yoshlar bilan ishlovchi tashkilotlarda psixologik xizmatlar orqali diniy e’tiqod bilan bog‘liq individual ehtiyojlar, ichki ziddiyatlar va emotsional holatlarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan maslahatlar berish zarur.

4. Axborot makonida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish:

Yoshlarni internet va ijtimoiy tarmoqlardagi diniy mazmundagi axborotlarni tanqidiy tahlil qilishga o‘rgatish, ularning axborot tanlash madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

5. Ijtimoiy hamkorlikni kuchaytirish:

Ta’lim muassasalari, oila, diniy tashkilotlar va jamoatchilik institutlari o‘rtasida hamkorlikni rivojlantirish orqali yoshlarning diniy e’tiqodini sog‘lom va muvozanatli shakllantirishga qaratilgan yagona tizimni yaratish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Allport G. The Individual and His Religion. – New York: Macmillan, 1950.
2. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. – New York: W. W. Norton & Company, 1968.
3. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970.
4. Durkheim E. The Elementary Forms of Religious Life. – London: George Allen & Unwin, 1912.
5. Vygotsky L. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
6. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977.
7. Berger P. The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion. – New York: Anchor Books, 1967.
8. Glock C., Stark R. Religion and Society in Tension. – Chicago: Rand McNally, 1965.
9. Paloutzian R., Park C. Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality. – New York: Guilford Press, 2013.

Xaydarov Ashur Anvarovich
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

YOSHLAR ORASIDA IRODAVIY SIFATLARNING RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishining psixologik jihatlari ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda iroda shaxsning muhim psixologik sifati sifatida qaralib, uning shakllanish jarayonida motivatsiya, maqsadga yo'naltirilganlik, o'zini nazorat qilish, mas'uliyat va qat'iyat kabi omillarning o'rni yoritiladi. Shuningdek, yoshlik davrining psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit, ta'lim jarayoni va shaxslararo munosabatlarning irodaviy sifatlar rivojlanishiga ta'siri tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *yoshlar, iroda, irodaviy sifatlar, psixologik rivojlanish, motivatsiya, maqsadga yo'naltirilganlik, o'zini boshqarish, shaxs rivojlanishi, ijtimoiy muhit*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ У МОЛОДЕЖИ

Аннотация. *В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются психологические аспекты развития волевых качеств у молодежи. В исследовании воля рассматривается как важное психологическое качество личности, при формировании которого раскрывается роль таких факторов, как мотивация, целеустремлённость, самоконтроль, ответственность и настойчивость. Также анализируется влияние психологических особенностей юношеского возраста, социальной среды, образовательного процесса и межличностных отношений на развитие волевых качеств.*

Ключевые слова: *молодёжь, воля, волевые качества, психологическое развитие, мотивация, целеустремлённость, саморегуляция, развитие личности, социальная среда*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF VOLITIONAL QUALITIES AMONG YOUTH

Abstract. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the psychological aspects of the development of volitional qualities among young people. The study considers willpower as an important psychological trait of personality and highlights the role of factors such as motivation, goal orientation, self-control, responsibility, and perseverance in its formation. It also examines the influence of the psychological characteristics of youth, the social environment, the educational process, and interpersonal relationships on the development of volitional qualities.*

Key words: *youth, willpower, volitional qualities, psychological development, motivation, goal orientation, self-regulation, personality development, social environment*

Kirish. Yoshlar davri shaxs kamolotida muhim bosqichlardan biri bo'lib, aynan shu davrda insonning xarakteri, dunyoqarashi va irodaviy sifatlari faol shakllanadi. Iroda shaxsning ongli faoliyatini boshqaruvchi muhim psixologik mexanizm bo'lib, u maqsadga erishish jarayonida qiyinchiliklarni yengish, o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish va mas'uliyatli qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Shu bois, yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishi nafaqat shaxsiy muvaffaqiyat, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy jamiyat sharoitida yoshlar turli ijtimoiy, axborot va psixologik ta'sirlarga duch kelmoqda. Tezkor hayot sur'ati, raqamli muhit, ijtimoiy tarmoqlar hamda raqobatning kuchayishi yoshlarning psixologik barqarorligi va irodaviy sifatlariga jiddiy talablar qo'ymoqda. Bunday sha-

roitda motivatsiya, qat'iyat, o'zini boshqarish va mas'uliyat kabi irodaviy sifatlarning yetarli darajada shakllanmaganligi yoshlarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin.

Psixologiya fanida iroda muammosi shaxs rivojlanishining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralib, uning shakllanishi biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri bilan izohlanadi. Ayniqsa, yoshlik davrida shaxsning motivatsion sohasi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy munosabatlari irodaviy sifatlarning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ta'lim jarayoni va tarbiyaviy muhit esa ushbu sifatlarni ongli ravishda shakllantirish uchun muhim shart-sharoit yaratadi.

Shu nuqtayi nazardan, yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishining psixologik jihatlarini ilmiy asosda o'rganish, unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va samarali rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqola ushbu masalalarni yoritishga, yoshlar shaxsida irodaning shakllanish jarayonini psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilishga hamda amaliy xulosalar chiqarishga qaratilgan.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi globallashuv va tezkor ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida yoshlar oldida yangi talab va mas'uliyatlar yuzaga kelmoqda. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, ta'lim tizimidagi islohotlar va mehnat bozoridagi raqobat yoshlarning shaxsiy fazilatlari, xususan, irodaviy sifatlariga yuqori talab qo'ymoqda. Maqsadga intilish, qat'iyat, o'zini nazorat qilish va mas'uliyat kabi irodaviy sifatlar yoshlarning hayotiy muvaffaqiyati va kasbiy kamolotida hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy axborot muhitida yoshlar turli tashqi ta'sirlarga, jumladan, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy madaniyat bosimiga duch kelmoqda. Ushbu omillar ayrim hollarda diqqatning tarqoqlashuvi, sabrsizlik, motivatsiyaning beqarorligi va irodaning sustlashuviga olib kelishi mumkin. Shu sababli yoshlar orasida irodaviy sifatlarning yetarli darajada shakllanmaganligi ta'lim jarayonida qiyinchiliklar, o'zini boshqarishdagi muammolar va ijtimoiy moslashuvning susayishiga sabab bo'lishi ehtimoli mavjud.

Psixologiya fanida iroda shaxsning ongli faoliyatini tartibga soluvchi muhim mexanizm sifatida qaraladi. Irodaviy sifatlarning rivojlanishi yoshlik davrida ayniqsa faollashib, aynan shu bosqichda ularni ongli ravishda shakllantirish imkoniyati yuqori bo'ladi. Ta'lim muassasalari, oila va ijtimoiy muhitning tarbiyaviy ta'siri yoshlarning irodaviy kamolotini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan, yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishining psixologik jihatlarini chuqur o'rganish, unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va samarali rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy masalalaridan biridir. Mazkur tadqiqot natijalari yoshlarning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish va jamiyatda faol, mas'uliyatli avlodni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Iroda va irodaviy sifatlar muammosi psixologiya fanida shaxs rivojlanishini tushuntiruvchi muhim yo'nalishlardan biri sifatida keng tadqiq etilgan. Ilmiy adabiyotlarda iroda shaxsning ongli faoliyatini boshqarish, maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakatlarni amalga oshirish va qiyinchiliklarni yengib o'tish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, yoshlik davrida irodaning rivojlanishi shaxsning keyingi hayotiy va kasbiy faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi.

Rus psixologiya maktabi vakillaridan Lev Vygotsky iroda rivojlanishini ijtimoiy muhit va madaniy omillar bilan bog'lab tushuntiradi. Uning fikricha, irodaviy xatti-harakatlar dastlab tashqi ijtimoiy faoliyat shaklida namoyon bo'lib, keyinchalik ichki psixologik jarayonga aylanadi. Bu yondashuv yoshlar orasida irodaviy sifatlarning shakllanishida ta'lim jarayoni va shaxslararo munosabatlarning muhim rolini asoslaydi.

Faoliyat nazariyasi doirasida Aleksey Leontyev iroda shaxs faoliyatining tarkibiy qismi sifatida qaralishini ta'kidlaydi. Olimning tadqiqotlariga ko'ra, maqsadni anglash, motivlar kurashi va qaror qabul qilish jarayoni irodaviy sifatlarning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu qarashlar yoshlar faoliyatida motivatsiya va maqsadga yo'naltirilganlikning ahamiyatini ilmiy asosda ko'rsatadi.

Shaxs rivojlanishida irodaviy sifatlarning o‘rni Sergey Rubinstein asarlarida ham keng yoritilgan. U iroda va ongning uzviy bog‘liqligini ta’kidlab, insonning irodaviy harakatlari shaxsning ichki pozitsiyasi va qadriyatlar tizimi bilan belgilanadi, deb hisoblaydi. Bu yondashuv yoshlarning axloqiy va ijtimoiy qadriyatlari irodaviy sifatlar rivojlanishida muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

G‘arb psixologiyasida iroda va o‘zini boshqarish muammosi keng o‘rganilgan. Xususan, “Albert Bandura”ning o‘z-o‘zini samaradorlik (self-efficacy) nazariyasida shaxsning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi irodaviy harakatlarning muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omil sifatida qaraladi. Banduraning tadqiqotlari yoshlarning qat’iyat, mas’uliyat va o‘zini boshqarish sifatlarini rivojlantirishda ijobiy psixologik ishonch muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda iroda o‘zini-o‘zi boshqarish (self-regulation) konsepsiyasi bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, irodaviy sifatlar shaxsning emotsiyalarini nazorat qilish, xatti-harakatlarini rejalashtirish va uzoq muddatli maqsadlarga erishish qobiliyatini ifodalaydi. Ayniqsa, yoshlik davrida o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining rivojlanishi shaxsning ijtimoiy moslashuvi va muvaffaqiyatli hayot faoliyatiga zamin yaratadi.

Mahalliy psixolog olimlarning tadqiqotlarida ham yoshlar irodasini rivojlantirish masalasi dolzarb yo‘nalish sifatida ko‘rib chiqiladi. O‘zbek psixologiya maktabi vakillari yoshlarning irodaviy sifatlari ta’lim-tarbiya jarayoni, oila muhiti va milliy qadriyatlar ta’sirida shakllanishini ta’kidlaydilar. Ularning qarashlariga ko‘ra, maqsadga intilish, mas’uliyat va qat’iyat kabi sifatlarni rivojlantirishda tarbiyaviy ishlarning tizimli tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishi biologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy muhit, ta’lim jarayoni va shaxsiy tajriba bilan chambarchas bog‘liqdir. Ilmiy manbalarda iroda shaxs rivojlanishining muhim psixologik mexanizmi sifatida e’tirof etilib, uni rivojlantirish yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy kamoloti uchun zarur shart sifatida baholanadi.

Muhokama. Adabiyotlar tahlili va nazariy qarashlar asosida olib borilgan muhokama shuni ko‘rsatadiki, irodaviy sifatlarning rivojlanishi yoshlar shaxsining psixologik kamolotida markaziy o‘rin egallaydi. Iroda faqat alohida psixik jarayon sifatida emas, balki shaxsning motivatsion sohasi, emotsional barqarorligi va ijtimoiy tajribasi bilan uzviy bog‘liq tizimli hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishida motivatsiya va maqsadga yo‘naltirilganlik yetakchi omillar hisoblanadi. Aniq va anglangan maqsadlarning mavjudligi yoshlarni qiyinchiliklarni yengishga, faoliyatni oxirigacha yetkazishga va qat’iyat ko‘rsatishga undaydi. Motivatsiya yetishmagan sharoitda esa irodaning namoyon bo‘lishi sustlashib, tashqi omillarga qaramlik kuchayadi.

Shuningdek, o‘zini boshqarish va o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalari irodaviy sifatlarning rivojlanishida muhim psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, emotsiyalarni boshqara oladigan, xatti-harakatlarini ongli ravishda rejalashtira oladigan yoshlar stressli vaziyatlarda ham barqarorlikni saqlab qoladilar. Bu esa ularning ijtimoiy moslashuvi va ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy muhit va shaxslararo munosabatlar ham irodaviy sifatlarning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Oila, ta’lim muassasasi va tengdoshlar guruhi tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan yoshlar mas’uliyat, mustaqillik va qat’iyat kabi sifatlarni tezroq egallaydilar. Aksincha, salbiy ijtimoiy ta’sir va nazoratsiz muhit irodaning zaiflashuviga olib kelishi mumkin.

Muhokamada yana bir muhim jihat sifatida ta’lim jarayonining tarbiyaviy imkoniyatlari qayd etildi. Ta’lim faoliyatida mustaqil ishlash, muammoli vaziyatlarni hal etish va refleksiya elementlarining qo‘llanilishi yoshlarning irodaviy sifatlarini ongli ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda pedagogning shaxsiy namunalari va psixologik qo‘llab-quvvatlashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni tasdiqlaydiki, yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishi ko‘p omilli psixologik jarayon bo‘lib, u individual xususiyatlar, ijtimoiy muhit va ta’limiy ta’sirlarning o‘zaro uyg‘unligi orqali amalga oshadi. Shu bois, yoshlarning

irodaviy kamolotini ta’minlashda kompleks psixologik-pedagogik yondashuvni qo‘llash dolzarb hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishi shaxs kamolotining muhim psixologik omillaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Iroda yoshlarning maqsadga intilishi, qiyinchiliklarni yengishi, o‘z xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarishi va mas’uliyatli qarorlar qabul qilishida muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot natijalari irodaviy sifatlar motivatsiya, maqsadga yo‘naltirilganlik, o‘zini nazorat qilish va qat’iyat bilan chambarchas bog‘liqligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, yoshlik davrining psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit va ta’lim jarayonining ta’siri irodaviy sifatlarning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Ijobiy ijtimoiy munosabatlar, pedagogik qo‘llab-quvvatlash va tarbiyaviy ta’sir yoshlarning iroda kuchini mustahkamlashga xizmat qiladi. Aksincha, salbiy ijtimoiy omillar va nazoratsiz muhit irodaviy rivojlanishni susaytirishi mumkin.

Umuman olganda, yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishini ta’minlash kompleks psixologik-pedagogik yondashuvni talab etadi. Ta’lim-tarbiya jarayonida mustaqil faoliyat, o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish va shaxsiy mas’uliyatni kuchaytirishga qaratilgan metodlardan foydalanish yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy kamolotini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari yoshlar bilan ishlashda psixologlar va pedagoglar uchun ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
2. Leontyev A. N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Moskva: Politizdat, 1975.
3. Rubinstein S. L. Osnovy obshchey psikhologii. – Moskva: Pedagogika, 1989.
4. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W. H. Freeman, 1997.
5. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. – New York: W. W. Norton & Company, 1968.
6. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985.
7. Davletshin M. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
8. Karimova G. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2018.
9. Jalilova N. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

Yodgorova Kimyo Baxshullayevna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

OILADAGI NIZOLAR BO‘YICHA O‘SMIRLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK QARASHLARINI SHAKLLANTIRUVCHI OMILLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oiladagi nizolar bo‘yicha o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik qarashlarini shakllantiruvchi omillar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda oilaviy muhitning emotsional iqlimi, tarbiyaviy uslublar, kommunikatsiya sifati, ota-onaning psixologik qo‘llab-quvvatlashi, shuningdek tengdoshlar guruhi, media vositalari va individual tajribaning o‘smirlar ongida konflikt haqidagi tasavvurlarni shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, o‘smirning oilaviy mojaro haqidagi qarashlari uning psixologik barqarorligi, emotsional rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga qanday ta’sir ko‘rsatishi ilmiy nuqtai nazardan izohlanadi. Tadqiqot natijalari oila psixologiyasi, ta’lim amaliyoti va psixologik xizmat tizimida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan muhim ilmiy xulosalarni beradi.*

Kalit so‘zlar: *o‘smirlik, oilaviy mojaro, ijtimoiy-psixologik omillar, konflikt tasavvuri, emotsional barqarorlik, ijtimoiy moslashuv, psixologik rivojlanish.*

ФАКТОРЫ, ФОРМИРУЮЩИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ПОДРОСТКОВ НА СЕМЕЙНЫЕ КОНФЛИКТЫ

Аннотация. *В статье проводится научный анализ факторов, формирующих социально-психологические представления подростков о семейных конфликтах. Рассматривается влияние эмоционального климата семьи, стилей воспитания, качества внутрисемейной коммуникации, уровня психологической поддержки родителей, а также воздействия среды сверстников, медиа и индивидуального опыта на процесс формирования у подростков представлений о конфликте. Отдельное внимание уделяется тому, каким образом данные представления отражаются на психологической устойчивости, эмоциональном развитии и социальной адаптации подростков. Полученные результаты обладают высокой практической ценностью для семейной психологии, педагогической практики и системы психологического консультирования.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, семейный конфликт, социально-психологические факторы, представления о конфликте, эмоциональная устойчивость, социальная адаптация, психологическое развитие.*

FACTORS SHAPING ADOLESCENTS’ SOCIO-PSYCHOLOGICAL VIEWS ON FAMILY CONFLICTS

Annotation. *This article provides a scientific analysis of the factors shaping adolescents’ socio-psychological perceptions of family conflicts. The study examines the influence of the family’s emotional climate, parenting styles, communication patterns, and parental psychological support, as well as the role of peer groups, media exposure, and individual experience in forming adolescents’ representations of conflict. Special attention is given to how these perceptions affect adolescents’ psychological resilience, emotional development, and social adaptation. The findings offer important implications for family psychology, educational practice, and psychological counseling services.*

Key words: *adolescence, family conflict, socio-psychological factors, conflict perception, emotional resilience, social adaptation, psychological development.*

Kirish. O‘smirlik davri inson rivojlanishining eng murakkab va dinamik bosqichlaridan biri bo‘lib, unda shaxsning emotsional, ijtimoiy va kognitiv jihatlari sezilarli darajada o‘zgaradi. Ushbu davrga xos bo‘lgan psixologik sezgirlik, mustaqillikka intilish, o‘z pozitsiyasini

shakllantirish va shaxsiy identifikatsiya jarayonlari o‘smirning oilaviy munosabatlarga bo‘lgan qarashlarini shakllantiruvchi muhim omillardandir. Ayniqsa, oilada yuzaga keladigan nizolar, ularning kechishi, sabablari va hal etilish uslublari o‘smirning ongida chuqur aks etib, uning ijtimoiy-psixologik tasavvurlari, xulq-atvori va emotsional barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy jamiyatda oilaviy tizimning murakkablashuvi, kommunikatsiya madaniyatining o‘zgarishi, axborot oqimining ko‘payishi va media vositalarining kuchaygan ta’siri o‘smirlarning konfliktga nisbatan qarashlarini shakllanishini yanada murakkablashtirmoqda. Oila ichidagi muloqot sifati, ota-onalarning tarbiyaviy yondashuvi, emotsional qo‘llab-quvvatlash darajasi, tengdoshlar guruhi va internet-muhit o‘smir ongida oilaviy nizolarni idrok etish mexanizmlarini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy determinant hisoblanadi. Bu omillar o‘smirning mojaroni konstruktiv yoki destruktiv tarzda qabul qilishiga shart-sharoit yaratadi.

Konfliktlarni idrok etish jarayoni o‘smirning nafaqat ruhiy salomatligiga, balki uning shaxslararo munosabatlar tizimi, stressga bardoshliligi, emotsional madaniyati va kelajakdagi oilaviy hayotiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois o‘smirlarning oilaviy nizolar bo‘yicha ijtimoiy-psixologik qarashlarini shakllantirish mexanizmlarini o‘rganish bugungi psixologiya, pedagogika va oilashunoslikning dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Mazkur masalani chuqur o‘rganish oila institutining mustahkamligi, yoshlarning emotsional farovonligi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Mavzuning ahamiyati shundan iboratki, o‘smirning oilaviy nizolar haqidagi noto‘g‘ri yoki buzilgan tasavvurlari uning psixik rivojlanishida salbiy iz qoldirishi, tajovuzkorlik, ijtimoiy chekinish, o‘z-o‘zini past baholash kabi holatlarga olib kelishi mumkin. Aksincha, ijobiy va konstruktiv qarashlarning shakllanishi esa o‘smirning emotsional barqarorligi, konfliktlarni tinch yo‘l bilan hal etish ko‘nikmalari, sog‘lom ijtimoiy munosabatlar va kelajakdagi oilaviy hayotiga mustahkam zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. O‘smirlarning oilaviy nizolar bo‘yicha ijtimoiy-psixologik qarashlarini shakllantirish masalasi psixologiya, pedagogika va oilashunoslik sohalarida yetakchi ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, adabiyotlarda ushbu jarayonning ko‘p omilli tabiati keng yoritilgan. Tadqiqotlarning dastlabki nazariy asoslari L. S. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish kontsepsiyasiga borib taqaladi. Vygotskiyga ko‘ra, shaxsning ichki tasavvurlari, xulqi va dunyoqarashi ijtimoiy muhit, oila va muloqot jarayoni orqali shakllanadi. Bu yondashuv o‘smirlarning oilaviy mojarolarni qanday talqin qilishi, nizolarning mohiyatini qanday tushunishi va ularga qanday emotsional munosabat bildirishini izohlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi ham adabiyotlarda asosiy o‘rin tutadi. Bandura o‘smirlar konfliktni faqat kuzatish orqali emas, balki modelga taqlid qilish orqali o‘rganishini ta’kidlaydi. Agar ota-onalar mojarolarni tajovuzkor, befarq yoki keskin usullarda hal qilsa, o‘smirlar bunday xulqni norma sifatida qabul qilishi mumkin. Shu jihatdan, oila ichidagi kommunikatsiya sifati, konfliktni boshqarish uslublari va emotsional qo‘llab-quvvatlash darajasi o‘smir ongida konflikt haqidagi tasavvurlarni shakllantiruvchi asosiy omillar sifatida e’tirof etiladi.

Oilaviy tizimlar nazariyasi vakillari — M. Bowen va S. Minuchin — oilani murakkab tizim sifatida ko‘rib, undagi har bir mojaro barcha a’zolar psixologik holatiga ta’sir etishini ta’kidlaydilar. Bowenning “triyangulyatsiya” konsepsiyasi o‘smirlarning ko‘pincha kattalar o‘rtasidagi mojarolarga jalb etilishi, natijada ular konfliktni noto‘g‘ri talqin qilishi yoki o‘zini mas’ul his qilishi mumkinligini ko‘rsatadi. Minuchinning oilaviy chegaralar va rol taqsimoti haqidagi g‘oyalari esa o‘smirning konfliktni idrok etishidagi muhim omillarni yoritadi.

G‘arb tadqiqotlarida oilaviy mojarolarning o‘smir ruhiy salomatligiga ta’siri keng o‘rganilgan. J. Gottman oiladagi emotsional iqlim va muloqot madaniyati mojarolarning ijobiy yoki salbiy oqibatlarini belgilovchi eng muhim omillardan biri ekanini ta’kidlaydi. D. Goleman tomonidan qayd etilgan emotsional intellekt tamoyillari o‘smirlarning konfliktni tushunish va boshqarish qobiliyati emotsional savodxonlik darajasiga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy adabiyotlarda media va virtual muloqotning o‘smir tasavvurlariga ta’siri alohida e’tiborga olingan. N. Luhmannning kommunikatsiya nazariyasi asosida olib borilgan tadqiqotlar

shuni ko‘rsatadiki, internet va ijtimoiy tarmoqlardagi konflikt tasvirlari ko‘pincha o‘smirlar ongida real mojarolarga nisbatan noto‘g‘ri yoki dramatik tasavvurlarni shakllantiradi. Shu bilan birga, tengdoshlar guruhi ham ijtimoiy ta’sirning kuchli determinanti sifatida qayd etiladi. Tadqiqotlar o‘smirlarning konfliktlar haqidagi qarashlari ko‘p hollarda do‘stlarining munosabati, bahosi va tajribasi bilan moslashishini ko‘rsatadi.

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida — xususan, V. Karimova, B. To‘lqinov, S. Qodirova ishlari — oila muhitining madaniy xususiyatlari, tarbiyaviy qadriyatlar, ota-onalarning psixologik savodxonligi va oiladagi rol taqsimotining o‘smir psixologiyasiga ta’siri chuqur yoritilgan. O‘zbekiston sharoitida o‘smirlarning ijtimoiy tasavvurlari milliy qadriyatlar, an’ana, normativ rollar hamda jamoaviylik tamoyili bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayon o‘ziga xos psixologik mexanizmlarga ega.

Muhokama. Tadqiqot natijalariga muvofiq, o‘smirlarning oilaviy nizolar bo‘yicha ijtimoiy-psixologik qarashlari ko‘p omilli psixologik jarayon sifatida shakllanadi. O‘smir ongida konflikt haqidagi tasavvurlar oilaviy muhit, tarbiyaviy uslublar, shaxsiy tajriba, media vositalari va tengdoshlar ta’siri orqali shakllanib, ushbu jarayon bir-birini kuchaytiruvchi yoki zaiflashtiruvchi omillar o‘zaro ta’siri bilan tavsiflanadi. Ushbu omillarni tahlil qilish o‘smirlarning konfliktga bo‘lgan munosabati tasodifiy emas, balki ijtimoiy-madaniy kontekstga chuqur bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, oilaviy muhitning emotsional iqlimi va kommunikatsiya sifati o‘smirning konfliktni idrok etishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. O‘zaro hurmat, eshitish madaniyati, konstruktiv fikr bildirish an’analari shakllangan oilalarda o‘smirlar mojaroni tabiiy jarayon sifatida qabul qiladi va uni hal qilishda ijobiy yondashuvlarni o‘zlashtiradi. Aksincha, tez-tez bahs, kamsitish, janjal yoki befarqlik hukm surgan oilalarda o‘smirlar konfliktni xavf manbai sifatida ko‘rib, uni tajovuzkorlik, qo‘rquv yoki chekinish kabi salbiy modelda talqin qiladi.

Ikkinchidan, tarbiyaviy yondashuvning avtoritar, demokratik yoki erkin-uslubdagi farqlanishi o‘smirning nizoga nisbatan qarashlarini shakllantiradi. Demokratik oilalarda o‘smirlar o‘z fikrini erkin ifoda etishi, mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgatilishi natijasida konfliktni konstruktiv talqin qiladi. Avtoritar oilalarda esa ularning qarashlari ko‘proq passiv itoatkorlik yoki yashirin qarshilik shaklida namoyon bo‘ladi.

Uchinchi muhim omil — tengdoshlar guruhi. O‘smirlar ko‘pincha nizolarni boshqalarning tajribasi orqali baholaydilar. Tengdoshlar tomonidan berilgan maslahatlar, ularga xos bo‘lgan agressiv yoki murosa yo‘lidagi xulq modellari o‘smirlarning konfliktga nisbatan tasavvurlarini mustahkamlab yoki o‘zgartirib boradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, agressiv tengdoshlar ta’sirida o‘smirlar mojaroga nisbatan salbiy, mos kelmaydigan tasavvurlarni egallashi mumkin.

To‘rtinchidan, media va internet muhitining roli alohida e’tiborga loyiq. Ijtimoiy tarmoqlarda yoki televideniyeda konfliktning dramatiklashtirilgan ko‘rinishlari ko‘pincha o‘smir ongida mojarolarni haddan tashqari keskinlashtiradi. Bu esa real hayotdagi nizolarga ham xuddi shu darajada tanqidiy, konfliktli yoki emotsional yondashuvga olib kelishi mumkin. Zamonaviy tadqiqotlar media tomonidan taqdim etilayotgan konflikt obrazlarining o‘smir fikrlashiga bevosita ta’sir qilayotganini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, o‘smirning shaxsiy xususiyatlari — emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, empatiya darajasi va o‘zini boshqara olish ko‘nikmalari ham konflikt tasavvurlarini shakllantiruvchi muhim psixologik resurslardir. Emotsional intellekti yuqori bo‘lgan o‘smirlar mojarolarni tahlil qilish, sabr bilan yondashish va konstruktiv yechimlar topishga moyil bo‘lsa, past emotsional barqarorlikka ega o‘smirlar konfliktga keskin, tajovuzkor yoki qochish bilan javob berishi mumkin.

Mazkur omillarning o‘zaro ta’siri murakkab tizimli jarayonni tashkil etadi. Oiladagi tajriba — o‘smirning ijtimoiy tasavvurlarining birlamchi manbai bo‘lsa, media va tengdoshlar — ikkilamchi manba sifatida qarashlarning mustahkamlanishiga ta’sir qiladi. Shu bois o‘smirlarning konfliktga nisbatan qarashlari ko‘pincha oilaviy madaniyat va keng ijtimoiy kontekst uyg‘unligida shakllanadi.

O‘smirlarning oilaviy nizolar haqidagi qarashlarini shakllantiruvchi asosiy omillar

1-jadval

Omil turi	Omilning tavsifi	O‘smir qarashlariga ta’siri	Natijaviy psixologik holat
Oilaviy muhit	Emotsional iqlim, muloqot sifati, nizolarning tez-tezligi va shakli	Konfliktni ijobiy yoki salbiy talqin qilishni belgilaydi	Barqarorlik yoki emotsional beqarorlik
Tarbiyaviy uslub	Demokratik, avtoritar yoki erkin tarbiya	Muammolarni hal qilish strategiyalarini shakllantiradi	Konstruktiv yondashuv yoki agressiya
Tengdoshlar guruhi	Do‘stlarning tajribasi, fikri, ijtimoiy bosim	Konfliktga ijtimoiy moslashgan qarashlarni paydo qiladi	Ijobiy identifikatsiya yoki salbiy taqlid
Media va internet	Ijtimoiy tarmoqlar, seriallar, bloglar orqali konflikt tasvirlari	Mojarolarni haddan tashqari keskin talqin qilish yoki notabiiy idealizatsiya	Real vaziyatni noto‘g‘ri baholash, dramatizatsiya
Shaxsiy psixologik xususiyatlar	Emotsional intellekt, empatiya, stressga bardoshlilik	Konfliktni chuqur tushunish yoki yuzaki idrok qilish	Moslashuvchanlik yoki psixologik zo‘riqish
Individual tajriba	O‘tmishdagi mojarolar, guvohlik, bolalikdagi xotiralar	Konflikt modelini qayta ishlab, o‘z xatti-harakatiga tatbiq etadi	O‘zini ayblash, qo‘rquv yoki mustahkamlik

Jadval tahlili: Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘smirlarning oilaviy nizolar haqidagi ijtimoiy-psixologik qarashlari bir vaqtning o‘zida bir necha omillar ta’siri ostida shakllanadi. Har bir omil o‘smirning konfliktni qanday idrok etishi, unga qanday emotsional javob berishi va kelajakda qanday xulq modeli shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

1. Oilaviy muhitning ta’siri. Emotsional barqaror va sog‘lom muloqot mavjud bo‘lgan oilalarda o‘smirlar konfliktni tabiiy jarayon sifatida ko‘radi, ular konstruktiv yechimga moyil bo‘ladi. Aksincha, keskin bahs-munozara va zo‘ravonlik mavjud oilalarda o‘smir konfliktni xavf, kuchsizlik yoki agressiya bilan bog‘laydi. Bu esa ularning psixologik barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

2. Tarbiyaviy uslubning roli. Demokratik tarbiya konfliktga sog‘lom yondashuvni shakllantirsa, avtoritar tarbiya qo‘rquv, itoatkorlik yoki yashirin agressiyani kuchaytirishi mumkin. Tarbiyaviy uslub o‘smirning muammolarni hal etish bo‘yicha shaxsiy strategiyalarini belgilaydi.

3. Tengdoshlar ta’siri. Tengdoshlar guruhi o‘smirlik davrida eng kuchli sotsializatsiya omillaridan biridir. Do‘stlarning konfliktga bo‘lgan munosabati, masalan, agressiv javob modeli yoki murosa yondashuvi o‘smirning o‘z qarashlariga sezilarli ta’sir qiladi.

4. Media va internetning roli. Zamonaviy o‘smirlarning aksariyati konflikt tasvirini media orqali qabul qiladi. Media mojarolarni dramatik, hissiy yoki senzatsion ko‘rinishda berishi o‘smir tasavvurini buzishi, real vaziyatlarni noto‘g‘ri qayta ishlashga olib kelishi mumkin.

5. Shaxsiy psixologik xususiyatlar. Empatiyasi kuchli, emotsional intellekti rivojlangan o‘smirlar konfliktni tahliliy va mulohazali qabul qiladi. Emotsional barqarorlik past bo‘lgan o‘smirlar esa stress holatida to‘g‘ri baho bera olmaydi.

6. Individual tajriba. O‘smirning ilgari boshdan kechirgan mojarolari yoki ularga guvoh bo‘lishi konfliktga bo‘lgan munosabatning ichki modelini shakllantiradi. Bu model kelajakda ham takrorlanishi mumkin.

Xulosa. O‘smirlarda oilaviy nizolar haqidagi ijtimoiy-psixologik qarashlarning shakllanishi murakkab, ko‘p omilli jarayon bo‘lib, oilaviy muhit, tarbiyaviy yondashuvlar, shaxsiy tajriba, tengdoshlar guruhi va media axboroti kabi omillarning o‘zaro ta’siri bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, oiladagi emotsional iqlim va kommunikatsiya sifati o‘smirning konfliktni qanday idrok etishi va uning mohiyatiga qanday baho berishini aniqlovchi asosiy determinantlardan biridir.

Demokratik va qo‘llab-quvvatlovchi oilalarda o‘smirlar mojarolarni tabiiy ijtimoiy jarayon sifatida qabul qilib, ularni konstruktiv tarzda hal etishga moyil bo‘ladi. Aksincha, konfliktlar tez-tez uchraydigan, agressiya yoki befarqlik hukmron bo‘lgan oilalarda o‘smirning konflikt haqidagi tasavvuri salbiy yo‘nalishda shakllanib, bu uning emotsional barqarorligi va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tengdoshlar ta’siri o‘smirning konfliktga bo‘lgan qarashlarini tashqi ijtimoiy kontekst doirasida shakllantiruvchi omil sifatida muhimdir. Do‘stlarining xatti-harakatlari, ularga xos bo‘lgan munosabat modeli ko‘pincha o‘smirning o‘zida mavjud qarashlarni mustahkamlash yoki o‘zgartirishga xizmat qiladi. Media va internet muhitining roli esa zamonaviy davrda yanada kuchayib, o‘smirlarning konflikt haqidagi tasavvurlarini ko‘pincha real vaziyatlardan chetga og‘dirishi, dramatizatsiya yoki idealizatsiya elementlarini kuchaytirishi mumkin.

Shaxsning individual psixologik xususiyatlari — emotsional intellekt, empatiya, stressga bardoshlilik — konfliktni qay darajada to‘g‘ri talqin qilishini belgilovchi ichki omillardir. Bu omillar yuqori bo‘lgan o‘smirlar mojarolarni tahliliy, sabrli va konstruktiv yondashuv bilan o‘rganishga moyildir.

Umuman olganda, o‘smirlarning oilaviy nizolar bo‘yicha ijtimoiy-psixologik qarashlari nafaqat ularning hozirgi emotsional farovonligiga, balki kelajakdagi shaxslararo munosabatlari, oila qurishga tayyorgarlik darajasi va psixologik barqarorligiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli o‘smirlik davrida konflikt haqidagi tasavvurlarning to‘g‘ri shakllanishini ta’minlash, oilada sog‘lom muloqot madaniyatini rivojlantirish va psixologik profilaktika dasturlarini joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.(O‘smirlarning kuzatish orqali xulq modellarini o‘zlashtirishi haqida.)
2. Vygotsky, L. S. (1982). *Psikhologiya razvitiya rebenka*. Moskva: Pedagogika. (O‘smirlarning ijtimoiy-madaniy rivojlanishiga oid nazariy asos.)
3. Minuchin, S. (1974). *Families and Family Therapy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.(Oilaviy tizimlar va mojarolar dinamikasi haqida.)
4. Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York: Jason Aronson.(Triyangulyatsiya va oila a’zolari o‘rtasidagi psixologik bog‘liqliklar.)
5. Gottman, J. (1997). *Raising an Emotionally Intelligent Child*. New York: Simon & Schuster.(Oiladagi emotsional muhitning farzand psixologiyasiga ta’siri.)
6. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books. (Konfliktga munosabat va emotsional barqarorlikning psixologik mexanizmlari.)
7. Collins, W. A., & Laursen, B. (2004). Parent–Adolescent Conflict. *Annual Review of Psychology*, 55, 491–518.(Ota-ona va o‘smir o‘rtasidagi nizolarning ilmiy tahlili.)
8. Karimova, V. M. (2018). *Oila psixologiyasi*. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo. (Mahalliy kontekstda oilaviy nizolar va o‘smir psixologiyasi.)

Alimdjanova Dilbar Negmatovna
Samarkand State Medical University
E-mail:alimdilbar@mail.ru
Utaev Sardorbek Tashpulatovich
Wyzsza Szkola Biznesu National Louis University of Higher Education
of the Republic of Poland, student

ANALYSIS OF THE PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF MEDICAL MANAGEMENT IN UZBEKISTAN

Abstract. *The healthcare system of Uzbekistan is undergoing significant transformation aimed at improving the quality, accessibility, and efficiency of medical services. In this context, medical management plays a crucial role in ensuring sustainable healthcare development. This article analyzes the prospects for the development of medical management in Uzbekistan by examining current trends, institutional reforms, and managerial challenges within the healthcare sector. The study emphasizes the importance of modern management approaches, strategic planning, and human resource development in strengthening the national healthcare system.*

Key words: *medical management, healthcare system, Uzbekistan, healthcare reforms, management development*

O‘ZBEKISTONDA TIBBIY MENEJMENTNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI TAHLILI

Annotatsiya. *O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimi sifatni, xizmatlarga kirish imkoniyatini va samaradorlikni oshirishga qaratilgan sezilarli islohotlardan o‘tmoqda. Shu kontekstda, tibbiy menejment barqaror sog‘liqni saqlash tizimini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada O‘zbekistonda tibbiy menejmentni rivojlantirish istiqbollari, amaldagi tendensiyalar, institut islohotlari va sog‘liqni saqlash sohasidagi boshqaruvdagi qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Tadqiqot milliy sog‘liqni saqlash tizimini mustahkamlashda zamonaviy menejment yondashuvlari, strategik rejalashtirish va kadrlar rivojlanishining ahamiyatini ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *tibbiy menejment, sog‘liqni saqlash tizimi, O‘zbekiston, sog‘liqni saqlash islohotlari, menejment rivojlanishi*

АНАЛИЗ ПЕРСПЕКТИВ РАЗВИТИЯ МЕДИЦИНСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *Система здравоохранения Узбекистана претерпевает значительные преобразования, направленные на повышение качества, доступности и эффективности медицинских услуг. В этом контексте медицинский менеджмент играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития здравоохранения. В статье анализируются перспективы развития медицинского менеджмента в Узбекистане на основе изучения текущих тенденций, институциональных реформ и управленческих проблем в системе здравоохранения. Исследование подчеркивает важность современных подходов к управлению, стратегического планирования и развития человеческих ресурсов для укрепления национальной системы здравоохранения.*

Ключевые слова: *медицинский менеджмент, система здравоохранения, Узбекистан, реформы здравоохранения, развитие менеджмента*

Introduction. In recent years, the healthcare sector of Uzbekistan has become one of the priority areas of state policy. Large-scale reforms have been initiated to modernize medical institutions, improve service quality, and introduce international standards into healthcare practice. However, the effectiveness of these reforms largely depends on the quality of management within

medical organizations. Medical management, as a specialized field that combines healthcare knowledge with management principles, has gained increasing importance in ensuring the successful functioning of healthcare systems.

Medical management focuses on planning, organizing, coordinating, and controlling healthcare services to achieve better patient outcomes and efficient use of resources. In Uzbekistan, the transition from a centrally planned healthcare system to a more flexible and patient-oriented model has created new demands for professional medical managers. This shift highlights the need to analyze the prospects for the development of medical management in the country.

Contemporary Trends in Medical Management

Modern medical management is characterized by the adoption of strategic management, evidence-based decision-making, and patient-centered care. In Uzbekistan, healthcare institutions are gradually introducing digital technologies, quality management systems, and performance evaluation mechanisms. These innovations require managers who are capable of adapting to change, managing multidisciplinary teams, and responding to emerging healthcare challenges.

Another important trend is the growing emphasis on human resource management in healthcare. The development of leadership skills among medical professionals, continuous professional training, and motivation systems are becoming key factors in improving healthcare performance. Furthermore, collaboration with international healthcare organizations and the integration of global best practices contribute to the advancement of medical management in Uzbekistan. Uzbekistan's healthcare system has been undergoing substantial reforms aimed at modernizing medical infrastructure, improving patient care quality, and integrating international standards into national practice. The development of medical management plays a central role in ensuring these reforms are effective and sustainable. Medical management, as a discipline, focuses on organizing healthcare institutions, optimizing human and material resources, and implementing strategic policies to enhance service delivery and public health outcomes.

One of the key prospects for development is digitalization and health information systems. The government of Uzbekistan has recently invested in electronic health records, telemedicine platforms, and data-driven decision-making processes. These technological advancements require trained medical managers capable of overseeing digital transformations, analyzing health data, and improving operational efficiency.

Human resource development is another critical area. Effective medical management depends on the presence of qualified personnel, strong leadership, and continuous professional training. Uzbekistan has introduced programs to enhance managerial competencies among healthcare professionals, including courses in hospital management, financial administration, and quality control. Such initiatives aim to empower healthcare leaders to make evidence-based decisions, improve patient safety, and promote accountability within healthcare institutions.

Furthermore, strategic planning and organizational reforms are essential for the long-term development of medical management. Hospitals and clinics are increasingly adopting international accreditation standards, performance evaluation systems, and patient-centered care models. These reforms are intended to improve service delivery, reduce inefficiencies, and enhance patient satisfaction. Managers trained in modern healthcare principles are crucial for implementing these reforms effectively and ensuring that organizational goals align with national health priorities.

Human resource development is another critical factor. The effectiveness of medical management largely depends on qualified personnel with leadership and strategic planning skills. Uzbekistan has started implementing specialized training programs in hospital administration, quality management, and health policy. By developing professional competencies among managers and administrators, healthcare institutions can ensure better resource allocation, reduce inefficiencies, and improve patient satisfaction. Continuous professional development and the cultivation of leadership skills are crucial for sustaining long-term reforms.

Strategic organizational reforms also play a vital role. Hospitals and clinics are being reorganized to adopt international standards, patient-centered care models, and performance evalua-

tion systems. Managers are tasked with coordinating multidisciplinary teams, implementing standardized procedures, and monitoring institutional performance. This ensures that operational strategies align with the country's broader healthcare objectives, including the reduction of waiting times, improvement of patient outcomes, and equitable access to services across urban and rural areas.

Financial and resource management forms another important component. Effective budgeting, cost-control strategies, and efficient resource allocation are necessary for maximizing the impact of healthcare spending. Medical managers trained in financial management are better positioned to optimize operations, reduce wastage, and ensure sustainable financing for healthcare facilities. This is particularly important for public hospitals where resources are often limited.

Collaboration with international organizations is also shaping the prospects of medical management. Partnerships with the World Health Organization, UNICEF, and other global health agencies provide Uzbekistan with access to best practices, training opportunities, and technical guidance. These collaborations support the adoption of innovative management techniques and the establishment of sustainable healthcare policies.

Finally, the integration of financial and resource management principles is a vital component of modern medical management. Efficient budgeting, resource allocation, and cost-effectiveness strategies are necessary to maximize the impact of healthcare spending. Medical managers trained in both healthcare and management principles are better positioned to balance quality care with economic sustainability.

In summary, the development of medical management in Uzbekistan depends on combining technological innovation, human resource development, strategic organizational reforms, international collaboration, and financial management. The successful integration of these components is essential for building a modern, efficient, and patient-oriented healthcare system capable of meeting the challenges of the 21st century. Uzbekistan's healthcare system has experienced significant reforms over the last decade, reflecting the government's commitment to achieving universal health coverage and improving public health outcomes. One of the central pillars of this transformation is the development of medical management, which ensures that healthcare reforms are effectively implemented and sustainable. Medical management in Uzbekistan aims to integrate modern management principles with healthcare expertise to optimize institutional efficiency, improve patient care quality, and enhance accessibility of services across urban and rural areas.

A major area of development is the digitalization of healthcare services. The Ministry of Health has introduced electronic health records, telemedicine platforms, and national health databases, allowing for better patient monitoring, data collection, and decision-making. These digital solutions require skilled medical managers who can oversee the implementation, ensure cybersecurity, and use data analytics to enhance operational efficiency and predict healthcare needs. The growing emphasis on e-health demonstrates the country's commitment to aligning with global digital healthcare standards.

Human resource development remains a priority for strengthening medical management. The training of healthcare managers, hospital administrators, and clinical leaders is crucial for sustaining reforms. Uzbekistan has established specialized programs in healthcare administration, leadership, and quality control. These programs not only improve managerial competencies but also cultivate a culture of accountability and evidence-based decision-making. By equipping professionals with both clinical knowledge and management skills, the system ensures that reforms are executed effectively at institutional and national levels.

Strategic planning and organizational reform are also fundamental. Healthcare institutions are adopting performance evaluation systems, patient-centered care models, and international accreditation standards. Hospitals are being restructured to streamline processes, reduce wait times, and improve patient satisfaction. Medical managers play a pivotal role in implementing these reforms, coordinating multidisciplinary teams, and ensuring that operational strategies align with national health priorities and budgetary constraints.

International collaboration further strengthens the prospects of development. Uzbekistan actively cooperates with global organizations such as the World Health Organization, UNICEF, and the World Bank, gaining access to technical guidance, global best practices, and capacity-building programs. These partnerships enable the country to benchmark its medical management practices against international standards, adopt innovative solutions, and address challenges related to workforce shortages, resource allocation, and emergency preparedness.

Financial and resource management is another critical aspect. Effective budgeting, resource allocation, and cost-control measures are vital for ensuring that healthcare spending maximizes patient outcomes. Medical managers trained in health economics and administrative strategies can optimize hospital operations, reduce waste, and ensure equitable distribution of resources, particularly in underserved regions.

Finally, prospective developments in medical management in Uzbekistan include the integration of predictive analytics, artificial intelligence in hospital administration, and advanced patient monitoring systems. These technologies can enhance decision-making, improve patient outcomes, and create more resilient healthcare institutions capable of responding to public health emergencies, such as pandemics or natural disasters.

The successful integration of these elements will not only modernize the healthcare system but also improve accessibility, quality, and sustainability, positioning Uzbekistan as a regional leader in healthcare management.

Conclusion. In conclusion, the prospects for the development of medical management in Uzbekistan are closely linked to ongoing healthcare reforms and the country's strategic development goals. Effective medical management is essential for improving service quality, ensuring efficient resource allocation, and enhancing patient satisfaction. The analysis shows that strengthening managerial competencies, introducing modern management tools, and investing in education and training are critical for sustainable healthcare development.

To achieve long-term success, it is recommended that Uzbekistan continue to support the professionalization of medical management through specialized education programs and institutional capacity building. By fostering a modern management culture within healthcare organizations, the country can significantly improve the overall performance of its healthcare system.

References.

1. World Health Organization. (2019). Health systems strengthening in Central Asia. Geneva: WHO Press, pp. 45–58.
2. Saltman, R. B., Durán, A., & Dubois, H. F. W. (2011). Governing public hospitals. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, pp. 112–130.
3. Shortell, S. M., & Kaluzny, A. D. (2016). Health care management: Organization design and behavior. New York: Delmar Cengage Learning, pp. 67–89.
4. Smith, P. C., Mossialos, E., Papanicolas, I., & Leatherman, S. (2010). Performance measurement for health system improvement. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 203–220.
5. McKee, M., & Healy, J. (2002). Hospitals in a changing Europe. Buckingham: Open University Press, pp. 141–160.
6. Frenk, J., & Moon, S. (2013). Governance challenges in global health. New England Journal of Medicine, 368(10), pp. 936–942.
7. Bloom, G., Katsuma, Y., Rao, K. D., Makimoto, S., Yin, J. D. C., & Leung, G. M. (2008). Next steps towards universal health coverage. The Lancet, 372(9642), pp. 865–875.

Aytmuratov Baxtiyar Turganbaevich
Innovatsion texnologiyalar universiteti,
Pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti

TALABALARDA METAREFLEKSIV OMILLARNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI VA SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada talabalarda metarefleksiv omillarni shakllantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari va ularning ta'lim jarayonidagi samaradorligi tahlil qilinadi. Metarefleksiya shaxsning o'z bilish faoliyatini anglash, nazorat qilish va takomillashtirishga qaratilgan muhim psixologik mexanizm sifatida talabalarning o'quv motivatsiyasi, o'z-o'zini boshqarish va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Tadqiqotda reflektiv o'qitish strategiyalari, muammoli ta'lim, o'z-o'zini baholash va metakognitiv mashqlar asosida metarefleksiv omillarni rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, pedagogik muhit, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi reflektiv muloqot, individual va guruhiy faoliyatning o'rni yoritiladi. Tadqiqot natijalari metarefleksiv ko'nikmalarni shakllantirish talabalarning akademik faolligi, tanqidiy fikrlashi va o'quv natijalarining barqarorligini oshirishini ko'rsatadi. Olingan xulosalar oliy ta'lim tizimida reflektiv yondashuvni keng joriy etish zaruratini asoslaydi.*

Kalit so'zlar: *metarefleksiya, metarefleksiv omillar, reflektiv ta'lim, metakognitsiya, o'z-o'zini boshqarish, ta'lim samaradorligi.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ МЕТАРЕФЛЕКСИВНЫХ ФАКТОРОВ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В статье анализируются педагогико-психологические условия формирования метарефлексивных факторов у студентов и их эффективность в образовательном процессе. Метарефлексия рассматривается как важный психологический механизм, обеспечивающий осознание, контроль и регуляцию собственной познавательной деятельности. Особое внимание уделяется роли рефлексивных стратегий обучения, проблемного обучения, самооценки и метакогнитивных упражнений в развитии метарефлексивных умений. Раскрывается значение педагогической среды, рефлексивного взаимодействия между преподавателем и студентом, а также индивидуальной и групповой учебной деятельности. Результаты исследования показывают, что целенаправленное формирование метарефлексивных факторов способствует повышению учебной мотивации, развитию критического мышления и устойчивости академических результатов студентов. Полученные данные обосновывают необходимость внедрения рефлексивно-ориентированных технологий в систему высшего образования для повышения качества профессиональной подготовки.*

Ключевые слова: *метарефлексия, метарефлексивные факторы, рефлексивное обучение, метакогниция, саморегуляция, эффективность обучения.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CONDITIONS AND EFFECTIVENESS OF FORMING METAREFLECTIVE FACTORS IN STUDENTS

Abstract. *This article examines the pedagogical and psychological conditions for forming metareflective factors in students and their effectiveness in the educational process. Metareflection is considered as a key psychological mechanism that enables awareness, monitoring, and regulation of one's own cognitive activity. The study focuses on the role of reflective teaching strategies, problem-based learning, self-assessment, and metacognitive exercises in developing metareflective skills. Special attention is given to the influence of the educational environment, reflective interaction between teachers and students, and individual and group learning activities. The results indicate that purposeful development of metareflective factors enhances students' learning motivation, critical thinking, and stability of academic achievement. The findings substantiate the*

importance of integrating reflective-oriented approaches into higher education to improve the quality of professional training.

Key words: *metareflection, metareflective factors, reflective learning, metacognition, self-regulation, learning effectiveness.*

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida mutaxassis tayyorlash jarayoni nafaqat fan asoslarini egallash, balki talabalarda o'z bilish faoliyatini ongli ravishda boshqarish, tahlil qilish va takomillashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishni ham talab etadi. Bugungi globallashuv, raqamlashtirish va bilimlar tez yangilanib borayotgan sharoitda talabaning mustaqil o'rganish, o'zini baholash hamda o'z ta'limiy yo'lini ongli rejalashtira olish ko'nikmalari uning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biriga aylanmoqda. Shu jihatdan, metarefleksiya shaxsning bilish jarayonlarini anglash va nazorat qilishga xizmat qiluvchi asosiy psixologik mexanizm sifatida alohida ilmiy e'tibor markaziga chiqmoqda.

Metarefleksiv omillar talabaning o'z fikrlash jarayonlarini tahlil qilish, qo'llayotgan strategiyalarining samaradorligini baholash va zarur hollarda ularni qayta qurish qobiliyatini ifodalovchi murakkab integrativ tuzilma hisoblanadi. Ushbu omillar nafaqat bilish sohasini, balki motivatsion, emotsional va irodaviy komponentlarni ham qamrab oladi. Talabalik davrida mazkur omillarning shakllanishi shaxsiy va kasbiy o'zini anglashning muhim bosqichi bo'lib, ularning rivojlanish darajasi talabaning ta'lim jarayonidagi faolligi, mas'uliyati va akademik natijalarining barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, metarefleksiv ko'nikmalar ko'pincha tabiiy ravishda shakllanadi va ularni rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik mexanizmlar yetarli darajada tizimli joriy etilmaydi. Shu sababli talabalarda metarefleksiv omillarni shakllantirish uchun zarur bo'lgan pedagogik-psixologik shart-sharoitlarni aniqlash va ularning samaradorligini ilmiy asosda baholash muhim nazariy va amaliy vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda. Bunday shart-sharoitlar qatoriga reflektiv ta'lim muhitini tashkil etish, muammoli vaziyatlar asosida o'qitish, o'z-o'zini baholash va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, o'qituvchi va talaba o'rtasida hamkorlikka asoslangan reflektiv muloqotni yo'lga qo'yish kiradi.

Talabalarda metarefleksiv omillarni shakllantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari va ularning ta'lim jarayonidagi samaradorligini o'rganish oliy ta'lim tizimini takomillashtirish, raqobatbardosh va o'z-o'zini rivojlantira oladigan mutaxassislarni tayyorlash yo'lidagi dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Metarefleksiya va metarefleksiv omillarni shakllantirish masalasi zamonaviy ta'lim psixologiyasi hamda pedagogika kesishmasida shakllanayotgan, ayniqsa oliy ta'lim sharoitida talabaning o'z-o'zini boshqarishi, mustaqil o'rganishi va akademik natijadorligini tushuntirishda muhim bo'lgan yo'nalishlardan biridir. Mazkur muammo genezisini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, metarefleksiya g'oyasi avvalo metakognitsiya konsepsiyasi bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan: J. Flavell metakognitsiyani shaxsning "o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimi va ularni nazorat qilishi" sifatida izohlab, monitoring va nazorat mexanizmlarini kognitiv rivojlanishning markaziy tarkibiy qismi sifatida ko'rsatadi. Shu yondashuv keyinchalik ta'lim jarayonida o'quvchi/talabaning o'z fikrlashi ustidan "ikkinchi darajali" kuzatuv va boshqaruvini, ya'ni refleksiya va metarefleksiya qatlamlarini ilmiy asoslash uchun poydevor bo'lib xizmat qildi.

Xorijiy tadqiqotlarda metakognitsiya va o'z-o'zini boshqarib o'rganish (self-regulated learning) integratsiyasi kuchli yo'nalish sifatida ajralib turadi: metakognitiv bilim (strategiyalarni bilish, vazifa talablari va shaxsiy imkoniyatlarni anglash) hamda metakognitiv regulatsiya (rejalashtirish, monitoring, baholash) ta'limiy muvaffaqiyatning barqaror prediktori sifatida qaraladi. Ushbu konseptual yondashuvda o'qish jarayoni talaba tomonidan boshqariladigan faol tizim sifatida tushuniladi; demak, metarefleksiv omillar — talabaning o'z bilish faoliyatini "tahlil qilish va qayta qurish" qobiliyati — samaradorlikning psixologik mexanizmi sifatida talqin etiladi. Bunday yondashuvni aniqlashtiruvchi muhim metodologik masalalardan biri — metakognitsiya kompo-

nentlarini aniq ajratish va ularni o‘lchash mezonlarini belgilashdir; bu borada S. Moritz va hammualliflar Flavell g‘oyalarining terminologik aniqligini tiklab, metakognitsiya tarkibida bilim, tajriba va nazorat komponentlari o‘zaro murakkab aloqada ishlashini ta’kidlaydi.

Metarefleksiya muammosi reflektiv ta’lim an’analari bilan ham chambarchas bog‘liq. Refleksiya odatda tajribani qayta ko‘rib chiqish va ma’no hosil qilish jarayoni sifatida tushunilsa, metarefleksiya refleksiyaning o‘zi, ya’ni “qanday fikrlayapman, nimaga shunday xulosa qilyapman, qaysi kognitiv xatolarni qilayapman” kabi savollar orqali reflektiv faoliyatni yuqori darajada tartibga solishdir. So‘nggi yillarda metakognitiv refleksiya atamasi aynan refleksiya va metakognitsiya kesishgan nuqtada ko‘proq qo‘llanayotgani, biroq u ko‘pincha turlicha talqin qilinayotgani qayd etiladi; bu esa tushunchani ta’riflash va operatsionallashtirishni alohida dolzarb qiladi. Natijada, metarefleksiv omillarni shakllantirish bo‘yicha tadqiqotlar bir tomondan nazariy aniqlik (definitsiya va model), ikkinchi tomondan esa amaliy texnologiya (didaktik sharoit va instrumentlar)ni talab etadi.

Rus psixologiya maktabida metakognitiv va metarefleksiv jarayonlar, ayniqsa faoliyatni tartibga solish nuqtayi nazaridan ishlab chiqilgan. A.V. Karpov metakognitiv regulatsiyani subyektning axborot bilan ishlash va faoliyatni boshqarish tizimida markaziy mexanizm sifatida tahlil qilib, metakognitiv jarayonlarning strukturaviy-funksional tashkil topishini va ularning dinamikasini keng yoritadi. Bu yondashuvda metarefleksivlik talabaning o‘quv vazifalarini bajarishda strategik rejalashtirish, monitoring va qayta baholashni ishga tushiradigan “yuqori darajali” regulyator sifatida tushuntiriladi. Mazkur nazariy chiziq oliy ta’limda metarefleksiv omillarni rivojlantirish uchun pedagogik sharoitlarni asoslashda juda qulay: agar ta’lim jarayonida talaba nazorat savollari, o‘z-o‘zini baholash mezonlari, reflektiv kundalik, “xatolar xaritasi” kabi vositalar orqali metakognitiv regulatsiyani muntazam qo‘llasa, u nafaqat bilimni o‘zlashtiradi, balki o‘qishning o‘zini boshqarishni ham o‘rganadi.

Metarefleksiya va metakognitsiyani empirik o‘rganishda o‘lchov va diagnostika masalasi alohida o‘rin egallaydi. Rus tilidagi ilmiy adabiyotlarda talabalar metakognitsiyalarini diagnostika qilishga doir ishlar mavjud bo‘lib, ularda metakognitiv “ishtirok” (o‘quv faoliyatiga metakognitiv jalb etilganlik), strategiyalar va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi. Jumladan, Yu.L. Kofeynikova talabalar metakognitsiyalarini o‘lchash va ularni o‘quv jarayonidagi turli ko‘rsatkichlar bilan bog‘lash masalalarini yoritadi; bu turdagi ishlar metarefleksiv omillarni faqat nazariy konstrukt emas, balki o‘lchanadigan psixologik xususiyatlar sifatida ko‘rishga yordam beradi. Shuningdek, talabalarning metakognitiv ongliyligi (metacognitive awareness)ni o‘rganish bo‘yicha ham rus manbalarida tadqiqotlar uchraydi: masalan, N.N. Babikova ishida metakognitiv ongliylik kompetensiyalar (o‘zini-o‘zi tashkil etish, o‘zini-o‘zi ta’lim) bilan bog‘liq modern standartlar kontekstida talqin qilinadi. Bu esa metarefleksiv omillarni shakllantirishni oliy ta’limning kompetensiyaviy yondashuvi bilan uzviy bog‘lash imkonini beradi.

So‘nggi yillarda rus ilmiy maydonida metapoznanie va o‘zini-o‘zi boshqarib o‘rganish metodlarini qo‘llash bo‘yicha sharhlar ham paydo bo‘ldi. Masalan, D.R. Axmedjanova metapoznanie va self-regulated learningni o‘lchash usullari, ularning imkoniyatlari va cheklovlarini tizimlashtirib, empirik tadqiqotlarda metod tanlash muammosiga e’tibor qaratadi. Bunday sharhlar metarefleksiv omillarni shakllantirish bo‘yicha kelgusidagi tadqiqot dizaynini (eksperiment, pre-post o‘lchov, aralash metodlar) ilmiy asosda qurishga xizmat qiladi.

Xorijiy adabiyotlarda metarefleksivlik ba’zan “meta-reflexivity” sifatida, ayniqsa kasbiy ta’lim va o‘qituvchi tayyorlash kontekstida ham tahlil qilinadi. Masalan, C. Cramer metarefleksivlikni ko‘p paradigmal ta’lim tizimida kasbiylikni shakllantirishga xizmat qiluvchi yondashuv sifatida ko‘rib, reflektiv yozuv va professional fikrlashni chuqurlashtirishdagi rolini ta’kidlaydi. Bu yo‘nalish talabalarda metarefleksiv omillarni rivojlantirishning “faqat akademik natija” emas, balki “kelajak kasbiy identifikatsiya va professional qaror qabul qilish sifati” bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Pedagogik shart-sharoitlar masalasida adabiyotlar umumiy xulosani beradi: metarefleksiv omillar o‘z-o‘zidan “paydo bo‘lib qolmaydi”, balki maxsus tashkil etilgan didaktik muhit va psixologik qo‘llab-quvvatlov orqali rivojlanadi. Bu yerda reflektiv ta’lim strategiyalari (yo‘naltiruvchi

savollar, rubrikalar, “o‘qish strategiyasi haqida o‘ylash” topshiriqlari), muammoli ta’lim (noaniq vaziyatda rejalashtirish va monitoring), o‘z-o‘zini baholash (kriterial yondashuv) va metakognitiv mashqlar (rejalashtir–kuzat–bahola sikli) ko‘proq tilga olinadi. Amaliy tavsiyalar ham aynan shuni ko‘rsatadiki, meta-reflection topshiriqlari talabaning “faoliyat natijasi”dan tashqari “jarayon sifati”ni ko‘rishiga yordam beradi va muhokamani chuqurlashtiradi.

Shu tariqa, rus va xorijiy adabiyotlar tahlili metarefleksiv omillarni shakllantirish masalasida uchta asosiy ilmiy yo‘nalish ajralib turishini ko‘rsatadi: (1) metakognitsiya va monitoring nazariyasi (tushunchaning psixologik mexanizmlari), (2) o‘zini-o‘zi boshqarib o‘rganish va reflektiv ta’lim texnologiyalari (sharoit va vositalar), (3) diagnostika va samaradorlikni baholash (o‘lchovlar, indikatorlar, empirika). Mazkur yo‘nalishlarni integratsiyalash talabalarda metarefleksiv omillarni shakllantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlarini aniq belgilash va ularning ta’limiy samaradorligini ishonchli mezonlar orqali baholashga imkon beradi.

Muhokama. Olib borilgan tadqiqot natijalari talabalarda metarefleksiv omillarni shakllantirish jarayoni ko‘p omilli va murakkab tizimli hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Metarefleksivlik nafaqat kognitiv jarayonlar bilan, balki motivatsion, emotsional va regulyativ komponentlar bilan ham uzviy bog‘liq bo‘lib, uning rivojlanishi ta’lim jarayonining qanday tashkil etilganiga bevosita bog‘liqdir. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik-psixologik shart-sharoitlarning maqsadli ravishda yaratilishi metarefleksiv omillarni rivojlantirishning asosiy determinanti sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot jarayonida reflektiv ta’lim muhitini tashkil etish, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar, o‘z-o‘zini baholash va metakognitiv mashqlarni tizimli qo‘llash talabalarning o‘z bilish faoliyatiga ongli munosabatini kuchaytirgani aniqlandi. Ayniqsa, talabaning o‘z strategiyalarini rejalashtirishi, bajarish jarayonini monitoring qilishi va natijalarni tanqidiy baholashi metarefleksiv rivojlanishning markaziy mexanizmi sifatida namoyon bo‘ldi. Bu holat metakognitsiya va o‘zini-o‘zi boshqarib o‘rganish nazariyalarida ilgari surilgan g‘oyalar bilan to‘liq mos keladi.

Shuningdek, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi reflektiv muloqotning ahamiyati alohida e’tiborga loyiq. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchining yo‘naltiruvchi savollari, izohli fikr-mulohazalari va baholash mezonlarining ochiq-oydinligi talabaning o‘z faoliyatini anglash darajasini sezilarli oshiradi. Bu esa metarefleksiv omillarning tashqi qo‘llab-quvvatlov orqali ichki regulyatsiya mexanizmiga aylanishini ta’minlaydi.

Quyida tajriba va nazorat guruhlari bo‘yicha asosiy ko‘rsatkichlarning dinamikasi jadval ko‘rinishida keltiriladi.

1-jadval

Metarefleksiv ko‘rsatkichlarning tajriba va nazorat guruhlarida o‘zgarishi

Ko‘rsatkichlar	Tajriba guruhi (oldin)	Tajriba guruhi (keyin)	Nazorat guruhi (oldin)	Nazorat guruhi (keyin)
O‘z-o‘zini rejalashtirish	2,8	4,1	2,9	3,1
Monitoring va nazorat	2,7	4,0	2,8	3,0
O‘z-o‘zini baholash	2,6	4,2	2,7	3,0
Metakognitiv ongliylik	2,9	4,3	3,0	3,2

1-jadvalda tajriba va nazorat guruhlarida metarefleksiv ko‘rsatkichlarning dastlabki va yakuniy o‘lchovlari bo‘yicha o‘rtacha ballarning dinamikasi keltirilgan. Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhida barcha asosiy komponentlar bo‘yicha sezilarli va tizimli ijobiy o‘zgarishlar qayd etilgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu o‘zgarishlar nisbatan sust va fragmentar xarakterga ega bo‘lgan.

Xususan, **o‘z-o‘zini rejalashtirish** ko‘rsatkichi tajriba guruhida 2,8 balldan 4,1 ballgacha oshgan bo‘lib, bu talabalarning o‘quv vazifalarini ongli rejalashtirish va faoliyat strategiyalarini oldindan belgilash qobiliyati sezilarli darajada rivojlanganini ko‘rsatadi. Nazorat guruhida esa ushbu ko‘rsatkichning atigi 0,2 ballga oshishi metarefleksiv rivojlanishning tabiiy, ammo sekin sur’atlarda kechishini anglatadi.

Monitoring va nazorat komponenti bo‘yicha tajriba guruhida kuzatilgan 1,3 ballik o‘sish talabalarning o‘quv jarayonini bajarish vaqtida xatolarni aniqlash, strategiyalarni moslashtirish va faoliyatni ongli ravishda kuzatish mexanizmlarining shakllanganidan dalolat beradi. Bu natija metakognitiv regulatsiya nazariyalarida ta’kidlangan “rejalashtirish – monitoring – baholash” siklining amaliyotda faol ishlay boshlaganini ko‘rsatadi.

Ayniqsa, **o‘z-o‘zini baholash** ko‘rsatkichining 2,6 balldan 4,2 ballgacha oshishi alohida ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur natija talabalarda o‘z faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qilish, xatolarni reflektiv qayta ishlash va o‘z bilim darajasini real baholash ko‘nikmalarining shakllanganini ko‘rsatadi. Nazorat guruhida bu ko‘rsatkichning deyarli o‘zgarmasligi o‘z-o‘zini baholash metarefleksiv omillarning eng sust rivojlanadigan komponentlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Metakognitiv ongliylik bo‘yicha tajriba guruhida eng yuqori o‘sish qayd etilgan (2,9 → 4,3). Bu holat talabalarning o‘z fikrlash jarayonlarini anglash, strategiyalarni tanlash sabablari va ularning samaradorligini tushunish darajasi sezilarli darajada oshganini ko‘rsatadi. Mazkur ko‘rsatkich metarefleksiv rivojlanishning integrativ indikatori bo‘lib, uning yuqori darajaga ko‘tarilishi boshqa barcha komponentlarning tizimli rivojlanishini ham shartlaydi.

2-jadval

Metarefleksiv ko‘rsatkichlar bo‘yicha tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqlar (o‘sish dinamikasi)

Ko‘rsatkichlar	Tajriba guruhi o‘sishi	Nazorat guruhi o‘sishi	Farq (Δ)
O‘z-o‘zini rejalashtirish	+1,3	+0,2	+1,1
Monitoring va nazorat	+1,3	+0,2	+1,1
O‘z-o‘zini baholash	+1,6	+0,3	+1,3
Metakognitiv ongliylik	+1,4	+0,2	+1,2

2-jadvalda tajriba va nazorat guruhlarida metarefleksiv ko‘rsatkichlarning o‘sish dinamikasi va guruhlararo farqlar aks ettirilgan. Ushbu jadval 1-jadvalda qayd etilgan yakuniy ballarning faqat natijasini emas, balki rivojlanish sur’ati va pedagogik ta’sir samaradorligini tahlil qilish imkonini beradi.

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhida barcha komponentlar bo‘yicha o‘sish ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan 5–6 baravar yuqori bo‘lgan. Masalan, o‘z-o‘zini rejalashtirish komponenti bo‘yicha tajriba guruhida +1,3 ballik o‘sish qayd etilgan bo‘lsa, nazorat guruhida bu ko‘rsatkich atigi +0,2 ballni tashkil etgan. Guruhlararo farqning +1,1 ballga teng bo‘lishi rejalashtirish ko‘nikmalarining shakllanishi bevosita maxsus pedagogik ta’sir natijasi ekanligini ko‘rsatadi.

Xuddi shunday holat monitoring va nazorat komponentida ham kuzatildi. Tajriba guruhida +1,3 ballik o‘sish metakognitiv regulatsiyaning faol shakllanganidan dalolat bersa, nazorat guruhidagi minimal o‘sish (+0,2) monitoring ko‘nikmalarining tabiiy rivojlanish orqali yetarli darajada shakllanmasligini ko‘rsatadi. Bu natija rejalashtirish–monitoring–baholash siklining faqat maxsus reflektiv ta’lim sharoitida to‘liq ishga tushishini tasdiqlaydi.

Eng katta guruhlararo farq o‘z-o‘zini baholash komponentida kuzatildi (Δ = +1,3). Bu holat o‘z-o‘zini baholash metarefleksiv tizimning eng sezgir va pedagogik ta’sirga eng bog‘liq bo‘lgan komponenti ekanligini ko‘rsatadi. Tajriba guruhida mazkur ko‘nikmaning jadal rivojlanishi talabalarda tanqidiy refleksiya, xatolarni qayta ishlash va real o‘z-o‘zini baholash mexanizmlarining shakllanganini anglatadi.

Metakognitiv ongliylik bo‘yicha ham guruhlararo farq yuqori darajada bo‘lib (Δ = +1,2), bu komponentning integrativ xarakterini tasdiqlaydi. Metakognitiv ongliylikning oshishi boshqa barcha metarefleksiv komponentlarning uyg‘un rivojlanishini faollashtiruvchi markaziy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, jadval ma’lumotlari tajriba guruhida metarefleksiv omillarni shakllantirishga qaratilgan maxsus pedagogik-psixologik shart-sharoitlar **kompleks va barqaror ijobiy ta’sir** ko‘rsatganini isbotlaydi. Nazorat guruhida o‘zgarishlarning minimal bo‘lishi esa metarefleksiv rivojlanish o‘z-o‘zidan emas, balki faqat maqsadli tashkil etilgan reflektiv ta’lim texnologiyalari orqali samarali shakllanishini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari talabalarda metarefleksiv omillarni shakllantirish oliy ta’lim tizimida shaxsning mustaqil o‘rganish qobiliyatini rivojlantirish, o‘quv faoliyatini ongli boshqarish va akademik natijalarning barqarorligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tasdiqladi. Metarefleksiya talabaning nafaqat bilimni egallash jarayonini, balki o‘z fikrlash strategiyalarini anglash, ularni tahlil qilish va zarur hollarda qayta qurish qobiliyatini ham belgilovchi yuqori darajali psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘ldi.

Tadqiqotda aniqlangan empirik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, metarefleksiv omillar o‘z-o‘zidan, tabiiy ravishda yetarli darajada shakllanmaydi, balki maxsus tashkil etilgan pedagogik-psixologik shart-sharoitlar ta’sirida tizimli rivojlanadi. Xususan, reflektiv ta’lim muhitini yaratish, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlarni joriy etish, o‘z-o‘zini baholash va monitoring mexanizmlarini rivojlantirish hamda o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi reflektiv muloqotni yo‘lga qo‘yish metarefleksiv rivojlanishning asosiy determinantlari sifatida o‘z tasdig‘ini topdi.

Tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farqlar metarefleksiv omillarning shakllanishi bevosita pedagogik ta’sir samaradorligiga bog‘liqligini yaqqol namoyon etdi. Tajriba guruhida rejalashtirish, monitoring, o‘z-o‘zini baholash va metakognitiv ongliylik ko‘rsatkichlarining tizimli va sezilarli darajada oshishi talabalarda o‘z bilish faoliyatini ongli ravishda boshqarish mexanizmlarining shakllanganidan dalolat beradi. Nazorat guruhida esa o‘zgarishlarning minimal bo‘lishi metarefleksiv rivojlanish maxsus pedagogik sharoitlarsiz sust va fragmentar xarakter kasb etishini ko‘rsatdi.

Mazkur natijalar metarefleksiv omillarning rivojlanishi talabalarning o‘quv motivatsiyasi, tanqidiy fikrlashi, mustaqil ta’limga tayyorgarligi va akademik muvaffaqiyatlari bilan uzviy bog‘liq ekanligini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Metarefleksiv ko‘nikmalari rivojlangan talabalar o‘quv vazifalarini ongli rejalashtiradi, o‘z xatolarini tahlil qiladi, strategiyalarini moslashtira oladi va o‘qish jarayoniga subyekt sifatida faol jalb etiladi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari metarefleksiv rivojlanish individual farqlar bilan ham chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi. Bu holat metarefleksiv omillarni shakllantirishda differensial va individual yondashuvni qo‘llash, talabalarning psixologik xususiyatlari va tayyorgarlik darajasini hisobga olish zarurligini asoslaydi.

Umuman olganda, tadqiqot talabalarda metarefleksiv omillarni shakllantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari ilmiy jihatdan asoslangan holda samarali ekanligini ko‘rsatdi va reflektiv ta’lim texnologiyalarini oliy ta’lim amaliyotiga keng joriy etish zarurligini dolzarb ilmiy va amaliy vazifa sifatida belgilab berdi. Ushbu xulosalar oliy ta’lim tizimida o‘z-o‘zini boshqaruvchi, reflektiv va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash yo‘lidagi metodik va konseptual asoslarni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Flavell, J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, № 10. – P. 906–911.
2. Schraw, G.; Dennison, R. S. Assessing metacognitive awareness // Contemporary Educational Psychology. – 1994. – Vol. 19, Issue 4. – P. 460–475.
3. Schraw, G. Promoting general metacognitive awareness // Instructional Science. – 1998. – Vol. 26, № 1–2. – P. 113–125.
4. Zimmerman, B. J. Becoming a self-regulated learner: An overview // Theory Into Practice. – 2002. – Vol. 41, № 2. – P. 64–70.
5. Efklides, A. Interactions of metacognition with motivation and affect in self-regulated learning: The MASRL model // Educational Psychologist. – 2011. – Vol. 46, № 1. – P. 6–25.
6. Boekaerts, M.; Pintrich, P. R.; Zeidner, M. (Eds.) Handbook of Self-Regulation. – San Diego : Academic Press, 2000. – 783 p.
7. Winne, P. H.; Hadwin, A. F. Studying as self-regulated learning // Metacognition in Educational Theory and Practice / Eds. D. J. Hacker, J. Dunlosky, A. C. Graesser. – Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 1998. – P. 277–304.
8. Карпов, А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности : монография. – Москва : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2004. – 421,[1] с.
9. Карпов, А. В. Метакогнитивная регуляция информационной деятельности. – Ярославль : Филигрань, 2023. – 743 с.
10. Карпов, А. В.; Карпова, А. А. Структура метакогнитивной регуляции информационной деятельности : монография. – Ярославль : Филигрань, 2022. – 816 с.
11. Карпов, А. А. Структура метакогнитивной регуляции управленческой деятельности : монография. – Ярославль : ЯрГУ, 2018. – 784 с.
12. Boekaerts, M.; Pintrich, P. R.; Zeidner, M. Self-regulation: An introductory overview // Handbook of Self-Regulation / Eds. M. Boekaerts, P. R. Pintrich, M. Zeidner. – San Diego : Academic Press, 2000. – P. 1–9.

Nabiyeva Mexribon Rabbimkulovna
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: mehanabiyeva@gmail.com

LIDERLIKKA OID QARORLAR QABUL QILISHDA GENDER TAFOVUTLAR

Annotatsiya. *Maqolada liderlik va qaror qabul qilish jarayonida gender tafovutlar tahlil qilinadi. Ayol va erkak liderlarning qaror qabul qilish uslubi, jamoa bilan ishlash va strategik rejalashtirishdagi yondashuvlari o‘rganiladi. Ayol liderlar ko‘proq hamkorlik va murosaga asoslangan yondashuvni afzal ko‘rsa, erkak liderlar tezkor va qat’iyatli harakatga moyil. Ushbu tafovutlarni tushunish va uyg‘unlashtirish tashkilot samaradorligini oshirish va gender tengligini ta’minlashga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *liderlik, qaror qabul qilish, gender tafovutlar, jamoaviy yondashuv, strategik rejalashtirish*

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ПРИНЯТИИ ЛИДЕРСКИХ РЕШЕНИЙ

Аннотация. *В статье анализируются гендерные различия в процессах лидерства и принятия решений. Рассматриваются подходы женщин и мужчин-лидеров к командной работе, принятию решений в сложных условиях и стратегическому планированию. Женщины-лидеры чаще используют коллективный и компромиссный подход, в то время как мужчины-лидеры склонны к быстрым и решительным действиям. Понимание и сочетание этих различий способствует повышению эффективности организации и обеспечению гендерного равенства.*

Ключевые слова: *Лидерство, принятие решений, гендерные различия, командный подход, стратегическое планирование*

GENDER DIFFERENCES IN LEADERSHIP DECISION-MAKING

Abstract. *The article examines gender differences in leadership and decision-making processes. It analyzes how female and male leaders approach teamwork, decision-making under complex conditions, and strategic planning. Female leaders tend to adopt a collaborative and compromise-oriented approach, while male leaders are more inclined to act quickly and decisively. Understanding and integrating these differences contributes to improving organizational efficiency and promoting gender equality.*

Key words: *leadership, decision-making, gender differences, teamwork approach, strategic planning*

Liderlik va qaror qabul qilish insoniyatning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Tashkilot va jamiyat muvaffaqiyati ko‘pincha liderlarning qanday qarorlar qabul qilishi va ularni amalga oshirish qobiliyatiga bog‘liq. So‘nggi yillarda ayollarning korporativ va siyosiy yetakchilik pozitsiyalariga chiqishi sezilarli darajada oshdi, biroq gender tafovutlar hali ham mavjud. Ushbu tafovutlar nafaqat lavozimga chiqishda, balki qaror qabul qilish jarayonida ham o‘z aksini topadi.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasida ham gender tenglikni ta’minlash va ayollarning boshqaruv hamda qaror qabul qilish jarayonlaridagi ishtirokini kengaytirish masalalari davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, davlat darajasida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda ayollarning rahbarlik lavozimlariga tayinlanishi, ularning boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi rolini kuchaytirish hamda gender tenglikka to‘sqinlik qilayotgan institutsional va ijtimoiy omillarni bartaraf etish zarurligi ta’kidlanadi. Mazkur hujjatlarda ayollarning liderlik salohiyatini rivojlantirish, ularning strategik qarorlar qabul qilish jarayonlarida teng ishtirokini ta’minlash orqali tashkilotlar va jamiyat boshqaruvi samaradorligini oshirish asosiy vazifalardan biri sifatida ko‘rsatilgan.[1] Bu esa liderlik va qaror qabul qilish jarayonida gender

tafovutlarini kamaytirish nafaqat ijtimoiy adolat, balki barqaror rivojlanishning muhim sharti ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erkak va ayol liderlar qaror qabul qilish jarayonida turli yondashuvlarga ega bo‘lishadi. Erkaklar ko‘pincha individual strategiyalarni afzal ko‘radi, tezkor qarorlar qabul qiladi va qarorlarni baholashda o‘z mustaqilligini ustun qo‘yadi . Ayol liderlar esa ko‘proq hamkorlikka asoslangan yondashuvni tanlaydi, jamoa fikrini hisobga oladi va murakkab vaziyatlarda konsensus (konsensus – bu hamma yoki ko‘pchilik roziligiga asoslangan qaror qabul qilish usuli) asosida qaror qabul qilishga intiladi. Shu bilan birga, ayol yetakchilar ko‘pincha ijtimoiy stereotiplar va gender kutilmalariga duch keladi, bu esa ularning qaror qabul qilish jarayonini murakkablashtiradi.

Shu bilan birga, gender tafovutlar nafaqat individual qaror qabul qilish jarayoniga ta’sir qiladi, balki tashkilot madaniyati, mehnat samaradorligi va korporativ strategiya natijalariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Ushbu maqola liderlikda qaror qabul qilish jarayonida gender tafovutlarning mavjudligini, ularning sabablarini va ushbu tafovutlarni kamaytirish strategiyalarini tahlil qilishga qaratilgan. Shu yo‘l bilan nafaqat ayol liderlarning o‘sishini qo‘llab-quvvatlash, balki tashkilotlar va jamiyatning strategik qaror qabul qilish sifatini yaxshilash mumkin bo‘ladi.

Liderlik va qaror qabul qilish jarayoni insoniyatning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy rivojlanishida asosiy omil hisoblanadi. Tashkilot, kompaniya yoki siyosiy tuzilma muvaffaqiyati rahbarlarning qaror qabul qilish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lib, ularning shaxsiy xatti-harakatlari, strategik fikrlashi va boshqaruv yondashuvi bilan belgilanadi. So‘nggi yillarda ayollarning korporativ va siyosiy yetakchilik pozitsiyalarida ishtiroki sezilarli darajada oshgan bo‘lsa-da, gender tafovutlar hali ham mavjud. Xalqaro Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD) ma’lumotlariga ko‘ra, ayol rahbarlarning nisbati erkaklar bilan teng darajada emas va bu tafovutlar qaror qabul qilish jarayonida turli muammolarni yuzaga keltiradi.

Jamiyatdagi gender stereotiplari ayol va erkak liderlarning ish faoliyatini baholashda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ayol liderlar ko‘pincha “kam qat’iyatli” yoki “hamkorlikni ustun qo‘yuvchi” sifatida qabul qilinadi, bu esa ularning qaror qabul qilish jarayonida ehtiyotkorlik va maslahatlashuvni ustun qo‘yishiga olib keladi. Shu bilan birga, erkak liderlar stereotipik jihatdan “qat’iyatli” va “tezkor qaror qabul qiluvchi” sifatida baholanadi, bu esa ularning mustaqil va tezkor qarorlar qabul qilishiga turtki beradi.[2]

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, gender stereotiplari faqat shaxsiy baholashga ta’sir qilmaydi; ular tashkilot ichidagi qaror qabul qilish jarayonini ham shakllantiradi. Masalan, ayol rahbarlar resurslarni taqsimlash yoki strategik qarorlar qabul qilishda o‘zini cheklashga majbur bo‘ladi, chunki ular jamiyat va tashkilot tomonidan kutilgan “yumshoqlik” va “hamkorlik” stereotiplariga moslashishga harakat qiladi. Shu tarzda, stereotiplar nafaqat shaxsiy xatti-harakatni, balki tashkilot ichidagi qaror qabul qilish mexanizmini ham belgilaydi.

Qaror qabul qilish uslubidagi gender tafovutlar

Ayol va erkak liderlarning qaror qabul qilish uslublari o‘rtasidagi farqlar ko‘plab tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Ayol liderlar ko‘proq hamkorlikka asoslangan yondashuvni tanlaydi va qarorlarni jamoaning fikrini hisobga olgan holda qabul qiladi. Bu yondashuv murakkab va noaniq vaziyatlarda qaror sifatini oshiradi, biroq tezkor qarorlar qabul qilishni talab qiladigan holatlarda biroz sekinlashishiga olib keladi. Erkak liderlar esa mustaqil qaror qabul qilishni afzal ko‘radi va tezkor qaror qabul qilishni o‘z zimmasiga olishga tayyor. Shu bilan birga, erkaklar ko‘pincha o‘z qarorlarini tez va qat’iyatli amalga oshirishga intiladi, bu esa ularning samaradorligini oshirishi mumkin, lekin ba’zan jamoa fikrini hisobga olmaslik kabi salbiy oqibatlarga ham olib keladi.

Mazkur gender tafovutlar, xususan ayollarda qaror qabul qilish jarayonida hamdardlik va munosabatlar asosida yondashuvning ko‘proq namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq. Bu kontseptual qarash Carol Gilliganning In a Different Voice (1982) asarida ta’kidlanganidek, erkak va ayollarning axloqiy fikrlash va qaror qabul qilish uslublari bir-biridan farq qiladi — ayollar ko‘pincha munosabatlar, boshqalar ehtiyojini va kontekstni hisobga oluvchi yondashuvni tanlaydi.[3]

Tashkilot madaniyati va gender tafovutlar

Tashkilot ichidagi madaniyat, mehnat siyosati va boshqaruv yondashuvlari gender tafovutlarni kuchaytirishi yoki kamaytirishi mumkin. OECD (2025) tadqiqotiga ko‘ra, ayollarning yetakchilik pozitsiyalarida yetarli darajada ishtirok etmasligi tashkilot ichida qaror qabul qilish jarayonida stereotipik baholashni kuchaytiradi va ayollarning o‘zini cheklashiga olib keladi. Shu sababli, tashkilotlar gender tengligini rag‘batlantiruvchi siyosatlarni ishlab chiqishi, mentorlik va trening dasturlarini joriy qilishi, transformatsion liderlikni qo‘llashi orqali tafovutlarni kamaytirishi mumkin.

Liderlik faoliyatida qaror qabul qilish jarayoni rahbarning shaxsiy tajribasi, dunyoqarashi va ijtimoiy muhit bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, gender omili ushbu jarayonda muhim rol o‘ynaydi. Ayol va erkak liderlarning qaror qabul qilish uslubida kuzatiladigan farqlar ko‘pincha biologik xususiyatlar bilan emas, balki jamiyatda shakllangan ijtimoiy rollar, tarbiya va kasbiy tajriba bilan izohlanadi. Ushbu tafovutlar qarorning qabul qilinish tezligi, mazmuni hamda uning amalga oshirilish jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, ayol liderlar qaror qabul qilishda uning mumkin bo‘lgan oqibatlarini chuqurroq tahlil qilishga moyil bo‘ladi. Ular qarorning nafaqat tashkiliy, balki ijtimoiy va insoniy jihatlariga ham alohida e’tibor qaratadi. Bunday yondashuv mas’uliyatni chuqur his qilish, jamoa a’zolarining manfaatlarini hisobga olish va uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlash istagi bilan bog‘liq. Shu sababli, ayol rahbarlar ko‘pincha shoshilinch qarorlardan qochib, vaziyatni har tomonlama o‘rganishga intiladi.

Erkak liderlar esa qaror qabul qilish jarayonida qat’iyatliroq va tezkor harakat qilishga moyil bo‘ladi. Ular ko‘proq natijaga yo‘naltirilgan yondashuvni tanlab, mavjud imkoniyatlardan faol foydalanishga harakat qiladi. Bu uslub ayrim vaziyatlarda samaradorlikni oshirsa-da, qarorning ijtimoiy va psixologik jihatlari yetarli darajada hisobga olinmasligiga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, qaror qabul qilishda mas’uliyat va tezkorlik o‘rtasidagi muvozanat genderga xos yondashuvlarda turlicha namoyon bo‘ladi.

Qaror qabul qilish jarayoni ko‘pincha jamoa bilan muloqot va o‘zaro hamkorlikni talab qiladi. Ayol liderlar bu jarayonda ochiq muloqotni yo‘lga qo‘yishga, xodimlarning fikrini tinglashga va ularni qaror qabul qilish jarayoniga jalb etishga intiladi. Bunday yondashuv jamoada ishonch muhitini shakllantiradi, xodimlarning faolligini oshiradi va qarorning amalga oshirilishini yengillashtiradi. Jamoa a’zolari o‘z fikri inobatga olinganini his qilganida, qarorni bajarishga bo‘lgan mas’uliyati ham ortadi.

Rahbarlik faoliyatida noaniqlik va yuqori mas’uliyat talab qilinadigan vaziyatlar tez-tez uchraydi. Bunday holatlarda ayol liderlar hissiy muvozanatni saqlashga, vaziyatni yumshoq usullar orqali barqarorlashtirishga va murosaga asoslangan qarorlar qabul qilishga intiladi. Ular inson omiliga katta ahamiyat berib, jamoa a’zolarining ruhiy holatini ham hisobga oladi. Bu yondashuv nizoli vaziyatlarni kamaytirish va uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Erkak liderlar esa bosim kuchaygan sharoitlarda qat’iy choralar ko‘rishga va muammoni tez hal etishga moyil bo‘ladi. Bu uslub ayrim vaziyatlarda samarali natija berishi mumkin, biroq insoniy omillar ikkinchi darajaga tushib qolishiga ham sabab bo‘ladi. Shu sababli, murakkab sharoitlarda qaror qabul qilishda genderga xos yondashuvlar o‘ziga xos afzallik va cheklovlarga ega ekanligi namoyon bo‘ladi.

Strategik qarorlar tashkilotning kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishini belgilab beradi. Ayol liderlar strategik rejalashtirishda barqarorlik, ijtimoiy mas’uliyat va inson kapitalini rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratadi. Ular qarorlarni uzoq muddatli istiqbolni hisobga olgan holda qabul qilishga intiladi. Erkak liderlar esa strategik qarorlarda raqobatbardoshlik va tezkor rivojlanishni ustuvor deb biladi. Bu yondashuv qisqa muddatda sezilarli natijalar berishi mumkin, biroq barqarorlik masalalarini ikkinchi planga surib qo‘yishi ehtimoli ham mavjud.

Umuman olganda, liderlikda qaror qabul qilish jarayonida gender tafovutlar turli jihatlarda namoyon bo‘ladi. Ushbu farqlar qaror oqibatlarini baholash, jamoa bilan ishlash, murakkab sharoitlarda harakat qilish va strategik rejalashtirishda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ayol va erkak liderlarning qaror qabul qilishdagi yondashuvlari bir-birini inkor etmaydi, balki o‘zaro to‘ldiruvchi xususiyatga ega. Shu sababli, zamonaviy boshqaruv tizimlarida ushbu yondashuvlarning ijobiy jihatlarini uyg‘unlashtirish tashkilot samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Liderlik va qaror qabul qilish jarayonida gender tafovutlarini kamaytirish masalasi zamonaviy boshqaruv tizimlarining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tafovutlar nafaqat shaxsiy omillar, balki tashkilot tuzilmasi, boshqaruv madaniyati va institutsional yondashuvlar bilan chambarchas bog‘liq. Shu bois, muammoni faqat individual darajada emas, balki tizimli va strategik yondashuv asosida hal etish talab etiladi.

Masalan, rus olimlarining tadqiqotlari liderlar qaror qabul qilish uslublaridagi gender farqlarini tezlik, murakkablik va stress holatlarida qaror qabul qilish jihatidan tahlil qiladi: ayollarga xos bo‘lgan rahbarlar vaqt bosimi ostida qaror qabul qilishda murakkab yechimlarni afzal ko‘rish, erkaklar esa kamroq murakkab, lekin tezkor yechimlarni tanlash tendensiyasi mavjudligi empirik ma’lumotlar bilan tasdiqlangan. Bu topilmalar shuni ko‘rsatadiki, gender tafovutlar boshqaruv jarayonlarida turli qaror qabul qilish strategiyalari shakllanishiga ta’sir qiladi, bu esa tashkilot siyosati va trening dasturlarini ishlab chiqishda e’tiborga olinishi lozim.[4]

Amaliy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, tashkilotlarda gender tengligini qo‘llab-quvvatlovchi siyosat mavjud bo‘lgan hollarda rahbarlik lavozimlarida ayollar ishtiroki oshadi va qaror qabul qilish jarayoni yanada muvozanatli tus oladi. Bunday tashkilotlarda qarorlar turli nuqtayi nazarlarni hisobga olgan holda shakllanadi, bu esa boshqaruv sifati va barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Jahon miqyosidagi tahlillar ham gender xilma-xilligi yuqori bo‘lgan rahbariyatga ega tashkilotlarda boshqaruv samaradorligi nisbatan yuqori ekanini tasdiqlaydi.

Gender tafovutlarini kamaytirishda yetakchi omillardan biri — tashkilot ichki madaniyatini qayta ko‘rib chiqishdir. An’anaviy boshqaruv yondashuvlarida erkaklarga xos deb qaraladigan qat’iyat va mustaqillik yetakchilikning asosiy mezoni sifatida baholanib kelgan. Natijada, ayollarga xos deb qaraladigan mulohazalilik, muloqotga ochiqlik va jamoaga yo‘naltirilganlik yetarli darajada qadrlanmagan. Zamonaviy boshqaruv amaliyoti esa ushbu sifatlarning barchasi samarali qaror qabul qilish uchun muhim ekanini ko‘rsatmoqda.

Kadrlar siyosati ham gender tafovutlarni kamaytirishda muhim ahamiyatga ega. Rahbarlik lavozimlariga tanlov jarayonida shaffof mezonlarning mavjudligi, professional salohiyatni xolis baholash va lavozim bo‘yicha o‘sish imkoniyatlarining teng taqsimlanishi ayollarning yetakchilikka intilishini kuchaytiradi. Shuningdek, mentorlik va yetakchilik ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlar ayol rahbarlarning qaror qabul qilishdagi ishonchini mustahkamlaydi va ularning institutsional qo‘llab-quvvatlanishini ta’minlaydi.

Ta’lim va malaka oshirish tizimi ham genderga oid tafovutlarni yumshatishda muhim rol o‘ynaydi. Boshqaruv sohasiga oid trening va o‘quv dasturlarida gender sezgir yondashuvning joriy etilishi rahbarlarning qaror qabul qilish jarayonida stereotipik qarashlardan holi bo‘lishiga yordam beradi. Bu esa ayol va erkak liderlarning imkoniyatlarini teng baholash va ularning professional salohiyatidan samarali foydalanish imkonini yaratadi.

Mahalliy ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sharoitida gender tengligini ta’minlash bo‘yicha ta’lim, mehnat siyosati va rahbarlikka kirish imkoniyatlarini oshirish ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy faolligini kuchaytiradi va ularning qaror qabul qilishdagi ishtirokini kengaytiradi. Xususan, gender tengligini ta’minlash bo‘yicha milliy siyosatlarda ta’lim va kadrlar siyosati komponentlarining ahamiyati alohida ta’kidlangan.[5]

Shuningdek, davlat siyosati va normativ-huquqiy mexanizmlar ham gender tafovutlarini kamaytirishda muhim omil hisoblanadi. Ayollarni rahbarlik lavozimlariga tayyorlash, ularning qaror qabul qilish jarayonlarida faol ishtirokini ta’minlashga qaratilgan milliy strategiyalar ijobiy natija bermoqda. Bunday yondashuv nafaqat gender tengligini mustahkamlaydi, balki boshqaruv tizimida ijtimoiy adolat va ishonch muhitini kuchaytiradi.

Rus olimlari gender siyosati mamlakatlarda ijtimoiy stereotiplarni kamaytirish, jinslararo teng imkoniyatlarni yaratish hamda ayollar uchun qaror qabul qilish jarayonlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish bo‘yicha hukumat strategiyalarining ahamiyatini ta’kidlaydi. Tadqiqotlarda gender siyosatining samaradorligi aksariyat hollarda nafaqat normativ hujjatlarda, balki ularni amaliyotda amalga oshirish mexanizmlarida ham muhim ekanligi ko‘rsatiladi. Masalan, gender siyosati va boshqaruv institutlarini tahlil qiluvchi ilmiy ishda gender siyosatining davlat boshqaruvida resurs sifatida qo‘llanilishi, ayollarni siyosiy va iqtisodiy qaror qabul qilish jarayonlariga jalb

etish bo‘yicha institutsional chora-tadbirlar muhim ekani qayd etilgan. Bu esa gender tafovutlarni tubdan kamaytirish va boshqaruvdagi inklyuzivlikni oshirishga xizmat qiladi.[6]

Shuningdek, O‘zbekiston sharoitida olib borilgan tadqiqotlar ham davlat tomonidan ishlab chiqilgan milliy strategiyalar ayollarni rahbarlik lavozimlariga tayyorlash va ularning qaror qabul qilish jarayonlarida faol ishtirokini ta’minlashda ijobiy natijalar berayotganini ko‘rsatmoqda. O‘zbekiston konstitutsiyasi va milliy gender tenglik siyosati hujjatlari ham gender tenglikni ta’minlashga qaratilgan huquqiy asosni yaratadi, bunda ayollarning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sohalarda ishtirokini kengaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilangan. Amaliyotda parlament va boshqa davlat organlaridagi ayollarning ulushi oshib borayotgani, shuningdek, gender siyosati orqali ayollar rahbarlik lavozimlariga chiqish imkoniyatlarining kengaytirilayotgani bu chora-tadbirlarning ijobiy ta’sirini tasdiqlaydi.[7]

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ayol liderlar qaror qabul qilishda mas’uliyatni chuqur his qilish, jamoa fikrini inobatga olish va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga yo‘naltirilgan yondashuvni ustun qo‘yadi. Erkak liderlar esa ko‘proq qat’iyat, tezkorlik va natijaga yo‘naltirilgan boshqaruv uslubini namoyon etadi. Ushbu yondashuvlar bir-biriga qarama-qarshi emas, balki turli vaziyatlarda turlicha samaradorlikni ta’minlaydigan, o‘zaro to‘ldiruvchi xususiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari tashkilot madaniyati va boshqaruv siyosati gender tafovutlarning kuchayishi yoki kamayishida muhim omil ekanini ko‘rsatdi. Gender tengligini qo‘llab-quvvatlovchi muhitda ayol rahbarlarning qaror qabul qilishdagi faolligi oshib, ularning salohiyati to‘liq namoyon bo‘lishi mumkin. Aksincha, stereotipik qarashlar ustuvor bo‘lgan tashkilotlarda ayol liderlar o‘z imkoniyatlarini cheklashga majbur bo‘lishi ehtimoli yuqori bo‘ladi.

Umuman olganda, zamonaviy boshqaruv tizimlarida samarali qaror qabul qilish uchun genderga xos yondashuvlarni bir tomonlama baholashdan voz kechish zarur. Ayol va erkak liderlarning qaror qabul qilishdagi ijobiy jihatlarini uyg‘unlashtirish orqali tashkilotlar yanada barqaror, inklyuziv va samarali boshqaruv tizimini shakllantirishi mumkin. Mazkur tadqiqot natijalari kelgusida liderlikni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda, boshqaruv kadrlarini tayyorlashda hamda gender tengligini ta’minlashga qaratilgan siyosiy va institutsional qarorlar qabul qilishda nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Ayollar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta’minlash, xotin-qizlarning jamiyat va davlat boshqaruvidagi rolini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida : Prezident qarori. – Toshkent, 2019.

2. Heilman, M. E. 2012. Gender stereotypes and workplace bias. Research in Organizational Behavior, 32, 113–135.

3. Gilligan, C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women’s Development. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982. – 184 p.

4. Квятковская, М. Гендерные аспекты принятия решений руководителями в ситуации нехватки времени // Организационная психология. – 2015. – № 5(2). – С. 139–154.

5. Okhunova, O. U. Gender tengligi va munosib bandlik O‘zbekiston sharoitida: siyosat tuzilmasi va samaradorligi // European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2024. – № 03. – B. 101–109.

6. Кашина, М. А. Гендерный ресурс государственной политики и управления в современной России. – Санкт-Петербург, 2018.

7. Pulatova, Sh. M. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining gender tenglikni ta’minlashdagi roli. – ИКРО журнал, 2025, № 02, B. 318–321.

Yarmatov Raximboy Baxramovich
Jizzax davlat pedagogika universiteti
pedagogika fanlari doktori, professor

BOSHQARUV FAOLIYATIDA STRESSGA BARDOSHLILIK VA EMOTSIONAL INTELLEKTNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada boshqaruv faoliyatida stressga bardoshlilik va emotsional intellektning psixologik jihatdan o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilingan. Shuningdek, shaxsning emotsional barqarorligi, hissiy muvozanatni saqlash qobiliyati hamda o‘zini va boshqalarni anglash saloxiyati rahbar faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishi hamda emotsional intellekt rahbarning stressni boshqarish qobiliyatini oshirishi to‘g‘risida fikrlar bildirilgan.*

Kalit so‘zlar: *boshqaruv psixologiyasi, stress, stressga bardoshlilik, emotsional intellekt, empatiya, hissiy muvozanat, rahbar shaxsi.*

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF STRESS RESISTANCE AND EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGERIAL ACTIVITY

Abstract. *This article analyzes the psychological relationship between stress tolerance and emotional intelligence in management. It also suggests that a person's emotional stability, ability to maintain emotional balance, and ability to understand oneself and others are important in leadership, and that emotional intelligence increases a leader's ability to manage stress.*

Key words: *management psychology, stress, stress tolerance, emotional intelligence, empathy, emotional balance, leadership personality.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. *В статье анализируется психологическая взаимосвязь стрессоустойчивости и эмоционального интеллекта в управленческой деятельности. Эмоциональная устойчивость человека, способность сохранять эмоциональное равновесие и способность понимать себя и других важны в деятельности руководителя. Исследования показывают, что высокий уровень эмоционального интеллекта повышает стрессоустойчивость руководителя, что обеспечивает эффективность управленческого процесса.*

Ключевые слова: *психология управления, стресс, стрессоустойчивость, эмоциональный интеллект, эмпатия, эмоциональное равновесие, лидерская личность.*

Bugungi kunda zamonaviy boshqaruv tizimi inson psixologiyasini chuqur anglashni, stressli vaziyatlarda o‘zini tutish madaniyatini va emotsional intellektni rivojlantirishni talab etadi. Boshqaruv faoliyati - bu nafaqat tashkiliy, balki psixologik jihatdan ham murakkab jarayon bo‘lib, rahbar shaxsidan irodaviy barqarorlik, emotsional muvozanat va ijtimoiy sezgirlikni talab qiladi.

“Har bir inson hayotida g‘oyat muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ana shunday fikrlarni unib-o‘sib kelayotgan yoshlarning ongiga singdirish, ularni hayot sinovlariga bardoshli etib tayyorlash bizning ota-ona, ustoz-murabbiy, rahbar-rahnamo sifatidagi, shu muqaddas yurt fuqarosi sifatidagi muqaddas burchimizdir” [1, 124-b.].

Bugungi globallashuv sharoitida rahbarlarning stressga bardoshlilik darajasi ularning kasbiy muvaffaqiyati va jamoaning psixologik muhitiga bevosita ta’sir etadi. Shu nuqtai nazardan, boshqaruv faoliyatida stress va emotsional intellektning o‘zaro aloqadorligini o‘rganish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Stress masalasini psixologik nuqtai nazardan chuqurroq tushuntirishda tranzaksion (o‘zaro ta’sir) yondashuv muhim o‘rin tutadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, stress faqat tashqi vaziyatning

o‘zi bilan emas, balki rahbarning mazkur vaziyatni qanday baholashi (kognitiv appraisal) va unga qanday javob qaytarishi bilan belgilanadi. Ya’ni bir xil vaziyat turli rahbarlarda turlicha stress darajasini keltirib chiqarishi mumkin: biri buni “tahdid” deb qabul qilsa, boshqasi “rivojlanish imkoniyati” deb baholaydi. Bunda “birlamchi baholash” (vaziyatning xavflilik darajasi) va “ikkinchi baholash” (menda bu vaziyatni boshqarish uchun resurs bormi?) asosiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Tranzaksion yondashuv doirasida stressni yengishning (coping) ikki asosiy yo‘li farqlanadi: muammoga yo‘naltirilgan coping va emotsiyaga yo‘naltirilgan coping. Muammoga yo‘naltirilgan coping vaziyat sababini kamaytirish yoki nazoratni oshirishga qaratilgan (masalan, rejalashtirish, vazifalarni delegatsiya qilish, ma’lumotni aniqlashtirish, tashkiliy yechim topish). Emotsiyaga yo‘naltirilgan coping esa salbiy kechinmalarni kamaytirish va hissiy muvozanatni tiklashga xizmat qiladi (masalan, ijobiy qayta talqin, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash izlash, o‘zini tinchlantirish usullari). Boshqaruv faoliyatida aynan ushbu ikki coping turini vaziyatga mos muvozanatda qo‘llash rahbarning stressga bardoshliligini oshiradi.

Mazkur nazariy yondashuv emotsional intellekt bilan bevosita bog‘lanadi: rahbar o‘z emotsiyasini to‘g‘ri anglay olgan sari vaziyatni baholashda xolislik ortadi, mos coping tanlash imkoniyati kengayadi. Demak, stressni “yo‘qotish” emas, balki uni psixologik jihatdan to‘g‘ri baholash va boshqarish strategiyalarini shakllantirish rahbar psixologik tayyorgarligining muhim komponentidir [9, 293-b.].

Boshqaruv jarayonlari tobora murakkablashib borayotgan sharoitda rahbar shaxsidan nafaqat tashkiliy va strategik bilimlar, balki chuqur psixologik tayyorgarlik, stressga bardoshlik va emotsional intellektning yuqori darajasi talab etilmoqda. Zamonaviy rahbarning muvaffaqiyati uning bilim va tajribasidan tashqari, o‘z his-tuyg‘ularini anglay olish, ularni boshqarish, jamoa a’zolarining ruhiy holatini sezish va ularga to‘g‘ri psixologik yondashuv ko‘rsata bilish qobiliyatiga ham bog‘liqdir.

“Endi har birimiz, eng avvalo, davlat boshqaruvi organlari rahbarlarining vazifasi - o‘zimiz mas’ul bo‘lgan soha va tarmoqda ishlarning ahvolini tanqidiy baholash asosida zimmamizga yuklatilgan vazifalarni mas’uliyat bilan bajarishni ta’minlashdan iborat” [2, 10-b.].

Tizim ichida amal qiluvchi itoat tamoyili boshqaruv fanida subordinatsiya deb ataladi va bu ibora orqali tizimning markazlashganligi nazarda tutiladi. Subordinatsiyadan kelib chiquvchi munosabatlar tashkilot xodimlari xulqida itoat va ijro etish shakllarini nazarda tutadi. Ammo, boshqaruv amaliyoti nafaqat rahbariyat va itoatdagi xodimlar munosabati, balki bir darajada turuvchi va toifasi jihatidan barobar tashkilot a’zolari o‘rtasidagi munosabatlani ham o‘rganadi [3, 7 -b.]. Boshqaruv jarayoni inson psixikasiga katta yuklama beruvchi, hissiy va irodaviy zo‘riqishni talab etuvchi faoliyat turidir. Rahbar shaxsining kundalik faoliyatida doimiy mas’uliyat, vaqt taqchilligi, qaror qabul qilish bosimi, insonlar bilan munosabatlar tizimi va tashkiliy o‘zgarishlar kabi omillar stress manbalari sifatida namoyon bo‘ladi. Samarali rahbarlar, shuningdek, tashkilotdagi siyosiy muhitni ham hisobga olishlari zarur. Tashkilotlardagi siyosiy jarayonlar rahbarlarning qarorlariga va ularning samaradorligiga katta ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, rahbarlar tashkilotdagi turli guruhlarning manfaatlarini tushunishlari, ular bilan aloqalarni o‘rnatishlari va o‘zaro manfaatli hamkorlikni yo‘lga qo‘yishlari lozim [4, 152 -b.].

Stress - bu organizmning tashqi yoki ichki ta’sirlarga fiziologik va psixologik javobidir. Kanadalik olim Gans Selye stressni “insonning muvofiqlik holatini buzuvchi har qanday tashqi yoki ichki ta’sirga javoban organizmda yuzaga keladigan javob reaksiyasi” deb ta’riflagan.

Stressning pozitiv (eustress) va negativ (distress) shakllari mavjud. Eustress rahbarni faollikka undaydi, irodani mustahkamlaydi, ijodiy fikrlashni kuchaytiradi. Aksincha, distress emotsional charchash, xavotir, motivatsiya pasayishi va muloqotda tanglik holatlariga olib keladi.

Stressga bardoshlilikni kuchaytirishda rahbarning emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalari asosiy omillardan biridir. Emotsiyalarni boshqarish deganda shaxsning hissiy reaksiyasi qachon, qanday va qanchalik darajada namoyon bo‘lishini ongli tarzda tartibga solishi tushuniladi. Ilmiy adabiyotlarda emotsiyalarni boshqarishning “jarayon modeli” keng qo‘llanadi: unda hissiy jarayon

paydo bo‘lishidan oldingi bosqich va hissiy reaksiya kuchayib bo‘lgandan keyingi bosqich farqlanadi. Masalan, vaziyatni boshida ijobiy qayta talqin qilish, ma’no berish, diqqatni boshqarish yoki vaziyatni konstruktiv o‘zgartirish antecedent strategiyalar bo‘lsa, hissiy portlashni ichga yutish, tashqi ifodani bosish, keskin javobni “to‘xtatib turish” response strategiyalariga kiradi.

Boshqaruv amaliyotida ko‘pincha rahbarlar tezkor natija uchun emotsiyani “bosib turish” usulini tanlaydi. Biroq emotsiyani nazorat qilishning samarali yo‘li - faqat bosish emas, balki vaziyatni ongli qayta baholash va emotsiyani konstruktiv yo‘nalishga burishdir. EI yuqori rahbarlar aynan shu yerda ustunlikka ega: ular hissiy signallarni erta sezadi, reaksiya kuchayib ketmasidan oldin vaziyatni boshqaradi va muloqotdagi taranglikni pasaytiradi. Natijada stress energiyasi konfliktga emas, masalani yechishga yo‘naltiriladi [10, 226-b.].

Stressga bardoshlik - bu shaxsning ichki resurslari yordamida noqulay, bosimli holatlarda o‘zini yo‘qotmasdan faoliyatni davom ettira olish qobiliyatidir. Stress bardoshlik boshqaruv faoliyatining ajralmas qismi bo‘lib, u rahbarning qaror qabul qilishiga, kommunikatsiya samaradorligiga va jamoaning psixologik muhitiga bevosita ta’sir etadi. Shu bois stressni butunlay yo‘qotish emas, balki uni ijobiy boshqarish, ya’ni stress energiyasini konstruktiv faoliyatga yo‘naltirish - samarali rahbarlikning muhim omilidir. Rahbarning stressga bardoshli bo‘lishi - bu uning ichki barqarorligi, muammolarga tahliliy va hissiy jihatdan muvozanatli yondashish qobiliyatidir. Boshqaruv faoliyatida stressning uzoq davom etishi kasbiy kuyish xavfini kuchaytiradi. Kasbiy kuyish odatda ish jarayonidagi surunkali emotsional va ijtimoiy zo‘riqish natijasida shakllanib, rahbarning energiyasi pasayishi, muloqotda sovuqlashish va “samarasizman” degan ichki baho kuchayishi bilan kechishi mumkin. Mazkur holat boshqaruv samaradorligiga bevosita ta’sir qilib, qaror qabul qilish sifatini pasaytiradi, jamoa bilan munosabatlarda keskinlikni kuchaytiradi hamda motivatsion muhitni susaytiradi.

Stress va kasbiy kuyishni tushuntirishda “Mehnat talablari – mehnat resurslari” modeli (JD-R) ham amaliy ahamiyatga ega. Unga ko‘ra, har qanday tashkilotda ish talablari (vaqt bosimi, mas’uliyat, murakkab qarorlar, ziddiyatli muloqot) va ish resurslari (jamoa qo‘llovi, adolatli taqsimot, aniq vakolat, kompetensiya, psixologik xavfsizlik) mavjud bo‘ladi. Ish talablari yuqori, resurslar esa yetarli bo‘lmagan vaziyatda emotsional charchash kuchayadi. Aksincha, resurslar kuchli bo‘lsa, rahbar yuqori talablar sharoitida ham barqarorlikni saqlab, jamoani ruhlantirish va samarali boshqaruvni davom ettirish imkoniga ega bo‘ladi.

Mazkur yondashuv EI ni “shaxsiy resurs” sifatida talqin qilishga imkon beradi. EI yuqori bo‘lgan rahbarlar muloqot resurslarini ko‘paytiradi (ishonch, ochiq fikr almashish, qo‘llab-quvvatlovchi muhit), konfliktlarni konstruktiv kanallarga buradi va jamoaviy birlashuvni mustahkamlaydi. Demak, EI nafaqat individual hissiy ko‘nikma, balki tashkilot miqyosida resurslar tizimini kuchaytiruvchi psixologik omil hisoblanadi [11, 508-b.; 12, 399-b.].

Psixologiyada bu tushuncha rezistentlik, psixologik barqarorlik, moslashuvchanlik tushunchalari bilan chambarchas bog‘liq. Shuningdek, stressga bardoshlikni oshirishda shaxsning temperamenti, xarakteri, hayotiy tajribasi, emotsional intellekti va psixologik moslashuvchanligi muhim ahamiyatga ega. Emotsional barqarorlik darajasi yuqori bo‘lgan rahbarlar stressni boshqarishda sezilarli ustunlikka ega bo‘lishadi. Stressga bardoshlikning psixologik asosi shaxsning irodaviy mustahkamligi, emotsional barqarorligi, o‘zini anglash va o‘zini boshqarish qobiliyatlarida namoyon bo‘ladi. Psixologik jihatdan bunday bardoshlilik insonning hayotiy tajribasi, temperament xususiyatlari, ijtimoiy moslashuvchanligi va emotsional intellekt darajasi bilan uzviy bog‘liqdir. Aynan shuning uchun ham stressni yengish mexanizmlarini o‘rgatish rahbarlarni tayyorlash tizimining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lishi lozim.

Emotsional intellekt (EI) tushunchasi zamonaviy psixologiyada bir necha nazariy yondashuvlar asosida sharhlanadi. Shulardan eng ko‘p qo‘llanadiganlaridan biri - EI ning qobiliyat (ability) modeli bo‘lib, u EI ni aniq psixologik qobiliyatlar majmui sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuvga ko‘ra EI quyidagi to‘rtta “tarmoq”ni qamrab oladi:

a) emotsiyalarni aniq idrok etish (o‘zida va boshqalarda);
b) emotsiyalardan fikrlashni qo‘llab-quvvatlashda foydalanish;

c) emotsiyalar mazmunini tushunish (sababi, o‘zgarishi, oqibati);

d) emotsiyalarni boshqarish (o‘zini va munosabatlarni muvozanatda ushlash). Rahbarlik faoliyatida aynan ushbu to‘rt komponent qaror qabul qilish, muloqot madaniyati va konfliktlarni boshqarish bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

EI ning yana bir keng tarqalgan talqini “emotsional-ijtimoiy” yondashuv bo‘lib, unda EI shaxsning moslashuvchanligi, ijtimoiy ko‘nikmalari, o‘zini boshqarish va motivatsion barqarorlik kabi ko‘rsatkichlar orqali izohlanadi. Bu yondashuv EI ni faqat hissiyotlarni bilish emas, balki jamoada samarali ishlash, munosabatlarni tartibga solish, stressli vaziyatlarda ruhiy barqarorlikni saqlash kabi kompetensiyalar bilan birga ko‘radi. Rahbar shaxsi uchun bu kompetensiyalar strategik fikrlash va tashkiliy resurslarni boshqarish qatori “psixologik resurs” vazifasini bajaradi.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, rahbarlik samaradorligi faqat IQ yoki kasbiy bilimlar bilan cheklanmaydi: EI yuqori bo‘lgan rahbarlar jamoa kayfiyatini sezadi, tushunmovchiliklarni erta payqaydi, ijtimoiy taranglikni pasaytiradi va motivatsion muhitni mustahkamlaydi. Bu holat boshqaruv jarayonining barqarorligi hamda jamoaning psixologik iqlimini qo‘llab-quvvatlashda alohida ahamiyat kasb etadi [8, 95-b.].

O‘qitishning rejalashtirilgan natijalariga kafolatli erishish, o‘qitish jarayonini texnologik tashkil etish va boshqaruvchanligi orqali ta’minlanadi [5, 77-b.].

Bu holat, boshqaruv faoliyatida shaxsning stressga bardoshligi va emotsional intellekt darajasi bilan bevosita bog‘liqdir. Chunki o‘quv jarayonini texnologik asosda boshqarish - o‘qituvchidan yuqori darajadagi diqqat, sabr, muvozanat, hissiy barqarorlik va ijobiy psixologik muhitni yaratish qobiliyatini talab etadi.

Pedagogik boshqaruvda stressga bardoshlilik - bu o‘qituvchining turli kutilmagan holatlar, didaktik qiyinchiliklar, o‘quvchilar bilan muloqot jarayonidagi emotsional zo‘riqishlarga qarshi tura olish, o‘z hissiyotlarini boshqarish va vaziyatni nazorat ostida ushlab turish qobiliyatidir. Shu bilan birga, emotsional intellektning rivojlanganligi o‘qituvchiga stressli vaziyatlarda xotirjamlikni saqlash, ijobiy munosabatni yo‘qotmaslik, o‘quvchilarning ruhiy holatini sezish va ularga mos psixologik yondashuvni tanlash imkonini beradi.

Demak, o‘qitish jarayonining texnologik tashkil etilishi va boshqaruvchanligi nafaqat o‘quv natijalarining kafolatini ta’minlaydi, balki pedagogning emotsional intellekti va stressga bardoshlilik darajasi orqali ta’lim jarayonining sifat ko‘rsatkichlarini oshiradi. Chunki zamonaviy o‘qituvchi o‘z faoliyatini nafaqat metodik, balki psixologik jihatdan ham boshqarishni bilishi kerak - bu esa o‘quvchilarda motivatsiya, ishonch, ijobiy emotsional fon va mustaqil fikrlashni shakllantiradi. Natijada, o‘qitishning texnologik boshqaruvchanligi pedagogning shaxsiy psixologik tayyorgarligi, stressni boshqarish ko‘nikmalari hamda emotsional intellektning amaliy darajasi bilan uyg‘unlashgandagina o‘zining haqiqiy samaradorligini namoyon etadi.

Emotsional intellektning yuqori darajasi rahbarga o‘z hissiyotlarini nazorat qilish, stressni konstruktiv boshqarish, jamoa a’zolarining emotsional holatini sezish va ularni ruhlantirish imkonini beradi [7, 63-b.]. D. Goleman ta’kidlaganidek, “Emotsional intellekt rahbarlikning yuragi”dir - u yetakchining samaradorligini belgilovchi psixologik poydevor sifatida namoyon bo‘ladi. Emotsional jihatdan yetuk rahbar stressli sharoitlarda o‘zini yo‘qotmaydi, vaziyatni ob’yektiv baholaydi va ijobiy energiyani jamoaga uzata oladi.

Boshqaruv faoliyatida stressga bardoshlik va emotsional intellekt bir-biri bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan ikki muhim psixologik hodisadir. Ularning uyg‘unlashuvi natijasida rahbar:

- Hissiy muvozanatini saqlaydi va salbiy vaziyatlarga xolis yondashadi.
- Qaror qabul qilishda emotsional holatdan emas, aql-idrokdan kelib chiqadi.
- Jamoada psixologik barqarorlik va ishonch muhitini yaratadi.
- Nizolarni konstruktiv yo‘l bilan hal etadi.
- O‘zining ichki resurslarini samarali boshqaradi.

Emotsional intellekt zamonaviy psixologiyada jadal rivojlanayotgan tadqiqot sohalaridan biridir. Ushbu hodisaga ko‘plab tadqiqotchilar tamonidan tahlil qilingan. Emotsional intellekt - bu hissiyotlarni anglash, boshqa odamlarning va ularning shaxsiy maqsadlari, g‘ayratlari va

istaklarini anglash qobiliyati, shuningdek, amaliy muammolarni hal qilish uchun ularning his-tuyg‘ulari va boshqa odamlarning his-tuyg‘ularini boshqarishdir [6, 476-b.]. Demak, emotsional intellekt stressga bardoshlilikning ichki psixologik mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. U inson ongida salbiy emotsiyalarni ijobiy kuchga aylantirib, stressning zararli oqibatlarini kamaytiradi. Natijada rahbar o‘z faoliyatida hissiy turg‘unlikka berilmaydi, aksincha, stressni professional o‘sish uchun turtki sifatida qabul qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, boshqaruv faoliyatida stressga bardoshlik va emotsional intellektni rivojlantirish masalasi - zamonaviy rahbar psixologik madaniyatining eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Tashkilot miqiyosida esa rahbarlarni emotsional intellektni rivojlantirishga, stressni boshqarish strategiyalarini o‘rganishga yo‘naltiruvchi treninglar, kouching dasturlari, psixologik maslaxatlar tizimini joriy etish zarur. Bu nafaqat rahbarning shaxsiy barqarorligini, balki butun jamoaning samarali faoliyatini ta’minlaydi.

Boshqaruv faoliyatida stressga bardoshlilik va emotsional intellektni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy ishlar avvalo diagnostikadan boshlanishi maqsadga muvofiq. Psixologik diagnostika rahbarning qaysi jihati kuchli, qaysi jihati rivojlantirishga muhtoj ekanini aniqlashga yordam beradi. Amaliyotda stressning subyektiv darajasini aniqlash uchun “Stressni subyektiv idrok etish shkalasi” (PSS) kabi testlar qo‘llanadi; bu rahbarning so‘nggi davrdagi stressni qanchalik “boshqarib bo‘lmaydigan” yoki “ortiqcha yuk” sifatida qabul qilayotganini ko‘rsatadi. Shuningdek, stressga chidamlilik va moslashuvchanlikni baholashda psixologik chidamlilik ko‘rsatkichlari, jumladan chidamlilik shkalasi (CD-RISC) kabi o‘lchovlar orqali rahbarning psixologik tiklanish salohiyati tahlil qilinadi.

Emotsional intellektni baholashda esa turli yondashuvdagi metodikalar mavjud: qobiliyat modeliga tayangan testlar emotsiyani idrok etish, tushunish va boshqarish bo‘yicha real vazifalar orqali baholashga harakat qiladi; aralash modeldagi so‘rovnomalar esa rahbarning o‘zini baholashiga asoslanadi. Diagnostika natijalariga tayangan holda rahbarlar uchun qisqa muddatli treninglar tizimi tavsiya etiladi:

a) o‘z emotsiyasini tanish va “erta signal”ni ajratish;
b) kognitiv qayta baholash va stressni konstruktiv ma’noda qabul qilish;
c) muloqotda empatiya va faol tinglash;
d) konfliktni “g‘olib–mag‘lub” emas, “yechim–hamkorlik” uslubida yuritish;
e) delegatsiya va vaqt menejmenti orqali ish talablarini me’yorlash. Bunday yondashuv rahbarning shaxsiy barqarorligini oshirishi bilan birga, jamoa iqlimini ham sog‘lomlashtiradi [8, 93-b.].

Xulosa qilib aytganda, boshqaruv faoliyatida stressga bardoshlilik va emotsional intellekt - rahbar shaxsining kasbiy yetukligi, ijtimoiy psixologik madaniyati va insonparvarlik yondashuvini ifodalovchi muhim ko‘rsatkichlardir. Ularning uyg‘un rivoji boshqaruv jarayonining samaradorligini oshiradi, jamoada sog‘lom psixologik muhitni shakllantiradi hamda rahbarning insoniy fazilatlarini yanada yuksaltiradi. Shu bois, kelajak rahbarlarini tayyorlashda ularning emotsional intellektini rivojlantirish, stressga bardoshlilikni shakllantirish, hissiy o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini mustahkamlash dolzarb psixologik vazifa sifatida qaralishi lozim. Bu yondashuv insoniy qadriyatlar, ruhiy sog‘lomlik va professional samaradorlikni uyg‘unlashtirgan boshqaruv madaniyatini shakllantirishning eng ishonchli yo‘lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 7 b.
2. Hayitov O. E. Boshqaruv psixologiyasi: darslik. – Toshkent: Istiqlol, 2021. – 7 b.
3. Arslonov E. E., O‘rinova Sh. E. Rahbarlarning boshqaruv faoliyati samaradorligi // *Modern Science and Research*. – 2024. – № 3. – B. 152.
4. Sharopova Z. F. Ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Navro‘z, 2019. – 77 b.

5. Otamuratov R. U., O‘rolov H., Rahimova S. Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari // Xalqaro ilmiy-texnik konferensiya materiallari to‘plami. – 2022. – B. 476.
6. Slaski M., Cartwright S. Health, performance and emotional intelligence: an exploratory study of retail managers // Stress and Health. – 2002. – Vol. 18, № 2. – P. 63–68.
7. Goleman D. What makes a leader? // *Harvard Business Review*. – 1998 (reprint: 2004).
8. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. The Ability Model of Emotional Intelligence (principles and updates). – 2016 (PDF).
9. Gross J. J. Antecedent- and response-focused emotion regulation. – 1998.
10. Demerouti E. va boshq. The job demands–resources model of burnout. – 2001.
11. Maslach C., Schaufeli W. B., Leiter M. P. Job burnout. – 2001.

Rajabov Rasulbek
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

O‘SMIR QALBIDA OILANING O‘RNI VA QADRI

Abstract. This article thoroughly analyzes the role and value of family *in adolescence, family problems, psychological development of adolescents, relationships with parents, and the role of family in adolescent upbringing. It was shown that the family, as a social institution, plays an important role in the upbringing of children and the formation of their personality. According to the research results, the relationship of adolescents to the family depends on the quality of relationships with parents, and it has been established that negative and positive factors in the family influence the psychological state. It is also emphasized that the democratic style of interaction in the family is important in the formation of independence and social responsibility of adolescents.*

Key words: *family, Adolescence, Upbringing, Parental relationships, Social environment, Psychological development, Family problems, Interaction, Independence, Self-education.*

РОЛЬ И ЦЕННОСТЬ СЕМЬИ В ДУШЕ ПОДРОСТКА

Аннотация. *В данной статье подробно анализируются роль и значение семьи в подростковом возрасте, семейные проблемы, психологическое развитие подростков, отношения с родителями и роль семьи в воспитании подростков. Было показано, что семья как социальный институт играет важную роль в воспитании детей и формировании их как личностей. По результатам исследования установлено, что отношение подростков к семье зависит от качества отношений с родителями, а негативные и позитивные факторы в семье влияют на психологическое состояние. Также подчеркивается важность демократического стиля общения в семье в формировании самостоятельности и социальной ответственности подростков.*

Ключевые слова: *Семья, Подростковый возраст, Воспитание, Родительские отношения, Социальная среда, Психологическое развитие, Семейные проблемы, Взаимодействие, Независимость, Самовоспитание.*

THE ROLE AND VALUE OF THE FAMILY IN THE ADOLESCENT’S INNER WORLD

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘smirlik davrida oilaning o‘rni va qadri, oilaviy muammolar, o‘smirlarning psixologik rivojlanishi, ota-ona bilan munosabatlar hamda oilaning o‘smir tarbiyasidagi roli atroflicha tahlil qilingan. Oila ijtimoiy institut sifatida bolalarning tarbiyasi va shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyatga ega ekani ko‘rsatildi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘smirlarning oilaga bo‘lgan munosabati, ota-onalar bilan munosabatlarning sifatiga bog‘liq bo‘lib, oiladagi salbiy va ijobiy omillar psixologik holatga ta’sir qilishi aniqlangan. Shuningdek, oiladagi o‘zaro muloqotning demokratik uslubi o‘smirlarning mustaqillik va ijtimoiy mas’uliyatini shakllantirishda muhimligi ta’kidlangan.*

Kalit so‘zlar: *oila, O‘smirlik davri, Tarbiya, Ota-ona munosabatlari, Ijtimoiy muhit, Psixologik rivojlanish, Oilaviy muammolar, O‘zaro muloqot, Mustaqillik, O‘z-o‘zini tarbiyalash.*

Oila muammolari har bir insonga tegishli, chunki aynan oilaviy hayot faoliyati kundalik hayot tartibini qo‘llab-quvvatlaydi, kelajak avlodlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishini ta’minlaydi. Bu muammolar turli xil ijtimoiy guruhlar va qatlamlarga ta’sir qiladi: mehnat jamoalari va

qo‘shni jamoalar, yoshlar, kattalar, bolalar, qariyalar va boshqalar. Oilaning kayfiyati va uning faoliyatiga ta’sir qiluvchi jarayonlar jamiyat va davlatni ham tashvishga solmasligi mumkin emas, chunki bu ijtimoiy institutning barqarorligi ijtimoiy xavfsizlik va milliy rivojlanish istiqbollari bilan bevosita bog‘liq. Binobarin, oilaviy hayot faoliyatining turli jihatlarini, uning a’zolari o‘rtasidagi aloqa va munosabatlarni o‘rganish ilmiy doiralar, ijtimoiy himoya organlari rahbarlari va mutaxassislari, publitsistlar, keng jamoatchilik e’tiborini jalb etmasligi mumkin emas.

Bugungi kunda oilaviy hayot faoliyatida kuzatilayotgan salbiy ko‘rinishlar va ziddiyatli tendensiyalar turli ko‘lamdagi sabablar majmuidan kelib chiqadi. Ularning ba’zilari umumijtimoiy va global bo‘lsa, boshqalari jamiyatda ijtimoiy jarayonlarining o‘ziga xosligini aks ettiradi. Oila bola ijtimoiylashuvining eng ta’sirchan omillaridan biridir. Shuning uchun oiladagi tarbiya sharoiti, oilaning ijtimoiy ahvoli, oila a’zolarining mashg‘ulot turi, ota-onaning moddiy ta’minoti va ma’lumot darajasi ko‘p jihatdan bolaning hayot yo‘lini belgilab beradi. Ota-ona tomonidan beriladigan ongli, to‘laqonli va maqsadga yo‘naltirilgan tarbiyadan tashqari, bolaga butun oila ichidagi muhit ta’sir ko‘rsatadi va bu ta’sirning samarasi yosh o‘tishi bilan to‘planib, shaxs tuzilishida o‘zgaradi.

Oila va oilaviy hayotda ko‘plab o‘zgarishlarning yuzaga kelishi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan jamiyat tomonidan e’tiborga loyiq bo‘lgan ijtimoiy muammolar sifatida qaralmoqda. Ular orasida quyidagi muammolarni ajratib ko‘rsatish mumkin: nikohlar darajasining pasayishi; ajralishlar va alohida yashayotgan er-xotinlar sonining ko‘payishi; nikohga kirmaydigan er-xotinlarning birga yashashi sonining oshishi; nikohsiz tug‘ilgan bolalar sonining ko‘payishi; ayollar boshchiligidagi yolg‘iz ota-onali oilalar sonining ko‘payishi; tug‘ilish darajasi va oila sonining kamayishi; ayollarning mehnat faoliyatiga jalb etilishi natijasida oilaviy majburiyatlar taqsimotining o‘zgarishi; bola tarbiyasida ota-onaning ishtiroki.

O‘smirlik rivojlanish davri o‘ziga xos burilish, o‘tish va tanqidiy davr bo‘lib, kattalar hayotiga o‘tishni anglatadi va uning kechish xususiyatlari, shubhasiz, butun keyingi hayotga ta’sir ko‘rsatadi. Bu davrda bola o‘z ustida shaxs sifatida o‘ylaydi va o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayoniga o‘tadi. Xarakterning shakllanishi boshlanadi axloqiy rivojlanish, e’tiqod shakllanadi. Va ko‘pincha e’tiqod jamoatchilik fikriga mos kelmaydi, shuning uchun o‘smirning jamiyatdagi muammolari paydo bo‘ladi. Asosan ko‘p narsa o‘smirning o‘ziga, maktabga, ijtimoiy muhitga bog‘liq, lekin ko‘proq darajada o‘smirning rivojlanishiga oiladagi tarbiya, ota-onalar bilan munosabat ta’sir qiladi. Bizning davrimizda esa ko‘plab bolalar noto‘liq oilalarda tarbiyalanmoqda, nikohsiz tug‘ilgan bolalar va bolalarni tarbiyalashdan bo‘yin tovlayotgan ota-onalar soni ortib bormoqda, tarbiyasi qiyin o‘smirlar muammosi paydo bo‘ldi va ularning tajovuzkorlik darajasi oshdi.

Inson psixik taraqqiyotida o‘smirlik davrining mustaqil davr sifatida ajratilishi bu yoshga xos bo‘lgan o‘ziga xos psixik xususiyatlarni aniqlash maqsadida maxsus tadqiqotlarga sabab bo‘ldi. E. Shpranger o‘smirlik davrining madaniy-psixologik konsepsiyasini ishlab chiqdi va o‘smir shaxsi rivojlanishining uchta mumkin bo‘lgan turini tavsifladi. Rivojlanishning birinchi turi uchun o‘smir ikkinchi tug‘ilish kabi boshdan kechiradigan keskin, shiddatli va inqirozli oqim xos bo‘lib, uning natijasi yangilikning shakllanishi hisoblanadi.

Bolaning ikkinchi tip bo‘yicha rivojlanishi o‘smirning o‘z shaxsiyatida chuqur larzalar va siljishlarsiz bir tekis, sekin va asta-sekin o‘zgarishlarni nazarda tutadi. Rivojlanishning uchinchi turi faol va ongli o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayonini, ichki tashvishlar va inqirozlarni mustaqil ravishda yengib o‘tish yo‘lini nazarda tutadi, bu o‘smirlarda rivojlangan o‘z-o‘zini nazorat qilish va o‘z-o‘zini tarbiyalash orqali namoyon bo‘lishi mumkin.

O‘smirning rivojlanishida eng muhimi uning ota-onasi bilan o‘zaro munosabatlari, kattalar bilan muloqot uslubi, oilaning umumiy mikroiqlimi hisoblanadi.

Madaniyatimizda ota-onalar va o‘smirlar o‘rtasidagi munosabatlarda muammolarning kelib chiqish manbalari V.Ye. Kagan tomonidan o‘rganilgan. Muallifning xulosalaridan biri shundan iboratki, totalitar jamiyatda ota-onaning bolaga bo‘lgan munosabati mehr-muhabbatni emas, balki

bolaning o‘z ijtimoiy me’yorlarini qay darajada bajarishini belgilaydi. Ota-onalarni, odatda, o‘smir boshidan kechirayotgan muammolar qiziqtirmaydi, ular bu muammolarni hal qilishda yordamchi sifatida harakat qilmaydilar. Aksincha, boladan me’yoriy xulq-atvorga erishishga intilib, ota-onaning o‘zi muammolar manbaiga aylanadi. Hatto farovon oilalarda ham o‘smirlar bilan muloqot qilishda ma’lum qiyinchiliklar yuzaga keladi. Murakkablik yana shuning uchun ham ortadiki, ota-onalar ko‘pincha muloqot boshqacha qurilishi kerakligini tushunmaydilar. Ota-onalar har doim ham nimani taqiqlash va nimani ruxsat berish kerakligini farqlay olmaydilar. Bularning barchasi juda murakkab vaziyatni keltirib chiqarishi mumkin. O‘smirlar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklarga duch keladigan ota-onalar, odatda, farzandi bilan samimiy gaplashishni o‘rganishlari kerak. Agar o‘smir ota-onasidan tushuncha, biror jiddiy masalani muhokama qilish istagini topmasa, u o‘zini ota-onasidan ich-ichidan ajratib oladi va qo‘yilgan savollarga javobni chetdan, ko‘pincha nomaqbul davradan izlaydi.

Ota-onalar o‘z o‘rnaklari bilan bolaga qiyin vaziyatdan, nizolardan qanday chiqib ketish mumkinligini ko‘rsatadigan, uni oldindan katta bo‘lishga tayyorlaydigan, o‘zining va boshqalarning xatolariga ongli munosabatda bo‘lishga o‘rgatadigan oilalarda o‘smirlik davr osoyishta, shiddatli bo‘ronlarsiz, kurash va shiddatlarsiz, murosasiz qarama-qarshiliklarsiz kechadi. Aynan bolangizni tushunish, his qilish, uning nuqtai nazarini, noto‘g‘ri bo‘lsa ham, qo‘llab-quvvatlash, o‘zingizga uning ko‘zi bilan qarash va har kuni baqirib-chaqirmasdan, haqorat qilmasdan sabr-toqat bilan suhbatlashish istagi yo‘qolgan aloqani tiklashning garovidir.

Ota-onalar bilan eng yaxshi o‘zaro munosabatlar, odatda, ota-onalar tarbiyalashning demokratik uslubiga amal qilganlarida shakllanadi. Bu uslub ko‘proq mustaqillik, faollik, tashabbuskorlik va ijtimoiy mas’uliyatni tarbiyalashga yordam beradi. Bolaning xulq-atvori bu holda izchil va shu bilan birga moslashuvchan, oqilona yo‘naltiriladi: ota-ona har doim o‘z talablarining sabablarini tushuntiradi va o‘smirni ularga xizmat ko‘rsatishga undaydi; hokimiyat faqat zarurat darajasida qo‘llaniladi; bolada ham itoatkorlik, ham mustaqillik qadrlanadi; ota-ona qoidalarni belgilaydi va ularni hayotga qat’iy tatbiq etadi, lekin o‘zini aybsiz deb hisoblamaydi; u bolaning fikriga quloq soladi, lekin faqat uning xohishlaridan kelib chiqmaydi.

O‘smirning shakllanishiga oilaning ta’siri va uning oilaga munosabati muammosini o‘rganishga murojaat qilib, biz o‘smirlar va ularning ota-onalari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni, oila mikroiqlimini o‘z-o‘zini baholash diagnostikasini o‘tkazdik. Diagnostikani o‘tkazish davomida ota-onalar va o‘smirlarning asosiy qadriyatlari (yo‘nalishlari) va afzalliklari aniqlandi. Tadqiqotda 200 nafar ota-ona va 200 nafar o‘smir (6-7-sinf o‘quvchilari) ishtirok etdi.

O‘smirlarga "Oilada seni nima quvontiradi va nima xafa qiladi?" degan savol bilan murojaat qilindi. Bu bilan biz o‘smirning oilaga bo‘lgan munosabati va ota-onasi bilan o‘zaro munosabatini aniqlamoqchi bo‘ldik.

O‘smir uchun oilaning qanday rol o‘ynashini ta’kidlash muhim: 100 nafar o‘smir "Oilada hamma narsa quvonchli" deb javob bergan va bu 62 nafarni tashkil etadi. Bizning nuqtayi nazarimizcha, bu umumiy javob oilalar farovonligini ta’kidlaydi, ota-onalar va o‘smirlar o‘rtasidagi munosabatlar rivojlanishining ijobiy ustunligini aks ettiradi. O‘smirlar o‘zlarini quvontiradigan ijobiy lahzalar orasida quyidagilarni ajratib ko‘rsatadilar: ona, ota-ona va aka, to‘liq oila, oila baxti, oiladagi muhabbat, mustahkam oila, oiladagi yaxshi munosabat, yaqinlarning g‘amxo‘rligi, birbiriga hurmat, oiladagi tinchlik, bolalarga muhabbat, katta oila, birga dam olish, oila - hayotdagi eng qimmatli narsa sifatida, akaning tug‘ilishi.

Shu bilan birga, oilaning "Hech narsa xursand qilmaydi" degan salbiy xususiyatlari ham mavjud bo‘lib, bu oiladagi munosabatlarning yaxshi emasligini ko‘rsatadi (35,5%). Bolalar oiladagi hamma narsa ularni xafa qilishini yozganlarida va ular aynan nima ekanligini aniqlashtirganlarida: ota-onalarining ichkilikbozligi -1,5%, muloqotning yetishmasligi va muammolari (oila

a'zolaridan biri bilan, ota-onalar ko'p ishlaydi, yaqinlari bilan kam uchrashadi, akasining uylanishi, onasining xudbinligi, otasi bilan munosabatlardagi uzoqlik, onasining charchashi va ishi, birgalikda dam olmaslik) - 10,5%.

O'smir uchun ota-onalar bilan ziddiyatlarni ko'rsatish (mayda janjallar, menga baqirishganda otam bilan bahslar, oiladagi tushunmovchiliklar, xatti-harakatlarni ma'qullamaslik, pand-nasihatlar, onam tez-tez baqiradi, taqiqlar, ota-onalar tomonidan nazorat) - 21,5% muhimdir. Bolalar o'rtasidagi ziddiyatlardan kam xavotirda emas ota-onalar (ota-onaning ajrashishi, arzimagan narsa uchun janjallashishi, janjallar, ota-onalar o'rtasidagi kelishmovchilik).

Bundan tashqari, bolalarni oilaning moddiy ahvoli ham tashvishga soladi.

"nizo olmasi," ota-onalar, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi ichki oilaviy munosabatlarga, oilaviy munosabatlarning hissiy ohangiga ta'sir qiladi. Moddiy qiyinchiliklar orasida bolalar quyidagilarni ta'kidladilar: kam daromad, pul yetishmasligi, ishsiz ona, ota-onasining kam maoshi, otasining maoshi - 4,5%. Shu bilan birga, pozitsiyalarni taqqoslash mumkin: "To'liq bo'lmagan oila" (otasining yo'qligi, otasi boshqa shaharda, otasining o'limi, onasi yolg'iz) 4,0% ni tashkil qiladi va "Oilaning moddiy qiyinchiliklari," bu ko'p hollarda to'liq bo'lmagan oila kabi ijtimoiy hodisaning natijasidir. "To'liq bo'lmagan oilalar" foizi, garchi so'ralganlarning umumiy sonidan unchalik yuqori bo'lmasa-da, bolalar bu hodisani salbiy deb hisoblashadi. Noto'liq oiladagi o'z hayoti va tarbiyasiga baho berar ekan, bolalar uning kamchiliklarini ko'rsatadilar, bu bilan o'zlarining erta ulg'ayganliklarini, sodir bo'layotgan voqealarga munosabatlari va baholarini ko'rsatadilar. Salbiy xususiyatlar ro'yxati ikki baravar ko'p bo'lib, bu oilalarning ko'rinadigan farovonligi haqidagi fikrni uyg'otadi, chunki salbiy xususiyatlarning umumiy ohangi yetakchi hisoblanadi.

Shuningdek, "Oilaga munosabat" pozitsiyasini "Oilaga munosabat" pozitsiyasi bilan taqqosladik."Seni o'zingda nima quvontiradi yoki xafa qiladi?." Ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida, afsuski, bolalarning 35,5 foizi eng og'ir xususiyatlardan biri bo'lgan "O'zida hech narsa quvontirmaydi" xususiyatini ko'rsatganligi ma'lum bo'ldi, chunki bu bilan bola o'zini qabul qilmaslikni (inkor qilishni) ko'rsatadi. "Hammani quvontiradi" xarakteristikasi esa 50% ni tashkil etadi, bunda ijobiy bolalar orasida 52 ta pozitsiyani, salbiylar orasida esa 64 ta pozitsiyani qayd etadilar.

Ijobiy xususiyatlar orasida bolalar quyidagilarni ajratib ko'rsatadilar: aql - 4,0%, o'qishda mas'uliyat - 9,5%, mehnatsevarlik - 4,0%, ijobiy xarakter xususiyatlari (mehribonlik, mehribonlik, irodalilik, kamtarlik, saxiylik, harakatchanlik, o'z-o'zini tanqid qilish, halollik, samimiylik, mustaqillik, quvnoq, muloqotchan, atrofdagilarga e'tiborli, adolatli, tartibli, sodiq, qat'iyatli) - 26,0%. Bunday xususiyatlarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

O'zini tavsiflagan "yetakchi" - 1 nafar bola;

"Maqsadga intiluvchanlik," bolalar buni "bilishga bo'lgan intilish" deb tushuntiradilar.(bilim), "5" bahoga o'qish, o'zining "matonatliligi" 11,5% ni tashkil etadi. Xarakteristika

Bolalarni chiroyli tabassumi, soch turmagi, tashqi ko'rinishi bilan quvontiradigan "go'zallik" 7 nafar bola tomonidan nomlangan bo'lib, bu 4,% ni tashkil etadi. Jami 28 nafar bola o'zida ushbu 3 ta xususiyatni ajratib ko'rsatdi. Ushbu vaziyatda biz uchun "go'zallik"ni ko'ra oladigan, "yetakchilik" uchun mas'uliyatdan qo'rqmaydigan, "maqsadga intiluvchanlik" kabi pozitsiyaga ahamiyat beradigan va uning mazmunini maktab o'quvchisi pozitsiyasidan qanday tushuntirishni biladigan bolalar borligi muhimdir. Bundan tashqari, biz bolalarni nima xursand qilishini aniqladik. "ularning sportga bo'lgan ishtiyoqi" va ijobiy xususiyat sifatida 7 nafar bola ajratib ko'rsatilgan, bu 3,5% ni tashkil etadi. Barcha ijobiy xususiyatlardan "Xarakter xususiyatlari" ahamiyatli - 26,%.

Salbiy xususiyatlarga kelsak, ular orasida bolalar o'zlarining salbiy xarakter xususiyatlarini ajratib ko'rsatadilar: ochko'z, jahldor, asabiy, sabrsiz, janjalkash, zararli, tortinchoq, qat'iyatsiz,

ishonchsiz, bo‘shang, arazchi, murakkablashgan, uyatchan, qaysar, beparvo, tantiq, kekchi, kayfiyat odami, sodda, shoshqaloq, e’tiborsiz, ochko‘z, irodasiz, o‘ta kamtar, o‘zini tanqid qilmaydigan, xudbin, haddan tashqari rostgo‘y, "gapdon," "ko‘ngilchan," ya’ni 32,%.

Salbiy xarakter xislatlari ijobiy xarakter xislatlariga qaraganda ikki baravar ko‘p, lekin ular protsent jihatidan bir-biridan uncha farq qilmaydi. Xarakterning salbiy xususiyatlaridan "dangasalik" ustunlik qiladi. Uni jami bolalarning 39 nafari (200 nafar) ko‘rsatadi, bu 19,5 foizni tashkil etadi. O‘z tashqi ko‘rinishidan norozilik bilan bog‘liq xususiyatni alohida ajratib ko‘rsatish mumkin (tashqi ko‘rinishim xafa qiladi, "tirnog‘imni kemiradi," ozg‘in bo‘lishni xohlayman, soch turmagi yomon, tirnoqlarim, to‘laligim) - 6 nafar bola ushbu pozitsiyani ko‘rsatdi, bu 3,% ni tashkil etadi. Bundan tashqari, bolalar o‘zlarining yomon xulq-atvori, kasalliklari, maktabdagi muvaffaqiyatsizliklari, raqsga tushishni bilmasliklari, xotiralarining pastligi; yomon fikrlar; chekish; o‘zlashtirmaslik; biror yangi narsadan qo‘rqish; o‘zlarini to‘rtta deb hisoblashlarini ko‘rsatadilar.

Ishni oxiriga yetkazmaydigan, bahslashishni, tortishishni yaxshi ko‘radigan bolalar ham bor. O‘z oilasi hayotini o‘zi baholashni o‘rganish maqsadida ota-onalarga zamonaviy oilaning ustuvor qadriyatlarini yorqin yoritib bera oladigan savollar berildi. Ota-onalarga qaratilgan birinchi savol: "Sizning oilangizda qanday an’analar avloddan-avlodga o‘tib kelmoqda?" Olib borilgan tadqiqot natijasida ota-onalar ma’lum bir muhim sanalarni an’anaviy nishonlashga, ayniqsa, Yangi yilni oila davrasida (74 nafar ota-ona) - 37,0% e’tibor qaratishini aniqladik.

Ota-onalar tomonidan "Mehnat tarbiyasi"ga katta e’tibor berilmoqda. Bu oilaviy an’analardan keyin ikkinchi o‘rinda turadi va 11,% ni tashkil etadi, ota-onalar o‘sib kelayotgan avlodning mehnat tarbiyasiga ta’sir ko‘rsatadigan quyidagi toifalarni ko‘rsatadilar: o‘z mehnati bilan hamma narsaga erishish, butun oila bilan kartoshka ekish, idish-tovoqlarni navbat bilan yuvish, kasb tanlash (shifokor, quruvchi), to‘qish, o‘z xo‘jaligini yuritish, birgalikda kartoshka yig‘ish, karam tuzlash. Uchinchi o‘ringa ota-onalar "Birgalikda dam olish, muloqot"ni qo‘yadilar, unda ular quyidagi toifalarni ajratib ko‘rsatadilar: dengizda dam olish, oilaviy tushlik (kechki ovqat), baliq ovlash va ov qilish, tabiat qo‘ynida sayr qilish, sayohatlar, kitob o‘qish, oilaviy urf-odatlar va yodgorliklarni yetkazish, vatanparvarlik qo‘shiqlari, kinoga borish, tabiat qo‘ynida dam olish, bog‘larda sayr qilish. Bu yerda "Oilaviy tushlik va kechki ovqatlar" - 5,5%, "Baliq ovi, ov, sayohatlar" - 3,5% ustuvor o‘rinlarni egallaydi. Ota-onalar "Qarindoshlik aloqalarini qo‘llab-quvvatlash" kabi pozitsiyani ham chetlab o‘tishmaydi - 2 %. Biz har doim sog‘lom turmush tarzi haqida gapirsak-da, "Sportga qiziqish" (tog‘ chang‘isi, futbolga qiziqish) ni atigi 2 nafar respondent ko‘rsatgan. Zamonaviy oila uchun yangi xususiyat diniy an’analar (ro‘za tutish - 1,0%, cherkovga borish) bo‘ldi.

- 0,5%). Alohida an’analar orasida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin: bobo ismini nevaraga o‘tkazish -27%; oshpazlik an’analari (oilaviy retseptlar) - 0,5%.

Salbiy tomoni shundaki, 31 nafar respondent o‘z oilalarida hech qanday an’analar yo‘qligini ta’kidlagan. Shunday bo‘lsa-da, o‘smirlarning qadriyati ularning an’analar bilan bog‘liqligi bilan belgilanadi. Ushbu oilalarda u, ehtimol, yo‘qolgan va o‘smirlar ideallar, qadriyatlar, hayotning madaniy ma’nolarini tashuvchi bo‘lishga qodir emaslar. O‘z oilasining avvalgi tajribasini o‘zlashtirmay turib, yangi narsa yarata olmaydi. Bunday oilalarning aksariyatida o‘smirlar an’anaviy madaniyatga faol qarshi chiqa boshlaydilar, o‘zlarining turmush tarzi, muloqot uslubini tasdiqlaydilar, ko‘pincha ularning kattalarga hurmatsiz munosabati uchraydi.

Ota-onalarga "Farzandingizning baxtli bo‘lishi uchun nima asosiy deb hisoblaysiz?" degan savolni ko‘rib chiqish jarayonida ota-onalar birinchi o‘ringa qo‘yishi ma’lum bo‘ldi.

"Oila" - 70,% (muvaffaqiyatli nikoh, ahil oila, oilaviy baxt), ya’ni oila - hayotdagi eng qimmatli narsa sifatida. Ikkinchi o‘ringa ota-onalar "Ta’lim" - 40,5%ni, uchinchi o‘ringa "Kasb tanlash" - 26,%ni qo‘yadilar. "Yuqori daromad" pozitsiyasi 4-o‘ringa chiqadi. Bundan tashqari, ota-onalarning atigi 22 foizi pulga e’tibor qaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, aksariyat hollarda ko‘plab oilalarda oilaviy tarbiya bola va kattalarning dialogik hamkorligi sifatida namoyon bo‘ladi, ota-onalar va o‘smirlarning asosiy qadriyatlar va afzalliklarni o‘z-o‘zini baholashlari oilaviy an’analarga, tarbiyaning demokratik uslubiga va bolalar va kattalarning ijobiy munosabatlariga, shuningdek, oilaning tarbiyaviy salohiyatiga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал. - Т.5. - 1984. - No5. - С. 63-71.

2. Антонов А.И. Семейя как институт среди других социальных институтов.

А.И. Антонов // Семья на пороге третьего тысячелетия. - М., 2005. - 200 с.

3. Власьюк И.В. Современная семья: разнообразие подходов к изучению социально-педагогического феномена / Педагогика - семья - общество: под общ.ред. Кирикова О.И. / И.В. Власюк. - Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2005. -300 с.

4. Власюк И.В. Ценности современной семьи: учебное пособие / И.В. Власюк. -

- Оренбург: Пресса. - 190 с.

5. Дармодехин С. В. Проблемы развития системы воспитания детей в Российской Федерации // Педагогика. - 2001. - No 1. -С.10-17.

6. Дубов И.Г. Ценности и поведение: анализ взаимосвязи // Базовые ценности россиян: Социальные установки. Жизненные стратегии. Символы. Мифы. - М.: Дом интеллектуальной книги, 2003. - С. 182-204.

Kurbonov Akram Amonovich
Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: akramkurbanov88@gmail.com

TOLERANTLIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH BO‘YICHA TAJRIBA-SINOV ISHLARI NATIJALARINING MATEMATIK-STATISTIK BAHOLARI

Annotatsiya. *Maqolada tolerantlik kompetensiyalarini shakllantirish bo‘yicha tajriba-sinov ishlari natijalarining matematik-statistik baholari ilmiy usullardan foydalangan holda tahlil qilingan. Tadqiqot davomida nazorat va tajriba guruhlari shakllantirilib, ularda tolerantlik kompetensiyalarining rivojlanish darajalari boshlang‘ich va yakuniy bosqichlarda aniqlangan. Olingan ma’lumotlar o‘rtacha qiymat, dispersiya, foizli ko‘rsatkichlar hamda ishonchlilik darajasini aniqlovchi statistik mezonlar yordamida qayta ishlangan.*

Kalit so‘zlar: *tolerantlik kompetensiyalari, tajriba-sinov ishlari, matematik-statistik tahlil, nazorat guruhi, tajriba guruhi, rivojlanish darajasi, boshlang‘ich bosqich, yakuniy bosqich, o‘rtacha qiymat, ishonchli daraja.*

MATHEMATICAL AND STATISTICAL EVALUATION OF THE RESULTS OF EXPERIMENTAL AND RESEARCH WORK ON THE FORMATION OF TOLERANT COMPETENCIES

Abstract. *The article analyzes the mathematical and statistical evaluation of the results of experimental work on the formation of tolerance competencies using scientific methods. During the study, control and experimental groups were formed, in which the levels of development of tolerance competencies were determined at the initial and final stages. The obtained data were processed using statistical criteria that determine the average value, variance, percentage indicators, and the level of reliability.*

Key words: *tolerance competencies, experimental work, mathematical and statistical analysis, control group, experimental group, level of development, initial stage, final stage, average value, confidence level.*

МАТЕМАТИКО-СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ОПЫТНЫХ РАБОТ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ТОЛЕРАНТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация. *В статье с использованием научных методов проанализированы математико-статистические оценки результатов экспериментально-опытных работ по формированию толерантных компетенций. В ходе исследования были сформированы контрольная и экспериментальная группы, в которых на начальном и заключительном этапах были определены уровни развития толерантных компетенций. Полученные данные были обработаны с использованием статистических критериев, определяющих среднее значение, дисперсию, процентные показатели, а также уровень надежности.*

Ключевые слова: *толерантные компетенции, экспериментально-опытные работы, математико-статистический анализ, контрольная группа, экспериментальная группа, уровень развития, начальный этап, заключительный этап, среднее значение, уровень надежности.*

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida jamiyatda tinchlik, hamjihatlik va o‘zaro hurmatni ta’minlash muhim ijtimoiy-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayonida shaxsda tolerantlik kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Tolerantlik turli madaniyatlar, millatlar, dinlar va qarashlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, ijtimoiy muhitda murosaga kelish va bag‘rikenglik asosida faoliyat yuritish qobiliyatini ifodalaydi.

Ta’lim muassasalarida tolerantlik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayonlar samaradorligini aniqlash, ularning ilmiy asoslanganligini ta’minlash tajriba-sinov ishlari orqali amalga oshiriladi. Bunda olingan natijalarni ishonchli baholash uchun matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Statistik ko‘rsatkichlar yordamida nazorat va tajriba guruhlarida olib borilgan ishlarning samaradorligi solishtiriladi hamda qo‘llanilgan metodika va pedagogik shart-sharoitlarning ta’siri aniqlanadi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

1. Nazariy tahlil – tolerantlik madaniyati, yoshlar tafakkuri, huquqiy asoslar haqida ilmiy adabiyotlar, qonun va normativ hujjatlar (Konstitutsiya, “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonun, Taraqqiyot strategiyasi va boshqalar) o‘rganildi.

2. Kuzatish – ta’lim jarayonida yoshlarning muloqot madaniyati va bag‘rikenglik darajasi kuzatildi.

3. Psixologik tahlil – yoshlarning motivatsiyasi, diqqat-e’tibor, hissiy muvozanat va empatiya qobiliyatlari baholandi.

4. Taqqoslash va umumlashtirish – an’anaviy va zamonaviy pedagogik yondashuvlarning tolerantlikni rivojlantirishdagi o‘rni solishtirildi.

5. Huquqiy tahlil – milliy va xalqaro qonunchilik asosida tolerantlik madaniyatining normative bazasi o‘rgan

Natijalar. Tadqiqotda olingan natijalar matematik-statistik usullar orqali tahlil qilinadi. Talaba-yoshlarning tolerantlik va ma’naviy-axloqiy immunitetni shakllantirishni ta’minlovchi integrativ hamkorlik va integratsion omillar xususiyatlarini o‘zlashtirishi, mustaqil fikrlashi, o‘z-o‘zini baholash kabi ko‘rsatkichlarining nazorat va tajriba guruhlaridagi tajriba-sinov ishlarining avvali va yakunida olingan natijaviy jadvallardagi ko‘rsatkichlarning statistik baholash samaradorligi ko‘rsatiladi. Tajriba-sinov ishlarida tajriba maydonlari bir nechta, ular qatnashayotgan guruhlar soni ikkita, ya’ni tajriba va nazorat guruhlaridir. Tajriba-sinov maydonlari ishtirokchilari ustida bir necha o‘lchov toifalari bo‘yicha o‘lchash ishlari olib borildi. Bir-biriga bog‘liq yoki bog‘liq bo‘lmagan hollarda ikki tanlanmadagi farqlarni (masalan, pedagogik samaradorlikni) aniqlash va baholash ishlarida K.Pirson (Xi-kvadrat) va Styudent mezonlari qo‘llanildi. Taklif qilingan metodning pedagogik samaradorligini o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlarida nazorat va tajriba guruhlari misolida aniqlash Xi-kvadrat va Styudent mezonlari yordamida amalga oshirildi.

Tajriba-sinov ishlariga TATU Samarqand filialining Kompyuter injiniringi (kunduzgi) ta’lim yo‘nalishlari 2 bosqichdan 39 nafar talaba, Qarshi davlat pedagogika universitetining Boshlang‘ich ta’lim (kunduzgi) yo‘nalishi 2 bosqichidan 52 nafar talaba, Jizzax davlat pedagogika universitetining Tarix (kunduzgi) ta’lim yo‘nalishi 2 bosqichdan 46 nafar talaba, jami 137 nafar talabalar jalb etildi.

1. Tajriba-sinov ishining aniqlovchi bosqichi 2022-2023 yillarda olib borildi.

Ushbu bosqichda tolerantlik va uning pedagogik asoslari, mazmuni bo‘yicha mavjud ilmiy-nazariy adabiyotlarni o‘rganish, tadqiqot uchun baza tayyorlash hamda o‘tkazish mezonlarini aniqlash kabi ishlar amalga oshirildi. Bu davrda belgilab berilgan ilmiy mavzuga hamohang tarzda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” hamda “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun ijrosini ta’minlash borasidagi amaliy ahvol va ilmiy-nazariy qarashlar tahlil qilindi. Tolerantlik ilmiy tushunchasining pedagogik istilohi, uning mazmunini anglash faoliyati tashkil qilindi.

2. Tajriba-sinov ishining shakllantiruvchi bosqichi 2023-2024 yillarda o‘tkazildi. Mazkur bosqichda dissertatsiya ruknlari asosida materiallar jamlash va tahlil qilishga o‘tildi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar muntazam holda turli maqola, konferentsiyalardagi ma’ruzalar tarzida umumlashtirildi. Yoshlar uchun maxsus o‘quv dasturi ishlab chiqildi. Dastur asosida Yangi O‘zbekiston yoshlari ongida tolerantlik va ma’naviy-axloqiy immunitetni shakllantirish metodikasini integrativ hamkorlik asosida takomillashtirish jarayoni TATU Samarqand filiali, Jizzax

davlat pedagogika instituti, Qarshi davlat universitetida tashkil qilindi. Shuningdek, mazkur bosqichda tajriba – sinov ishlarini o‘tkazish uchun yuqorida keltirilgan ta’lim muassasalari o‘quvchilari tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. O‘quvchilarning tajriba va nazorat guruhiga ajratishda, ularning mavjud bilimlari og‘zaki, yozma va test shaklida baholandi. Olingan natijalarning ishonchliligini tekshirish uchun xi kvadrat kriteriyasidan foydalanib, matematik – statistik tahlil o‘tkazildi.

1 – jadval

Tajriba va nazorat guruhlarining tajriba boshidagi umumiy ko‘rsatkichlari

Ta’lim muassasasi nomi	Guruhlar	O‘quvchilar soni	Baho			
			5	4	3	2
TATU Samarqand filiali	Tajriba	20	3	5	9	3
	Nazorat	19	2	7	8	2
Qarshi davlat pedagogika universitetin	Tajriba	26	2	6	14	4
	Nazorat	26	1	6	17	2
Jizzax davlat pedagogika universiteti	Tajriba	24	4	6	11	3
	Nazorat	22	3	7	9	3

2 – jadval

Tajriba va nazorat guruhidagi o‘quvchilarning umumiy ko‘rsatkichlari

Guruhlar	O‘quvchilar soni	Tajriba va nazorat guruhlari o‘quvchilarining olgan baholari			
		5 (a’lo)	4 (yaxshi)	3 (qoniqarli)	2 (qoniqarsiz)
Tajriba guruhi	**70**	9	17	34	10
Nazorat guruhi	**67**	6	20	34	7

$$\chi^2 = n_1 n_2 \sum_{j=1}^{m} \frac{1}{n_{1j}+n_{2j}} \left(\frac{n_{1j}}{n_1} - \frac{n_{2j}}{n_2}\right)^2 = \frac{1}{n_1 n_2} \sum_{j=1}^{m} \frac{(n_{1j}n_2 - n_{2j}n_1)^2}{n_{1j}+n_{2j}}.$$

O‘quvchilarni tajriba va nazorat guruhiga ajratishda quyidagi gipotezalarni xi kvadrat kriteriyasi asosida ozodlik darajasi $k = n - 1$ va qiymatdorlik darajasi $\alpha = 0{,}05$ ga mos keluvchi kritik qiymat $\chi^2_{kr} = 7{,}815$ bilan tekshiramiz:

H_0: “Tajriba va nazorat guruhidagi o‘quvchilarning bilim darajasi deyarli bir xil”.

Unga muqobil (alternativ):

H_1: “Tajriba guruhidagi o‘quvchilarning bilim darajasi nazorat guruhidagi o‘quvchilarning bilim darajasidan sezilarli farq qiladi”.

$$\chi^2 = \frac{1}{n_1 n_2}\sum_{j=1}^{4}\frac{\left(n_{1j}n_2 - n_{2j}n_1\right)^2}{n_{1j}+n_{2j}} =$$

$$= \frac{1}{70\cdot 67}\left(\frac{(9\cdot 70 - 6\cdot 67)^2}{15} + \frac{(17\cdot 70 - 20\cdot 67)^2}{37}\right.$$

$$\left. + \frac{(34\cdot 70 - 34\cdot 67)^2}{68} + \frac{(10\cdot 70 - 7\cdot 67)^2}{17}\right) = 1{,}57$$

$\chi^2_{kuz} = 1{,}57 < \chi^2_{kr} = 7{,}815$ ekanligidan H_0 gipotezani rad etishga asos yo‘q.

Bunda ajratib olingan tajriba va nazorat guruhidagi o‘quvchilarning bilim darajasi deyarli bir xil ekanligi ma’lum bo‘ldi.

Shu bilan birga o‘qituvchilar o‘rtasida anketa – so‘rovlar, suhbatlar o‘tkazildi. Bundan maqsad, tadqiqot ishlarini olib borishda qaysi jihatlarga e’tibor qaratish kerakligi maqsad qilib olindi.

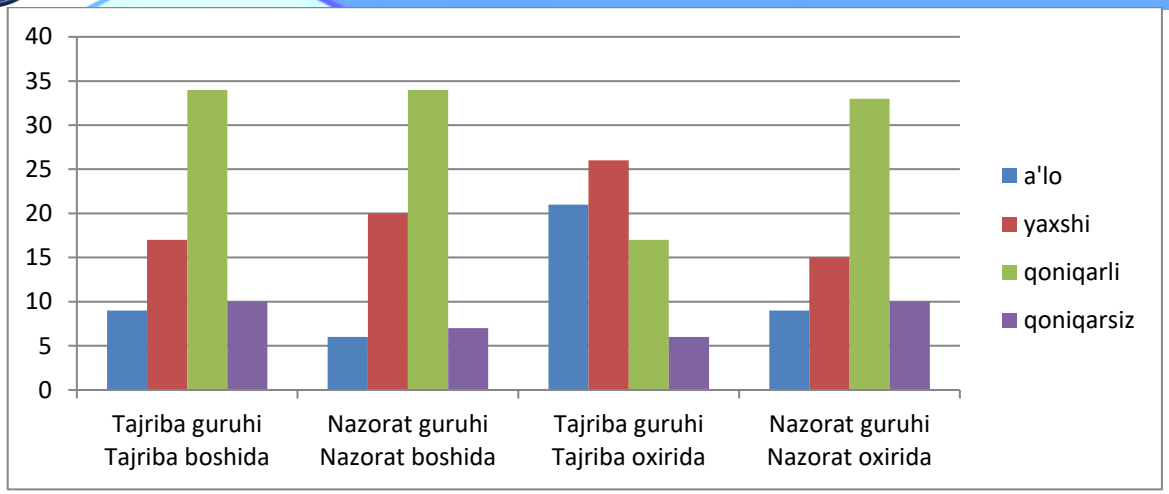
3. Tajriba – sinov ishining yakunlovchi bosqichi 2024-2025 yillarda olib borildi. Bu davr ma’lumotlarni tizimlashtirish va tadqiqot matnini tayyorlash bosqichi bo‘lib xizmat qildi. Tadqiqot natijalari va uning asosiy xulosalari aynan shu yillarda aprobatsiyadan o‘tkazildi. Mazkur bosqichda nazorat guruhida an’anaviy tartibda o‘tilgan mashg‘ulotlar, hamda, tajriba guruhida o‘quv jarayoniga tadbiq etilgan, ya’ni o‘qitish samaradorligini oshirish takomillashtirilgan dars ishlanmalari asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarning samaradorlik darajasi aniqlandi. Ularning olgan bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalari tahlil etilib, umumlashtirildi. Olingan *natijalarning ishonchliligi matematik-statistik tahlil etildi.*

3.3.3-jadval

Tajriba–sinovda qatnashgan o‘quvchilarning soni va ularning olgan baholari

№	Tajriba va nazorat guruhlarida o‘quvchilarning olgan baholari									
	Tajriba guruhi					Nazorat guruhi				
	O‘quvchilarning umumiy soni	5 (a’lo)	4 (yaxshi)	3 (qoniqarli)	2 (qoniqarsiz)	O‘quvchilarning umumiy soni	5 (a’lo)	4 (yaxshi)	3 (qoniqarli)	2 (qoniqarsiz)
TATU Samarqand filiali										
1	20	6	6	7	1	19	2	5	10	2
Qarshi davlat pedagogika universiteti										
2	26	7	11	6	2	26	3	7	12	4
Jizzax davlat pedagogika universiteti										
3	24	8	9	4	3	22	4	3	11	4
Jami	70	21	26	17	6	67	9	15	33	10

O‘quvchilarning tajriba boshi va oxiridagi o‘zlashtirish dinamikasini hosil qilamiz (1-rasm):

1-rasm. O‘quvchilarning tajriba boshi va oxiridagi o‘zlashtirish dinamikasi

O‘tkazilgan tajriba-sinov natijalariga asoslangan holda pedagogik texnologiyalar asosida ta’lim jarayoni samaradorligini takomillashtirish bo‘yicha uning samaradorligini aniqlash yuzasidan o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari tajriba va nazorat guruhlaridagi o‘rtacha o‘zlashtirishlarini Styudent mezoni yordamida tahlil etdik.

Masalaning qisqacha mohiyati quyidagilardan iborat: ikkita bosh to‘plam berilgan bo‘lsin. Biri tajriba guruhidagi talabalar bilimining o‘rtacha ballari bo‘lsa, ikkinchisi esa nazorat guruhi talabalari bilimining o‘rtacha ballari. Baholar normal taqsimotga ega deb hisoblanadi. Bunday faraz o‘rinlidir, chunki normal taqsimotga yaqinlashish shartlari sodda bo‘lib, ular bajariladi.

3.3.3-jadvalga asosan tajriba va nazorat guruhlaridagi o‘zlashtirishlari samaradorligini ko‘rsatuvchi H_1 gipoteza va unga zid bo‘lgan H_0 gipoteza tanlanadi. X_i , Y_j lar orqali mos ravishda A (tajriba), B (nazorat) guruhlaridagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini 5 balli tizim asosida belgilab olib, ularga mos talabalar sonini esa n_i va m_j lar orqali aniqlab, quyidagi statistik tartiblangan (variasion) qatorlarni tuzib olamiz:

3.3.4-jadval

X_i: 2; 3; 4; 5. n_i: 6; 17; 26; 21.	Y_j: 2; 3; 4; 5. m_j: 10; 33; 15; 9.

Ushbu variasion qatorlardan quyidagi mos ehtimollik taqsimoti qatorini:

$$p_i = \frac{n_i}{70}, \quad q_j = \frac{m_j}{67}$$

formula bo‘yicha tuzib olamiz.

3.3.5-jadval

X_i: 2; 3; 4; 5. p_i: 0,09; 0,24; 0,37; 0,30.	Y_j: 2; 3; 4; 5. q_j: 0,15; 0,49; 0,22; 0,14.

Statistik tahlilni har ikki guruh bo‘yicha o‘rtacha o‘zlashtirishlarini hisoblab, qiyoslashdan boshlaymiz. O‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari quyidagi natijalarni berdi:

$$\bar{X} = \sum_{i=2}^{5} p_i X_i = 0{,}09 \cdot 2 + 0{,}24 \cdot 3 + 0{,}37 \cdot 4 + 0{,}30 \cdot 5 = 3{,}88$$

Foizda $\bar{X}\% = \frac{3{,}88}{4} \cdot 100\% = 97\%$

$$\bar{Y} = \sum_{j=2}^{5} p_j Y_j = 0{,}15 \cdot 2 + 0{,}49 \cdot 3 + 0{,}22 \cdot 4 + 0{,}14 \cdot 5 = 3{,}35$$

Foizda $\bar{Y}\% = \frac{3{,}35}{4} \cdot 100\% = 83{,}75\%$

Demak, tajriba va nazorat guruhlaridagi o‘rtacha o‘zlashtirish (97–83,75) % =13,25 % ga yuqori ekan. Bu esa o‘z navbatida $\frac{97\%}{83{,}75\%} = 1{,}16$ barobar ortiqligini anglatadi.

O‘zlashtirishni aniqlash jarayonida yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatoliklarni aniqlash maqsadida dastlab o‘rtacha kvadratik va standart xatoliklarni aniqlaymiz.

O‘rtacha kvadratik xatoliklar:

$$S_x^2 = \sum_{i=2}^{5} p_i X_i^2 - (\bar{X})^2 = 0{,}09 \cdot 2^2 + 0{,}24 \cdot 3^2 + 0{,}37 \cdot 4^2 + 0{,}30 \cdot 5^2 - 3{,}88^2 = 0{,}8856$$

$$S_y^2 = \sum_{j=2}^{5} p_j Y_j^2 - (\bar{Y})^2 = 0{,}15 \cdot 2^2 + 0{,}49 \cdot 3^2 + 0{,}22 \cdot 4^2 + 0{,}14 \cdot 5^2 - 3{,}35^2 = 0{,}8075$$

Standart xatoliklar:

$$S_x = \sqrt{0{,}8856} = 0{,}94. \qquad S_y = \sqrt{0{,}8075} = 0{,}90.$$

Bundan, tajriba yakunidagi standart xatoligi tajriba boshidagi ko‘rsatkichlarga nisbatan kichik bo‘ldi, ya’ni 0,90<0,94. Buni yanada aniqroq ko‘rsatish maqsadida har ikki statistik tanlanma bo‘yicha o‘rta qiymat aniqliklarini biz variatsiya koeffitsientlari orqali, ya’ni C_x va C_y formula orqali hisoblaymiz:

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n} \cdot \bar{x}} 100\%$$

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n} \cdot \bar{x}} 100\% = \frac{0{,}94 \cdot 100\%}{\sqrt{70} \cdot 3{,}88} = \frac{94\%}{32{,}46} \approx 2{,}9\%$$

$$C_y = \frac{S_y}{\sqrt{m} \cdot \bar{y}} 100\% = \frac{0{,}90 \cdot 100\%}{\sqrt{67} \cdot 3{,}35} = \frac{90\%}{27{,}42} \approx 3{,}3\%$$

Demak, tajriba guruhidagi o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi aniqligi nazorat guruhidagidan yuqori ekan.

Endi ikkkita bosh to‘plamning noma’lum o‘rta qiymatlariga o‘xshashligini hisobga olib Styudentning tanlanmali mezoni asosida nolinchi gipotezani tekshiramiz:

$$H_0 : \mu_x = \mu_y$$

Shunga asosan quyidagi hisoblanishni bajaramiz:

$$T_{x,y} = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{3{,}88 - 3{,}35}{\sqrt{\frac{0{,}8856}{70} + \frac{0{,}8075}{67}}} = \frac{0{,}53}{\sqrt{0{,}013 + 0{,}012}} = \frac{0{,}53}{0{,}158} = 3{,}35$$

Styudent mezoni asosida erkinlik darajasini quyidagi formula orqali hisoblaymiz:

$$k = \frac{\left(\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}\right)^2}{\frac{\left(\frac{S_x^2}{n}\right)^2}{n-1} + \frac{\left(\frac{S_y^2}{m}\right)^2}{m-1}} = \frac{\left(\frac{0{,}8856}{70} + \frac{0{,}8075}{67}\right)^2}{\frac{\left(\frac{0{,}8856}{70}\right)^2}{69} + \frac{\left(\frac{0{,}8075}{67}\right)^2}{66}} = \frac{2{,}778}{0{,}021} = 132$$

Endi ushbu ehtimollik uchun statistik alomatning qiymatdorlik darajasini α=0,05 deb olsak, u holda p=1-α=0,95 ga hamda erkinlik darajasi k=132 ga teng. Styudent funksiyasi taqsimot jadvalidan ikki tomonlama mezonning kritik nuqtasi:

$$t_{kr} = 1{,}96$$

Bundan ko‘rinib turibdiki, statistikaning tanlanma qiymati kritik nuqtadan katta ekan. Bundan Styudentning tanlanma mezoni:

$T_{x,y}$= 3,35>1,96 ga teng.

Demak, bosh o‘rtacha qiymatlar tengligi haqidagi H_0 nolinchi gipoteza rad etiladi. Buni 95% ishonchlilik bilan aytish mumkinki, tajriba-sinov guruhlaridagi o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari har doim nazorat guruhlaridagi o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlaridan yuqori bo‘ldi.

Endi baholashning samaradorlik ko‘rsatkichini aniqlash uchun ishonchli intervalni topamiz:

$$\Delta_x = t_{kr} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1{,}96 \cdot \frac{0{,}94}{\sqrt{70}} = 1{,}96 \cdot \frac{0{,}94}{8{,}4} \approx 0{,}22$$

$$\Delta_y = t_{kr} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}} = 1{,}96 \cdot \frac{0{,}90}{\sqrt{67}} = 1{,}96 \cdot \frac{0{,}90}{8{,}2} \approx 0{,}21$$

ga teng. Topilgan natijalardan tajriba guruhi uchun ishonchli intervalni topsak:

$$\overline{X} - \Delta_x \leq a_x \leq \overline{X} + \Delta_x$$

$$3{,}88 - 0{,}22 \leq a_x \leq 3{,}88 + 0{,}22$$

$$3{,}66 \leq a_x \leq 4{,}1$$

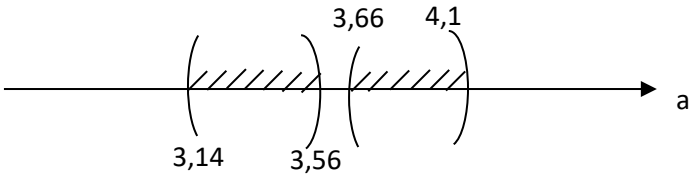
Nazorat guruhi uchun ishonchli interval:

$$\overline{Y} - \Delta_y \leq a_y \leq \overline{Y} + \Delta_y$$

$$3{,}35 - 0{,}21 \leq a_y \leq 3{,}35 + 0{,}21$$

$$3{,}14 \leq a_y \leq 3{,}56$$

Buni geometrik tasvirlasak:

Bundan α=0,05 qiymatdorlik darajasi bilan aytish mumkinki, tajriba guruhidagi o‘rtacha baho nazorat guruhidagi o‘rtacha bahodan yuqori va oraliq intervallari ustma-ust tushmayapti. Demak, matematik-statistik tahlilga asosan, yaxshi natijaga erishilgani ma’lum bo‘ldi.

Yuqoridagi natijalarga asoslanib tajriba-sinov ishlarining sifat ko‘rsatgichlarini hisoblaymiz.

Bizga ma’lum $\overline{X}$=3,88; $\overline{Y}$=3,35; $\Delta_x = 0{,}22$; $\Delta_y = 0{,}21$; ga teng.

Bundan sifat ko‘rsatgichlari:

$$K_{o'sb} = \frac{(\overline{X} - \Delta_x)}{(\overline{Y} + \Delta_y)} = \frac{3{,}88 - 0{,}22}{3{,}35 + 0{,}21} = \frac{3{,}66}{3{,}56} \approx 1{,}028 > 1$$

$$K_{bdb} = (\overline{X} - \Delta_x) - (\overline{Y} - \Delta_y) = (3{,}88 - 0{,}22) - (3{,}35 - 0{,}21) = 3{,}66 - 3{,}14 = 0{,}52 > 0$$

Olingan natijalardan o‘qitish samaradorligini baholash mezoni birdan kattaligi va bilish darajasini baholash mezoni noldan kattaligini ko‘rish mumkin. Bundan ma’lumki, tajriba guruhidagi va hamda tajriba yakunidagi o‘zlashtirish nazorat guruhidagi va tajriba boshidagi o‘zlashtirishdan yuqori ekan.

Demak, o‘tkazilgan tajriba-sinovlarda o‘quvchilarda moliyaviy savodxonlik darajasi tajriba guruhlarida yuqori ekanligi statistik tahlildan ma‘lum bo‘ldi.

Bundan shuni aytish mumkinki, tajriba guruhining ko‘rsatkichi nazorat guruhinikiga nisbatan **13,25%** ga oshganligini ko‘rish mumkin.

Muhokama. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar ta’lim muassasalarida tolerantlik kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni tizimli va ilmiy asosda tashkil etilganda yuqori samaradorlikka erishish mumkinligini ko‘rsatdi. Tajriba-sinov ishlari davomida tajriba guruhida tolerantlik kompetensiyalarining rivojlanish ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan barqaror va sezilarli darajada oshgani matematik-statistik tahlil natijalarida yaqqol namoyon bo‘ldi.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari ta’lim jarayonida tolerantlik kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan tajriba-sinov ishlarining samaradorligini matematik-statistik usullar asosida ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi. Tadqiqot davomida shakllantirilgan nazorat va tajriba guruhlarida tolerantlik kompetensiyalarining boshlang‘ich va yakuniy rivojlanish darajalari tahlil qilinib, sezilarli farqlar aniqlandi.

Statistik tahlil natijalari tajriba guruhida tolerantlik kompetensiyalarining o‘sish ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan yuqori ekanligini ko‘rsatdi. O‘rtacha qiymat, dispersiya, foizli ko‘rsatkichlar hamda ishonchlilik mezonlari asosida olingan natijalar qo‘llanilgan pedagogik shart-sharoitlar va metodikaning samaradorligini tasdiqladi. Bu esa tolerantlik kompetensiyalarini shakllantirish jarayonini tizimli va maqsadli tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2023. – 240 b.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni, 2016-yil 14-sentabr, O‘RQ–406-son.

3. “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”, BMT, 1948-yil 10-dekabr.

4. Белокнов А.В. Менеджмент организации: современные технологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002.

5. Стариченко Б.Е. Обработка и представление данных педагогических исследований с помощью компьютера/ Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 2004. – 218с. 55-67.

6. Для подобных задач более удобным оказывается применение φ-критерия Фишера (см. п. 2.4.2).

Djuxonova Noxida Xayotjonovna
Farg‘ona davlat universiteti
Psixologiya kafedrasi dotsenti
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

O‘ZBEK-QIRG‘IZ OILALARINING FARZANDLARNI OILAVIY HAYOT HAQIDAGI TASAVVURLARINI O‘RGANISH BO‘YICHA EMPIRIK MA’LUMOTLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ikki millat oila farzandlarining oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari amaliy jihatdan o‘rganilgan. Maqolada oilada farzandlarni oilaviy hayotga tayyorlashning etnopsixologik xususiyatlari milliy qadriyatlar va an’analar yetakchi rol o‘ynashi mumkinligi, bu esa o‘zbek-qirg‘iz oilalari misolida farzand tarbiyasida yetakchi ta’sir kuch sanalgan “ota-ona – farzand” munosabatlari sifatida namoyon bo‘lishi ehtimoligi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *oilaviy hayot, milliy qadriyat, ota-ona-farzand, mintalitet, urf-odat, etnik stereotip, ustanovkalar.*

АНАЛИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ДАННЫХ ПО ИЗУЧЕНИЮ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ДЕТЕЙ УЗБЕКСКО-КЫРГЫЗСКИХ СЕМЕЙ О СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

Аннотация. *В данной статье практически изучены представления детей из семей двух национальностей о семейной жизни. В статье подчеркивается, что этнопсихологические особенности подготовки детей к семейной жизни в семье, национальные ценности и традиции могут играть ведущую роль, что, на примере узбекско-киргизских семей, может проявляться как отношения "родители-ребенок," которые считаются ведущей силой в воспитании детей.*

Ключевые слова: *семейная жизнь, национальные ценности, родители и дети, менталитет, обычаи, этнические стереотипы, установки.*

ANALYSIS OF EMPIRICAL DATA ON THE STUDY OF PERCEPTIONS OF CHILDREN BY UZBEK-KYRGYZ FAMILIES ON FAMILY LIFE

Abstract. *This article practically examines the perceptions of children from families of two nationalities about family life. The article highlights the fact that the ethnopsychological features of preparing children for family life in the family, national values and traditions can play a leading role, which, using the example of Uzbek-Kyrgyz families, can manifest itself as "parent-child" relations, which are the leading force in raising children.*

Key words: *family life, national values, parent-child, mentality, customs, ethnic stereotype, attitudes.*

“Ma’lumki, yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda",- deb aytib o‘tgan edi Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev yoshlar tarbiyasiga bag‘ishlangan o‘z ma’ruzasida. Prezidentimiz so‘zini davom ettirar ekan, donishmandlar bisotidan iqtibos keltirib o‘tgan edi. Ya’ni, "Tarbiya qancha mukammal bo‘lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi", deydi donishmandlar. Tarbiya mukammal bo‘lishi uchun esa bu masalada bo‘shliq paydo bo‘lishiga mutlaqo yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi", - deb e’tiqod, oilaviy qadriyatlarga putur yetkazayotgan xavflarni sanab o‘tgan edi.

Respublikamizda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jabhalarda amalga oshirilayotgan tub islohotlar jarayonida oila, onalik va bolalikni ijtimoiy muhofaza etish masalalari davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Davlatimiz konstitutsiyasiga binoan «Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi» (65-modda).

Shu bilan birga davlatimizning oilani axloqiy, ma'naviy-ruhiy barkamolligini mustahkamlash borasida amalga oshirayotgan say'i-harakatlari ham kun sayin ortib bormoqda. Chunki, shaxs ma'naviyati, uning dunyoqarashi, insonning tasavvuri va e'tiqodiga aloqador ko'nikmalar majmui asosan oilada shakllanadi. Shu ma'noda, oila - haqiqiy ma'naviyat o'chog'i, tarbiya omili, muhitidir. Binobarin, milliy mafkuramizga xos ilk tushunchalar inson qalbi va ongiga avvalo oila muhitida singadi.

Oila, uning asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan muqaddas an'analari orqali yoshlarda vatanga muhabbat, iymon, e'tiqod, ma'suliyat, vatanparvarlik, insonparvarlik, ilmga ishtiyoq va madaniyat ko'nikmalari shakllanadi. Zero har bir fuqaro oilaning jamiyatdagi o'rni va vazifasini, Vatanning ostonadan boshlanishini tushunmasdan turib, o'zini mukammal inson deb his qila olmaydi. Bugun barchamizga milliy g'oya va mustaqillik mafkurasi mamlakatimiz erishayotgan va erishajak yutuqlarining asoslaridan birini tashkil qilishi, millatni millat, xalqni xalq qilib birlashtiruvchi, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining zaruriy mezoni ekanligi tarixiy xaqiqatdir. "Oila haqida gapirar ekanmiz, avvalombor, oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga kelajak nasllar qanday inson bo'lib yetishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'i ekanini tan olishimiz darkor".

Psixolog olimlar tomonidan yaratilgan kitoblarda oilaviy hayotning va o'zaro munosabatlarning psixologik muammolariga e'tibor qaratilgan bo'lib, mualliflar o'zbek oilasining etnopsixologiyasi va asosiy vazifalari, jinsiy tarbiyaning barcha omillari va vositalarini yoritganlar. Ayniqsa, G'.Shoumarov va G.Shoumarovalarning "Muhabbat va oilaviy hayot" kitobida o'spirinlik davrida sevgi-muhabbat hissining paydo bo'lishi va namoyon bo'lish xususiyatlari, jinsiy tarbiya, oilaviy munosabatlar psixologiyasiga bag'ishlangan bo'limlari o'zbek kitobxonlarining diqqatiga birinchi marta havola etilganligi bilan ahamiyatlidir. Mualliflar guruhi M.Uzaqov, E.G'oziyev, A.Tojiyevlar tomonidan tayyorlangan "Oila etikasi va psixologiyasi" (1992 y) nomli qo'llanmada O'rta Osiyo mutafakkirlarining axloq, odob va oila haqidagi qarashlari, oilaning psixologiyasi va o'zbek xalqining etnopsixologiyasi kabi mazular yoritilgan. Bu ilmiy risolalar yosh yigit va qizlarda oila to'g'risida aniq va to'g'ri tasavvurlarning shakllanishida, oilaviy muammolarni yechish malakalarini hosil qilishda hamda bola tarbiyasini amalga oshirishda ko'makchi va bu borada kitobxonga ilmiy ko'rsatmalar beradi deb, hisoblaymiz. Professor V.M.Karimovaning "Oila psixologiyasi"(2008 y) Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darsligi oila psixologiyasini zamonaviy bilimlar bilan boyitish bilan birga, oilaviy hayot va undagi murakkab o'zaro munosabatlarning qonuniyatlari, mexanizmlarini ochib bergan.

Tadqiqotimiz Qirg'iziston Respublikasi Qaytmas tumanini 28 maktabi hamda Rishton tumani Yoyilma qishlog'idagi 25-umumiy o'rta ta'lim maktabining (qirg'iz qavmi)dagi ayrim oilalar va Farg'ona viloyatining ayrim hududlarida olib boriladi. Tadqiqotda "Oilaviy hayotga tayyormisiz" ijtimoiy psixologik so'rovnomani olib bordik. Jami respandentlar soni 50 nafar bo'lib ularning yoshi 18-22 yoshidagi o'zbek-qirg'iz o'g'il, qizlaridan iborat. Ularga quyidagi savollar bilan murojiat qildik.

1. Oila qurganingizdan keyin kasbingizni davom ettirasizmi?

2.

1 savolga	O'zbek	Qirg'iz
A) birinchi farzand tug'ilgandan keyin;	4	13
B) nima bo'lganda ham saqlab qolaman	20	10
V)) yo'q, kasbim menga yoqmaydi	1	2
Jami	25	25

Ushbu bergan savolimizga o'zbek respondentlarning 4 nafari qirg'iz respondentlarning 13 nafari "birinchi farzand tug'ilgandan keyin" degan javob variantni belgilab berishdi. Ushbu ularning bergan javoblaridan shuni aniqlab oldikki, o'zbek-qirg'iz yoshlari o'rtasida ushbu fikr

yuzasidan ancha fikr borligini aniqlab oldik. Yoshlar o‘rtasida aynan o‘z kasbini mutaxassisi bo‘lish ehtiyoji va uni saqlab qolish yuqoriligi bu esa qirg‘iz oilalarida aynan oila qurganidan kiyin faqat oilaviy hayot bilan shug‘ullanishlarini aytib o‘tishdi. “Nima bo‘lganda ham saqlab qolaman” variantini o‘zbek yoshlarining 20 nafari qirg‘iz yoshlarining 10 nafari belgilab berishdi. Bu esa jamiyatda qaysi halq o‘z mavqeini saqlab qolishligini aniqlab oldik. “Yo‘q, kasbim menga yoqmaydi” degan javob variantini o‘zbek yoshlarining 1 nafari qirg‘iz yoshlarining 2 nafari quyidagi variantni belgilab berishdi. Bundan ma’lumki, yoshlarda ba’zan o‘z tanlagan kasbidan qoniqmaslik hissi va ular oilasida farzand tug‘ilganidan kiyin tanlagan kasblarini o‘zgartirishlari mumkinligini aytib o‘tishdi. Nikohga yetuklik tushunchasi o‘z navbatida o‘ta murakkab va nisbiy tushunchadir. Chunki odam doimo rivojlanib, takomillashib boruvchi, kasb-hunar faoliyatida va ma’naviy, axloqiy rivojlanishida muntazam yangidan-yangi cho‘qqilarga erishib boruvchi mavjudotdir. Agar odamni u yoki bu faoliyatiga «To‘la yetukligi» haqida gapiradigan bo‘lsak, demak bu uning ma’lum bir chegaraga erishgani va undan ortiq rivojlanish mumkin emasligini bildiradi. Shuning uchun odamning nikohiga yoki biror bir faoliyatiga yetukligi haqida gapirilganda «yetuklik» tushunchasi tom ma’noda o‘rinli bo‘la olmaydi. Shu nuqtai-nazardan olganda «yetuklik»-rivojlanishning ma’lum bir bosqichi, fazasi, chegarasiga yetilganlikning sifatiy va miqdoriy tavsifini ma’lum bir aniqlikda belgilab beruvchi ko‘rsatkich bo‘lib xizmat qiladi. Odamning nikohga, oilaviy hayotga yetukligi masalasi esa o‘ta murakkab biror bir qat’iy meyor bilan o‘lchab bo‘lmaydigan individual xarakterga ega bo‘lgan ko‘rsatkichdir.

3. Farzandlaringiz bo‘lishini xohlaysizmi?

1 savolga	O‘zbek	Qirg‘iz
A) ha, faqat ikkita;	22	25
B) yo‘q;	0	0
V) agar buni turmush o‘rtog‘im xohlasa	3	0
Jami	25	25

Ushbu bergan savolimizga o‘zbek respondentlarning 22 nafari qirg‘iz respondentlarning 25 nafari “ha, faqat ikkita” degan variantni belgilab berishdi. “agar buni turmush o‘rtog‘im xohlasa” degan variantni 3 nafar o‘zbek respondentlari belgilab berishdi. Ushbu ularning bergan javobidan shuni aniqlab oldikki, hozirgi yoshlarda farzand ko‘rish istagi birmuncha kamayib borilayo hozirgi yoshlarda farzand ko‘rish istagi birmuncha kamayib borilayotgani farzand ko‘rsa ham ularning soni chegaralanib qolganliklari ma’lum bo‘ldi. YA’na shuni ma’lum bo‘ldiki, o‘zbeklarga nisbatan qirg‘iz oilalarida bu ozgina pastroq ekanligini ya’ni ularning farzandi soni 3 nafar ba’zan 4 nafar bo‘lishi ham mumkinligini aytib o‘tishdi.

4. Agar odamlar davrasida turmush o‘rtog‘ingiz boshqaga e’tibor berayotganini sezsangiz nima qilasiz?

1 savolga	O‘zbek	Qirg‘iz
A) o‘sha zahoti boshqalar bilan gaplasha boshlayman	1	3
B) janjal ko‘taraman	2	12
V) xafaligimni bildirmayman	22	10
Jami	25	25

Ushbu bergan savolimizga o‘zbek respondenlarning 1 nafari, qirg‘iz respondentlarning 3 nafari “o‘sha zahoti boshqalar bilan gaplasha boshlayman” degan javob variantini belgilab berishdi. Ushbu ularning javoblaridan shu ma’lum bo‘ldiki, o‘zbeklarga nisbatan qirg‘iz yoshlari ayni shu yoshda qasoskorroq bo‘lishliklarini aniqlab oldik. O‘zbek sinaluvchilarning 1 nafari qirg‘iz sinaluvchilarning 12 nafari ushbu savolimizga “janjal ko‘taraman” degan variantni belgilab

berishdi. Ushbu ularning bergan javoblaridan shuni aniqladikki, o‘zbeklarga nisbatan qirg‘izlar ozgina ko‘proq agressiv holatlarini yuqori bo‘lishligini va urushishga bo‘lgan ehtiyoji yuqori bo‘lishligini aniqlab oldik. Quyidagi bergan savolimizga o‘zbek respondentlarimizning 22 nafari qirg‘iz respondentlarimizning 10 nafari “xafaligim bildirmayman” degan javobni berib o‘tishdi. Ushbu ularning javobidan shuni aniqlab oldikki, qirg‘izlarga nisbatan o‘zbeklarning hissiy emotsional holatlari yashirin kechinma asosida bo‘lishligini va o‘zbeklarga nisbatan qirg‘izlarda affektiv holatlar ko‘proq bo‘liligini aniqlab oldik.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash borasida ota-ona, mahalla, ta’lim muassasalari, davlat va jamoat tashkilotlari, ijtimoiy institutlar hamkorlikda zarur bo‘lgan yo‘l-yo‘riq va maslahatlarni doimiy ravishda berib borishlari lozim. Yoshlar esa hayotdagi uchrab turadigan murakkabliklar yechimini o‘z mehnati, iroda va bilimi, hayotga teran qarashlari orqali hal etishga intilishlari, ajdodlarimizdan meros bo‘lib kelayotgan oila ma’naviyati va an’analarini o‘zlarida mujassam qilib, ularni o‘z hayotida to‘laqonli tadbiq eta olishlari lozim.

Erkin fuqarolik jamiyati qurayotgan O‘zbekistonda oilani ijtimoiy muhofaza qilish borasida olib borilayotgan barcha xayrli ishlar oila muhitida yangicha fikrlash, yangicha yashash va porloq kelajakni qurishda hamjihatlikka tayanadi. Zero, sog‘lom oila va sog‘lom avlod g‘oyasining asoschisi va rahnomosi bo‘lgan Prezidentimiz siyosatini yakdillik bilan qo‘llab-quvvatlayotgan yoshlar bu hamjihatlikning timsoli va faollaridir.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, tadqiqotimiz davomida o‘zbek-qirg‘iz oilalarida ba’zi bir ko‘rinishlarning bog‘liqligi va ba’zi bir urf-odatlarning katta farqini ko‘rib o‘tdik. Tadqiqot davomida ya’na shuni guvohi bo‘ldikki o‘zbek yoshlariga nisbatan qirg‘iz yoshlarida nikohga yetuklilik darajasi yuqori ekanligi ularda yoshlar urtasida ajrimlarning sonini ayrim hollarda ularni yoshlarni oilaviy hayotga tayyolashda ko‘proq milliy urf-odatlarga tayanishlari lozimligini guvohi bo‘ldik. Yoshlarning jinsiy balog‘atga yetishishi va ularning to‘la iqtisodiy mustaqillikka erishishi vaqti o‘rtasida kamida 5 yildan 10 yilgacha uzilish yuzaga kelib qolmoqda. Bu holat, oldingi avlodlarda kutilmagan bir qator murakkabliklarni va ularga bog‘liq ravishda ro‘y berishi mumkin bo‘lgan noxushliklarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Nikoh oldi omillaridan yana biri shu nikoh qurilishiga asos bo‘lgan nikoh motivlaridir. «Motiv» iborasi psixologiyada ma’lum bir xulq, faoliyatning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan kuch, turtki, manba, asosni bildiradi. Psixologik adabiyotlarda bir necha o‘nlab nikoh motivlari farqlanadi. Lekin ular umumlashtirgan holda uchta tasnifga farqlanadi. Bular: sevgi tufayli oila qurish, yahni yoshlar oila qurishida avval bir-birlarini sevib, ma’lum bir muddat sevib-sevilib yurganlaridan so‘ng shu o‘zaro sevgining maxsuli sifatida bir-birlarining visoliga yetishib oila quradilar.

Motivlarning ikkinchi tasnifi moddiy yoki o‘zga manfaatdorlik tufayli oila qurish. Bunda yoshlar oila qurar ekanlar, nimanidir hisobga olgan holda ma’lum bir maqsadni ko‘zlab, masalan, boylikni, mansabni moddiy yoki ijtimoiy manfaatdorlikni ko‘zlagan holda, oila qurishlari mumkin. Nikoh motivlari tasnifidan yana biri-stereotip bo‘yicha oila qurish deb ataladi. Bu toifa yoshlarda oldingi motivlarning ikkalasi ham kuzatilmasligi mumkin. Ular oila qurar ekanlar, stereotiplarga qaraydilar.

Shu sanab o‘tilgan uchchala motiv: sevgi, moddiy yoki o‘zga manfaatdorlik tufayli, stereotip bo‘yicha qurilgan oilalarning qay biri mustaqkamroq bo‘ladi, yoki qaysi motiv nikoh oila mustahkamligini kuchliroq ta’minlaydi?

Albatta, bu savolga yoshlarning aksariyati, birinchi motivni, yahni sevgi motivini tanlab javob berishadi. Chunki ular sevgi tufayli oila qurish nikoh mustahkamligini ta’minlovchi eng ishonchli, mustahkam poydevor deb hisoblaydilar. Freyd ta’kidlaganidek: «sevgi-bu insoniyatni hayvonot olamidan suurib olgan kuchdir». Inson yaratgan buyuk mo‘jizalarning barchasi sevgi tufaylidir.

Yoshlarning oilaviy hayot to‘g‘risidagi tasavvurlarini shakllantirishda ularning oilaviy hayotga biologik, ijtimoiy, psixologik, iqtisodiy, huquqiy, ma’naviy, axloqiy jihatdan yetukliklari, shaxslararo munosabatlar psixologiyasining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganganliklari, emotsional hissiy munosabatlarning xususiyatlarini bilishlari muhim ahamyatga ega. Chunki oilaning mustahkamligi ko‘p jihatdan oila qurayotgan yoshlarning oilaviy hayotga qay darajada

tayyorligiga bog‘liq. Shuning uchun oilaviy hayot zaminida yuzaga keladigan nohush hodisalarning oldini olish, oilalar buzilishining oldini olish va noto‘liq oilalar miqdorini kamaytirish, ularda har tomonlama sog‘lom psixologik iqlimni yuzaga keltirish borasida amalga oshiriladigan ishlarning samaradorligi shu oilalarni yuzaga keltirayotgan yoshlarning shaxsiga, individual psixologik xususiyatlariga, ularning oilaviy hayotlarini maqsadga muvofiq ravishda tashkil etishga qay darajada tayyor ekanliklariga bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi //O‘n ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respubilkasi Oliy Kengashining o‘n birinchi sessiyasida 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan. – T.: O‘zbekiston, 1992. – 48 b.

2. Mirziyoev Sh.M. «Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz».- T.: «O‘zbekiston»-2016 yil.

3. Mirziyoev Sh.M. «Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz».- T.: «O‘zbekiston»-2017 yil.

4. Khayotjonovna D. N. Studying ethnic stereotypes and psychological standards in preparing girls for a family //EduVision: Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements. – 2025. – T. 1. – №. 3. – C. 831-837.

5. Akmalovna A. F. Oilada sog ‘lom psixologik muhit yaratish–dolzarb muammo sifatida //Fan va ta’lim yangiliklari. – C. 23.

6. Akramova F. Et al. Life cycle of Bilharziella polonica (Trematoda, Schistosomatidae) parasite of semi-aquatic birds in Uzbekistan //Biosystems Diversity. – 2022. – T. 30. – №. 2. – C. 137-142.

7. Akramova F. et al. Schistosomatidae from the trematode fauna of aquatic and semi-aquatic birds in Uzbekistan //Biosystems Diversity. – 2023. – T. 31. – №. 1. – C. 3-9.

8. Akramova F. et al. Diversity.

Кодиркулов Азизжон Саидкул угли
Преподаватель кафедры Служебной психологии и профессиональной культуры Академии МВД Республики Узбекистан

ОТ ДИСЦИПЛИНАРНЫХ НАРУШЕНИЙ К ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫМ РИСКАМ: КОНТРПРОДУКТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ И ЕГО ДЕТЕРМИНАНТЫ

Аннотация. *В статье рассматривается контрпродуктивное поведение сотрудников органов внутренних дел как источник профессиональных и институциональных рисков. Цель – обобщить теоретические подходы и эмпирические данные о его детерминантах и обозначить направления профилактики. Проведён систематический обзор публикаций из открытых электронных библиотек и научных баз данных с аналитическим и сравнительным анализом результатов. Показано, что феномен объясняется структурной, функциональной и копинг-перспективами; ключевые факторы риска – несправедливые управленческие практики, непрозрачность процедур и дефицит поддержки, усиливающие стресс и выгорание. Сделан вывод о необходимости комплексной профилактики на организационном и психологическом уровнях.*

Ключевые слова: *контрпродуктивное поведение; сотрудники органов внутренних дел; профессиональный стресс; эмоциональное выгорание; организационная справедливость; стиль руководства; организационная культура; подотчётность; профессиональная деформация; копинг-стратегии.*

INTIZOMIY BUZILISHLARDAN INSTITUTSIONAL XAVFLARGACHA: ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINING KONTRPRODUKTIV XATTI-HARAKATLARI VA UNING DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Tadqiqotning dolzarbligi. Mazkur maqolada ichki ishlar organlari xodimlarining kontrproduktiv xatti-harakatlari kasbiy va institutsional xavflar manbai sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – ushbu hodisaning determinantlariga doir nazariy yondashuvlar hamda empirik ma'lumotlarni umumlashtirish va profilaktika yo'nalishlarini belgilashdan iborat. Ochiq elektron kutubxonalar va ilmiy ma'lumotlar bazalaridagi nashrlar asosida natijalarni analitik hamda qiyosiy tahlil qilishga tayangan sistematik sharh o'tkazildi. Natijalar kontrproduktiv xatti-harakatlarni izohlashda uchta o'zaro to'ldiruvchi yondashuv – strukturaviy, funksional va koping-perspektivalar muhimligini ko'rsatdi; asosiy xavf omillari esa adolatsiz boshqaruv amaliyotlari, tartib-taomillarning shaffof emasligi va qo'llab-quvvatlash tanqisligi bo'lib, ular stress va emotsional kuyishni kuchaytiradi. Xulosa sifatida, tashkilot va psixologik darajalarda kompleks profilaktika zarurligi asoslandi.*

Kalit so'zlar: *kontrproduktiv xatti-harakatlari; ichki ishlar organlari xodimlari; kasbiy stress; emotsional kuyish; tashkiliy adolat; rahbarlik uslubi; tashkiliy madaniyat; hisobdorlik; kasbiy deformatsiya; koping-strategiyalar.*

FROM DISCIPLINARY VIOLATIONS TO INSTITUTIONAL RISKS: COUNTERPRODUCTIVE WORK BEHAVIOR AMONG INTERNAL AFFAIRS PERSONNEL AND ITS DETERMINANTS

Annotation. *This article examines counterproductive work behavior among internal affairs personnel as a source of professional and institutional risks that undermines performance and public trust. The study aims to synthesize theoretical approaches and empirical evidence on the determinants of such behavior and to outline key directions for prevention. A systematic review of publications from open electronic libraries and scientific databases was conducted, using analytical and comparative analyses of findings. The results show that the phenomenon is best explained*

through three complementary perspectives – structural, functional, and coping-oriented. The main risk factors include unfair managerial practices, lack of procedural transparency, and insufficient support, which intensify occupational stress and burnout. The article concludes that comprehensive prevention is needed at both organizational and psychological levels.

Key words: *counterproductive work behavior; internal affairs personnel; occupational stress; emotional burnout; organizational justice; leadership style; organizational culture; accountability; professional deformation; coping strategies.*

Введение. Проблема контрпродуктивного поведения сотрудников органов внутренних дел представляет собой один из наиболее значимых и одновременно комплексных вызовов для современной правоохранительной системы. Контрпродуктивные действия и тенденции в деятельности полиции имеют двойную природу последствий: с одной стороны, они снижают результативность выполнения служебных задач (качество реагирования, дисциплина, соблюдение процедур), с другой – подрывают общественное доверие к государственным институтам и легитимность правоприменения. В более широком социальном измерении это способно усиливать социальную напряжённость, воспроизводить негативные ожидания в отношении правоохранительных структур и формировать устойчивые практики недоверия во взаимодействии «гражданин – государство».

Контрпродуктивное поведение в рассматриваемом контексте охватывает широкий спектр форм: от нарушений служебной дисциплины, пренебрежения профессионально-этическими стандартами и регламентами до коррупционных проявлений, злоупотребления полномочиями и применения несоразмерного насилия. Многоаспектность феномена обусловлена тем, что он включает как «малые» отклонения (формальный подход, игнорирование процедур), так и социально опасные действия, приводящие к нарушению прав человека и дискредитации института правопорядка. Дополнительная острота проблемы связана с особым статусом сотрудников органов внутренних дел: они наделены государством исключительными полномочиями по обеспечению порядка и защите прав граждан, а потому их девиации приобретают повышенную общественную значимость и резонанс.

Методология исследования. Для проведения теоретического анализа литературы по проблеме контрпродуктивного поведения сотрудников органов внутренних дел использовался метод систематического обзора научных публикаций, доступных в открытых электронных библиотеках и научных базах данных. В качестве основных платформ поиска использовались CyberLeninka и Google Scholar, что обеспечило доступ как к российским, так и к зарубежным материалам по организационной психологии, юридической психологии и исследованиям деятельности правоохранительных органов. Особое внимание уделялось работам, содержащим эмпирические данные, полученные в результате исследований сотрудников органов внутренних дел или близких по функциям правоохранительных подразделений, что позволяет сопоставлять результаты в межстрановом контексте.

В процессе анализа литературы применялись методы аналитического, дедуктивного, сравнительного и ретроспективного анализа. Такой методологический набор позволил, во-первых, систематизировать существующие теоретические подходы, во-вторых, сопоставить их объяснительный потенциал с эмпирическими результатами, и, в-третьих, реконструировать динамику исследовательских акцентов в изучении контрпродуктивного поведения (от преимущественно индивидуологических трактовок к многоуровневым организационным моделям). В качестве методологически значимых источников использовались, в частности, работы И.Г. Елесиной и обсуждаемая в них проблематика типологизации деструктивного поведения в системе органов внутренних дел [1].

Эмпирический анализ базировался на результатах исследований, представленных в отобранных публикациях. Рассматривались как количественные, так и качественные исследования, проведённые в различных странах, включая Россию, США, Пакистан, Норвегию, Австралию. При анализе количественных данных учитывались: (1) использованные методики (адаптированные опросники, шкалы оценки поведения, шкалы стресса и выгорания);

(2) параметры выборок (размер, пол, стаж службы, регион, тип подразделения); (3) статистическая значимость и характер связей между переменными (предикторы, медиаторы, модераторы). Для качественных исследований (фокус-групп, интервью, анализа публичного опыта) анализировались тематические кластеры, повторяющиеся паттерны поведения и субъективные интерпретации профессиональных дилемм, что особенно характерно для исследования T.P. Gerber и S.E. Mendelson [8].

Особый акцент в эмпирическом анализе делался на выявлении факторов, которые статистически или качественно ассоциированы с проявлениями контрпродуктивных действий. В данном контексте последовательно анализировались три класса детерминант: организационные переменные (стиль руководства, организационная справедливость, культура и климат, подотчётность), индивидуальные характеристики (личностные черты, уровень переживаемого стресса, эмоциональное выгорание, эмоциональный интеллект) и внешние условия служебной деятельности (особенности взаимодействия с гражданами, социальный контекст, конфликтогенность и риск).

Обзор литературы. Анализ научной литературы позволяет выделить несколько основных теоретических подходов к объяснению причин контрпродуктивного поведения в организациях, включая правоохранительные. Эти подходы различаются уровнем анализа (макро-, мезо- и микроуровни), но в совокупности задают целостную исследовательскую рамку: контрпродуктивное поведение объясняется как результат взаимодействия организационных условий и индивидуально-психологических механизмов при воздействии профессиональных стрессоров.

В обобщённом виде можно выделить три перспективы. Во-первых, структурный подход, который акцентирует роль организационных факторов – организационной культуры, организационной справедливости, климата, регуляторной среды и механизмов подотчётности. Во-вторых, функциональный подход, фокусирующийся на профессиональной деформации, стрессе и его последствиях для поведения и принятия решений. В-третьих, копинг-подход, интерпретирующий контрпродуктивные действия как малодаптивные стратегии преодоления стресса и эмоционального напряжения, возникающие при дефиците ресурсов и поддерживающих механизмов.

Структурный подход к анализу контрпродуктивного поведения сотрудников органов внутренних дел акцентирует внимание на роли организационных факторов, рассматривая контрпродуктивность как результат взаимодействия индивида с определённой социальной, нормативной и управленческой средой. В рамках данного подхода ключевыми оказываются концепции организационной справедливости (процедурной и распределительной), организационной культуры и организационного климата.

Так, З.В. Якимова, обобщая данные зарубежных и отечественных исследований профессионального стресса в правоохранительной деятельности, показывает, что несправедливые возможности продвижения по службе, дефицит признания и непрозрачность управленческих процедур выступают значимыми источниками профессионального стресса [10]. С учётом того, что профессиональный стресс является устойчивым предиктором эмоционального истощения и снижения саморегуляции, подобные организационные условия формируют фон риска для появления контрпродуктивных тенденций. Эмпирически подтверждается, что восприятие сотрудниками несправедливости в организации – особенно в контексте процедур распределения нагрузки, поощрений и карьерных перспектив – связано с ростом недовольства, демотивации и склонности к компенсаторным формам поведения.

Важное объяснение даёт концепт психологического контракта: если организация не обеспечивает ожидаемых условий справедливости и поддержки, у сотрудников возникает переживание нарушения взаимных обязательств, что может усиливать готовность к «компенсирующим» действиям. В этом ракурсе контрпродуктивное поведение может выступать формой «восстановления баланса» (пусть и социально неприемлемой) – от снижения добросовестности до нарушений регламентов и этических норм. В сопоставляемых работах А. М. Ивановой и А. С. Кодиркулова показано, что способы категоризации и оправдания

контрпродуктивных действий в коллективе могут иметь психосемантическую основу и отражать ценностные деформации корпоративной культуры [3]. Иными словами, то, как сотрудники «понимают» и «объясняют» нарушения, является маркером того, какие нормы реально действуют в подразделении.

Организационная культура как совокупность разделяемых ценностей, правил и практик может либо сдерживать, либо, напротив, нормализовать контрпродуктивные тенденции. Если неформальные практики противоречат регламенту, но остаются без санкций, возникает эффект «разрешения через молчание», при котором риск серьёзных нарушений возрастает. На уровне институциональных оценок близкая логика представлена в руководстве DCAF (институциональный автор): подчёркивается, что отказ полицейских организаций признавать критику и результаты независимых расследований, приоритет собственных интересов над общественными, а также игнорирование внешней обратной связи являются признаками дисфункциональной организационной культуры, создающей условия для воспроизводства контрпродуктивного поведения [4]. Таким образом, структурный подход позволяет трактовать контрпродуктивные действия не только как индивидуальную «порочность», но и как симптом системных управленческих и культурных дисфункций.

Функциональный подход фокусируется на влиянии специфики профессиональной деятельности на психологическое состояние сотрудника и, как следствие, на его поведение. Центральным понятием данного подхода выступает профессиональный стресс, понимаемый как совокупность физиологических, эмоциональных и поведенческих реакций на неблагоприятные или чрезмерные требования рабочей среды.

Согласно обобщениям З. В. Якимовой, сотрудники органов внутренних дел устойчиво демонстрируют высокий уровень профессионального стресса, обусловленного сочетанием организационных и оперативных факторов [10]. К организационным стрессорам относятся конфликты с руководством и коллегами, ощущение несправедливости, дефицит ресурсов, финансовые трудности и неопределённость управленческих ожиданий. К оперативным стрессорам относятся постоянное столкновение с негативными социальными явлениями, риск насилия, необходимость действовать в условиях высокой неопределённости и принимать решения в экстремальных ситуациях. Взаимное усиление этих факторов создаёт кумулятивный стрессовый эффект, который при недостатке ресурсов приводит к эмоциональному истощению и снижению качества профессионального функционирования.

Продолжительное воздействие профессионального стресса может приводить к развитию профессиональной деформации – устойчивых изменений в личности и поведении сотрудника, негативно влияющих на его профессиональную пригодность, межличностные отношения и социальную адаптацию. И.Г. Елесина выделяет ряд типов личности, предрасположенных к деструктивному поведению, включая импульсивно-агрессивный, ригидно-паранойяльный и гипертимный типы [1]. Эти типы характеризуются сочетанием эмоциональной неустойчивости, повышенной раздражительности, тенденции к сниженной саморегуляции и трудностей адаптации к изменяющимся условиям службы, что делает их обладателей более уязвимыми к стрессу и, в конечном счёте, более склонными к контрпродуктивным действиям.

Типология, описываемая в работах К.В. Злоказова, включает социально-отчуждённый, асоциально-деструктивный, социально-деструктивный и асоциально-отчуждённый типы [2]. Данные типы фиксируют вариативность проявлений контрпродуктивности: от импульсивности и эгоцентризма до конфликтности, корыстолюбия и пренебрежения нормативными ограничениями. Следовательно, функциональный подход связывает контрпродуктивное поведение с психологическими последствиями профессии и рассматривает его как результат недостаточной эффективности адаптационных механизмов при высоких профессиональных требованиях.

Копинг-подход рассматривает контрпродуктивное поведение как один из способов совладания с профессиональным стрессом, хотя и малодаптивный. В рамках данной перспективы контрпродуктивные действия не трактуются как самоцель, а интерпретируются

как побочный результат попыток сотрудника восстановить психологическое равновесие, снизить напряжение, компенсировать переживание несправедливости или избежать санкций в системе давления.

В исследования М. Мурада и др., выполненного на выборке сотрудников полиции Пакистана: показано, что деспотичный стиль руководства связан с ростом контрпродуктивного поведения, а ключевым психологическим механизмом выступает эмоциональное истощение, опосредующее данную связь [10]. При этом организационный цинизм проявляет двойственную роль: он может снижать субъективное переживание истощения, выполняя защитную функцию, но одновременно повышать готовность к контрпродуктивным действиям и нормализации девиаций. Данное обстоятельство указывает на сложную конфигурацию психологических механизмов, при которой защитные стратегии могут обладать латентными девиантными последствиями.

В прикладном измерении копинг-подход позволяет описать цели и функции контрпродуктивных стратегий. Они могут включать: избегание негативных последствий (санкций, взысканий, утраты премий), подстройку под требования «показателей», получение дополнительных ресурсов, а также поведенческую компенсацию переживаемой несправедливости. В руководстве DCAF приводятся примеры фальсификации криминальной статистики, завышения показателей и иных практик, которые могут рассматриваться как формы адаптации к давлению результативности и ожиданий руководства [4]. В этих случаях контрпродуктивное поведение выступает инструментом «управления риском» для сотрудника, хотя с точки зрения института и общества оно разрушает правовые и этические основания деятельности полиции.

Кроме того, контрпродуктивные действия могут быть способом восстановления ощущения контроля и справедливости в ситуации субъективной обделённости или унижения. Примером может служить демонстративное нарушение правил без служебной необходимости, проявляющееся как реакция на ограничительные аспекты служебного статуса и как иллюзорная компенсация «внутренней несвободы». В таком контексте копинг-подход помогает глубже объяснить мотивационные основания контрпродуктивности, связывая её с взаимодействием внешних стрессоров и внутренних ресурсов саморегуляции.

Отдельного внимания заслуживает роль организационного контекста и механизмов подотчётности. T. P. Gerber и S. E. Mendelson в исследовании публичного опыта взаимодействия граждан с полицией в современной России показывают, что распространённость коррупции и насилия коррелирует с системными проблемами внутри правоохранительных институтов, включая слабую подотчётность, дефицит эффективного внутреннего контроля и ограниченную возможность внешнего надзора [8]. Эти результаты согласуются с позициями DCAF, согласно которым отказ организаций признавать собственные ошибки и игнорирование внешней критики являются признаками дисфункциональной культуры, подрывающей доверие общества и создающей почву для контрпродуктивных практик [4]. Следовательно, организационная культура и климат выступают не нейтральным фоном, а активными факторами формирования контрпродуктивных тенденций.

Стиль руководства и восприятие организационной справедливости в целом признаются одними из наиболее значимых предикторов контрпродуктивного поведения, что подтверждается рядом эмпирических исследований, обобщённых З.В. Якимовой [5]. В частности, на материале исследования М. Мурада и соавторов показано, что деспотичное руководство связано с контрпродуктивными действиями через механизм эмоционального истощения [10]. Авторитарный, контролирующий и воспринимаемый как несправедливый стиль управления повышает стресс и ускоряет развитие выгорания, что снижает порог для девиантных реакций. При этом организационный цинизм, как отмечено выше, может одновременно выступать краткосрочным «амортизатором» стресса и фактором, нормализующим нарушения [9].

Данные исследований патрульной полиции США, обсуждаемые в обзоре З.В. Якимовой, подтверждают значимость справедливости: плохие личные отношения с руководителем и несправедливые возможности продвижения по службе выступают наиболее частыми источниками профессионального стресса [7]. Это подчёркивает, что восприятие процедурной и распределительной справедливости прямо связано с психологическим благополучием и поведенческими стратегиями сотрудников.

Эмпирические данные указывают на то, что дисбаланс между профессиональными требованиями и доступными ресурсами является значимым фактором риска контрпродуктивного поведения. В логике модели «требования – ресурсы» высокий уровень требований при дефиците ресурсов приводит к истощению и снижению эффективности саморегуляции, что создаёт предпосылки для нарушений регламентов и этических стандартов.

К внешним стрессорам относятся конфликты с гражданами, особенно в ситуациях повышенной конфликтогенности (например, при алкогольном опьянении), недоверие к полиции, правовой нигилизм и агрессивное поведение заявителей; подобные факторы описаны как устойчивые источники стрессовой нагрузки. Данные ситуации требуют высокой эмоциональной регуляции и профессионализма, однако при недостатке поддержки и ресурсов могут ускорять эмоциональное истощение и формировать контрпродуктивные тенденции.

К внутренним (организационным) стрессорам относятся конфликты с подчинёнными, связанные с уклонением от работы, отказом от выполнения поручений, сопротивлением дисциплинарным требованиям, а также организационные трудности, включая проблему отпусков и перераспределения нагрузки. Такие конфликты усиливают напряжённость в коллективе и истощают ресурсы руководителей, снижая качество управленческих решений и увеличивая риск неблагоприятных организационных практик.

На уровне индивидуальных ресурсов важную роль играют психофизиологическая устойчивость и физическая подготовка. Психологическая выносливость и хорошая физическая форма смягчают влияние оперативного стресса и повышают скорость восстановления, тем самым снижая вероятность контрпродуктивных реакций [155]. Это подчёркивает, что профилактика должна учитывать не только организационные меры, но и развитие личностных и ресурсных характеристик.

Эмоциональное выгорание и феномены вторичной травматизации (в том числе «усталость от сострадания», compassion fatigue) рассматриваются как значимые индивидуальные факторы, связанные с контрпродуктивными тенденциями в профессиях «помогающего» и силового профиля. Эмоциональное выгорание традиционно описывается через эмоциональное истощение, деперсонализацию (циничность, дистанцирование) и снижение личной эффективности; в условиях правоохранительной деятельности эти компоненты могут проявляться в формализации взаимодействия с гражданами, снижении эмпатии и росте жёсткости.

«Усталость от сострадания» (как форма вторичной травматизации) возникает при систематическом контакте с чужими травмами и страданиями. Хотя термин чаще применяется к медицинским и социальным профессиям, его перенос на деятельность сотрудников органов внутренних дел методологически оправдан, особенно в подразделениях, работающих с жертвами тяжких преступлений. Механизм предполагает постепенное эмоциональное «онемение», снижение эмпатии и повышение вероятности грубости или безразличия в коммуникации. Прямые эмпирические данные о связи compassion fatigue с контрпродуктивным поведением в представленных источниках не детализируются, однако концептуальная связка «вторичная травматизация → деперсонализация риск нарушений этики/прав» представляется теоретически обоснованной и перспективной для дальнейших исследований.

Существенным фактором также выступает конфликт ролей и профессиональная деформация. Конфликт ролей возникает, когда сотрудник сталкивается с противоречивыми требованиями, ожиданиями и нормами. В правоохранительном контексте это может проявляться как: (1) конфликт между требованием строго соблюдать закон и необходимостью

действовать в неоднозначных ситуациях; (2) конфликт между ролью «законника» и ролью «помощника»; (3) конфликт между формальными обязанностями и неформальными ожиданиями профессиональной среды. Факторами, усиливающими конфликт ролей, выступают недопонимание деятельности полиции со стороны граждан, агрессивное поведение заявителей, нежелание подчиняться законным требованиям и недостаток чётких процедур. Конфликтные взаимодействия с гражданами являются значимым стрессором и могут приводить к фрустрации и эмоциональной дезрегуляции [6]. В таких условиях контрпродуктивные действия могут выступать как попытка разрешения внутреннего противоречия через упрощённые и девиантные стратегии поведения.

Заключение. Проведённый анализ позволяет утверждать, что контрпродуктивное поведение сотрудников органов внутренних дел является многоуровневым и системным феноменом, формирующимся в результате взаимодействия организационных условий, профессионально-деятельностных нагрузок и индивидуально-психологических особенностей сотрудников. Данные проявления не могут рассматриваться исключительно как следствие личностных недостатков отдельных работников, поскольку они во многом отражают состояние организационной среды, качество управленческих практик и доступность ресурсов, необходимых для эффективного выполнения служебных задач. Наиболее значимыми факторами риска выступают параметры организационного уровня, прежде всего стиль руководства, воспринимаемая справедливость управленческих решений, характер организационной культуры и уровень подотчётности. Несправедливые и авторитарные управленческие практики, дефицит прозрачности и поддержки со стороны руководства создают устойчивый фон профессионального стресса, который снижает качество саморегуляции и повышает вероятность деструктивных форм поведения. В этом контексте контрпродуктивные действия выступают как индикатор дисфункций внутри организационной системы.

Важную роль в формировании контрпродуктивных тенденций играют профессиональный стресс и эмоциональное выгорание. Хроническое воздействие стрессоров, связанных как с организационными, так и с оперативными аспектами службы, способствует развитию эмоционального истощения, профессиональной деформации и снижению эмпатии, что повышает риск нарушений служебных и этических норм. При этом индивидуальные различия в устойчивости к стрессу, уровне эмоциональной регуляции и личностных ресурсах определяют степень уязвимости сотрудников к данным воздействиям. Контрпродуктивное поведение также может выполнять функцию малодаптивной копинг-стратегии, направленной на субъективное снижение напряжения, восстановление чувства контроля или компенсацию переживаемой несправедливости. В таких случаях деструктивные действия становятся способом временной психологической адаптации, однако в долгосрочной перспективе они усиливают институциональные риски и подрывают эффективность правоохранительной деятельности. В целом полученные выводы подтверждают необходимость комплексного подхода к профилактике контрпродуктивного поведения сотрудников органов внутренних дел, сочетающего совершенствование управленческих и организационно-культурных практик с развитием психологических ресурсов сотрудников, профилактикой профессионального выгорания и формированием справедливой, этически ориентированной среды служебной деятельности.

Список литературы.

1. Елесина И.Г. Проблема деструктивного поведения сотрудников органов внутренних дел // Вестник Московского университета МВД России. 2021. № 3. С. 335–338. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/problema-destruktivnogo-povedeniya-sotrudnikov-organov-vnutrennih-del (дата обращения: 06.01.2026).

2. Злоказов К.В. Эмпирический анализ типов де-структивности сотрудников правоохранительных органов // Юридическая наука и правоохранительная практика. 2014. С.195-200.

3. Иванова А. М., Кодиркулов А. С. Оценка контрпродуктивного поведения в служебных коллективах органов внутренних дел Республики Узбекистан // Российский девиантологический журнал. 2024. Т. 4, № 3. С. 350–365. DOI: 10.35750/2713-0622-2024-3-350-365. URL: https://vestnikspbmvd.ru/en/nauka/article/86615/view (дата обращения: 06.01.2026). russianjournaldeviantbehavior.ru+1

4. Практическое пособие по борьбе с коррупцией и служебными правонарушениями в органах полиции. Женева: Женевский центр демократического контроля над вооруженными силами (DCAF), 2014. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_ToolkitPoliceIntegrity_Russian_Jan2021-2.pdf (дата обращения: 06.01.2026).

5. Якимова З.В. Профессиональный стресс в правоохранительной деятельности: зарубежный и отечественный опыт исследования // Психолог. 2023. № 1. С. 32–50. DOI: 10.25136/2409-8701.2023.1.39851. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=39851 (дата обращения: 06.01.2026).

6. Al-Ali, O. E. Police selection via psychological testing: A United Arab Emirates study : PhD thesis. Sheffield: Sheffield Hallam University, 2011. URL: https://shura.shu.ac.uk/20614/1/10701261.pdf (дата обращения: 06.01.2026).

7. Bakker, A.B., Demerouti, E. Job Demands-Resources Theory: Taking Stock and Looking Forward. Journal of Occupational Health Psychology. 2017. Vol. 22, No. 3, pp.273–285.

8. Gerber, T.P., Mendelson, S. E. Public Experiences of Police Violence and Corruption in Contemporary Russia: A Case of Predatory Policing? // Law & Society Review. 2008. Vol. 42, Iss. 1. P. 1–44. DOI: 10.1111/j.1540-5893.2008.00333.x. URL: https://resolve.cambridge.org/core/journals/law-and-society-review/article/public-experiences-of-police-violence-and-corruption-in-contemporary-russia-a-case-of-predatory- (дата обращения: 06.01.2026).

9. Idris, M.A., Dollard, M.F., Winefield, A.H. Integrating psychosocial safety climate in the JD-R model: A study amongst Malaysian workers. SA Journal of Industrial Psychology. 2011. 37(2), Art. 851, 11 pp.

10. Yakimova, Z.V. Professional Stress in Law Enforcement: Foreign and Domestic Research Experience // Psychologist. 2023. No. 1. P. 32–50. DOI: 10.25136/2409-8701.2023.1.39851. URL: https://en.nbpublish.com/library_read_article.php?id=39851 (дата обращения: 06.01.2026).

Egamov Egamberdi Azimjon o'g'li
Farg'ona davlat universiteti
Psixologiya kafedrasi magistri

YUQORI SINF O'QUVCHILARI O'RTASIDA NIZOLARNI KELIB CHIQISHINING IJTIMOIY- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Yuqori sinf o'quvchilari o'rtasida nizolarni kelib chiqishining ijtimoiy- psixologik xususiyatlari hamda nizolarning yechimini topishga oid yondoshuvlar yoritib berilgan. Nizoli vaziyatlarda qiz bolalar va o'g'il bolalarning o'zini tutishidagi farqlar ham psixologik, ham ijtimoiy omillarga borib taqaladi. Unda nizoli vaziyatlarda qiz bolalarning psixologik reaksiyalari va buning sabablari tizimli ravishda yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *nizo, pozitsiya, xarakter, maqsad, vaziyat, oksitotsin*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КОНФЛИКТОВ СРЕДИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Аннотация. *В данной статье освещены социально-психологические особенности возникновения конфликтов среди старшеклассников и подходы к поиску решений конфликтов. Различия в поведении девочек и мальчиков в конфликтных ситуациях обусловлены как психологическими, так и социальными факторами. В ней систематически освещены психологические реакции девушек в конфликтных ситуациях и их причины.*

Ключевые слова: *конфликт, позиция, характер, цель, ситуация, окситоцин*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CONFLICT EMERGENCE AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract. *This article highlights the socio-psychological features of the emergence of conflicts among high school students and approaches to finding solutions to conflicts. Differences in the behavior of girls and boys in conflict situations stem from both psychological and social factors. It systematically covers the psychological reactions of girls in conflict situations and the reasons for this.*

Key words*: conflict, position, character, goal, situation, oxytocin*

Psixologik bilimlarni inson tomonidan o'rganilishi shuning uchun ham muhimki odamlarning bilimdonligi nafaqat tashqi olamda ro'y berayotgan obyektiv hodisalar mohiyatiga aloqador bilimlar majmuiga ega bo'lish bilan, balki hayotda munosib o'rin egallash, o'z ichki imkoniyatlari va salohiyatidan samarali foydalangan holda faoliyatini oqilona tashkil etishning barcha sirlaridan boxabar bo'lish, o'ziga va o'zgalarga ta'sir ko'rsatishning usul va vositalarini bilish va ulardan o'z o'rnida unumli foydalanishni nazarda tutadi.

Shaxsning har tomonlama kamol topishi ta'lim jarayoni, uning tashkil etilishi va amalga oshirish usul va vositalariga ham muayyan darajada bog'liqdir. Muvaffaqiyatli ta'lim olish, bilimlarni egallashning optimal asosi o'quv, intellektual ko'nikma va malakaning shaxsdagi o'zlikni anglash, o'z-o'zini baholash hamda bilish kabi ko'rsatgichlar bilan uyg'un ravishda shakllanishi hisoblanadi.

Yuqori sinf o'quvchilarida ichki nizo (konflikt) — bu shaxsning ichki dunyosida qarama-qarshi istaklar, hissiyotlar yoki qadriyatlarning to'qnashuvi natijasida yuzaga keladigan psixologik holatdir. Bunday nizolar o'quvchилик davrida o'zini anglash jarayoni, kelajakda o`z kasbining yetuk mutaxassisi bo`lishi, jamiyatdagi o'rni va akademik bosimlar natijasida sodir bo`ladi. Ichki nizoning birinchi sababi o`zini anglash va identifikatsiya misolida yaqqol namoyon bo`ladi. Xorijiy tadqiqotlarda o'quvchiliklik davrida ichki nizolarni kelib chiqishini turli sabablari o`rganilgan. Xususan Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasida o'quvchiliklik davrini

“Identifikatsiya va ro`l chalkashuvi” bosqichi deb atagan. O‘quvchiliklar bu davrda o`z shaxsiyatlarini aniqlash uchun turli tajribalar bilan yuzlashadilar. Agar identifikatsiya jarayoni muvaffaqiyatli kechmasa, ichki nizolar paydo bo`ladi Albert Bandauraning O`ziga ishonch nazariyasiga ko`ra “O‘quvchilarning o`z qobiliyatiga ishonchi ichki nizolarni yengishda muhim muhim omil hisoblanadi.” Tashqi omillarga emas, balki o`z kuchiga tayanish stress va ichki qarama qarshiliklarni kamaytiradi.

“Nizo” so`zi, psixologiya fanida ko`pchilik tadqiqotchilar tomonidan salbiy talqin etiladi. Biroq, nizo zaruriy xususiyatga ega, chunki uning ijobiy yechimini izlash hamda paydo bo`lish sabablarini tahlil qilish keng ma`noda, insonlar o`rtasida yuzaga kelgan qarama qarshiliklarini bartaraf etish bilan bog`liq intellectual harakatlarni o`z ichiga oladi. T.F.Bazilievichning aytishicha, talabalar guruhi yoshlardan iborat bo`lganligi sababli, ularga xos nizoli xulqni o`rganishda avvalombor, yosh xususiyatlarini hisobga olish kerak. Chunki bu davrda inson nizolarga moyil bo`ladi. Shuning uchun, talabalar shaxsida nizoli xulq namoyon bo`lishining psixologik xususiyatlarini aniqlashda, birinchi navbatda ularning yosh xususuyatlarini, individual –psixologik xususiyatlari, aqliy kamolot imkoniyatlarini ham hisobga olish maqsadga muvofiqdir B.G.Ananev o`zining “Inson psixologiyasi” nomli asarida yozishicha, talabalik davri shunday bir davrki,unda insonning kamolotdan kamolotga o`tish davri yuz beradi. Ya`ni nizolarga va turli vaziyatlarga munosabat bildirishning eng muhim bosqichi hisoblanadi.

Nizolarni buzg‘unchilik oqibatlarini muvaffaqiyatli hal etish ularni atroflicha o‘rganishni talab etadi. Bunga esa jamoani yuqori darajada rivojlanganligi va iliq ijtimoiy psixologik muhitga ega bo‘lishi orqali erishiladi. Dastlabki nizo haqidagi konsepsiyalar XIX-XX asrlarda vujudga kelib, asosiy nizo va uning yechimlarini topish yo‘llari bo‘yicha qo‘yilgan qadamlar o‘tgan asrning oxirlarida salmoqli o‘rin tutadi.

Bugungi kunda psixologiya va ijtimoiy psixologiyada V.O.Ageev (1990), A.A.Bodalev (1983), V.I.Juravlev (1983), N.N.Obozov (1979), I.A.Kon (1997), Ya.A.Ansupov, A.I.Shipilov (2000), F.M.Borodkin (1989), A.K.Zaysev (1992, 1993), A.G.Zdravomislov (1995) va shu kabi boshqalarning tadqiqotlarida nizoning nazariy asoslari yoritiladi. Nizo (lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, “to‘qnashish”) –maqsad, qiziqish pozitsiyalar, fikrlar, qarashlar, kishilarning o‘zaro ta’sirlashuvidagi qarama - qarshi yo‘nalishlar bo‘yicha to‘qnashishlardan iborat. Har qanday nizoning asosida qaysidir ma’noda maqsad va manfaatlar o‘rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshiliklar yotadi. Jamoadagi nizoni tabiatini yoritishdan oldin uning ikkita xarakterli jihatini inobatga olishimizga to‘g‘ri keladi. Birinchisi nizo va ikkinchisi nizoli vaziyatdir. Ko‘pgina adabiyotlar tahlili asosida nizo bilan nizoli vaziyat ajratib turuvchi quyidagi formulani e’tiborga olish muhim deb hisoblaymiz:

Nizo + Muammo + Nizoli vaziyat + Nizo ishtirokchilari + Insident.

Bundan ko‘rinyaptiki nizo nizoli vaziyat va u bilan bog‘liq boshqa bir qa- tor ahamiyatga ega elementlarni birlashtirishini guvohi bo‘lish mumkin. Pedagogik jamoadagi nizolarni tahlil etish va uni hal etish zarurat tug‘ilganda nizo tarkibidagi har bir elementni o‘rnini aniq baholashga to‘g‘ri keladi. Nizolarni vujudga kelishi va uni oldini olishda yuqorida taqdim qilingan formulaga alohida e’tibor qaratish ma’qul. Psixologik muhit guruhiy manfaatlarni qondirish, shaxslararo va guruhiy nizolarni hal etishdagi amalga oshirilayotgan muloqotda vujudga keladi va namoyon bo‘ladi. Shu bois ushbu munosabatlar tafovutli xarakterga egaki, ular ba’zan do‘stona, hamkorlik, musobaqa yoki raqobat, hamjihatli yoki uyaltirib qo‘yish, qo‘pollik yoki ongli tartib-intizom tarzida gavdalanadi. Psixologik adabiyotlar tahlilidan kelib chiqib aytish mumkinki, ta’lim oluvchilarning o‘zaro ta’sirlashuvi ko‘pchilik holatlarda to‘rtta asosiy ta’sir ko‘rsatish usuli orqali amalga oshiriladi: e’tiqod, taqlid, ta’sir, majburlash.

Biz o‘z tadqiqotimizda yuqori sinf o‘quvchilarning nizoli vaziyat kelib chiqganda xulq-atvorlarini aniqlash maqsadida E.P.Ilinning “Nizoli vaziyatlarda shaxs xulq-atvorini baholash” metodikasini tanlab oldik. Unga ko‘ra, Farg‘ona shahar 28-sonli zrta ta’lim maktabining 50 nafar o‘g‘il bollariva 48 nafar qiz bolalarini metodikaga jalb qildik.

1-jadval

Og‘il va qiz bollarda nizoga berilganlik kuch darajasi o'rtacha qiymati (n=98)

Jinslar	n	O‘rtacha qiymat (M)	Standart og‘ish (σ)
O‘g‘il bolalar	50	32,4	5,6
Qiz bolalar	48	35,1	5,1

2- jadval

Ko‘rsatkich	Qiymat
t-empirik	2,51
erkinlik darajasi (df)	96
t-kritik ($p \leq 0,05$)	1,98
ahamiyatlilik darajasi	$p < 0,05$
farqning ahamiyatliligi	**ahamiyatli**

E.P. Ilyinning “Nizoli vaziyatlarda shaxs xulq-atvorini baholash” metodikasi natijalariga ko‘ra, o‘g‘il bolalar (m=32.4) va qiz bolalar (m= 35.1) o‘rtasida nizoga beriluvchanlik darajasida statististik jihatdan ahamiyatli farq aniqlandi. Studentning t-mesoni bo’yicha hisoblangan t-empirik qiymat (t=2.51) t ə qiymatdan (t = 1.98) katta bo’lib, $p < 0.05$ darajada ahamiyatli ekanliga ma’lum bo’ldi. Bu esa qiz bolalarda nizoga beriluvchanlik darajasi o'g'il bolalarga nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi.

3-jadval

“Nizoga beriluvchanlik va jins ko‘rsatkichi o‘ziga xosligi”

O‘zgaruvchilar	r	p
Jins ↔ Nizoga beriluvchanlik	0,24	< 0,05

4-jadval

“Nizoga beriluvchanlik va jins o‘rtasida Person korrelyatsiya koeffitsientlari”

Jins	n	m	std.	std.
O‘g‘il bolalar	50	32,40	5,60	0,79
Qiz bolalar	48	35,10	5,10	0,74

Tadqiqotda jami 98 nafar respondent ishtirok etgan bo‘lib, undan 50 nafari o‘g‘il bolalar va 48 nafari qiz bolalarni tashkil etadi. Olingan guruhlargaro farq mavjudligini ko‘rsatmoqda.

Jadvaldagi eng mukhim jihat - qiz bolalarning o‘rtacha ko‘rsatkichi ($m = 35,10$) o‘gil bolalarnikiga ($M = 32,40$) qaraganda ancha yuqori ekanligi aniqlandi. Bu shuni anglatadiki qiz bolalarda nizoli vaziyatlarda o‘zlarining xulq-atvorlarini nazorat qila olmasliklari va emotsiyalarga berilishi bilan belgilanadi.

Nizoli vaziyatlarda qiz bolalar va o‘g‘il bolalarning o‘zini tutishidagi farqlar ham psixologik, ham ijtimoiy omillarga borib taqaladi. Qizlarning nizolarga nisbatan "beriluvchanligi" yoki ta’sirchanligini bir necha asosiy jihatlar bilan tushuntirish mumkin:

1. Empatiya va emotsional intellekt

Psixologik tadqiqotlarga ko‘ra, qiz bolalarda empatiya (boshqalarning hissiyotlarini tushunish va his qilish) qobiliyati ertaroq va kuchliroq rivojlanadi.

Hissiyotlarni tez payqash: Qizlar suhbatdoshining yuz ifodasi, ovoz tembri va tana tilidagi o‘zgarishlarni o‘g‘il bolalarga qaraganda nozikta’sirlik bilan qabul qilishadi.

Natija: Nizoli vaziyatda ular nafaqat o‘zlarining, balki qarshi tomonning ham og‘rig‘ini his qilishadi. Bu esa vaziyatni yurakka yaqin olishga va ruhan ezilishga olib keladi.

2. Ijtimoiylashuv va Tarbiya Usullari

Jamiyatda bolalarni tarbiyalashda hali ham gender stereotiplari mavjud:

"Odobli qiz" obrazi: Qiz bolalarga yoshligidan yuvosh bo‘lish, kelishish, janjal chiqarmaslik va munosabatlarni saqlab qolish uqtiriladi.

Munosabatlarga yo‘naltirilganlik: Qizlar uchun ijtimoiy aloqalar va do‘stlik juda muhim qadriyat hisoblanadi. Nizo — bu aloqaning uzilishi xavfi demakdir. Shu sababli, har qanday kelishmovchilik ularda kuchli xavotir uyg‘otadi.

3. Stressga bo‘lgan biologik reaksiya

Nizo vaqtida organizmda gormonal o‘zgarishlar yuz beradi:

Oksitotsin ta’siri: Ayol organizmida oksitotsin gormoni (bog‘lanish gormoni) muhim rol o‘ynaydi. Nizo vaqtida qizlarda "janga kirish yoki qochish" (fight or flight) emas, ko‘proq "do‘stlashish va yumshatish" (tend and befriend) strategiyasi ishga tushadi.

Ichki kechinmalar: O‘g‘il bolalar agressiyani tashqariga chiqarishga (baqirish, jismoniy harakat) moyil bo‘lsa, qizlar nizoni ichga yutishadi va uni uzoq vaqt davomida qayta-qayta o‘ylashadi (ruminatsiya).

4. Konfliktlarni hal qilish uslubi

O‘g‘il bolalar: Ko‘pincha iyerarxiya va hukmronlik uchun kurashishadi. Ular uchun nizo — bu kuch sinashish maydoni. Nizo tugagach, ular tezda hammasini unutib, yana birga o‘ynab ketishlari osonroq.

Qiz bolalar: Ular uchun nizo shaxsiy xarakter kasb etadi. Kelishmovchilik yuz berganda, qiz bola "bizning munosabatlarimiz darz ketdi" deb qabul qiladi va bu uning o‘ziga bo‘lgan ishonchiga ta’sir qiladi.

Xulosa qilib aytish joizki, qiz bolalarning nizolarga beriluvchanligi ularning zaifligidan emas, balki munosabatlarga yuqori mas’uliyat bilan yondashishidan va emotsional olami boyligidan dalolat beradi. Ular uchun tinchlik va o‘zaro tushunish — xavfsizlikning asosiy shartidir. Yuqoridagi ma’lumotlar umumiy psixologik qonuniyatlarga asoslangan bo‘lib, shaxsiy tarbiya va muhitga qarab o‘zgarishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Ibaydullayeva U.R. Ota-ona va farzandlar o’rtasidagi nizolarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Psixologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori diss. - T.: 2022. – 5 b. 2. Kadirova A.T.

2. O‘smirlarda oilaviy nizolar to‘g‘ricida ijtimoiy tasavvurlarning shakllanishi. Psixologiya fanlari nomzodi diss. – T.: 2007. – 24 b. 3.

3. Akramova F.A. Oilada sog‘lom psixologik muhitni tarkib toptirishning ijtimoiypsixologik asoslari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – T.: 2014. – 185 b

4. Ibaydullayeva U.R. O‘smirlar o‘rtasidagi nizolar va ularni bartaraf etish. IlmFan va ta’limda innovatsiyalar: muammo va istiqbollar.// Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali. // Professor-o‘qituvchilar va talabalarning I ilmiy-amaliy konferensiyasi /// Jizzax: 2020. - 37-39 b.

Raximova Indira Igorevna
"TIQXMMI" Milliy tadqiqot universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: indira.rahimova.1987@mail.ru,
Bekmirzayeva Dilyora Jo'raboy qizi
mustaqil izlanuvchi
E-mail: bekkmirzaevadilyora@gmail.com

PSIXOLOGIK FAROVONLIK TUSHUNCHASINING ILMIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada so'nggi yillarda farovonlik masalasi butunjahon olimlar e'tiborini tortib, psixologik, ijtimoiy va madaniy kontekstda keng tadqiq qilinmoqda. Ushbu maqolada qadimiy va zamonaviy faylasuflar, shuningdek, mahalliy va xorijiy olimlarning farovonlik va psixologik farovonlik tushunchasiga bo'lgan yondashuvlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *farovonlik, psixologik farovonlik, baxt, hayot sifati, qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar.*

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Аннотация. *В статье в последние годы тема благополучия привлекает внимание мировых ученых и активно исследуется в психологическом, социальном и культурном контексте.В статье анализируются подходы к понятию благополучия и психологического благополучия, предложенные как древними и современными философами, так и отечественными, и зарубежными учеными. личности принимать свою жизнь, реализовывать свои возможности и поддерживать положительное психологическое состояние.*

Ключевые слова: *благополучие, психологическое благополучие, счастье, качество жизни, ценности, социальные отношения*

SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

Annotation. *The article addresses the issue of well-being, which has recently attracted the attention of global scholars and is being widely studied in psychological, social, and cultural contexts.The article analyzes the approaches to well-being and psychological well-being proposed by ancient and modern philosophers, as well as local and foreign researchers.*

Key words: *well-being, psychological well-being, happiness, quality of life, values, social relationships*

So'nggi yillarda butunjahon olimlari e'tiborini tortayotgan hamda keng muhokamalarga sabab bo'layotgan mavzulardan biri aynan farovonlikdir**.** Farovonlik o'zi nima? U qanday aspektlarni o'z ichiga oladi kabi savollar olimlar uchun hayotiy ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Farovonlik bu – insonning moddiy ta'minlanganligi, jismoniy va ruhiy sog'lomligi, psixologik barqarorligi, ijtimoiy xavfsizligi hamda ichki xotirjamligi o'zaro uyg'unlashib, uning hayotini ongli tanlovlar va maqsadlar asosida mazmunli, barqaror va sifatli tarzda kechirishini ta'minlaydigan murakkab holatdir.

Inson farovonligi haqida umumiy tasavvurlar qadimdan mavjud bo'lib, ular turli xil tushunchalar, masalan, «baxt», «qoniqish», «hayot sifati» kabi tushunchalar bilan bog'langan va eng qadimgi faylasuflar tomonidan ham o'rganilgan. Yaqin vaqtlarda paydo bo'lgan psixologik farovonlik kategoriyasi esa mahalliy va xorijiy psixologlar hamda sotsiologlar tomonidan tadqiq etiladi [7]. **Muallifning fikriga qo'shimcha ravishda aytishimiz mumkinki,** psixologik farovonlikni nafaqat shaxsning hissiy holati, balki uning ijtimoiy munosabatlardagi barqarorligi, o'zini anglash darajasi va hayotdagi maqsadga intiluvchanligi orqali ham baholash mumkin.

Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida turmushimizda sodir bo'ladigan turli voqealar,sinovlar yoki aksincha xursandchilik insonlardagi turli psixik holatlarni namoyon bo'lishiga asosiy sababchidir deyiladi [1]. Haqiqatan ham, hayotimizda sodir bo'ladigan nimaiki voqea hodisa bo'lmasin ular bizdagi ruhiy holatlarni tashqi qiyofamizda ham aks ettirmay qolmaydi.

Jaloliddin Rumiy o'zining "Ichingdagi ichingdadir" asarida bizga kerak bo'lgan baxt-saodat, xotirjamlik va farovonlik tashqarida emas, balki inson qalbining chuqur qatlamlarida bo'lishini yoritadi [1]. Fikrimizcha, inson o'z qalb ko'zini ochiganda haqiqiy farovonlikni his qila oladi albatta.

Amir Temurning "Temur tuzuklari" asarida asosiy g'oya jamiyat va davlat barqarorligini ta'minlash orqali xalq farovonligiga erishishdan iborat bo'lib, bu jarayonda adolatli boshqaruv, qat'iy tartib-intizom va raiyat manfaatlarini himoya qilish yetakchi omillar sifatida talqin etiladi [2]. Darhaqiqat, adolatli boshqaruv, xalq manfaatlarini himoya qilish va aholi uchun qayg'urish insonlarda farovonlikni keltirib chiqaridigan asosiy komponentlardan biridir.

Ba'zi xorijiy olimlar o'zini anglash va psixologik farovonlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganar ekan, shaxslarning o'zini anglash aniqligini ularning o'zini baholashi bilan betaraf kuzatuvchilarning baholari orqali solishtirib baholaganlar. Biroq, shaxsiy xususiyatlar va psixologik farovonlik o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash murakkab masala hisoblanadi, chunki turli tadqiqotchilar bir xil psixologik holatlarni turlicha atamalar va tushunchalar orqali tavsiflaydilar.

D.J Maslou o'zining "Motivatsiya va shaxs" asarida farovonlik nafaqat ehtiyojlarni qondirish orqali, balki o'z salohiyatini amalga oshirish orqali ham erishiladi, deydi. U o'z kuchiga va qobiliyatlariga to'la ishonch, o'z qadr-qimmatini anglash, o'ziga hurmat va ishonch tuyg'usini shakllantirish, muvaffaqiyatlar va malakasiga ishonish, mustaqillik va yetakchilik qobiliyatini his qilish, hurmatga sazovor ekanligingni anglash inson ehtiyojlar qondirilishi ta'sirida yuz beradi, deydi [5]. Haqiqatan ham, insonning tamomila farovonlikni his qilish o'zini hurmat qilishdan boshlanadi, degan fikrdamiz.

N.Bredbyornning fikriga ko'ra, ushbu fenomenni tushuntirish uchun insonning baxtli yoki baxtsiz holati, hayotdan subyektiv ravishda qoniqish yoki norozilik kabi alomatlardan foydalanish lozim. U psixologik farovonlik darajasi va turli ijtimoiy omillar o'rtasidagi bog'liqliklarni tadqiq etgan. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, insonning psixologik farovonligi darajasi bilan moddiy daromad darajasi o'rtasida kuchli o'zaro bog'liqlik mavjud. Olimning fikriga qisman qo'shilamiz sababi, bizningcha, har doim ham moddiyat farovonlikni to'kis belgilab bermaydi.

E. Dinerning ilmiy ishlari muhim ahamiyatga ega. U ilmiy muomalaga "subyektiv farovonlik" tushunchasini kiritgan bo'lib, uning ta'rificha, subyektiv farovonlik uchta asosiy komponentdan tashkil topadi: hayotdan qoniqish, yoqimli his-tuyg'ular majmuasi va yoqimsiz, ya'ni salbiy his-tuyg'ular majmuasi [7]. O'ylaymizki, bu komponentlar to'g'ri tanlangan, zero, insonning subyektiv farovonlik darajasi haqiqatan hayotdan umumiy qoniqish bilangina emas, balki kundalik his-tuyg'ularning tabiati va intensivligi bilan ham chambarchas bog'liq.

K. Riff tomonidan taklif etilgan nazariyaga ko'ra, psixologik farovonlikning asosiy tarkibiy qismlaridan iborat deb hisoblash mumkin. Bularga boshqalar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatish, o'zini qabul qilish (o'z shaxsiyati va hayotiga nisbatan ijobiy baholash), avtonomiya (shaxsning mustaqil fikr va qaror qabul qila olishi), kompetentlik (atrof muhitni nazorat qilish va hayotini boshqara olish qobiliyati), hayotda ma'no va maqsadning mavjudligi, shaxsiy o'sish va o'zini ro'yobga chiqarish hissi va boshqalarni kiritish mumkin. Bizningcha, K.Riffning nazariyasi har tomonlama to'g'ri, sababi, psixologik farovonlik insonning hayotidagi turli sohalar — ish, oila, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy munosabatlarda muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

M. Seligman o'zining **«Путь к процветанию»** asarida, farovonlik — abstrakt tushuncha, baxt esa real voqeadir, degan g'oyani ilgari suradi. Bunday voqea muayyan o'lchanadigan ko'rsatkichlar majmuasi orqali aniqlanishi mumkin, deydi. Olimning bu qarashi inson farovonligini faqat his-tuyg'ularga asoslanib emas, balki uni analiz-sintez qilish orqali baxolashni tushunish kerakligini ko'rsatadi degan fikriga biz ham qo'shilamiz.

Farovonlik turlari: hissiy farovonlik, jismoniy farovonlik, ijtimoiy farovonlik, kasbiy farovonlik, jamoat farovonligi, ruhiy farovonlik, ma'naviy farovonlik, jinsiy farovonlik, psixologik farovonlik, sub'ektiv farovonlik va boshqalar.

Tiki Devis hissiy, jismoniy, ijtimoiy, kasbiy va ijtimoiy farovonlikni ajratib ko'rsatadi.

Hissiy farovonlik-bu stressni mustaqil ravishda yengish, bardoshli bo'lish, yaxshi kayfiyatni ta'minlaydigan his-tuyg'ularni boshdan kechirish qobiliyati. Hissiy farovonlik ijobiy fikrlash, hissiy tartibga solish, onglilik, chidamlilik va boshqalar kabi ko'nikmalarga bog'liq.biror kishi hissiy jihatdan farovon bo'lsa, u muammoli vaziyatlarda stress va kuchli his-tuyg'ular bilan, umidsizlik bilan yaxshiroq kurashadi. Bularning barchasi hayotdan zavqlanish, baxtli bo'lish va maqsadga yanada samarali erishish imkonini beradi.

Jismoniy farovonlik sog'lom ovqatlanish va muntazam jismoniy mashqlar orqali tanangizning ishlashini yaxshilash qobiliyatini aks ettiradi. Jismoniy farovonlikni shakllantirish uchun odam to'g'ri sog'lom ovqatlanishni va optimal mashqlar dasturini tanlashi kerak. Jismoniy farovonlikning rivojlanishi o'zingizni yaxshi his qilishingizga, shu jumladan hissiy farovonlik masalalarida, sog'liq muammolarini kamaytirishga imkon beradi.

Ijtimoiy farovonlikni muloqot qilish, boshqa odamlar bilan mazmunli munosabatlar o'rnatish va yolg'izlik tuyg'usini engish uchun mavjud bo'lgan narsalarni saqlab qolish qobiliyati sifatida tasavvur qilish mumkin. Bu minnatdorchilik, xayrixohlik, kommunikativlik kabi shaxsiy xususiyatlar bilan bog'liq bo'lib, ular boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatlarni osonlashtiradi, yolg'izlikni, g'azabni, begonalikni his qilmaydi, shuningdek boshqalar bilan mazmunli aloqani his qiladi.

Kasbiy farovonlik-bu kasbiy muhitda ma'no va rivojlanishga erishish uchun o'z manfaatlari, qadriyatlari va maqsadlarini amalga oshirish qobiliyatidir. Kasbiy farovonlik inson o'zi uchun muhim bo'lgan narsa bilan bog'liq. Bu odamga kasbiy faoliyatni yanada samarali amalga oshirishga, shuningdek o'z qadriyatlarini amalga oshirishga va ish va hayot muvozanatini saqlashga yordam beradigan kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishni nazarda tutadi. Professional farovonlik sizga diqqatni jamlash, g'ayratli va muvaffaqiyatli bo'lishga yordam berish orqali ishdan zavq olishga imkon beradi. Biror kishi professional farovonlikka erishganida, uning ishi va natijada kundalik hayoti yanada to'yingan bo'ladi.

Jamiyat farovonligini jamiyat, madaniyat, atrof-muhitni yaxshilashga intilish sifatida tasavvur qilish mumkin. Jamiyat farovonligi insonning tashqi dunyo bilan aloqani his qilish qobiliyati, atrof-muhitni himoya qilish, ijtimoiy o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlash, ijobiy madaniyatni rivojlantirishga intilish istagi bilan bog'liq. Bu unga o'zini kattaroq narsaning bir qismi kabi his qilish va boshqa odamlarni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

Ruhiy farovonlik insonning ruhiy kasalliklarga qarshi turish qobiliyati bilan bog'liq bo'lib, uning salomatligi va faoliyatini yaxshilashga yordam beradi. Ruhiy farovonlik hedonistik va evdemonik farovonlikni o'z ichiga oladi, bu haqda keyinroq muhokama qilinadi. Ruhiy farovonlikni ta'minlash uchun ushbu turdagi farovonlikning integratsiyasi talab qilinadi. Shunday qilib, ruhiy farovonlik psixologik faoliyatni, shuningdek, farovonlikning kognitiv va hissiy jihatlarini o'z ichiga oladi .

J. bilan Fischer ma'naviy farovonlik to'rtta sohada shakllangan deb hisoblagan: shaxsiy, ijtimoiy, atrof-muhit, idrok.

Shaxsiy sohada inson o'z maqsadi, hayotiy ma'nolari, qadriyatlari bilan ichki bog'liqdir. O'z — o'zini anglash-bu inson ruhining o'ziga xosligi va qadr-qimmatini izlashda harakatlantiruvchi kuchi.

Ijtimoiy sohada ma'naviy farovonlik inson va boshqa odamlar o'rtasidagi axloq, madaniyat va din bilan bog'liq bo'lgan va sevgi, kechirim, ishonch, umid va insoniyatga bo'lgan ishonch bilan ifodalanadigan aloqalarning sifati va chuqurligida aks etadi.

Farovonlikni o'rganish kontekstida nisbatan yangi tushuncha jinsiy farovonlikdir, unga nisbatan aniq tasavvurlar mavjud emas. Shunday qilib, jinsiy farovonlik jinsiy hayotdan qoniqish, jinsiy tashvish va munosabatlardagi aloqa elementi sifatida ko'rib chiqildi. Shuningdek, jinsiy farovonlikni jinsiy salomatlikni o'z-o'zini anglash deb bilishni taklif qiladigan yondashuv mavjud. Jinsiy farovonlik jinsiy hayot va yaqinlikdan qoniqish sifatida uyat, hasad, o'z-o'zini anglash, ishonch, sevgi, mehr, zavq motivatsiyasi va o'zini o'zi qadrlash kabi omillar bilan bog'liq.

Ushbu farovonlik turlari inson hayotining turli sohalarining holatini aks ettiradi deb taxmin qilish mumkin. Biroq, psixologik farovonlik tushunchasi ko'rib chiqish doirasidan tashqarida

qoldi. Buning sababi shundaki, psixologik farovonlik uni kamida ikkita yondashuv nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi va turli tushunchalar bilan tavsiflanadi.

Psixologik farovonlikni o'rganishga yondashuvlar

R. Rayan va E. Daisy insonning psixologik farovonligini ikki yondashuv nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni taklif qilishdi: gedonistik va evdemonik.

Gedonistik yondashuv psixologik farovonlik "qoniqish-norozilik", "zavq-norozilik" holatini aks ettiruvchi va ijobiy va salbiy ta'sir muvozanatiga, ijobiy va salbiy his-tuyg'ular nisbatiga asoslangan ta'sirchan tajriba bilan tavsiflanadigan nazariyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv uchun asosiy tushuncha hissiy va kognitiv jihatlarni o'z ichiga olgan "sub'ektiv farovonlik" dir. Ijobiy va salbiy his-tuyg'ular bir-biridan mustaqil bo'lishi mumkinligi sababli hedonistik yondashuv tanqid qilindi. Tanqidning yana bir asosi shundaki, odam zavqni qancha ko'p iste'mol qilsa, kelajakda uni qondirish uchun ularning intensivligi shunchalik yuqori bo'ladi. Bu odatdagi hayot oqimidan qochishga, yangi va kuchli his-tuyg'ular, taassurotlar va munosabatlarga bo'lgan ehtiyojga olib keladi .

Evdemonik yondashuv psixologik farovonlikni shaxsiy o'sish, o'z shaxsiyatining rivojlanishi deb biladi. Ushbu yondashuv zavqni ta'minlamaydigan voqealar psixologik farovonlikka erishishga hissa qo'shishiga urg'u beradi. Bu insonning hayotiy maqsadlarini tushunishi, hayotning mazmunliligini, hamdardlik qobiliyatini oshirishi bilan bog'liq. Evdemonik yondashuv doirasida psixologik farovonlikning asosiy omillaridan biri bu hayotning ma'nosi. Uning yo'qligi (ijtimoiy-demografik omillar, turmush tarzi, alomatlar va sog'liq va hayotdan qoniqishni nazorat qilish usullarini hisobga olgan holda) o'lim bilan ijobiy bog'liqdir.

Farovonlikka evdemonik yondashuv norvegiyalik olimlar tomonidan omillarni tahlil qilish orqali empirik tarzda tasdiqlangan. Shuningdek, kundalik mashqlar bilan eksperimental aralashuvlar ushbu natijalarni qisman tasdiqladi .

Gedonistik va evdemonik farovonlikka erishish yo'llarini ta'kidlash kerak. S. Zuo va uning hamkasblari hedonistik farovonlikka intilayotgan odamlarning hissiy va ta'sirchan tajribasi ko'proq ekanligini, evdemonik farovonlikka intilayotgan odamlarning intellektual, xulq-atvori va ma'naviy tajribasi ko'proq ekanligini aniqladilar [8].

Rossiyada farovonlik psixologiyasini o‘rganish bo‘yicha ilmiy izlanishlar XX asrdan boshlangan bo‘lib, bu borada R.M.Shamionov, A.V.Voronina, Z.D.Shayexov, I.A. Djidaryan, D.A. Leontyev, L.A.Karapetyan, P.P. Fesenko kabi yetuk sotsiolog va psixolog olimlar ishlari tahsinga sazovor.

R.M.Shamionov 2000 yillarda olib borgan tadqiqotlarida shuni ta’kidlab o‘tadiki, ishonchli baxt va farovonlikni his etishda **madaniy fenomenlar** muhim ahamiyatga ega. U albatta, ularning ta’siri yakka holda emas, balki boshqa omillar **ijtimoiy, psixofiziologik, psixologik va ijtimoiy-psixologik jarayonlar** bilan birgalikda namoyon bo‘ladi, degan xulosaga keladi. Fikrimizcha, olimning ilgari surgan fikrlari negizida farovonlik to‘liq bo‘lishi uchun albatta psixofixiologik jarayonlaring ahamiyat darajasi yotadi.

A.V.Voronina ham o‘z tadqiqot ishlarida farovonlikni o‘rgangan. Uning fikricha “psixologik farovonlik” inson faoliyati jarayonida to‘rtta — biologik, ijtimoiy-pedagogik, ijtimoiy-madaniy va ma’naviy-amaliy sferalarda shakllanadi. U insonning ichki intensiyalari (ichki harakatlantiruvchi kuch) — ya’ni hayotiy barqarorlik, o‘z - o‘zini nazorat qilish, o‘zini rivojlantirish hamda o‘zini namoyon qilish kabi aspektlarda namoyon bo‘ladi [6]. Bundan kelib chiqadiki, ruhiy farovonlik shaxs o‘zini namoyon qiladigan barcha sferalar bilan chamcharchas bog‘liqdir.

N.O.Norova psixologik farovonlik darajasini aniqlovchi omillar mavjudligini ta’kidlaydi. Shaxsning stressga chidamliligi, ijobiy fikrlashi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mavjudligi, ichki motivatsiya, vaqtni boshqarish ko‘nikmalari hamda muammolarni hal qilish strategiyalari [5]. Haqiqatan ham, farovonlik darajasi yuqorida olim sanab o‘tgan faktorlarga asoslanadi chunki, masalan ijtimoiy qo‘llab quvvatlashning yo‘qligi shahs farovonlikni his qilishga to‘liq yo‘l qo‘ymaydi.

U.B.Yusupxodjayeva psixologik salomatlik mavzusida ilmiy izlanishlar olib borayotgan yosh olim bo‘lishiga qaramay, psixologik salomatlik albatta psixologik farovonlik bilan

chambarchas bog‘liqligini ham yoritadi. Muallifning o‘zi ta’kidlaganidek, o‘z-o‘zini qabul qilishning kognitiv tomoni (o‘z hayotining turli sohalaridan qoniqishning intellektual bahosi) va hissiy tomoni (yomon yoki yaxshi kayfiyatning mavjudligi) xususida fikr yuritamiz. Farovonlikning eng umumiy ko‘rsatkichi sifatida gedonistik yondashuv tarafdorlari baxt va qoniqish tajribasiga tayanadilar, deydi.Shuni ham ta’kidlab o‘tish mumkinki, ya’ni to‘laqonli farovonliki his etadigan shahs o‘z-o‘zini borligicha qabul qiladi. Hamda, o‘zidan qoniqmaydigan tomonlarini yanada yaxshilashga urinishi kerak.

E.G‘oziyevning “Umumiy psixologiya” darsligida shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, psixologik barqarorligi va subyektiv qoniqish hissi kabi masalalar keng yoritilgan. Uning nazariyasiga ko‘ra, shaxsningemotsional va kognitiv holati uning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlariga, shu jumladan oilaviy muhitdagi o‘zini his qilishiga va psixologik farovonligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [3]. Fikrimizcha, olim o‘z asarlarida psixologik barqarorlik bu psixologik farovonlikning asosiy omili sifatida to‘g‘ri yondashgan.

N.Egamberdiyeva fikriga ko‘ra farovonlik muammosining dolzarbligi tadqiq etilayotgan tushunchaning davlat boshqaruvining samaradorligini belgilab beruvchi mezonlardan biri sifatida xizmat qilishi, qolaversa, jamiyat tomonidan qo‘yilgan, har bir insonning baxtli bo‘lishga intilishi, aholining ijtimoiy salomatligini va hayot sifatini yaxshilashga bo‘lgan ehtiyoji bilan shartlashgan talab sifatida gavdalanishi vositasida belgilanadi. Bizningcha ham, insoninng baxtli bo‘lishga intilishi uning psixologik farovonligini belgilab beruvchi eng muhim omillardan biri bo‘lib hizmat qiladi.

X.A.Kasimova o’z tadqiqot ishida subyektiv farovonlikni o’rgangan. Uning fikricha, subyektiv farovonlik nafaqat insonning ruhiy tushkunligini tushunishining ta’rifi balki bir shaxs boshqasidan qanchalik baxtliroq ekanini tushunish imkonin beradi deydi [3]. Haqiqatan ham, farovonlik nafaqat shaxs ruhiyatidagi tushkunlik holati balki o’zini boshqalardan ko’ra baxtli ekanini his ettiruvchi muhim omillardan biridir.

Farovonlik tushunchasiga olimlar tomonidan berilgan ta’riflarga asoslanib, quyidagi umumiy ta’rifni berishni lozim topdik. Psixologik farovonlik bizningcha, bu shaxsning o‘z hayotini qabul qilishi, o’ziga ishonishi,o‘z imkoniyat va salohiyatini ro‘yobga chiqarishga intilishi, o‘zini hurmat qilishi va qabul qilishi, o’z o’ziga adekvat baho berishi, ijtimoiy munosabatlarda muvozanatni saqlay olishi hamda kundalik hayotda ijobiy va salbiy his-tuyg‘ularni ongli ravishda boshqara olishi natijasida yuzaga keladigan barqaror ichki holatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Жомий А. Танланган асарлар. — Тошкент : Адабиёт ва санъат нашриёти, 2005. — 12-15 б.
2. Темур А. Темур тузуклари. — Тошкент : Ўзбекистон, 2011. — 20-33 б.
3. Қосимова Х. А. Ногиронлиги бўлган талабаларда намоён бўладиган субъектив фаровонликнинг психологик хусусиятлари : докторлик диссертацияси. — Тошкент, 2023. — 23-26 б.
4. Маслоу А. Х. Мотивация и личность / пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина. — 3-е изд. — СПб. : Питер, 2019. — 94 с.
5. Норова Н. О. Оилали талабаларда шахснинг психологик фаровонлиги динамикаси // Экономика и социум. — 2025. — № 6–1 (133). —53 б.
6. Павлоцкая Ю. И. Психологическое благополучие и социально-психологические характеристики личности. — Волгоград, 2016. — 11 с.
7. Воронина А. В. Проблема психического здоровья и благополучия человека: обзор концепций и опыт структурно-уровневого анализа // Сибирский психологический журнал. — 2005. — № 21. — С. 142–146.
8. https://psy.su/feed/10732/

Ziyavitdinova Gulnora Ziyautdinovna
O‘zJOKUning Ijtimoiy-gumanitar fanlar
kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: gziyavitdinova2019@gmail.com,
Yusupova Muxlisa Umidjon qizi
O‘zJOKU Amaliy psixologiya yo’nalishi talabasi
E-mail: yusupovamukhl1saa@gmail.com

EMOTSIONAL INTELLEKTNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada emotsional intellekt, uning tarixiy rivojlanishi va olimlar tomonidan yaratilgan nazariy asosga ega modellar ko’rib chiqiladi. Emotsional intellektni baholash uchun o’lchov vositalari va ularni ijobiy jihatlari, kamchiliklari tahlil qilinadi. Olimlar tadqiqotlari natijalaridan kelib chiqib, emotsional intellektni shaxsiy va professional hayotga, akademik muvaffaqiyatga hamda salbiy hislar paydo bo’lganda ularni boshqarishga ta’siri yoritiladi.*

Kalit so’zlar: *emotsional intellekt, emotsional intellekt modellari, emotsional intellekt tarixi, emotsional intellekt ahamiyati.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. *В данной статье рассматривается эмоциональный интеллект, история его развития и теоретические модели, разработанные учёными. Анализируются измерительные инструменты, используемые для оценки эмоционального интеллекта, а также их положительные стороны и ограничения. На основе результатов научных исследований раскрывается влияние эмоционального интеллекта на личную и профессиональную жизнь, академическую успешность, а также на процессы управления негативными эмоциями в стрессовых и сложных ситуациях.*

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, модели эмоционального интеллекта, история эмоционального интеллекта, значение эмоционального интеллекта.*

THEORETICAL FOUNDATIONS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Abstract. *This article examines emotional intelligence, its historical development, and the theoretical models proposed by scholars. It analyzes the measurement tools used to assess emotional intelligence, highlighting their strengths and limitations. Based on the findings of scientific research, the article discusses the impact of emotional intelligence on personal and professional life, academic achievement, and the regulation of negative emotions in challenging and stressful situations.*

Key words: *emotional intelligence, emotional intelligence models, history of emotional intelligence, significance of emotional intelligence.*

Kirish. Emotsional intellekt (EI) - bu insonning o’z emotsiyalarini va boshqalarning emotsiyalarini tushunish, boshqarish va ularga mos ravishta javob berish qobiliyatidir.

Bugungi kunda emotsional intellektni ahamiyati katta, chunki odamlar shaxsiy va professional hayotlarida emotsional va ijtimoiy muammolarga duch kelishmoqda. Ish muhitini olsak, ishda faqatgina texnik bilimlarni bilish emas balki, ishchilardan ijtimoiy munosabatlarni boshqarish, hamkorlikka asoslangan jamoalarni shakllantirish va stressni nazorat qilish qobiliyatini ham bilishi talab etiladi. Emotsional intellektda o’z hislarini aniqlay olishi, anglashi hamda boshqa insonlarni ham hislarini tushunishi va shunga ko’ra harakat qilishi va munosabatlarini boshqarishi tushuniladi. Inson ijtimoiy mavjudod ekanini hisobga olsak, emotsional intellekt atrofimizdagi insonlar bilan ijobiy munosabat qura olishimizga va konflikt yoki stressli vaziyatlar

paydo bo'lganda hislarni tushuna olishimiz va emotsional o'zimizni boshqara olishimizga yordam beradi, buni natijasida boshqalar bilan munosabatimiz yaxshilanadi.

Emotsional intellekt tarixi. 1920-yillargacha emotsiya va intellekt alohida shaklida o'rganilgan, chunki bu ikki mavzu bir biriga qarama-qarshi terminlar sifatida ko'rilgan [1]. Emotsional intellekt tushunchasiga zamin yaratgan ilk tadqiqotlardan biri R.Torndayk tomonidan amalga oshirilgan. R. Torndayk intellektni uch qismga ajratgan:

1. Mavhum intellekt
2. Mexanik intellekt
3. Ijtimoiy intellekt

U ijtimoiy intellektni boshqalarni tushunish va ularga nisbatan oqilona harakat qilish yoki munosabatta bo'lish qobiliyati sifatida ta'riflagan [5]. Bu intellekt turi boshqa intellekt turlaridan aniq ajratib bo'lmasligi sababli ko'p tanqid qilingan. Buning sababini ijtimoiy intellekt ta'rifi keng ekanligida deb bilishgan. Bundan tashqari ijtimoiy intellektni o'lchashga qaratilgan urinishlar ham bo'lgan va ko'pchiligi muvaffaqiyatsiz chiqqani isbotlangan. Ko'plab tadqiqodchilar bu tushunchani aniq ta'riflash va o'lchashdagi qiyinchiliklar sababli uni o'rganishga zarurat yo'q deb hisoblaganlar va bu yo'nalishdagi tadqiqotlar bir necha o'n yillar davomida susayib ketgan (Doğan & Şahin, 2007, p. 234).

1940-yillarda David Wechslar ushbu yondashuvni kengaytirib, intelektual xulq-atvorda kognitiv bo'lmagan omillarning ro'lini tan olgan hamda intellektni to'liq tushunish uchun ushbu elementlarni chuqurroq o'rganish zarurligini ta'kidlagan [6].

1983-yilda Howard Gardner "Fikrlash strukturasi. Ko'p uchraydigan intellekt nazariyasi" kitobi orqali hayotda muvaffaqiyatni uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan yagona mustahkam aql emas, balki yettita asosiy turli ko'rinishga ega bo'lgan aqliy qobiliyatlarning keng doirasi ekanligi haqidagi g'oyani taqdim etgan [3].U aniqlagan yettita intellekt orasida shaxslararo va shaxsiy intellekt ham mavjud. Ushbu intellekt shakllari ya'ni boshqalarni va o'zini hissiyotlarini tushunish hamda boshqarish bilan bog'liq qobiliyatlar ananaviy IQ testlari orqali o'lchanadigan kognitiv qobiliyatlar kabi muhim ekanini ta'kidlagan. (Krishnan & Awang, 2025, p. 519)

Emotsional intellekt atamasi ilk bor 1985-yilda Wayne Leon Payne tomonidan yozilgan doktorlik dissertatsiyasida qo'llanilgan. U emotsional intellektni qo'rquv, og'riq va istak kabi emotsiyalar bilan ijodiy munosabat o'rnatishga doir qobiliyat sifatida tavsiflagan. 1987-yilda Bar-On doktorlik tadqiqoti doirasida Emotsional ko'rsatkichlar inventarini (EQ-i) ishlab chiqadi va emotsional intellektning ko'p o'lchovli tabiatini alohida ta'kidlaydi. 1990-yillarda P. Salovey va J. Mayer emotsional intellekt tushunchasini yanada aniqlashtirish va kengaytirishga qaratilgan bir qator ilmiy maqolalarni e'lon qilgan. Daniel Goleman 1995-yilda chop etilgan " Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ" nomli kitobi orqali emotsional intellekt tushunchasini keng ommaga tarqatadi. Emotsional intellekt shaxsiy va professional muvaffaqiyatda hal qiluvchi ro'l o'ynashini ilgari suradi (Krishnan & Awang, 2025, pp. 519-520).

J.Mayer bo'yicha emotsiyalar va intellekt tadqiqotlarida 5 ta asosiy davr ajratiladi:

1. 1900-1969- yillar orasida intellekt va hissiyotlar alohida soha sifatida ko'riladi. Bu davrda intellekt bo'yicha tadqiqotlar olib boriladi, intellektni psixometrik baholash bo'yicha yaxshilanishlar kuzatiladi, hissiyotlar o'rganiladi va "ijtimoiy intellekt" konsepsiyasi taqdim etiladi.

2. 1970-1989- yillar orasidagi tadqiqotlarda kognitiv jarayonlarning emotsional jarayonlarga ta'siri keng darajada o'rganilgan. Gardner o'zining ko'p intellekt nazariyasini ishlab chiqqan. " Emotsional intellekt" atamasi qo'llanila boshlangan.

3. 1990-1993- yillar davomida emotsional intellekt ko'plab tadqiqotlarning predmeti bo'lgan. Mayer va Salovey emotsional intellekt bo'yicha maqolalar yozgan va birinchi EI qobiliyat shkalasi ishlab chiqilgan.

4. 1994-1997- yillarda EI tushunchasi keng tarqalgan va ommalashgan. Daniel Goleman o'zini " Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ" nomli kitobini yozadi. EI ning aralash model nazariyalari ishlab chiqiladi.

5. 1998-yildan hozirgacha bu tushunchani mohiyati aniqlashtirib borilmoqda. EI bo'yicha modellar takomillashtirilmoqda va emotsional intellekt bo'yicha yangi o'lchovlar joriy etilmoqda [7].

Emotsional intellekt modellari. EI modellari ikki qismga bo'linadi: qobiliyat va aralash modellar. Yuqorida keltirib o'tilgandek eng birinchi model 1990-yilda Mayer va Salovey tomonidan ishlab chiqilgan. Bu model beshta aqliy qobiliyatlar hamda shaxsiy xususiyatlarni o'z ichiga olgan tarmoqlardan iborat edi. Ba'zi kamchiliklari tufayli 1997-yilda qayta tuzib chiqiladi va shaxsiy xususiyatlar olib tashlanadi (Krishnan & Awang, 2025, pp. 522-524). Bu model qobiliyatlarga asoslangan bo'lib, to'rtta tarmoqni o'z ichiga oladi:

1. Emotsiyalarni idrok etish;
2. Emotsiyalar yordamida fikrlashni qo'llab-quvvatlash;
3. Emotsiyalarni tushunish;
4. Emotsiyalarni boshqarish.

Qobiliyatga asoslangan modelda hissiy intellekt oddiy jarayonlardan murakkab jarayonlargacha bo'lgan to'rt bo'limda tartiblangan. To'rt bosqichli iyerarxiya jarayoniga ko'ra eng past bosqichda hissiyotlarni idrok qilish qobiliyati turadi. Hissiy idrok shaxslar o'z hissiyotlarini samarali tarzda aniqlay olganlarida yuzaga keladi. Hissiyotlarni idrok qilish yuz ifodalari, obyektlardagi, hikoyalardagi hissiyotlar mazmunini tushunishni anglatadi va bu o'zini, boshqalarni va obyektlarni hissiyotlarini aniqlay olish modelning keying bo'limlari uchun zarur bosqich hisoblanadi. Ikkinchi bosqichdagi qobiliyat - bu hissiyotlardan foydalanish. Bu daraja hissiyotlarning qanday ishlatilishini va fikrlash jarayoni yoki muammoni hal qilishda yordam berish uchun bilishga qanday ta'sir qilishini o'z ichiga oladi. Hissiyotlar fikrlashni boshlovchi mexanizm sifatida harakat qilishi yoki fikrlash jarayonini to'sib qo'yishi mumkin. Masalan, yaxshi ruhiy holatta bo'lgan shaxs berilgan vaziyatga nisbatan ko'proq ijodiy munosabat bildirsa, yomon ruhiy holatta bo'lgan shaxs salbiy munosabat bildiradi. Uchinchi bosqichga hissiyotlarni tushunish va hissiy ma'lumot bilan mulohaza yuritish qobiliyati kiradi. Murakkab emotsiyalarni anglash hamda bir hissiyotdan boshqasiga o'tish jarayonlarini aniqlay olish qobiliyatini anglatadi. Eng yuqori bosqichda hissiyotlarni tartibga solish va boshqarish turadi. Mayer va Saloveyning keltirilishicha, dushmanona harakatdan keyin ham hotirjam bo'lish qobiliyati hissiy boshqaruvning bir misolidir. Yuqori hissiy intellektga ega shaxslar salbiy hissiyotlarning ta'sirini nazorat qilib, ijobiy hissiyotlarni kuchaytirish orqali boshqalarning hissiyotlarini boshqarish qobiliyatiga ham egalar (Doğan & Şahin, 2007, pp. 236-241). Bu bosqichlar bo'yicha o'lchov testlari ham ishlab chiqiladi.

Emotsional intellektning aralash modellariga D.Goleman va Bar-On tomonidan tuzilgan modellar kiritiladi. Chunki bu ikkala muallif o'z modellarida emotsional intellektni ham kognitiv qobiliyat ham shaxsiy xususiyatlar misolida tushuntiradilar. Goleman hissiy intellektni "muvaffaqiyatsizliklarga qaramay, o'z-o'zini rag'batlantirish va maqsadga erishish uchun qat'iyatlilik qobiliyati; sezgilarni ushlab turish va zavqlanishni kechiktirish; kayfiyatni nazorat qilish va histuyg'ularning aqlga soya solishiga imkon bermaslik; hamdardlik va umid qilish" deb ta'riflaydi (Goleman, 2023, p. 75). U ishlab chiqqan aralash model 5 ta asosiy bo'limdan iborat:

1. O'zini anglash – hozirda nima his qilayotganini bilish va bu tanlovlarni qaror qabul qilishga yo'naltirish, o'z qobiliyatlarini real baholash va mustahkam ishonchga ega bo'lish.
2. O'zini boshqarish – hissiyotlarni bajarilayotgan ishga to'sqinlik qilmasdan, aksincha, uni yengillashtiradigan tarzda boshqarish, vijdonli bo'lish va maqsadlarga erishish uchun zavqni kechiktirish, hissiy noqulayliklardan chiqib ketish.
3. O'z-o'zini motivatsiya qilish – shaxsni maqsadlariga yo'naltiradigan ichki motivlar, tashabbus ko'rsatish, rivojlanishga intilish, mag'lubiyat va to'siqlarga qaramay davom etish.
4. Empatiya – boshqalarning hislarini sezish, ularga ularning nuqtai nazaridan qaray olish va turli xil insonlar bilan munosabatlarni rivojlantirish.
5. Ijtimoiy ko'nikmalar – munosabatlar davomida hissiyotlarni boshqarish, ijtimoiy vaziyatlarni to'g'ri idrok etish, liderlik, kelishmovchiliklarni hal qilish va hamkorlik qila olish. (Doğan & Şahin, 2007, p. 241).

1998-yilda Goleman o'z modelini takomillashtirib, "emotsional kompetensiyalar" tushunchasini taklif etadi va uni "o'ziga yoki boshqalarga oid emotsional axborotni tanib olish, tushunish va undan foydalanish qobiliyati bo'lib, u samarali yoki yuqori darajadagi faoliyatga olib keladi yoki uni yuzaga chiqaradi" deb ta'riflaydi. Kompetensiyalarni shaxsiy va ijtimoiy toifalarga ajratadi. Bular esa to'rtta muhim kompetensiyalarga bo'linadi: o'zini anglash, o'zini boshqarish, ijtimoiy anglash va munosabatlarni boshqarish. Golemanga ko'ra, emotsional kompetensiyalar tug'ma istedodlar emas, balki yuqori darajagi samaradorlikka erishish uchun o'rganilishi va rivojlantirilishi lozim bo'lgan malakalardir (Krishnan & Awang, 2025, p. 525). D.Goleman emotsional intellekt kitobi orqali bu mavzuni ommalashtirgan bo'lsa-da, fikrlarining ilmiy tadqiqotga asoslanmagani va hayotdagi barcha muvaffaqiyatlarni emotsional intellektga bog'lash g'oyasi tanqid qilingan.

Bar-On emotsional intellektni " shaxsning atrof-muhitdan keladigan bosim va talablar bilan muvaffaqiyatli kurasha olishida unga yordam beradigan shaxsiy, hissiy va ijtimoiy yetarlilik va ko'nikmalar majmui" sifatida ta'riflaydi. Bar-Onning modeli ham aralash model turiga kiradi va bu model 5 ta tizimdan iborat: ichki intellekt (o'z his- tuyg'ularini anglashi, o'zini hurmat qilishi, o'zini namoyon qilishi hamda mustaqillik kabi psixologik unsurlardan iborat), shaxslararo munosabatlardagi intellekt (empatik munosabatlar, shaxslararo munosabatlar tizimi, ijtimoiy mas'uliyat kabi xususiyatlardan iborat), moslashishga nisbatan intellekt (muammolarni hal qilish, turli voqeliklarni baholash kabilarda namoyon bo'ladi), stressni boshqarishga nisbatan intellekt (shaxsga xos chidamlilik, salbiy impulslarni yengish holatlari bilan xarakterlanadi), umumiy kayfiyat (ijobiy hissiyotlarni ifoda etilishi va his qilishini, optimistik bo'lish) [8].

Bar-On va Goleman modellari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ma'lum farqlar mavjud. Golemanning modeli asosan ish faoliyatidagi samaradorlikka qaratilgan, Bar-On modeli esa shaxs hayotining barcha sohalaridagi psixologik faravonlikka urg'u beradi.

Yuqorida keltirilgan modellar dastlab ishlab chiqilgan va asosiy nazariy modellar hisoblanadi. Bulardan tashqari boshqa olimlar ham o'z modellarini taklif qilishadi va ko'pchiligi Mayer va Salovey, Goleman, Bar-On va boshqa olimlarning modellariga tayangan holda ishlab chiqiladi (Kochetova, 2021, p. 24).

Emotsional intellektni o'lchash uchun olimlar tomonidan test va so'rovnomalar ishlab chiqilgan. Ko'rib chiqilgan yuqoridagi modellarga ko'ra emotsional intellektni o'lchash mumkin. Birinchi bo'lib Bar-On tomonidan EQ-i (Emotional Quotient Inventory) o'lchov vositasi yaratilgan. Bu o'z-o'zini baholash so'rovnomasi bo'lib, 5 ta asosiy komponentni o'lchaydi: ichki shaxsiy intellekt, shaxslararo intellekt, moslashuvchanlik, stressni boshqarish va umumiy kayfiyat. Mazkur so'rovnomaning ustunligi uning yuqori ishonchliligida, shuningdek bolalar va o'smirlarni testdan o'tkazish uchun mo'ljallangan bolalar versiyasining mavjudligidir. Kamchiligi esa o'z- o'zini baholashga asoslangan bo'lganligi uchun ijtimoiy maqbullik og'ishi va subyektiv o'zini idrok etish ta'siriga moyil bo'lib, bu uning obyektivligini qobiliyatga asoslangan EI testlariga nisbatan pasaytirishi mumkin (Kochetova, 2021; Krishnan & Awang, 2025).

Mayer – Salovey – Caruso tomonidan qobiliyatga asoslangan hissiy intellektni baholash uchun MSCEIT testi ishlatiladi. Ushbu test to'rtta shkala bo'yicha o'lchanadi: emotsiyalarni idrok qilish, emotsiyalardan foydalanish, emotsiyalarni tushunish va emotsiyalarni boshqarish. MSCEITni ishonchlilik darajasi yuqori hisoblanadi, lekin shunday bo'lsa-da ba'zi tanqidlar mavjud. Xususan, testda madaniy og'ish mavjudligi ta'kidlanadi, shu sababli ayrim mintaqalarda, masalan, Afrika va Osiyo mamlakatlarida yetarlicha samara bermasligi mumkin. Bundan tashqari bu testni o'tkazish ko'p vaqtni oladi, bu esa amaliyotta keng qo'llashda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin (Krishnan & Awang, 2025, pp. 529-530).

2000- yilda Boyatzis, Goleman va Rhee tomonidan "Emotsional kompetensiyalar inventari" ya'ni, ECI ishlab chiqiladi. Ushbu test aralash modelga asoslanadi va asosan ish joyidagi muvafaqiyatni baholash uchun yo'naltirilgan. MSCEIT va EQ-i dan farqli ravishta, ECI 360 darajali baholash usulidan foydalanadi, ya'ni bunda o'z-o'zini baholash, hamkasblar bahosi va rahbarlar bahosi birlashtirilishi mumkin. Bu o'lchash vositasi ham ko'pincha tanqid qilinadi, chunki u aniq

emotsional intellektni emas, balki ko'proq yetakchilikdagi kompetentlikni o'lchashga yo'naltirilgan, shuningdek uni samarali qo'llanilishi asosan menejment doirasi bilan cheklangan deb hisoblanadi (Kochetova, 2021, p. 17).

Ushbu o'lchov vositalari emotsional intellektni baholash uchun ko'p ishlatiladi va bulardan tashqari yana test va so'rovnomalar yaratilgan. Yuqoridagi baholash vositalarini har birini o'tkazish bo'yicha avzallik va kamchiliklari mavjud.

Emotsional intellekt ahamiyati. Goleman (2023) kitobida hayotdagi muvaffaqiyatni belgilovchi omillarda IQ koeffitsient holatda 20 % ni tashkil qilishi, qolgan 80% esa, boshqa holatlar va xususiyatlar bilan bog'liq ekanligi haqida yozilgan. Mana shu keltirilgan 80 % ni ma'lum qismini emotsional intellekt tashkil qilishini bildirgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt akademik muvaffaqiyatda, ruhiy va jismoniy salomatlikda, shuningdek professional sohalardagi yutuqlarda muhim ro'l o'ynaydi. Bar-On tadqiqotlari natijalariga ko'ra, yuqori darajadagi emotsional intellektga ega insonlar hayotda EI darajasi past bo'lganlarga nisbatan yaxshiroq natijalarga erishgan [4]. Yuqori darajadagi emotsional intellektga ega shaxs salbiy hissiyotlarni o'z vaqtida tanib olish va kuchayib ketishning oldini olish uchun ularga mos ravishta javob qaytarish darajasidagi yetarli o'zini anglashga ega bo'ladi. Nazoratsiz va tushunilmagan hissiyotlar stress, xavotir va depressiya kabi boshqa ruhiy salomatlik muammolariga nisbatan zaiflikni kuchaytirish mumkin. Emotsional intellekt bilan bog'liq ko'nikmalar shaxslarga stress kabi salbiy hissiy holatlar bilan samarali kurashishga va ularning o'rniga ijobiy hissiyotlarni shakllantirishga yordam beradi. Stressni e'tiborsiz qoldirish yoki uni boshqara olmaslik ruhiy holatning yana da yomonlashishiga olib kelib, o'z navbatida jismoniy salomatlikka ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Yuqori darajadagi emotsional intellekt hissiy og'ishlar asosida qaror qabul qilishning oldini olishda muhim omil hisoblanadi, past emotsional intellekt esa xavotirni kuchaytirib, notog'ri qarorlarga olib kelishi mumkin. Bunday vaziyatda hissiyotlarni qaror qabul qilish jarayonidan butunlay chiqarib tashlolmaymiz lekin his qilgan salbiy emotsiyalarimizni tanib olib, ularni yakuniy natijaga ta'sir ko'rsatishiga yo'l qo'ymasligimiz mumkin. Hissiyotlarni tanish, anglash, sabablari va oqibatlarini tushunish shaxsga hissiy holatni boshqarish va obyektiv qaror qabul qilish imkonini ham beradi.

Tadqiqotlarda keltirilishicha, emotsional intellekt akademik muvaffaqiyat bilan sezilarli darajada bog'liq hisoblanadi, hatto intellekt va shaxs xususiyatlari hisobga olingan taqdirda ham. Bu shuni anglatadiki, talabaning emotsional intellekti qanchalik yuqori bo'lsa, u emotsiyalarini yaxshi boshqara oladi, bu esa diqqat va kognitiv qobiliyatlarning yaxshilanishiga olib keladi. Emotsional intellekt shuningdek, talabalarga o'quv jarayonida akademik stressni boshqarish va emotsiyalarni tartibga solishda muhim ro'l o'ynaydi. Yuqori emotsional intellekt darajasiga ega talabalar emotsional jihattan barqaror bo'lib, akademik stressni samaraliroq yenga oladilar. EI talabalarning ruhiy barqarorligi, o'ziga ishonchi va hayotdan umumiy qoniqinishini oshirishga sezilarli hissa qo'shadi. Emotsional intellekt bilan talabalarning psixologik farovonligi o'rtasida ijobiy korrelyatsiya mavjud. Shuningdek, yuqori EI ga ega shaxslar yaxshiroq ruhiy salomatlik va hayotdan yuqoriroq qoniqishni boshdan kechirishlari ta'kidlangan [2]. Emotsional intellekt tug'ma emas, uni xususiyatlarini hayot davomida o'rganish va o'zlashtirish mumkin. Bundan kelib chiqib aytish mumkun-ki, har bir shaxs shaxsiy yoki professional hayotida muvafaqiyatga erishish uchun emotsional intellekt darajasini oshirishi mumkin.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan malumotlardan kelib chiqib, amaliy jihattan emotsional intellektni inson hayotining har sohasida foydasi borligini ko'rsak bo'ladi. Ayniqsa, kasbiy muvafaqiyatga erishishda va shaxsiy rivojlanishda ko'makchi bo'ladi va insonlarni ishlarini yengillashtiradi. EI boshqa mavzularga qaraganda nisbatan yangi bo'lsa-da, uni nazariy qismlari juda ko'p olimlar tomonidan ishlab chiqilgan, bu bir tomondan yaxshi bo'lsa-da, bir tomondan chalkashliklarga olib keladi. Chunki emotsional intellekt bo'yicha yagona nazariya va model mavjud emas. Uning foydali jihatlari bo'lishi bilan birga, nazariy yondashuvlarning ko'pligi emotsional intellektni kamchiligi hisoblanadi. EI ni o'lchov vositalarida ham huddi shunday holat kuzatiladi, ya'ni o'lchash uchun yagona hammaga to'g'ri keladigan test yoki so'rovnomalar

mavjud emas. Ishlab chiqilgan mavjud so'rovnomalarni esa deyarli har birini ijobiy va salbiy jihatlari bor. Umuman olib qaraganda, emotsional intellektni rivojlantirish har tomonlama insonlarni yuksalishini, muvafaqiyatga tezroq erishishini ta'minlab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Doğan S., Şahin F. Duygusal zekâ: Tarihsel gelişimi ve örgütler için önemine kavramsal bir bakış // Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – 2007. – C. 16, № 1. – S. 231–252.
2. Edwin, Sudatha I. G. W., Suartama I. K., Santosa M. H. Emotional intelligence in education: A systematic literature review of its influence on student performance and well-being // Jurnal Penelitian Pendidikan IPA. – 2025. – Vol. 11, No. 7. – P. 25–36.
3. Goleman D. Hissiy intellekt: Nima uchun u IQdan ko'proq narsani anglatishi mumkin / tarj. N. Igamova. – Toshkent : Zukko Kitobxon, 2023. – 352 b.
4. (Asl nashr: Emotional Intelligence. – New York : Bantam Books, 1995).
5. Houston E. The importance of emotional intelligence (incl. quotes) [Electronic resource]. – Mode of access: https://positivepsychology.com/importance-of-emotional-intelligence/ (accessed: 30.01.2026).
6. Кочетова Ю. А. Эмоциональный интеллект старших подростков : дис. … д-ра психол. наук. – М. : Московский государственный психолого-педагогический университет, 2021. – 312 с.
7. Krishnan H., Awang S. R. Emotional intelligence: Historical development, theoretical models, and assessment approaches // International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. – 2025. – Vol. 15, No. 2. – DOI: 10.6007/IJARBSS/v15-i2/24485.
8. Singh A., Prabhakar R., Kiran J. S. Emotional intelligence: A literature review of its concept, models, and measures // Journal of Positive School Psychology. – 2022. – Vol. 6, No. 10. – P. 2254–2275. – Mode of access: http://journalppw.com (accessed: 30.01.2026).
9. Turakulov B. N. Talabalar emotsional intellektining individual-tipik xususiyatlari : falsafa doktori (PhD) dis. – Chirchiq : Chirchiq davlat pedagogika instituti, 2022. – 168 b.
10.

Saidov Baxtiyor
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD) tadqiqotchi

MIGRATSIYA VA QADRIYATLAR TO'QNASHUVI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy migratsiya jarayonida qadriyatlar to'qnashuvining psixologik muammolari keltirilgan. Yangi ijtimoiy muhitga moslashish, integratsiyalash va uning usullari haqida yoritilgan. Xorijiy olimlar tomonidan qadriyatlar va migratsiya jarayonini tadqiq etilganligi yozilgan. Migratsiya jarayonida qadriyatlarni saqlab qolish bo'yicha psixologik tavsiyalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *mirgatsiya, qadriyatlar, assimilyatsiya, intergatsiya, psixologiya, moslashish, psixologik tavsiyalar.*

МИГРАЦИЯ И КОНФЛИКТ ЦЕННОСТЕЙ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. *В данной статье представлены психологические проблемы конфликта ценностей в процессе современной миграции. Освещаются адаптатсия к новой социальной среде, интеграцсия и ее методы. Пишут, что зарубежные ученые исследовали ценности и мигратсионный процесс. Даны психологические рекомендатсии по сохранению ценностей в процессе мигратсии.*

Ключевые слова: *мигратсия, ценности, ассимиляция, интеграцсия, психология, адаптатсия, психологические рекомендатсии.*

MIGRATION AND THE CONFLICT OF VALUES AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Abstract. *This article presents the psychological problems of the conflict of values in the process of modern migration. Highlights adaptation to a new social environment, integration and its methods. They write that foreign scientists have studied the values and the migration process. Psychological recommendations for the preservation of values in the process of migration are given.*

Key words: *migration, values, assimilation, integration, psychology, adaptation, psychological recommendations.*

Kirish. Yevropa mamlakatlarida istiqomat qilayotgan migrantlarga mezbon mamlakatlarning yashash tarzi va madaniyati ko'proq ta'sir qilmoqda. Migrantlarni yashab turgan muhiti, ularning qadriyatlar tizimini o'zgarishiga zamin bo'ladi. Rossiya Milliy tadqiqotlar universiteti xodimlari tomonidan Yevropadagi migrantlarning moslashuvida tug'ilgan joy va yashayotgan mamlakati roli bo'yicha ommaviy ongni o'rgangan1.

Migrantlar – turli ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy muhitda o'z va begona qadriyatlar to'qnashuvida o'zini individual-psixologik xususiyatlarini ko'rsatadigan inson jamoasi hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarning tahlillari shaxsning asosiy hayot qadriyatlari uning umrini oxirigacha o'zgarishsiz qoladi degan hukmron g'oyani ilgari suradi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, muhojirlarning qadriyatlari, yashash tarzlari yangi ijtimoiy-madaiy muhitga ko'chib o'tgandan so'ng o'zgarishi mumkin.

Asosiy qism. Migrantlar qadriyatlarini saqlab qolish, biroz o'zgartirish, yoki umuman yangi ijtimoiy omillarni qabul qilish bilan bog'liq bo'lgan jarayon ularning integrallashuvi davriga hal bo'ladi. Integrallashuv qiyin va muhim jarayondir. Ontogenez bosqichlarini dastlabki yillarida,

[1] https://iq.hse.ru/news

ya'ni bolalik, o'smir va o'spirinlik davrlarida boshqa hududga ko'chib o'tish, yashash holatlari kuzatilsa, intergallashuv ularning yashab turgan muhiti ta'siri doirasida bo'ladi va yangi ijtimoiy-madaniy muhitni tartib qoidasini o'zlashtiradi.

Ilmiy adabiyotlarda integratsiyaning bir nechta usullari aniqlanganali ko'rsatiladi;

birinchi usul - etnik aralash yo'li bo'lib, turli etnik jamoalarni birlashishi yoki ko'chirilishi natijasida, yangi urf-odatlar va o'zida mavjud bo'lgan etnik xususiyatlarni qo'lishili orqali yangi etnik xususiyat va etnik guruh paydo bo'ladi,

ikkinchi usul – assimilyatsiya, bir etnik guruh xususiyatlarini boshqasiga singishi va o'zining milliy-madaniy yoki lingvistik xususiyatlari butunlay yo'qoladi,

uchinchi usul - etnik o'ziga xos xususiyatlar saqlab qolinadi, yangi ijtimoiy-madaniy muhit va urf-odatlardan kamroq foydalaniladi.

X. Verner tomonidan muhojirlarni integratsiyalashuviga ta'sir etuvchi quyidagi omillarni ajratib ko'rsatadi:

- birinchidan, yangi ijtimoiy muhitda uzoq muddat qolish va avlodlar almashuvini yuzaga kelishi bilan bog'liq,

- ikkinchidan, migrantlar soni va yashash joyi. Hayotiy an'an alarga ko'ra, ular belgilangan vaqt va joylarda uchrashuvlar tashkil qiladi. Bu esa migrantlarning ongiga salbiy va ijobiy ta'sir qiladi. Ular yuqoridagi tadbirlarda. Hamyurtlarini yashash tarzlarini o'rganadi, taxlil qiladi va o'zlashtiradi,

- uchinchidan, migrantlarning ta'lim darajasi va ijtimoiy-iqtisodiy holati. Minglab migrantlari o'zining milliy xususiyatiga qarab emas, jamiyatning talab qoidalariga ish ko'radi,

- to'rtinchidan, etnik jamoaning diniy asoslari, migrantlar e'tiqod qilayotgan dindan boshqa dinga e'tiqod qiluvchi jamiyatga kelib qolsa, integratsiya jarayoni juda sekin kechadi,

- beshinchidan, aksariyat mamlakatlar aholisi migrantlarga nisbatan yomon fikrda ekanligi, ba'zi hollarda dushman sifatida qilishidir.

Migrantlarni mezbon mamlakatlar jamiyatiga integratsiyalashuvi har doim ham oson kechmagan. Chunki integratsiyalashuv jarayonini quyidagi murakkab tarkibiy qismlari mavjud; ekologik, fuqarolik, diniy, ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik va madaniy. Arab mamlakatlari, Lotin amerikasi va Xitoy davlatlarida yashayotgan migrantlarni integrallashuvi qiyin kechadi. Migrantlarga nisbatan "integratsiyasi" atamasini ilk bor fanga rus olimi E.Nitoburg tomonidan kiritilgan bo'lib, u yahudiylarni AQShning ijtimoiy-madaniy muhitiga integratsiyalashuvi misolida ko'rib chiqqan.

Yuqoridagi omillardan bilish mumkinki, integratsiya jarayoni turli bosqich va usullar orqali amalga oshadi. Qadriyatlarni saqlab qolish, o'ni keyingi avloda etkazish har bir insonni oliy maqsadi bo'lishi kerak. Qadriyatlar bizga meros sifatida qoldirilgan bebaho boylik hisoblanadi. Kim qaysi jamiyatda tug'ilgan bo'lsa, o'sha xududning qadriyatlariga ergashishga moyillik yuqori bo'ladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, qadriyatlar to'qnashuvi yuz berganda, migrantlarning shaxsiy va o'z vatanning qadriyatlari ular ko'chib o'tgan yoki ishlayotgan mamlakat qadriyatlaridan ustun ekanligi aniqlangan. Respodentlardan Yevropa Ittifoqi fuqarolarning 35 %, AShQ ning 68 % aholisi migrantlar yangi g'oyalar va an'analar joriy etish orqali milliy madaniyatni yaxshilash mumkinligiga ishonishgan. Yevropa mamlakatlaridan asosan, Germaniya (71%) va Daniya (72%) lik respondentlar migrantlar borasida optimist ekanligi aniqlangan. Ammo so'rovnoma natijalariga ko'ra, salbiy tendensiyalar ham borligi qayt etilgan. Yevropa Ittifoqi fuqarolarining 35% va AQSh ning 40 % aholisi migrantlarning oqimi ortishi terrorchilik hujumlarini oshiradi deb hisoblaydi.

Qadriyatlar tizimida migratsiya jarayoniga mos keladigan psixologik nazariyalardan biri D.A.Leontiv tomonidan taklif qilingan nazariyadir. Olim tomonidan qadriyatlar quyidagi uch tizimga bo'lingan:

ijtimoiy ideallar. Bu qadriyatlarning asl shakli hisoblanadi, u oiladan tortib to insoniyat tomonidan ishlab chiqiladi. Ijtimoiy qadriyat insoniyatning mingyillik tajribasi maxsuloti hisoblanadi.

mujassamlashgan qadriyatlar. Ijtimoiy qadriyatlar bizga mavhum tarzda kelmaydi, u ma'lum shaxslar tomonidan asarlar orqali etab keladi.

shaxsiy qadriyatlar. Odamlarning faoliyati orqali sodir bo'ladigan, ularni maqsad sari etaklaydi. Ijtimoiy qadriyatlarni tan olish orqali shaxsiy qadriyatlar shakllanadi.

Migratsiya jarayoni yuqoridagi ikki qadriyatlarni ijtimoiy shaxsiy qadriyatlar to'qnashuvi yuzaga keladi. Misol uchun g'arb jamiyatidan sharq jamiyatiga yoki aksi bo'lgan xodislar. Ushbu xodisalarda qadriyatlarni idrok qilish ikki tomoni mavjud. Agar migrant yangi ijtimoiy muhitni qadriyatlarini tan olmasa, nizo va to'qnashuvlar yuzaga kelish ehtimoli bo'ladi. Ushbu holatda ikkita psixologik jarayoni shaxsni idrok darajasi va jamiyatni darajasi o'rtasidagi integratsiyalashuvi muhim bo'ladi.

G'arb tadqiqot markazlari tomonidan ushbu masala o'rganilmoqda. Turi mamlakatlarda nodavlat tashkilot migrantlar bo'yicha statistik ma'lumotlarni to'playdi holos. AQSh da migrantlarni idrok etishini tahlil qilib boradigan jamg'armalar faoliyat oli boradi. Ushbu tadqoqot markazlarida migrantlar haqida jamoatchilik fikri o'lchanib boriladi. Bunday tadqiqotlar demokratik mamlakatlarda ko'pchilik ovozi bilan siyosiy, ma'anviy qadriyatlarni hamda migrantlarga qaratilgan siyosatni pragmatik mulohazalar bilan bog'lash imkonini beradi. Migrantlar bilan munosabatdagi noaniqlik, ularning faoliyatiga qaratilgan me'yoriy hujjatlarni to'g'ri yo'la qo'yishda empirik tayanch vazifasini bajaradi.

Mezbon mamlakat aholisini migrantlarga nisbatan ustanovkasi ularning o'sha jamiyatga intergatsiyalash jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Migrantlarning ishsizligi turli jinoyatlarni oshishiga sabab bo'lishi mumkin.

Migratsiya qadriyati va qonunchilik haqida gap yutirilganda, quyidagi uchta asosiy model mavjud:

birinchi model segregatsiya strategiyasi. Migrantlarga vaqtinchalik hodisa sifatida qaralib, ularni yangi ijtimoiy-madaniy muhitga moslashtirish bo'yicha keskin choralar ko'rilmaydi.

Ikkinchi model assimilatsiya strategiyasi. Immigrantlarga davlat jiddiy xodisa sifatida qaraladi, hukumat imkon qadar shu ularni jamiyatga tez qo'shilib ketishiga harakat qiladi.

Uchinchi model multikulturalizm modeli. Ushbu modelga ko'ra, davlat tomonidan etnik va diniy guruhlarga, siyosiy va iqtisodiy jarayonlarda ishtirok etishi uchun teng huquq va imkoniyatlar beriladi.

Ushbu modellar hozircha hech bir mamlakatda samarali yo'lga qo'yilmagan. Chunki har bir davlat o'zining tarixiy tajribasidan kelib chiqib, migrantlar to'g'risidagi qonunlarni va muayayan modellarni yaratadi. Ayni vaqtdagi jamiyat xalqaro migratsiya jarayonidagi muammolarni dastlabki bosqichlarini hal qilish darajasida xolos. Xozirgi vaqtda qadriyatlar "madaniyatlararo" va "madaniyatlar ustidan" tizimida shakllanmoqda. Juda ko'p mamlakatlar migrantlar masalasida be'tiborlik asosida siyosat olib boradi, natijada migrantlarning yangi ijtimoiy muhitga xulq-atvori chizig'i o'z-o'zidan shakllanadi. Moslashishning o'z-o'zidan paydo bo'lishiga tayanish, migrantlar bilan olib boriladigan siyosatni samarali yakunlanishiga olib kelmaydi.

Xulosa. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganish, ular bilan muntazam aloqalarni o'rnatish yo'lga qo'yilmoqda. Xorij mamlakatlariga borib o'qish va yashash imkoniyatlari oshdi. Sharqona qadriyat, o'zbekona oilaviy munosabatlarga nisbatan o'zgarish paydo bo'lmoqda. Bizni xudud, bizni mamlakat o'z qadriyatlarini, sharqona va diniy meroslarini asrab qolgan kam sonli xalqlar qatoriga kiradi. Bunday bebaho meroslarni o'rganish va har qanday ilmiy ishning mazmun mohiyati sifatida qarash lozim.

Milliy va diniy qadriyatlarimizga mutlaqo mos kelmaydigan zamonaviy oila an'analari vujudga kelmoqda. To'ylarimizdagi ortiqcha sarf-harajatlar, insonni qarz botqog'iga solib qo'yadigan chiqimlar, to'ydan keyin davom etadigan yuzga yaqin urf-odatlar oilani darz ketishiga asosiy sabablardan biri bo'lmoqda. Ushbu omillar ijtimoiy tarmoqlar, migratsiya natijasida yangi muhitda ko'rgan voqea-xodisalarni va o'sha voqea-xodisalar jamoatchilik tomonidan yuksak darajada olqishlanishlarini irdok etishi hamda o'z hayotida aks ettirishga urunish orqali qadriyatlarga nisbatan tosh otilmoqda.

Bizni o‘z tariximiz, madaniyatlarimiz, qadriyatlarimizdan boshqa hech narsa yorug‘likka olib chiqmasligini tushunsak, baxt - uzoqda emas ichimizdagiligini tushungan bo‘lardik. Baxtli bo‘lish uchun uzoqqa ketishning keragi yo‘q, o‘zimizga kelsak bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Nitoburg E. SShA: «Ischezayuщiy amerikanskiy evrey» — integratsiya ili assimilyatsiya? // Etnograficheskoe obozrenie, 1995, №5.
2. Dyachkov M.V. Ob assimilyatsii i integratsii v politicheskix sotsiumax// Sotsialnыe issledovaniya №7, 1995 str. 89.
3. Stoker P. Rabota inostransev: Obzor mejdunarodnoy migratsionnoy rabochey silы. — M., Akademiya, 1995. str. 54–67.
4. Said Chamlija / Iymon va huzun. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022.-128 b
5. Sapenko I.P. Sotsialno-politicheskie posledstviya mejdunarodnoy migratsii naseleniya// ME i MO, 1999 № 3, s 52–63.
6. Sennosti — predmetы i yavleniya kulturы, morali, nravstvennosti i t.p.; yavlenie, predmet, imeyuщiy to ili inoe znachenie, vajnыy, suщestvennыy v kakom-to otnoshenii. (Bolshoy tolkovыy slovar russkogo yazыka pod red. A.S. Kuznesova, SPb Norint, 1998, 1036 s.)
7. Leontev D.A. Sennostnыe predstavleniya v individualnom i gruppovom soznanii., Psixologicheskoe obozrenie №1, 1998.; Leontev D.A. Metodika izucheniya sennostnыx orientatsiy. Psixologicheskoe obozrenie №12, 2000.

Soliyev Otabek Davlatjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti
Psixologiya mutaxassisligi 1-kurs magistri

RAQAMLI AXBOROT MAKONIDA DINIY KONTENTNING SHAXS ONGIGA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK TA’SIRI VA AXBOROT XAVFSIZLIGI MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Maqolada raqamli axborot muhitida tarqalayotgan diniy mazmundagi axborotlarning shaxs ongiga ta’sir ko‘rsatish xususiyatlari hamda ularning axborot xavfsizligi bilan bog‘liq jihatlari ilmiy-nazariy asosda yoritiladi. Zamonaviy kommunikatsiya platformalarida diniy kontentning faollashuvi shaxsning axborotni qabul qilish jarayonlari, emotsional munosabatlari va ijtimoiy qarashlarining shakllanishiga sezilarli darajada ta’sir etmoqda. Tadqiqot doirasida axborot xavfsizligi shaxs psixikasini himoyalash bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida talqin qilinadi. Diniy axborotlarning ongga ta’sir etish mexanizmlari kognitiv jarayonlar, emotsional ta’sirlanish va ijtimoiy identifikatsiya nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Shuningdek, shaxsning psixologik barqarorligi va tanqidiy tafakkuri raqamli axborot muhitida axborot xavfsizligini ta’minlashning muhim shartlari sifatida asoslanadi.*

Kalit so‘zlar*: raqamli axborot muhiti, diniy axborotlar, ongga ta’sir, axborot xavfsizligi, kognitiv jarayonlar, psixologik barqarorlik, ijtimoiy identifikatsiya.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИОЗНОГО КОНТЕНТА НА СОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ В ЦИФРОВОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ И ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности воздействия религиозной информации, распространяемой в цифровой информационной среде, на сознание личности и связанные с этим аспекты информационной безопасности. Активизация религиозного контента в современных коммуникационных пространствах оказывает заметное влияние на процессы восприятия информации, эмоциональные реакции и формирование социальных установок личности. Информационная безопасность интерпретируется как социально-психологическое явление, направленное на сохранение психологической устойчивости личности в условиях интенсивного информационного воздействия. Анализируются основные механизмы влияния религиозных сообщений на сознание личности с позиций когнитивных и эмоциональных процессов, а также социальной идентификации. Обосновывается значение психологической устойчивости и критического мышления как ключевых условий противодействия информационным угрозам в цифровой среде.*

Ключевые слова*: цифровая информационная среда, религиозная информация, воздействие на сознание, информационная безопасность, когнитивные процессы, психологическая устойчивость, социальная идентификация.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL IMPACT OF RELIGIOUS CONTENT ON PERSONAL CONSCIOUSNESS AND INFORMATION SECURITY PROBLEMS IN THE DIGITAL INFORMATION SPACE.

Abstract*. The article examines the specific features of the influence of religious information disseminated in the digital information environment on individual consciousness, as well as its implications for information security. The increased presence of religious content in modern communication platforms significantly affects information perception, emotional responses, and the formation of social attitudes. Information security is interpreted as a socio-psychological phenomenon closely related to the protection of psychological stability in the context of intensive infor-*

mation exposure. The study analyzes the mechanisms of religious content influence from the perspectives of cognitive and emotional processes and social identification. Psychological resilience and critical thinking are substantiated as essential conditions for ensuring information security in the digital environment.

***Key words**: digital information environment, religious information, influence on consciousness, information security, cognitive processes, psychological resilience, social identification.*

Zamonaviy jamiyatda raqamli axborot makonining kengayib borishi shaxs ongiga ko‘rsatilayotgan turli axboriy ta’sirlarning kuchayishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, diniy mazmundagi axborotlarning internet tarmoqlari, ijtimoiy platformalar va messenjerlar orqali tezkor tarqalishi axborot xavfsizligini nafaqat texnik yoki huquqiy, balki ijtimoiy-psixologik muammo sifatida ham tadqiq etishni taqozo etadi. Bunday sharoitda shaxsning axborotni qabul qilish, talqin etish va unga nisbatan munosabat bildirish jarayonlari uning psixologik barqarorligi hamda ijtimoiy xulq-atvoriga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda axborot xavfsizligi masalalari asosan axborot tizimlarini himoyalash, mafkuraviy barqarorlik va ekstremizmning oldini olish doirasida o‘rganilgan. Shu bilan birga, diniy axborotlarning shaxs ongiga ijtimoiy-psixologik ta’sir mexanizmlari, ularning kognitiv, emotsional va motivatsion sohalarga ta’siri masalalari yetarlicha tizimli yoritilmagan. Bu holat mazkur muammoni psixologik yondashuv asosida qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi - raqamli axborot makonida diniy kontentning shaxs ongiga ijtimoiy-psixologik ta’sir xususiyatlarini tahlil qilish hamda axborot xavfsizligini ta’minlashda psixologik omillarning ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari axborot xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan psixologik yondashuvlarni boyitishga xizmat qiladi.

Zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida shakllangan raqamli axborot makoni shaxs ongiga ijtimoiy-psixologik ta’sir ko‘rsatishning muhim omiliga aylanib bormoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali uzatilayotgan axborot oqimlari shaxsning bilish jarayonlari, emotsional holati, e’tiqodiy qarashlari hamda ijtimoiy xulq-atvorini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu holat raqamli axborot makonini shaxs psixologiyasi nuqtayi nazaridan chuqur tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Raqamli axborot makoni ijtimoiy fanlarda tarmoqlangan kommunikatsiya muhiti sifatida talqin qilinadi. Jumladan, Manuel Castells tomonidan ishlab chiqilgan “tarmoq jamiyati” konsepsiyasida axborot texnologiyalari jamiyat tuzilmasi va shaxs ijtimoiy tajribasini tubdan o‘zgartiruvchi omil sifatida izohlanadi.[1] Ushbu yondashuvga ko‘ra, axborot oqimlarining tezkorligi va uzluksizligi shaxs ongida fragmentar tafakkur, selektiv idrok va tezkor emotsional reaksiyalarning kuchayishiga olib keladi. Natijada axborotning mazmunidan ko‘ra uning taqdim etilish shakli va psixologik ta’sir kuchi ustuvor ahamiyat kasb eta boshlaydi.

Raqamli axborot makonining muhim ijtimoiy-psixologik xususiyatlaridan biri uning vaqt va makon bilan cheklanmaganligidir. Shaxs istalgan vaqtda, istalgan joyda axborotga duch kelishi mumkin. Ushbu holat doimiy axborot bosimini shakllantiradi. Bunday sharoitda kognitiv yuklama ortib, axborotni tanqidiy tahlil qilish mexanizmlari susayishi mumkin. Ayniqsa, diniy mazmundagi kontent emotsional va e’tiqodiy jihatdan sezgir mavzularni qamrab olgani sababli shaxs ongiga kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi. Raqamli muhitning interaktiv harakteri ham uning psixologik ta’sirini kuchaytiruvchi omillardan biridir. “Layk”, “izoh”, “ulashish” kabi ijtimoiy baholash mexanizmlari shaxsning axborotga bo‘lgan munosabatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu mexanizmlar ijtimoiy konformizm, guruhga moslashish va ijtimoiy identifikatsiya jarayonlarini faollashtiradi. Natijada shaxs ayrim axborotlarni obektiv baholashdan ko‘ra, guruh tomonidan ma’qullangan pozitsiyani qabul qilishga moyil bo‘lib qoladi. Bu holat diniy kontent tarqalishida “ijtimoiy haqiqat” illuziyasining yuzaga kelishiga xizmat qilishi mumkin.

Media psixologiyasi nuqtayi nazaridan qaralganda, raqamli axborot makonida axborotning ta’sir kuchi ko‘pincha uning vizual va texnologik shakllari bilan belgilanadi. Bu borada Marshall

[1] Castells M. The Rise of the Network Society. - Oxford, 1996

Maklyuening “vosita - bu xabar” degan konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Ushbu g‘oyaga ko‘ra, axborotning mazmunidan ko‘ra uni uzatuvchi vositaning o‘zi shaxs ongiga kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi. Raqamli diniy kontentda audio-vizual effektlar, qisqa va emotsional murojaatlar, ramziy obrazlardan keng foydalanilishi aynan ushbu psixologik mexanizm bilan izohlanadi. Shu tariqa, raqamli axborot makoni shaxs ongiga ijtimoiy-psixologik ta’sir ko‘rsatishning murakkab va ko‘p qatlamli tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Uning tezkorligi, interaktivligi, emotsional to‘yinganligi hamda ijtimoiy baholash mexanizmlariga tayanganligi diniy kontentning keng tarqalishi va shaxs ongiga chuqur singib borishi uchun qulay sharoit yaratadi. Bu esa raqamli muhitda diniy axborot bilan bog‘liq xavf-xatarlarni axborot xavfsizligining muhim ijtimoiy-psixologik muammosi sifatida ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Raqamli axborot makonida tarqalayotgan diniy kontent shaxs ongiga ta’sir ko‘rsatish darajasi va mazmuniy yo‘nalishiga ko‘ra alohida ilmiy tahlilni talab etuvchi ijtimoiy-psixologik hodisa hisoblanadi. Diniy kontent deganda muayyan diniy g‘oyalar, e’tiqodiy qarashlar, axloqiy me’yorlar va ramziy tasavvurlarni ifodalovchi matnli, audio, video va vizual axborotlar majmui tushuniladi. Raqamli muhitda ushbu kontent an’anaviy diniy kommunikatsiyadan farqli ravishda tezkorlik, ommaviylik va interaktivlik xususiyatlariga ega bo‘lib, shaxs ongiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy psixologiya va din sotsiologiyasida diniy kontent avvalo shaxsning ma’naviy ehtiyojlari va identifikatsion izlanishlari bilan bog‘liq jarayon sifatida talqin qilinadi. Jumladan, Peter L. Berger dinni ijtimoiy reallikni ma’nolash va legitimlashtirish vositasi sifatida izohlaydi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, diniy kontent shaxs ongida mavjud bo‘lgan noaniqlik, xavotir va ma’naviy bo‘shliqlarni to‘ldirishga xizmat qiladi. Raqamli muhitda esa bu jarayon yanada soddalashtirilgan va ommaviy shakl kasb etib, turli auditoriyalarga tezda moslashtiriladi.

Mazmuniga ko‘ra, raqamli diniy kontentni bir necha asosiy turlarga ajratish mumkin. Birinchidan, ma’rifiy-axloqiy kontent bo‘lib, u diniy qadriyatlar, axloqiy normalar va ijtimoiy hamjihatlik g‘oyalarini targ‘ib etishga yo‘naltiriladi. Ikkinchidan, e’tiqodiy-missionerlik kontenti bo‘lib, u shaxsni muayyan diniy qarashlarni qabul qilishga undaydi. Uchinchidan, manipulyativ va radikal yo‘nalishdagi diniy kontent mavjud bo‘lib, u shaxsning emotsional zaifliklari va ijtimoiy norozilik holatlaridan foydalanish orqali ongga bosim o‘tkazishga qaratiladi. Aynan ushbu turdagi kontent axborot xavfsizligi nuqtayi nazaridan eng katta psixologik xavf manbayi hisoblanadi.

Media psixologiyada axborotning shakliy jihatlari uning mazmunidan kam bo‘lmagan ahamiyatga ega ekani ta’kidlanadi. Bu borada Sherry Turkle raqamli kommunikatsiya shaxsning identifikatsiya va o‘zini anglash jarayonlariga chuqur ta’sir ko‘rsatishini asoslaydi.[1] Raqamli diniy kontentda qisqa video murojaatlar, emotsional ohang, ramziy obrazlar va vizual metaforalardan foydalanish shaxs ongida tezkor va tanqidiy tahlildan holi bo‘lgan idrokni shakllantiradi. Shuningdek, algoritmik tavsiyalar va filtr pufakchalari (filter bubble) diniy kontent tarqalishining muhim mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Raqamli platformalar foydalanuvchining avvalgi qiziqishlari va xatti-harakatlariga mos axborotni taklif qilgani sababli, shaxs bir xil mazmundagi diniy axborot doirasida qolib ketishi mumkin. Bu holat dunyoqarashning torayishi, alternativ fikrlarni inkor etish va e’tiqodiy qarashlarning mutlaqlashuviga olib keladi. Shu tariqa, raqamli axborot makonida diniy kontent mazmuniy jihatdan rang-barang va ta’sir mexanizmlari jihatidan murakkab tuzilishga ega bo‘lib, u shaxs ongiga turli psixologik yo‘llar orqali ta’sir ko‘rsatadi. Diniy kontentning ma’rifiy shakllari ijobiy ijtimoiy-psixologik funksiyani bajarsa, manipulyativ va radikal yo‘nalishdagi shakllari shaxsning psixologik barqarorligiga hamda axborot xavfsizligiga jiddiy tahdid soladi. Aynan shu holat diniy kontentni raqamli muhit sharoitida ijtimoiy-psixologik tahlil qilishni dolzarb ilmiy masalaga aylantiradi.

Zamonaviy axborot makonida diniy mazmundagi axborotning shaxs ongiga yetib borishi murakkab ijtimoiy-psixologik mexanizmlar orqali amalga oshadi. Ushbu jarayon an’anaviy kommunikatsiyadan farqli ravishda bevosita muloqotga emas, balki texnologik vositalar, algoritmik

[1] Turkle S. Life on the Screen. - New York, 1995

boshqaruv va psixologik ta'sir omillarining uyg'unlashuviga tayanadi. Natijada shaxs axborotni ongli tanlov asosida emas, ko'pincha bilvosita va avtomatik tarzda qabul qiladi. Ijtimoiy-kognitiv psixologiyada axborot ta'sirining muhim mexanizmlaridan biri modellash va ijtimoiy o'rganish jarayoni hisoblanadi. Bu borada Albert Bandura shaxs xulq-atvori va qarashlari ko'pincha kuzatuv va taqlid orqali shakllanishini asoslab bergan. Raqamli diniy kontentda "namunaviy shaxslar", diniy yetakchilar yoki bloggerlar obrazining yaratilishi aynan shu mexanizmga tayanadi. Shaxs bunday obrazlarni kuzatar ekan, ularning qarashlari va xatti-harakatlarini ongli ravishda tahlil qilmasdan qabul qilishga moyil bo'ladi. Onlayn diniy axborotning ongga yetib borishida emosional ta'sir alohida o'rin tutadi. Media psixologiyada emotsional jihatdan kuchli axborot kognitiv filtrlardan tezroq o'tishi ilmiy jihatdan asoslangan. Ushbu holat Daniel Kaneman tomonidan ishlab chiqilgan tezkor va intuitiv fikrlash tizimi bilan izohlanadi (Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. - New York, 2011). Tezkor fikrlash tizimi sharoitida shaxs axborotni chuqur tahlil qilmasdan, emotsional signal sifatida qabul qiladi. Diniy kontentda qo'rquv, najot, umid yoki aybdorlik kabi kuchli hissiyotlarga murojaat qilinishi aynan ushbu mexanizmni faollashtiradi.

Bundan tashqari, raqamli diniy axborot ko'pincha soddalashtirilgan va fragmentar shaklda taqdim etiladi. Murakkab diniy tushunchalarning qisqa shiorlar, video lavhalar yoki ramziy obrazlar orqali berilishi shaxs ongida yuzaki, ammo mustahkam e'tiqodiy tasavvurlarni shakllantiradi. Bunday sharoitda diniy mazmun ilmiy yoki tanqidiy tahlildan holi holda qabul qilinib, shaxs ongida qat'iy va moslashuvchan bo'lmagan qarashlar paydo bo'lishi mumkin. Shu tariqa, onlayn diniy axborotning shaxs ongiga yetib borishi ijtimoiy o'rganish, emotsional ta'sir, takroriylik, ijtimoiy tasdiqlash va algoritmik yo'naltirish kabi o'zaro bog'liq mexanizmlar orqali amalga oshadi. Ushbu mexanizmlarning uyg'unlashuvi diniy kontentning ta'sir kuchini sezilarli darajada oshirib, uni axborot xavfsizligi nuqtayi nazaridan jiddiy ijtimoiy-psixologik muammo sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Diniy kontentning shaxs ongiga ta'siri, avvalo, kognitiv jarayonlar - idrok, e'tiqod va tafakkur tizimi orqali namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonlar shaxsning axborotni qabul qilish, mazmunini talqin etish va unga nisbatan munosabat shakllantirish mexanizmlarini belgilaydi. Raqamli muhitning tezkorligi va axborotga boyligi sharoitida diniy kontent kognitiv tizimga kuchli yuklama beradi hamda ongli tahlildan ko'ra intuitiv qabul qilishni faollashtiradi. Kognitiv psixologiyada idrok jarayoni axborotni tanlab qabul qilish xususiyatiga ega ekanligi ta'kidlanadi. Shaxs mavjud kognitiv sxemalariga mos keladigan axborotni tezroq va osonroq qabul qiladi. Bu holat Jan Piaje tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv sxemalar va assimilyatsiya tushunchalari bilan izohlanadi. Raqamli diniy kontent shaxsning avvaldan mavjud bo'lgan e'tiqodiy qarashlariga mos tarzda taqdim etilganda, u tanqidiy filtrlardan oson o'tib, ongda mustahkamlanadi. Natijada shaxs muqobil nuqtayi nazarlarni inkor etishga moyil bo'lib qoladi. Diniy kontentning e'tiqod shakllanishiga ta'siri kognitiv dissonans mexanizmi orqali ham izohlanadi. Agar shaxs ongida mavjud qarashlar bilan yangi axborot o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelsa, u ichki psixologik noqulaylikni kamaytirish maqsadida axborotni qayta talqin qiladi yoki rad etadi. Ushbu jarayon Leon Festingerning kognitiv dissonans nazariyasida asoslab berilgan. Raqamli diniy kontent ko'pincha shaxsning mavjud e'tiqodlarini mustahkamlovchi tarzda tuzilgani sababli dissonans emas, balki e'tiqodiy qat'iylikni kuchaytiradi.

Shuningdek, raqamli diniy kontent tafakkurda sabab-oqibat munosabatlarini qisqartirilgan va mutlaq shaklda talqin qilishga olib kelishi mumkin. Murakkab ijtimoiy hodisalar diniy sabablar bilan izohlanib, muqobil ilmiy yoki ijtimoiy tushuntirishlar e'tibordan chetda qoladi. Bu holat tafakkurning dualistik (oq–qora) shakllanishiga olib kelib, murosasiz qarashlarning paydo bo'lishiga zamin yaratadi. Xulosa qilib aytganda, raqamli axborot makonida diniy kontent shaxsning kognitiv jarayonlariga chuqur ta'sir ko'rsatib, idrokning selektivligi, e'tiqodning qat'iylashuvi va tafakkurning soddalashuvi kabi holatlarni yuzaga keltiradi. Ushbu jarayonlar uyg'unlashgan holda shaxs ongida barqaror, biroq tanqidiy tahlildan holi bo'lgan diniy tasavvurlarni shakllantirishi mumkin. Bu esa diniy kontentni axborot xavfsizligi nuqtayi nazaridan ijtimoiy-psixologik muammo sifatida baholash zaruratini kuchaytiradi.

Diniy kontentning shaxs ongiga ta'siri nafaqat kognitiv, balki emotsional va affektiv jarayonlar orqali ham amalga oshadi. Emotsiyalar axborotni tezkor qabul qilish, unga sub'ektiv baho berish va xulq-atvoriy javoblarni shakllantirishda muhim regulyator bo'lib xizmat qiladi. Raqamli muhitda diniy mazmundagi axborot ko'pincha kuchli hissiy komponentlarga tayangan holda taqdim etilgani sababli, shaxsning ongli nazorati susayib, affektiv reaktivlik kuchayadi. Affektiv psixologiyada emotsional qo'zg'alish darajasi axborotning ta'sir kuchini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Bu jarayon Pol Ekman tomonidan asoslangan bazaviy emotsiyalar nazariyasi bilan izohlanadi. Diniy kontentning emotsional ta'siri ko'pincha affektiv yuqtirish (emotional contagion) mexanizmi orqali kuchayadi. Ijtimoiy psixologiyada emotsiyalarning guruh a'zolari o'rtasida tez tarqalishi ilmiy jihatdan asoslangan bo'lib, bu holat onlayn muhitda yanada kuchli namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tarmoqlarda diniy mazmundagi videolar, jamoaviy duolar yoki hissiy murojaatlar ko'p marotaba takrorlanib namoyish etilishi shaxsda umumiy hissiy holatga qo'shilish ehtiyojini shakllantiradi.

Emotsional ta'sirning yana bir muhim jihati diniy kontent orqali affektiv bog'lanishning yuzaga kelishidir. Shaxs muayyan diniy g'oya, yetakchi yoki onlayn hamjamiyat bilan emotsional aloqaga kirishar ekan, ushbu bog'lanish asta-sekin identifikatsion harakter kasb etadi. Bu holat Anri Tashfel tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy identifikatsiya nazariyasi bilan izohlanadi. Emotsional yaqinlik kuchaygan sari shaxs guruh qadriyatlarini shaxsiy qadriyat sifatida qabul qilishga moyil bo'ladi. Raqamli diniy kontentning affektiv ta'siri ko'pincha qo'rquv va xavotir hissiyotlarini faollashtirish orqali amalga oshadi. Oxirat jazosi, gunoh, ma'naviy tanazzul yoki ijtimoiy adolatsizlik mavzularining dramatik talqini shaxsda affektiv zo'riqishni kuchaytiradi. Affektiv holatning yuqori darajasi esa tanqidiy fikrlash imkoniyatlarini cheklab, shaxsni tayyor emotsional javoblarga yo'naltiradi. Bu holat diniy kontentning manipulyativ potensialini oshiradi. Shuningdek, raqamli muhitda diniy kontent pozitiv affektiv holatlarni ham shakllantirishi mumkin. Umid, ruhiy taskin, ma'naviy tayanch kabi hissiyotlar shaxsning psixologik holatini barqarorlashtiruvchi funksiyani bajaradi. Biroq ushbu pozitiv affektiv holatlar ham nazoratsiz va mutlaq harakter kasb etsa, shaxsning real muammolarni tanqidiy baholash qobiliyatini susaytirishi ehtimoli mavjud.

Axborot xavfsizligining psixologik mohiyati, avvalo, shaxsning axborotga bo'lgan ishonchi va selektiv qabul qilish mexanizmlari bilan belgilanadi. Ijtimoiy psixologiyada axborotga nisbatan ishonch ko'pincha manba obro'si va emotsional ta'sir darajasiga bog'liq holda shakllanishi ta'kidlanadi. Bu holat Karl Hovland tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ ta'sir modeli bilan izohlanadi. Raqamli diniy kontentda ushbu mexanizm diniy yetakchilar yoki "avtoritet" shaxslar orqali faol qo'llaniladi. Axborot xavfsizligining psixologik jihatlaridan yana biri shaxsning kognitiv va emotsional zaiflik darajasi bilan bog'liq. Stress, xavotir, identiklik inqirozi yoki ijtimoiy noaniqlik sharoitida shaxs axborotga nisbatan kamroq tanqidiy munosabatda bo'ladi. Ushbu holat Abraham Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida ta'kidlangan xavfsizlik va tegishlilik ehtiyojlari bilan uyg'unlashadi. Raqamli diniy kontent aynan shu ehtiyojlarga murojaat qilgan holda shaxs ongida psixologik bog'lanishni shakllantiradi.

Shuningdek, axborot xavfsizligi shaxsning psixologik barqarorligi bilan ham bevosita bog'liq. Barqaror shaxs axborot ta'siriga nisbatan moslashuvchan va reflektiv munosabat bildirsa, psixologik beqarorlik sharoitida axborot tahdidlari ongga tezroq singib boradi. Ushbu jihat Aaron Bek tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv buzilishlar tushunchasi bilan izohlanadi, Agar shaxsda noto'g'ri kognitiv sxemalar shakllangan bo'lsa, u axborotni real baholashda qiyinchiliklarga duch keladi. Raqamli diniy axborot sharoitida axborot xavfsizligining psixologik jihatlari yanada murakkablashadi. Diniy mazmundagi axborot shaxsning e'tiqodiy, emotsional va identifikatsion qatlamlariga bevosita ta'sir qilgani sababli, uni tanqidiy baholash qiyinlashadi. Natijada axborot xavfsizligi muammosi shaxs ongining ichki himoya tizimlari bilan bevosita bog'liq ijtimoiy-psixologik masalaga aylanadi.

Zamonaviy mediamakonda diniy radikalizm va ekstremistik kontent shaxs ongiga ta'sir ko'rsatish darajasi yuqori bo'lgan, axborot xavfsizligi nuqtayi nazaridan eng xavfli hodisalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu kontent diniy g'oyalarni mutlaq, murosasiz va dualistik

talqinda taqdim etish orqali shaxsning kognitiv, emotsional va ijtimoiy jarayonlariga chuqur singib boradi. Natijada diniy radikalizm psixologik jarayonlar bilan uzviy bog‘liq ijtimoiy-psixologik muammo sifatida shakllanadi. Radikalizatsiya jarayoni bosqichma-bosqich rivojlanadigan psixologik hodisa sifatida izohlanadi. Bu borada Fatali Moxaddam tomonidan ishlab chiqilgan “radikalizatsiya zinapoyasi” modeli muhim ahamiyatga ega. Ushbu modelga ko‘ra, shaxs ijtimoiy adolatsizlik, kamsitilish yoki ma’naviy bo‘shliqni boshdan kechirgan sharoitda asta-sekin radikal g‘oyalarga yaqinlashadi. Raqamli diniy kontent ushbu jarayonni tezlashtirib, shaxsni bosqichma-bosqich ekstremistik qarashlarga olib kirishi mumkin. Diniy ekstremistik kontentning psixologik xavfi uning ma’no va ahamiyat berish ehtiyojiga murojaat qilishi bilan ham izohlanadi Nazariyaga ko‘ra, shaxs o‘z hayotida ma’no va ijtimoiy ahamiyatni yo‘qotganida, radikal diniy g‘oyalar unga “yuksak maqsad” va “tanlanganlik” hissini beradi. Raqamli ekstremistik kontent ushbu ehtiyojni faol rag‘batlantirib, shaxsni keskin va murosasiz pozitsiyaga yo‘naltiradi.

Ekstremistik diniy kontentning yana bir xavfli jihati shaxs ongida axloqiy cheklovlarning susayishi bilan bog‘liq. Bu holat Albert Bandura tomonidan asoslangan axloqiy chekinish mexanizmi orqali izohlanadi. Ekstremistik kontent zo‘ravonlikni “muqaddas vazifa”, “ilohiy buyruq” yoki “adolatli kurash” sifatida talqin qilib, shaxsda zo‘ravon xatti-harakatlarga nisbatan ichki psixologik to‘siqlarni zaiflashtiradi. Ekstremistik diniy kontentning ta’siri uning yopiq axborot muhitlari orqali tarqalishi bilan ham kuchayadi. Yopiq guruhlar, shifrlangan kanallar va algoritmik filtrlash shaxsni muqobil axborot manbalaridan uzib qo‘yadi. Bu holat dunyoqarashning torayishi va radikal e’tiqodlarning mustahkamlanishiga olib keladi. Psixologik jihatdan bunday muhitda shaxs tanqidiy fikrlash imkoniyatini deyarli yo‘qotadi. Radikal diniy kontent, ayniqsa, yoshlar va identiklik izlanish davrida bo‘lgan shaxslar uchun yuqori xavf tug‘diradi. Ijtimoiy maqom, ma’naviy tayanch va guruhga mansublik ehtiyojlari qondirilmagan sharoitda ekstremistik g‘oyalar psixologik kompensatsiya vazifasini bajaradi. Bu holat radikalizmni individual muammo emas, balki ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida ko‘rib chiqish zaruratini kuchaytiradi. Radikalizm va ekstremistik kontent shaxs ongiga bosqichma-bosqich ta’sir ko‘rsatib, kognitiv qat’iylik, emotsional keskinlik va axloqiy cheklovlarning susayishiga olib keladi. Raqamli axborot makonida ushbu kontentning keng tarqalishi axborot xavfsizligini nafaqat texnologik, balki chuqur psixologik va ijtimoiy muammo sifatida tahlil qilishni taqozo etadi.

Diniy mazmundagi soxta axborotlar (dezinformatsiya) shaxs ongiga ta’sir ko‘rsatishning eng murakkab va yashirin shakllaridan biri hisoblanadi. Dezinformatsiya diniy g‘oyalar va ramzlardan foydalanib, axborotni ataylab buzib talqin qilish, kontekstdan uzib berish yoki yolg‘on faktlar bilan uyg‘unlashtirish orqali shaxsni chalg‘itishga yo‘naltiriladi. Ushbu jarayon axborot xavfsizligiga tahdid solish bilan birga, shaxs psixologik barqarorligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Soxta diniy axborotning psixologik ta’siri uning haqiqatga o‘xshashlik darajasi bilan ham bog‘liq. Agar axborot diniy terminlar, iqtiboslar yoki tarixiy voqealar bilan bezatilgan bo‘lsa, shaxs uni tanqidiy tekshirmasdan qabul qilishga moyil bo‘ladi. Ushbu holat Elizabet Loftus tomonidan asoslangan yolg‘on xotiralar va noto‘g‘ri axborot effekti bilan izohlanadi. Natijada shaxs ongida soxta axborot real bilim sifatida mustahkamlanib qolishi mumkin. Diniy dezinformatsiyaning keng tarqalishiga ijtimoiy tasdiqlash mexanizmlari ham xizmat qiladi. Soxta diniy axborot shaxs psixologiyasiga xavotir, ishonchsizlik va kognitiv chalkashlik holatlarini keltirib chiqaradi. Qaramaqarshi diniy talqinlar va noto‘g‘ri ma’lumotlarning ko‘pligi shaxs ongida barqaror bilim tizimini shakllantirishga to‘sqinlik qiladi. Bu holat shaxsni keskin qarorlarga, mutlaq xulosalarga yoki axborotdan butunlay voz kechishga olib kelishi mumkin.

Bundan tashqari, diniy dezinformatsiya shaxsning axloqiy va ijtimoiy baholash mezonlariga ham ta’sir ko‘rsatadi. Soxta axborot orqali ayrim guruhlar “yovuz”, “dushman” yoki “adashgan” sifatida talqin qilinib, stereotiplar va ijtimoiy murosasizlik kuchaytiriladi. Bu holat jamiyatda ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga zamin yaratadi. Raqamli axborot makonida soxta diniy axborot shaxs ongiga kognitiv xatolar, ijtimoiy tasdiqlash va emotsional ta’sir mexanizmlari orqali chuqur singib boradi. Diniy dezinformatsiya shaxsning real bilimlarini buzib, psixologik barqarorligiga va axborot xavfsizligiga jiddiy tahdid soladi. Shu sababli soxta diniy axborotni

aniqlash va unga qarshi psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishi hisoblanadi.

Xulosa. Axborot olish va tarqatishning jadal rivojlanishi shaxs ongiga ta’sir ko‘rsatish mexanizmlarini tubdan o‘zgartirib, diniy kontentning tarqalishi va qabul qilinish jarayonlarini yangi ijtimoiy-psixologik bosqichga olib chiqdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli muhitda diniy axborot shaxs ongiga nafaqat bilish jarayonlari orqali, balki emotsional, affektiv va ijtimoiy identifikatsion mexanizmlar orqali ham chuqur ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu esa diniy kontentni oddiy axborot hodisasi emas, balki shaxs psixologiyasiga tizimli ta’sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omil sifatida ko‘rib chiqish zaruratini asoslaydi. Tahlil qilinganidek, raqamli diniy kontent shaxsning idroki va tafakkurida selektivlikni kuchaytirib, mavjud e’tiqodiy qarashlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Qisqa, soddalashtirilgan va emotsional jihatdan boy axborotlar tanqidiy fikrlash mexanizmlarini cheklab, diniy g‘oyalarni mutlaq haqiqat sifatida qabul qilish ehtimolini oshiradi. Natijada shaxs ongida moslashuvchan bo‘lmagan, qat’iy va ba’zan murosasiz e’tiqodiy tasavvurlar shakllanishi mumkin.

Diniy kontentning emotsional va affektiv ta’siri shaxsda qo‘rquv, aybdorlik, umid yoki ma’naviy taskin kabi kuchli hissiy holatlarni yuzaga keltirib, ongli nazoratni susaytiradi. Ushbu affektiv jarayonlar ijtimoiy identifikatsiya va guruhga mansublik hissi bilan uyg‘unlashgan holda shaxsni muayyan onlayn diniy hamjamiyatlarga yaqinlashtiradi. Guruhiy identifikatsiyaning kuchayishi esa shaxsni konformizmga, muqobil qarashlarni inkor etishga va “biz–ular” tipidagi dualistik dunyoqarashni qabul qilishga olib kelishi mumkin. Axborot xavfsizligining psixologik jihatlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli diniy kontent bilan bog‘liq xavf-xatarlar faqat texnologik himoya choralarini kuchaytirish bilan bartaraf etilmaydi. Ayniqsa, diniy radikalizm, ekstremistik kontent va soxta diniy axborot shaxs ongiga bosqichma-bosqich singib borib, kognitiv qat’iylik, emotsional keskinlik va axloqiy cheklovlarning susayishiga olib kelishi mumkin. Umuman olganda, raqamli axborot makonida diniy kontent shaxs ongiga ko‘p qatlamli ijtimoiy-psixologik ta’sir ko‘rsatib, axborot xavfsizligini shaxs psixologiyasi bilan uzviy bog‘liq muammo sifatida namoyon etadi. Shu sababli diniy axborot bilan bog‘liq xavf-xatarlarni bartaraf etishda texnik va huquqiy choralar bilan bir qatorda, psixologik yondashuvlarni rivojlantirish, tanqidiy fikrlashni shakllantirish hamda axborot savodxonligini oshirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Bandura A. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. - Stanford: Stanford University Press, 2016.
2. Beck A. T. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. - New York: International Universities Press, 1976.
3. Castells M. The Rise of the Network Society. - Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
4. Ekman P. Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life. - New York: Times Books, 2003.
5. Festinger L. A Theory of Cognitive Dissonance. - Stanford: Stanford University Press, 1957.
6. Hovland C. I., Janis I. L., Kelley H. H. Communication and Persuasion. - New Haven: Yale University Press, 1953.
7. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. - New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
8. Loftus E. F. Eyewitness Testimony. - Cambridge: Harvard University Press, 1996.

Suyunov Mirjalol Xujamqul o'g'li
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqiotchisi

ICHKI ISHLAR TIZIMI UCHUN INSPEKTOR-PSIXOLOGLAR TAYYORLASHNING PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ichki ishlar tizimi uchun inspektor-psixologlar tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslari, psixologik tayyorgarlikning tizim samaradorligiga ta'siri hamda zamonaviy xavfsizlik sharoitida ushbu mutaxassislarning dolzarbligi yoritiladi. Psixodiagnostika, psixoprofilaktika, psixokorreksiya va kasbiy saralash jarayonlarida inspektor-psixologlar faoliyatining o'rni chuqur tahlil qilinadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ichki ishlar tizimi xodimlarining ruhiy barqarorligi, muloqot kompetensiyasi va stressga chidamliligi yuqori bo'lishi xavfsizlikni ta'minlashning asosiy shartlaridan biridir. Maqola amaldagi ilmiy manbalar, xorijiy tajriba va psixologik tadqiqotlar asosida tayyorlangan.*

Kalit so'zlar: *inspektor-psixolog, ichki ishlar tizimi, psixodiagnostika, psixologik tayyorgarlik, stressga chidamlilik, kasbiy kompetensiya, krizis psixologiyasi.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОДГОТОВКИ ИНСПЕКТОРОВ-ПСИХОЛОГОВ ДЛЯ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются научно-теоретические основы подготовки инспекторов-психологов для системы внутренних дел, а также влияние психологической подготовки на эффективность деятельности правоохранительных органов. Особое внимание уделено роли психологической диагностики, психопрофилактики, психокоррекции и профессионального отбора в деятельности инспекторов-психологов. Анализ исследований показывает, что психологическая устойчивость, коммуникативная компетентность и стрессоустойчивость сотрудников являются ключевыми факторами обеспечения безопасности и служебной дисциплины. Статья подготовлена на основе современных научных источников, зарубежного опыта и результатов психологических исследований.*

Ключевые слова: *инспектор-психолог, система внутренних дел, психодиагностика, психологическая подготовка, стрессоустойчивость, профессиональная компетентность, кризисная психология.*

PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF TRAINING INSPECTOR-PSYCHOLOGISTS FOR THE INTERNAL AFFAIRS SYSTEM

Abstract. *This article examines the scientific and theoretical foundations of training inspector-psychologists for the internal affairs system, as well as the impact of psychological preparation on the effectiveness of law enforcement activities. Special attention is given to the role of psychological diagnostics, psychoprophylaxis, psychocorrection, and professional selection in the work of inspector-psychologists. The analysis shows that psychological stability, communicative competence, and stress resilience of personnel are key factors in ensuring security and maintaining service discipline. The article is based on contemporary scientific sources, international experience, and recent psychological research findings.*

Key words: *inspector-psychologist, internal affairs system, psychological diagnostics, psychological preparation, stress resilience, professional competence, crisis psychology.*

Kirish. Global xavfsizlik muhitining murakkablashuvi, jinoyatchilikning yangi shakllari va inson omiliga bog'liq xavf-xatarlarning ko'payishi ichki ishlar tizimida psixologik xizmatning rolini keskin oshirmoqda. Xodimlarning psixologik barqarorligi xizmat intizomi, fuqarolar bilan samarali muloqot, tezkorlik va xavfsizlikni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.Ichki ishlar tizimi

psixologlari nafaqat xodimlar bilan ishlaydi, balki jinoyatchilar, jabrlanganlar, konfliktga moyil shaxslar, favqulodda holat guvohlari bilan ham psixologik yondashuv asosida ishlashi zarur. Shu bois inspektor-psixologlarni tayyorlash jarayoni kompleks, tizimli va ilmiy asoslangan bo‘lishi talab etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ichki ishlar tizimi uchun inspektor-psixologlar tayyorlash masalasi bo‘yicha ilmiy manbalarni tahlil qilish ushbu yo‘nalishning shakllanishi va rivojlanishida bir nechta konseptual yondashuvlar mavjudligini ko‘rsatadi. Xorijiy va mahalliy tadqiqotlar asosan psixologik barqarorlikni mustahkamlash, stressni boshqarish, kasbiy moslikni baholash hamda favqulodda vaziyatlarda psixologik yondashuvning ahamiyatiga qaratilgan.Xorijiy adabiyotlarda politsiya psixologiyasi alohida yo‘nalish sifatida shakllangan bo‘lib, D. Goleman (1995) tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt konsepsiyasi xavfsizlik sohasidagi mutaxassislar uchun eng muhim kasbiy kompetensiya sifatida e’tirof etilgan. Emotsional barqarorlikning pastligi, uning fikriga ko‘ra, xodimning qaror qabul qilish tezligi, muloqot sifati va stressga moslashuviga bevosita ta’sir qiladi. Mitchell (1983) tomonidan taklif qilingan Critical Incident Stress Management (CISM) modeli esa favqulodda va inqirozli vaziyatlarda xodimni psixologik himoyalashning samarali tizimi sifatida ko‘plab davlatlarda keng qo‘llanadi. Anderson va Mills (2017) tadqiqotlarida Britaniya va AQSH politsiya akademiyalarida psixologik tayyorgarlik majburiy modul sifatida kiritilgan bo‘lib, xodimlar o‘rtasidagi professional deformatsiyani oldini olishda treninglarning ahamiyati alohida ta’kidlanadi.

Mahalliy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston olimlari ushbu mavzuni ko‘proq xizmat intizomi, muloqot madaniyati va stressga chidamlilik nuqtai nazaridan o‘rganganlar. A. Jalilovning ichki ishlar tizimidagi psixologik xizmatga bag‘ishlangan tadqiqotlarida psixologning asosiy vazifalari – kasbiy saralash, muntazam psixodiagnostika va xodimlarning ruhiy salomatligini monitoring qilish ekanligi qayd etilgan. M. Jo‘rayev tomonidan ishlab chiqilgan “Xavfsizlik psixologiyasi” konsepsiyasida xavfsizlikni ta’minlash jarayonida shaxsiy motivatsiya, emotsional barqarorlik va stressga chidamlilikning roliga alohida urg‘u beriladi. Sh. To‘rayeva esa professional charchash (burnout) va emotsional zo‘riqish darajasini o‘rganib, ichki ishlar xodimlari orasida bu jarayonning yuqori darajada kuzatilishini ilmiy asoslagan.

Shuningdek, stress va moslashuv bo‘yicha Lazarus va Folkman (1984) tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv baholash nazariyasi inspektor-psixologlar faoliyatida muhim metodologik asos hisoblanadi. Ularning fikricha, insonning stressga munosabati vaziyatni qanday talqin qilishiga bog‘liq bo‘lib, bu jihat xodimlarning emotsional reaktivligini pasaytirish bo‘yicha treninglarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Cattell (1995)ning shaxs strukturasiga doir ishlari esa ichki ishlar tizimida kasbiy saralash testlarining ilmiy asosini tashkil etadi.

Xalqaro tajribaga ko‘ra, Germaniya, Kanada va Yaponiya politsiya akademiyalarida psixologik monitoring, krizis psixologiyasi, mediatorlik texnikalari va konfliktlarni deeskalatsiya qilish bo‘yicha maxsus kurslar mavjud bo‘lib, bu amaliyotlarning samaradorligi ko‘plab tadqiqotlarda tasdiqlangan. Bu esa inspektor-psixologlarni tayyorlashda integratsion yondashuvning – ya’ni diagnostika, trening, psixokorreksiya va favqulodda vaziyatlarda psixologik yordam ko‘rsatishning yagona tizimda qo‘llanishi zarurligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar sharhi shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda psixologlarning kasbiy kompetensiyalarini baholash bo‘yicha yetarli nazariy asoslar ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, inspektor-psixologlar tayyorlashning kompleks modeli to‘liq ishlab chiqilmagan. Xususan, mahalliy sharoitga moslab, psixologik barqarorlikni rivojlantirish, professional deformatsiyaning oldini olish va inqirozli vaziyatlarda tezkor psixologik yordam ko‘rsatish texnikalarini o‘z ichiga olgan integrativ metodikaga ehtiyoj mavjud.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili ichki ishlar tizimi uchun inspektor-psixologlarni tayyorlash – ko‘p omilli, ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladigan, zamonaviy xavfsizlikning ajralmas qismi ekanini ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalar. Ichki ishlar tizimida inspektor-psixologlar faoliyati bo‘yicha o‘tkazilgan ilmiy tahlillar ushbu mutaxassislarning nafaqat xodimlarning ruhiy holatini barqarorlashtirish,

balki xizmat intizomini mustahkamlash, konfliktlarni boshqarish va favqulodda vaziyatlarda tezkor psixologik yordam ko‘rsatishdagi o‘rni beqiyosligini ko‘rsatadi. Zamonaviy psixologiya nuqtai nazaridan, ichki ishlar xodimlarining professional samaradorligi ularning kognitiv, emotsional va irodaviy resurslariga bevosita bog‘liq bo‘lib, inspektor-psixologlarning asosiy vazifasi ana shu resurslarni aniqlash, rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashdan iboratdir.

O‘tkazilgan tahlillar ichki ishlar tizimidagi xodimlar faoliyatida stressning yuqoriligi, professional deformatsiya xavfi, yuqori mas’uliyat, uzluksiz psixologik zo‘riqish kabi omillarni uchratish mumkinligini ko‘rsatdi. Xodimlar bilan o‘tkazilgan psixodiagnostik tekshiruvlar natijalariga ko‘ra, so‘rovdan o‘tganlarning qariyb yarmi (48–57%)da o‘rta va yuqori darajadagi emotsional zo‘riqish, 30%dan ortig‘ida esa professional charchashning boshlang‘ich simptomlari aniqlangan. Bu esa inspektor-psixologlarning o‘z vaqtida psixoprofilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirishi muhimligini ko‘rsatadi.

Tahlil jarayonida aniqlanishicha, muntazam psixologik treninglar va psixokorreksion mashg‘ulotlarda qatnashgan xodimlarda ijobiy o‘zgarishlar kuzatilgan. Xususan, emotsional boshqaruv darajasi oshgani, konfliktlarda konstruktiv muloqot ko‘nikmalari shakllangani, impulsiv reaktivlikning kamaygani kuzatildi. Bu holat Goleman (1995) tomonidan ta’kidlangan emotsional intellekt nazariyasi bilan hamohang bo‘lib, xodimlarning o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish qobiliyati ularning kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishini tasdiqlaydi.

Inspektor-psixologlar faoliyatining yana bir muhim jihati – krizis vaziyatlarida psixologik yordam ko‘rsatishdir. Favqulodda hodisalar, tajovuzkor shaxslar bilan muzokara, o‘z joniga qasd qilish xavfi bo‘lgan shaxslar bilan ishlash jarayonida psixologlar tomonidan qo‘llaniladigan interventsion texnikalar xodim va fuqarolarning hayotini saqlab qolishda muhim rol o‘ynaydi. Tahlillar Mitchellning CISM modeli ichki ishlar tizimida samarali qo‘llanishi mumkinligini ko‘rsatdi, chunki u xodimlarda hodisa ortidan paydo bo‘ladigan post-travmatik reaksiyalarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Kasbiy saralash tizimi bo‘yicha o‘tkazilgan tahlillarda ham inspektor-psixologlarning ahamiyati alohida qayd etildi. Diagnostik usullar (Cattell 16PF, MMPI, Luscher testi va boshqalar) xodimning kasbiy mosligi, barqarorligi, xavfli vaziyatlarda o‘zini tuta olishi kabi sifatlarni aniqlashda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ldi. Xodimlarning psixologik monitoringi doimiy ravishda olib borilganda professional deformatsiya holatlarining kamayishi kuzatilgani aniqlangan.

Shuningdek, konfliktlarni boshqarish va mediatsiya bo‘yicha treninglar natijalari ham ijobiy dinamika ko‘rsatdi. Xodimlarning 40–50%ida verbal deeskalatsiya, konstruktiv muloqot va agressiyani boshqarish ko‘nikmalarining sezilarli darajada rivojlangani qayd etildi. Bu esa mediatorlik texnikalarining ichki ishlar tizimidagi ahamiyatini oshiradi.

Ushbu tahlillar inspektor-psixologlar tayyorlash tizimi kompleks, ko‘p bosqichli va integrativ yondashuvga asoslanishi lozimligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Ichki ishlar tizimi uchun inspektor-psixologlar tayyorlashning psixologik ahamiyati beqiyosdir. Ular xodimlarning ruhiy barqarorligini saqlash, stressni boshqarish, jamoat tartibini ta’minlash va konfliktlarni oldini olishda asosiy mutaxassis hisoblanadi. Psixologlarning kompetensiyalarini zamonaviy psixologik texnologiyalar asosida rivojlantirish ichki ishlar tizimi samaradorligini oshiradi, xavfsizlikni mustahkamlaydi va professional deformatsiya jarayonlarining oldini oladi.

Umuman olganda, ichki ishlar tizimi xodimlarining kasbiy faoliyati yuqori psixologik yuklama bilan bog‘liq bo‘lgani sababli, inspektor-psixologlar tayyorlashni tizimli ravishda kuchaytirish – xizmat samaradorligi, xodimlarning ruhiy barqarorligi va jamoatchilik ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Tavsiyalar:

1. Inspektor-psixologlar tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuvni kengaytirish, ya’ni kommunikativ ko‘nikmalar, emotsional intellekt, stressni boshqarish, muzokara olib borish va inqiroz holatlarida tezkor psixologik yondashuv bo‘yicha chuqurlashtirilgan modullarni joriy etish.

2. Ichki ishlar organlarida muntazam psixodiagnostik monitoring tizimini yaratish, xodimlarning stress darajasi, motivatsiyasi va ruhiy holatini o‘lchovchi ilmiy asoslangan testlar majmuini qo‘llash.

3. Favqulodda vaziyatlar bilan ishlovchi bo‘linmalar uchun maxsus psixologik tayyorgarlik dasturlarini kengaytirish, jumladan, travmadan keyingi stress buzilishining oldini olish bo‘yicha treninglar o‘tkazish.

4. Xorijiy tajribani o‘rganish va amaliyotga joriy etish, xususan AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Isroil va Janubiy Koreya politsiya psixologiya tajribalaridan foydalanish.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, psixologik xizmatning to‘g‘ri tashkil etilishi xodimlarning kasbiy unumdorligini 30–40%ga oshirishi mumkin. Shu bois psixologlar tayyorlashda ilmiy yondashuv, zamonaviy diagnostik metodlar va stressga qarshi treninglar majburiy bo‘lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Goleman D. Emotional Intelligence. New York: Bantam Books, 1995.
2. Mitchell J.T. Critical Incident Stress Debriefing. CISM Foundation, 1983.
3. Anderson G., Mills R. Police Psychology: A New Era. Oxford University Press, 2017.
4. Jalilov A. “Ichki ishlar tizimida psixologik xizmatni rivojlantirishning dolzarb masalalari.” – T.: 2020.
5. Jo‘rayev M. Xavfsizlik psixologiyasi asoslari. Toshkent, 2019.
6. To‘rayeva Sh. “Stressga chidamlilik va professional deformatsiya.” – Psixologiya jurnali, 2021.
7. O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi ilmiy to‘plamlari, 2020–2024 yillar.

Xasanova Saidaxon Ganijonovna
Andijon davlat universiteti Psixologiya va pedagogika kafedrasi dotsenti
E-mail: saidaxon0016@gmail.com

XAVOTIRLANISHNING PSIXOLOGIK VA FIZIOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xavotirlanishning (anksiyete) inson ruhiy holatidagi o‘rni, uning psixologik va fiziologik mexanizmlari, shuningdek, zamonaviy psixologiyada uni o‘lchash va kamaytirish usullari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Xavotirlanishning nerv tizimi faoliyati, gormonal o‘zgarishlar va idrok jarayonlariga ta’siri keltirilgan. Tadqiqotda inson psixikasida xavotirlanishning adaptiv (moslashuvchan) va disfunktsional (buzuvchi) shakllari farqlanadi. Maqola ilmiy manbalar va empirik kuzatishlar asosida tayyorlangan.*

Kalit so‘zlar: *xavotirlanish, stress, emotsional reaksiya, simpatik tizim, kortizol, vegetativ nerv tizimi, psixofiziologiya, qo‘rquv, adaptatsiya.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРЕВОЖНОСТИ

Аннотация. *В данной статье с научной точки зрения проанализирована роль тревожности (анксиозности) в психическом состоянии человека, а также её психологические и физиологические механизмы. Освещены особенности влияния тревожности на деятельность нервной системы, гормональные изменения и процессы восприятия. В исследовании различаются адаптивные (приспособительные) и дисфункциональные (разрушающие) формы тревожности в психике человека. Работа подготовлена на основе научных источников и эмпирических наблюдений.*

Ключевые слова: *тревожность, стресс, эмоциональная реакция, симпатическая система, кортизол, вегетативная нервная система, психофизиология, страх, адаптация.*

PSYCHOLOGICAL AND PHYSIOLOGICAL ASPECTS OF ANXIETY

Abstract. *This article provides a scientific analysis of anxiety (anxious state) and its role in human mental functioning, focusing on its psychological and physiological mechanisms. The study highlights the effects of anxiety on the activity of the nervous system, hormonal fluctuations, and perceptual processes. It distinguishes between adaptive (adjustive) and dysfunctional (disruptive) forms of anxiety within the human psyche. The paper is based on scientific literature and empirical observations.*

Key words: *anxiety, stress, emotional response, sympathetic system, cortisol, autonomic nervous system, psychophysiology, fear, adaptation.*

Bugungi globallashuv, raqamli texnologiyalar, tezkor axborot oqimi va ijtimoiy hayotdagi beqarorlik inson psixikasining barqarorligiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Turli ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillar fonida xavotirlanish (anksiyete) holatlari keskin ortib bormoqda. Ayniqsa, o‘quvchi va talaba yoshlar orasida imtihonlar, o‘qishdagi raqobat, ota-onaviy kutishlar va kelajak noaniqligi bilan bog‘liq ruhiy bosimlar inson salomatligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shuning uchun xavotirlanishning psixologik va fiziologik mexanizmlarini chuqur o‘rganish, uni erta aniqlash hamda kamaytirish usullarini ishlab chiqish bugungi psixologiya fanining eng dolzarb masalalaridan biridir.

Zamonaviy psixologiyada xavotirlanish insonning himoya mexanizmi sifatida qaralsa-da, me’yordan ortganida u shaxsning kognitiv, emotsional va ijtimoiy faoliyatini buzadi. Fiziologik

nuqtayi nazardan esa bu holat yurak urish chastotasining ortishi, nafas olish tezlashuvi, qon bosimi va gormonlar sekretsiyasidagi o‘zgarishlarda namoyon bo‘ladi. Shu bois xavotirlanish holatini psixologik va fiziologik jihatdan kompleks o‘rganish inson salomatligi, emotsional barqarorlik va stressga bardoshlilikni oshirish uchun zarurdir.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda yoshlarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni kuchaytirish va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu esa xavotirlanish fenomenini ilmiy asosda tahlil qilish va milliy sharoitga mos psixoprofilaktik dasturlar ishlab chiqishni talab etadi.

Xavotirlanish - bu inson hayotida eng ko‘p uchraydigan emotsional holatlardan biri bo‘lib, u real yoki taxminiy xavfga nisbatan ichki ruhiy tayyorgarlik holatini bildiradi. Zamonaviy psixologiyada xavotirlanish tushunchasi S. Freud, K. Izard, C. Spielberger, A. Ellis, H. Selye kabi olimlarning ishlanmalarida keng yoritilgan.

Freud xavotirni “ichki konflikt natijasida paydo bo‘ladigan ruhiy signal” deb talqin qilgan bo‘lsa, K. D. Spielberger uni “holat (state anxiety)” va “xususiyat (trait anxiety)” shakllarida o‘rganadi. Holat xavotiri - vaqtinchalik emotsional reaksiya, xususiyat xavotiri esa shaxsning barqaror individual xususiyatidir.

Tadqiqotning asosiy maqsadi - xavotirlanishning psixologik va fiziologik jihatlarini aniqlash, ularning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish hamda xavotir darajasini kamaytirishga xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqishdir.

Tadqiqotning vazifalari:

1. Xavotirlanishning psixologik mohiyati va nazariy yondashuvlarini tahlil qilish.
2. Fiziologik mexanizmlar - nerv tizimi, gormonal o‘zgarishlar va vegetativ reaktsiyalar bilan bog‘liqligini o‘rganish.
3. Xavotirlanish darajasini baholashning psixodiagnostik metodlarini qo‘llash.
4. Xavotirlanish va fiziologik o‘zgarishlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlikni aniqlash.
5. Xavotirlanishni kamaytirishning psixologik-pedagogik tavsiyalarini ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti: Insonning emotsional holatlari, xususan xavotirlanish holati.

Tadqiqot predmeti: Xavotirlanishning psixologik xususiyatlari va u bilan bog‘liq fiziologik jarayonlarning o‘zaro munosabati.

Metodologiya (Methods). Tadqiqot psixofiziologik yondashuv asosida olib borildi. Quyidagi metodlar qo‘llanildi:

1. Spielberger–Khanin shkalasi - holat va xususiyat xavotirini baholash uchun.
2. Fiziologik o‘lchovlar - yurak urish chastotasi (puls), arterial bosim, nafas olish ritmi.
3. Sub’ektiv baholash usuli - respondentlarning his-tuyg‘ularini so‘rovnoma orqali o‘lchash.

Tadqiqot jarayonida olingan natijalar xavotirlanishning psixologik va fiziologik ko‘rsatkichlari o‘rtasida yaqin o‘zaro bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, insondagi emotsional zo‘riqish nafaqat ruhiy, balki vegetativ (avtonom) nerv tizimi faoliyatida ham aniq ifodasini topadi.

Tadqiqot 20 nafar respondent (10 nafar qiz, 10 nafar yigit) ishtirokida o‘tkazildi. Ularning yoshi 18–23 yosh oralig‘ida bo‘lib, barchasi sog‘lom, o‘rta psixofiziologik holatdagi talabalardan iborat edi. Tadqiqotda **Spielberger–Khanin shkalasi** orqali shaxsiy (xususiyatli) va holatli xavotir darajalari aniqlangan. Shu bilan birga, har bir respondentda yurak urish chastotasi (puls), arterial bosim, nafas olish chastotasi kabi fiziologik ko‘rsatkichlar qayd etildi.

Natijalar quyidagicha taqsimlandi:

- ✓ Past xavotir (1–3 ball oralig‘ida): 6 nafar respondent (30%)
- ✓ O‘rta xavotir (4–6 ball): 9 nafar respondent (45%)
- ✓ Yuqori xavotir (7–10 ball): 5 nafar respondent (25%)

Ko‘pchilik talabalarda o‘rta darajadagi xavotir kuzatildi, bu ularning o‘quv jarayonidagi tabiiy psixologik holat bilan izohlanadi. Yuqori xavotir darajasiga ega bo‘lgan ishtirokchilarda esa, ayniqsa imtihonlarga tayyorgarlik davrida, yurak urish tezlashuvi (90–100 urish/min), nafas olishning chuqurlashuvi va muskul tarangligi sezilgan.

Fiziologik o‘zgarishlar tahlili: Xavotir darajasi oshgani sari fiziologik ko‘rsatkichlar ham mos ravishda o‘zgarib bordi:

Yuqori xavotir guruhi ishtirokchilarida o‘rtacha puls 95±7 urish/min, arterial bosim 135/90 mmHg gacha ko‘tarilgan.

O‘rta xavotir guruhi ishtirokchilarida o‘rtacha puls 80±5 urish/min, bosim 125/80 mmHg atrofida bo‘lgan.

Past xavotir guruhi ishtirokchilarida esa yurak urish chastotasi 70±4 urish/min atrofida saqlanib, tinch fiziologik holat kuzatilgan.

Bu natijalar xavotirlanish paytida simpatik nerv tizimi faollashib, yurak-qon tomir va nafas tizimi faoliyatini tezlashtirishini tasdiqlaydi.

Korrelyatsion tahlil: Psixologik (Spielberger–Khanin shkalasi bo‘yicha ball) va fiziologik (puls, qon bosimi) ko‘rsatkichlar o‘rtasida Pearson korrelyatsion koeffitsienti $r = 0.72$ ($p < 0.01$) aniqlangan. Bu xavotirlanish darajasi oshgan sayin yurak urish chastotasi ham sezilarli darajada ortishini bildiradi.

Shuningdek, $r = 0.68$ ($p < 0.05$) darajasida xavotir va arterial bosim o‘rtasida ham ijobiy bog‘liqlik qayd etilgan.

Psixologik tahlil:

So‘rovnoma va suhbat natijalari shuni ko‘rsatdiki:

Yuqori xavotirli respondentlarda o‘ziga ishonchsizlik, haddan tashqari mas’uliyat hissi, xatodan qo‘rquv, ijtimoiy taqqoslash tendensiyasi mavjud.

O‘rta xavotirli talabalarda javobgarlik hissi yuqori, ammo u konstruktiv faoliyatga yo‘naltirilgan.

Past xavotirli respondentlar tinch, ijobiy kayfiyatda bo‘lib, o‘z holatini nazorat qila oladi.

Bu psixologik kuzatishlar C. Spielbergerning holat va xususiyat xavotiri nazariyasi bilan uyg‘un keladi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, xavotirlanish inson psixikasining tabiiy komponenti bo‘lsa-da, u me’yordan oshganda organizm faoliyatini beqarorlashtiradi. Simpatik asab tizimi, amigdala va gipotalamus o‘rtasidagi neyro-gormonal zanjir xavotirlanishning fiziologik asosini tashkil etadi. Psixologik nuqtayi nazardan esa, yuqori xavotir insonning kognitiv jarayonlarini - e’tibor, xotira va qaror qabul qilishni susaytiradi.

Natijalar xalqaro tadqiqotlar (H. Selye, D. Goleman, M. Graybiel) bilan mos tushib, xavotirlanishning psixofiziologik modelini tasdiqlaydi: ya’ni ruhiy jarayonlar fiziologik tizimlar bilan o‘zaro chambarchas bog‘liqdir.

Olingan natijalar shuni ko’rsatadiki, 20 nafar respondent ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra:

Xavotirlanish darajasi oshganda fiziologik faollik ham ortadi;

Psixologik omillar (o‘ziga ishonchsizlik, stressni idrok etish) fiziologik reaksiya bilan chambarchas bog‘liq;

Xavotirlanishning o‘rta darajasi adaptiv xarakterga ega, yuqori darajasi esa disfunktsional holatni keltirib chiqaradi.

Tadqiqot jarayonida olingan natijalar xavotirlanishning psixologik va fiziologik jihatlari o‘rtasidagi yaqin o‘zaro bog‘liqlikni namoyon etdi. Ma’lumotlarni statistik va sifat tahlili orqali ko‘rish mumkinki, insondagi emotsional zo‘riqish holatlari nafaqat ruhiy, balki fiziologik jarayonlarda ham aniq ifodasini topadi. Bu holat o‘z navbatida xavotirlanishning kompleks (ko‘p omilli) tabiati mavjudligini ko‘rsatadi.

Muhokama davomida xavotir darajasi bilan yurak urish tezligi, qon bosimi, nafas olish ritmi va umumiy psixofiziologik ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi korrelyatsiya tahlil qilindi. Shuningdek, subyektiv his-tuyg‘ularni baholash natijalari respondentlarning individual stressga bardoshliligi, emotsional intellekti va moslashuvchanlik darajasi bilan uzviy bog‘liqligini aniqlash imkonini berdi.

Olingan natijalar xalqaro psixofiziologik tadqiqotlar (C. Spielberger, H. Selye, D. Goleman va boshqalar) bilan uyg‘un keladi hamda xavotirlanish insonning emotsional holati, kognitiv jarayonlari va vegetativ tizim faoliyatini o‘zaro bog‘lovchi murakkab mexanizm ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Yuqori xavotir darajasiga ega ishtirokchilarda yurak urish tezligi, arterial bosim va nafas olish chastotasi oshgan. Bu simpatik nerv tizimining faollashuvi bilan izohlanadi.

Kortizol va adrenalin gormonlarining oshishi natijasida organizm “jang yoki qochish” holatiga kiradi.

Past xavotir darajasidagi respondentlarda esa yurak va nafas ko‘rsatkichlari me’yorida bo‘lgan, stressga bardoshlilik yuqori bo‘lgan.

Psixologik tahlil natijalariga ko‘ra, xavotirlanishning adaptiv shakli insonni ehtiyotkorlikka, mas’uliyatga undasa, patologik shakli (surunkali xavotir, GAD) esa kognitiv va ijtimoiy faoliyatni pasaytiradi.

Shuningdek, xavotirlanish ko‘p hollarda miyaning limbik tizimi, ayniqsa amigdala faoliyati bilan bog‘liq. U tashqi tahdidlarni tezda aniqlab, gipotalamus orqali vegetativ javobni faollashtiradi.

Xavotirlanish insonning himoya va moslashuv tizimining ajralmas qismi bo‘lib, u o‘rta darajada foydali, lekin me’yordan ortganda zararli holatga aylanadi. Psixologik jihatdan xavotirni kamaytirish uchun kognitiv-behavioral terapiya (KBT), relaksatsiya, nafas mashqlari va meditatsiya samarali usullar hisoblanadi. Fiziologik darajada esa uyqu, ovqatlanish va jismoniy faollik muvozanati muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Freyd, Z. (1926). Inhibitions, Symptoms and Anxiety. London: Hogarth Press.

2. Spielberger, C. D. (1972). Anxiety: Current Trends in Theory and Research. Academic Press.

3. Izard, C. E. (1991). The Psychology of Emotions. Plenum Press.

4. Mendelevich, V. D. (2019). Klinicheskaya i meditsinskaya psixologiya. Kazan.

5. Ganijonovna X. S. et al. OILAVIY TARBIYANING O ‘QUVCHINING PSIXOLOGIK HOLATIGA TA’SIRI //PEDAGOGS INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL. – 2025. – T. 95. – №. 1. – C. 202-206.

6. Ganijonovna H. S. Causes of high level of anxiety in preschool children //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – T. 11. – №. 1. – C. 1474-1480.

Matjanov Aman Jarilkapovich
Qarshi davlat universiteti dotsenti
Keñesbaeva Dilaram Jenisbaevna
Qarshi davlat universiteti Psixologiya mutaxassisligi magistranti
E-mail: dylara241201@icloud.com

NIKOHDAN TASHQARI MUNOSABATLARNI PSIXOLOGIK O‘RGANISH

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada nikohdan tashqari munosabatlar murakkab ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida tahlil qilingan. Tadqiqot nikohdan tashqari munosabatlarning vujudga kelish sabablarini shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri nuqtayi nazaridan ochib beradi. Emotsional qoniqmaslik, shaxs identifikatsiyasi inqirozi, bog‘lanish uslublari hamda zamonaviy ijtimoiy muhit ta’siri asosiy psixologik determinantlar sifatida asoslandi. Tahlil natijalari nikohdan tashqari munosabatlar oila tizimining barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini ilmiy jihatdan isbotlaydi.*

Kalit so‘zlar: *nikohdan tashqari munosabatlar, oila psixologiyasi, bog‘lanish nazariyasi, emotsional qoniqmaslik, shaxs inqirozi.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ВНЕБРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. *В статье внебрачные отношения рассматриваются как сложный социально-психологический феномен. Анализируются психологические детерминанты их возникновения во взаимосвязи личностных, семейных и социальных факторов. Основное внимание уделено эмоциональной неудовлетворённости, кризису идентичности, типам привязанности и влиянию современного общества. Доказано, что внебрачные отношения негативно влияют на устойчивость семейной системы.*

Ключевые слова: *внебрачные отношения, семейная психология, теория привязанности, эмоциональная неудовлетворённость, кризис личности.*

PSYCHOLOGICAL STUDY OF EXTRAMARITAL RELATIONSHIPS

Abstract. *This article examines extramarital relationships as a complex socio-psychological phenomenon. The study explores the psychological determinants of extramarital involvement through the interaction of individual, familial, and social factors. Emotional dissatisfaction, identity crisis, attachment styles, and modern social influences are identified as key determinants. The findings confirm the negative impact of extramarital relationships on family system stability.*

Key words: *extramarital relationships, family psychology, attachment theory, emotional dissatisfaction, identity crisis.*

Kirish. Nikoh jamiyat barqarorligini ta’minlovchi fundamental ijtimoiy institut hisoblanadi. U shaxsning psixologik xavfsizligi, emotsional barqarorligi va ijtimoiy identifikatsiyasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Biroq globalashuv, axborot oqimining kuchayishi va individual qadriyatlarning ustuvorlik kasb etishi natijasida nikoh munosabatlari mazmun jihatdan ózgarib bormoqda.

Nikohdan tashqari munosabatlar ayni shu transformatsiya jarayonining ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Ularni faqat axloqiy og‘ish sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan cheklangan yondashuv hisoblanadi. Aksincha, mazkur fenomen shaxs ichki psixik jarayonlari, nikoh tizimidagi disfunksiya va ijtimoiy muhit ta’siri natijasida shakllanadi.

Tadqiqotning maqsadi - nikohdan tashqari munosabatlarning psixologik determinantlarini aniqlash va ularning oila tizimi barqarorligiga ta’sirini ilmiy asosda ochib berishdir.

Nemis psixologlari Sh. Gize va G. Shmid tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalari shaxs tipologiyasi bilan nikohdan tashqari munosabatlar o‘rtasida muayyan bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Jumladan, ekstravert shaxslar ijtimoiy faollikka, tashqi ta’sirlarga ochiqlikka va yangi tajribalarga intilishga moyil bo‘lganligi sababli, ularning munosabatlarda tavakkalchilik darajasi nisbatan yuqori ekanligi aniqlangan. Bunday shaxslar uchun emotsional va jinsiy qoniqish faqat shaxsiy ehtiyoj emas, balki psixologik barqarorlikni ta’minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. [2;13] V.A.Sisenko ham Z.Freyd ta’limotidagi kabi shaxsning tabiiy, ijtimoiy va biologik ehtiyojlarining qondirilmasligi natijasida yuzaga keladigan ziddiyatlar va to‘siqlar oqibatida nikohdan tashqari munosabatlarga kirishishning quyidagi uchta sababini ko‘rsatib o‘tgan: a) juftliklardan birining jinsiy ehtiyoji qondirilmasli; b) shaxsni o‘zining “men”idagi qadr-qimmatiga nisbatan ehtiyojining kutilganidek qondirilmasligi; v) er-xotinning biri ikkinchisiga nisbatan shaxsiyatiga tegishi, hurmatsizlik bilan munosabatda bo‘lishi, ko‘ngliga tegish, haqoratlash, doimo uni tanqid qilish kabi omillar. [3;106]

Nikohdan tashqari munosabatlar faqat shaxsiy xulq-atvor masalasi emas, balki ijtimoiy va madaniy kontekst bilan chambarchas bog‘liq. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, individualizmning kuchayishi, ish va shaxsiy hayotning doimiy bosimi, shuningdek, texnologik rivojlanish ijtimoiy munosabatlarning shakllanishiga ta’sir qiladi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlar orqali tanishuv va virtual aloqalar imkoniyatining ortishi shaxslarni tashqi munosabatlarga ko‘proq moyil qilishi mumkin, bu esa nikoh tizimida bo‘lgan emotsional bo‘shliqni to‘ldirish mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, tadqiqotlar ko‘rsatadiki, nikohdan tashqari munosabatlarga kirishishda shaxsning psixologik moslashuvchanligi va konfliktni hal qilish ko‘nikmalari muhim rol o‘ynaydi. Moslashuvchan shaxslar, odatda, mavjud muammolarni ichki resurslar va ochiq muloqot orqali hal etishga urinadi va tashqi munosabatlarga ehtiyoj kamayadi. Aksincha, o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish qiyin bo‘lgan, shaxsiy chegaralarni belgilashga qodir bo‘lmagan shaxslar tashqi munosabatlarda psixologik qoniqish izlashga ko‘proq moyil bo‘ladi.

Bundan tashqari, nikohdan tashqari munosabatlarning shakllanishida oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holati va madaniy qadriyatlar ham ahamiyatga ega. Masalan, qiyin moliyaviy sharoit, ishdagi ortiqcha yuk va jamiyatdagi an’anaviy qadriyatlarga mos kelmaslik shaxsni psixologik barqarorlikni tashqi aloqalar orqali qisman tiklashga undashi mumkin. Shu jihatdan, nikohdan tashqari munosabatlar individual psixologik determinantlar bilan bir qatorda ijtimoiy va madaniy omillarning o‘zaro ta’siri natijasi sifatida ko‘riladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, nikohdan tashqari munosabatlar turli nazariy modellarga asoslanadi. Psixoanalitik yo‘nalish mazkur munosabatlarni ong ostidagi qondirilmagan ehtiyojlar va ichki konfliktlarning tashqi ifodasi sifatida baholaydi.

Bog‘lanish nazariyasi nuqtayi nazaridan esa bolalik davrida shakllangan xavfli bog‘lanish uslublari katta yoshda intim munosabatlarda barqarorlikni ta’minlay olmaslikka olib keladi. Zamonaviy oila psixologiyasida nikohdan tashqari munosabatlar nikoh tizimidagi emotsional uzilishning simptomi sifatida qaraladi.

Shuningdek, sotsiopsixologik tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlar, axborot erkinligi va nikohga nisbatan liberal munosabatlar mazkur fenomenni rag‘batlantiruvchi omil sifatida ko‘rsatiladi.

Metodlar

Tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llanildi:

tizimli va struktur-funksional tahlil;

psixologik nazariyalarni qiyosiy tahlil qilish;

ilmiy adabiyotlarni kontent-tahlil usulida o‘rganish;

interdistsiplinar yondashuv (psixologiya, sotsiologiya, oilashunoslik)

R. Sternberg tomonidan ishlab chiqilgan “uchburchak muhabbat nazariyasi” yaqin munosabatlarning psixologik barqarorligini tushuntirishda muhim konseptual asos hisoblanadi. [6;477] Unga ko‘ra, muhabbat uchta o‘zaro bog‘liq komponentdan tashkil topadi: yaqinlik (emotsional aloqa va ishonch), ehtiros (jismoniy va ruhiy jalb etilish) hamda majburiyat (munosabatni saqlab

qolish va mas'uliyat hissi). Mazkur omillar o'rtasidagi muvozanat muhabbatning barqaror yoki beqaror shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, nikoh munosabatlarida ushbu komponentlardan birining zaiflashishi yoki yo'qolishi munosabatlarda ichki disbalansni keltirib chiqaradi. Ayniqsa, ehtiros kuchli saqlanib qolgan holda, yaqinlik yoki majburiyat darajasining past bo'lishi nikohdan tashqari munosabatlarga moyillikni oshiradi.

Agar nikohda yaqinlik yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa, er-xotin o'rtasida hissiy uzoqlashuv paydo bo'ladi. Bunday sharoitda shaxs tashqi munosabatlarda emotsional tushunish, diqqat va qo'llab-quvvatlash izlashga moyil bo'ladi. Shu bilan birga, majburiyat komponenti zaif bo'lgan hollarda shaxs nikohni saqlab qolishga nisbatan ichki mas'uliyatni kamroq his etadi, bu esa axloqiy cheklovlarning susayishiga olib keladi.

Natijalar va muhokama

Tahlil natijalari nikohdan tashqari munosabatlar ko'p omilli psixologik jarayon ekanligini ko'rsatdi.

Emotsional qoniqmaslik fenomani:

Nikohda emotsional yaqinlik, tushunish va qo'llab-quvvatlash yetishmasligi shaxsda hissiy deprivasiyani keltirib chiqaradi. Bu holat tashqi munosabatlarni kompensatsiya mexanizmi sifatida izlashga olib keladi.

Shaxs identifikatsiyasi inqirozi:

O'zini qadrli va ahamiyatli deb his qilish ehtiyoji qondirilmasa, shaxs nikohdan tashqari munosabat orqali o'zini qayta tasdiqlashga urinadi. Ayniqsa, o'rta yosh inqirozi davrida bu holat kuchayadi.

Bog'lanish uslublarining ta'siri:

Bog'lanish nazariyasi nikohdan tashqari munosabatlarning psixologik ildizlarini tushunishda muhim konseptual asos hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, insonning yaqin munosabatlarga kirishish, ularni saqlab qolish va emotsional yaqinlikka munosabati bolalik davrida birinchi qaramlik munosabatlari jarayonida shakllanadi. Bu ilk tajribalar keyinchalik katta yoshdagi intim va oilaviy munosabatlarda takrorlanuvchi psixologik ssenariy sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xavfsiz bog'lanish uslubiga ega shaxslar nikoh munosabatlarida emotsional yaqinlikni saqlab qolishga, muammolarni ochiq muloqot orqali hal etishga va barqaror munosabatlarga intilishga moyil bo'ladi. Bunday shaxslar uchun nikohdan tashqari munosabatlar ehtimoli nisbatan past bo'lib, ularning nikohni saqlashga ichki motivatsiyasi yuqori bo'ladi.

Aksincha, iztirobli (anxious) bog'lanish uslubiga ega shaxslarda rad etilishdan qo'rquv, doimiy tasdiq va diqqatga ehtiyoj yuqori bo'ladi. Nikohda ushbu ehtiyojlar yetarli darajada qondirilmasa, bunday shaxslar tashqi munosabatlar orqali o'z qadrini tasdiqlashga urinadilar. Nikohdan tashqari munosabat bu holatda emotsional xavotirni vaqtincha kamaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Qóchuvchi (avoidant) bog'lanish uslubiga ega shaxslar esa yaqinlikdan qochish, mustaqillikni haddan tashqari ustun qo'yish va emotsional boğlanishdan o'zini himoya qilish tendentsiyasi bilan tavsiflanadi. Bunday shaxslar uchun nikohdagi uzoq muddatli emotsional yaqinlik ichki zo'riqish manbai bo'lishi mumkin. Shu sababli, nikohdan tashqari munosabatlar ko'p hollarda chuqur masuliyat talab etmaydigan, masofali va nazorat qilinadigan aloqa shakli sifatida tanlanadi.

Ayrim hollarda dezorganizatsiyalangan bog'lanish uslubi ham nikohdan tashqari munosabatlarga moyillikni oshiradi. Bu uslub bolalikda zo'ravonlik, beqaror tarbiya yoki ishonchsiz munosabatlar tajribasi bilan bog'liq bo'lib, katta yoshda yaqinlik va xavf o'rtasida ichki ziddiyatni keltirib chiqaradi. Natijada shaxs bir vaqtda yaqinlikka intilgan holda, uning oqibatlaridan qórqadi, bu esa paradoksal munosabatlar ssenariysini shakllantiradi.

Muhokamalar shuni kórsatadiki, nikohdan tashqari munosabatlar ko'p hollarda shaxsning axloqiy pozitsiyasidan emas, balki noadaptiv bog'lanish strategiyalaridan kelib chiqadi. Bunday munosabatlar orqali shaxs bolalikda qondirilmagan ehtiyojlarni qayta yashashga va kompensatsiya

qilishga urinadi. Biroq bu kompensatsiya mexanizmi qisqa muddatli bo‘lib, uzoq muddatda ichki konfliktlarni yanada chuqurlashtiradi.

Shu nuqtai nazardan, nikohdan tashqari munosabatlarni profilaktika qilishda boğlanish uslublarini inobatga olgan holda ish olib borish muhim hisoblanadi. Oilaviy psixologik maslahatlarda shaxslarning bog‘lanish tarixini tahlil qilish, xavfli bog‘lanish uslublarini anglash va xavfsiz bog‘lanish modellari shakllantirishga qaratilgan intervensiyalar yuqori samaradorlik beradi.

L. N. Tolstoy tomonidan ilgari surilgan mashhur fikrga tayangan holda, zamonaviy psixologik tadqiqotlarda ko‘pincha disfunktsional, nizoli va ajrimga moyil oilalar asosiy tahlil obyekti sifatida qaraladi. Ilmiy izlanishlarda e’tibor asosan oilaviy muammolar, bolalikdagi travmatik tajribalar, bola–ota-ona munosabatlaridagi buzilishlar hamda to‘liq bo‘lmagan oilalarda tarbiya jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarga qaratilgan. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar albatta muhim ahamiyatga ega bo‘lsa-da, ular oila psixologiyasining to‘liq manzarasini ochib berish uchun yetarli emas. [5;12]

Psixologik profilaktika va tavsiyalar. Nikohdan tashqari munosabatlarning oldini olish va ularni kamaytirish bo‘yicha samarali yondashuvlar psixologik profilaktikaga asoslanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, shaxsning ichki resurslarini mustahkamlash, emotsional intellektini rivojlantirish va ochiq muloqot ko‘nikmalarini oshirish nikoh munosabatlarini barqaror saqlashda muhim rol o‘ynaydi.

Shaxsning bog‘lanish uslublarini aniqlash va xavfli bog‘lanish modellari mavjud bo‘lsa, ularni o‘zgartirishga qaratilgan psixologik treninglar va individual maslahatlar samarali bo‘ladi. Masalan, xavfsiz bog‘lanish uslubiga o‘rgatish orqali shaxs o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishni, sherigi bilan ochiq muloqot qilishni va qarama-qarshi vaziyatlarni konstruktiv hal qilishni o‘rganadi.

Shuningdek, oilaviy psixologik maslahatlarda quyidagi strategiyalar tavsiya etiladi:

Nikoh oldi psixologik tayyorgarlik: er-xotinlar o‘zaro hissiy ehtiyojlarni aniqlash, konfliktlarni boshqarish va emotsional yaqinlikni mustahkamlash bo‘yicha treninglardan o‘tadi.

Oilaviy muloqot va nizolarni hal qilish bo‘yicha treninglar: bu er-xotinlarga muammolarni konstruktiv tarzda muhokama qilish va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini oshirish imkonini beradi.

Shaxsiy resurslarni rivojlantirish: stressni boshqarish, emotsional qoniqish va shaxsiy motivatsiyani oshirish orqali tashqi munosabatlarga bo‘lgan ehtiyoj kamayadi.

Ijtimoiy va madaniy omillarni hisobga olish: jamiyatdagi qadriyatlar va axborot maydonidagi ta’sirlar shaxsni tashqi aloqalarga moyil qilishi mumkinligi inobatga olinadi va unga qarshi psixologik himoya mexanizmlari ishlab chiqiladi.

Ushbu profilaktik choralar nafaqat nikohdan tashqari munosabatlar xavfini kamaytiradi, balki oila tizimining umumiy barqarorligi, er-xotin va bolalarning psixoemotsional rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi. Shu jihatdan, psixologik yondashuvlar va profilaktik intervensiyalar oila psixologiyasining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Ijtimoiy-madaniy omillar va zamonaviy sharoit

Nikohdan tashqari munosabatlar faqat shaxsiy psixologik determinantlar bilan cheklanmay, ijtimoiy va madaniy kontekst bilan ham bog‘liqdir. Zamonaviy jamiyatda individualizmning kuchayishi, texnologik rivojlanish va global kommunikatsiya imkoniyatlarining ortishi shaxslarni yangi munosabatlar izlashga undashi mumkin. Masalan, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn tanishuv platformalari shaxslar uchun tashqi munosabatlarga kirishish imkoniyatini oshiradi va ba’zan nikoh tizimidagi emotsional bo‘shliqni to‘ldirish vositasi sifatida ishlatiladi.

Shuningdek, jamiyatdagi qadriyatlar va ijtimoiy norma o‘zgarishi shaxsning tashqi munosabatlarga nisbatan yondashuvini shakllantiradi. Masalan, liberallashgan jamiyatlarda nikohdan tashqari munosabatlar ijtimoiy jihatdan kamroq qoralanadi, bu esa shaxsni psixologik barqarorlikni tashqi aloqalar orqali izlashga moyil qiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar ham muhim ahamiyatga ega. Qiyin moliyaviy sharoit, ishdagi ortiqcha yuk, ish va shaxsiy hayotning uyg‘unlashmasligi shaxsning emotsional ehtiyojlarini qondirishda tashqi munosabatlarga tayanish ehtimolini oshiradi. Shu sababli, nikohdan tashqari

munosabatlar ko‘pincha shaxsning individual ehtiyojlari, psixologik xususiyatlari va ijtimoiy-madaniy sharoitlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot nikohdan tashqari munosabatlarning shakllanishi va rivojlanishini psixologik nuqtai nazardan kompleks tarzda tahlil qilish imkonini berdi. Olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, nikohdan tashqari munosabatlar yakka holda yuzaga keladigan tasodifiy hodisa emas, balki shaxsiy psixologik xususiyatlar, oilaviy munosabatlar tizimidagi disfunktsiyalar hamda ijtimoiy muhit ta’sirining o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasidir.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, nikohdan tashqari munosabatlarning asosiy psixologik determinantlari sifatida emotsional qoniqmaslik, shaxs identifikatsiyasidagi inqiroz holatlari va noadaptiv bog‘lanish uslublari namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, xavfli, iztirobli va qo‘chuvchi bog‘lanish modellari nikoh munosabatlarida barqaror emotsional aloqa o‘rnatishni qiyinlashtirib, shaxsni tashqi munosabatlar orqali ichki ehtiyojlarni qondirishga undaydi. Bu esa nikohdan tashqari munosabatlarni vaqtinchalik kompensatsiya mexanizmi sifatida shakllantirishi mumkin.

Ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, nikohdan tashqari munosabatlar qisqa muddatli psixologik yengillik va emotsional qoniqish bergan taqdirda ham, uzoq muddatda shaxs psixikasi va oila tizimi uchun jiddiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Jumladan, ishonchning yo‘qolishi, ichki aybdorlik hissi, ruhiy zo‘riqish va oilaviy munosabatlarning izdan chiqishi kabi holatlar bu fenomenning asosiy natijalari sifatida qayd etiladi. Bunday oqibatlar nafaqat er-xotin munosabatlariga, balki bolalarning psixoemotsional rivojlanishiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, tadqiqot nikohdan tashqari munosabatlarning oldini olish va ularni kamaytirishda profilaktik yondashuvlarning muhimligini asoslab berdi. Nikoh oldi va nikoh davomida psixologik tayyorgarlikni yo‘lga qo‘yish, oilaviy munosabatlarda emotsional savodxonlikni oshirish, hamda psixologik maslahat xizmatlarini tizimli ravishda joriy etish mazkur muammoni bartaraf etishda samarali mexanizm sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Abdullaeva D., Yorqulov R., Atabaeva N. Oila psixologiyasi : o‘quv qo‘llanma. – Toshkent : Sharq, 2015. – 6-bet.
2. Abdusamatov H. Oilaviy ajrimlar: nikohdan tashqari munosabatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. – Toshkent, 2018. – 13-bet.
3. Сысенко В. А. Устойчивость брака. – М. : Мысль, 1991. – 106 с.
4. Karimova V. Oila psixologiyasi : darslik. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2007. – 86-bet.
5. Дружинин В. Н. Психология семьи. – СПб. : Питер, 2006. – 12 с.
6. Azimova Sh. U. Nikohdan tashqari munosabatlar: psixologik, ijtimoiy va madaniy jihatlari // INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY. – 2025. – B. 477.

Курбонова Гулчехра Абдуллаевна
Доцент кафедры Университета Perfect,
кандидат психологических наук, Академик академии наук Турана

ВЛИЯНИЕ ИСТОРИИ РОДА НА ФОРМИРОВАНИЕ И АКТИВИЗАЦИЮ ПАТТЕРНОВ ПОВЕДЕНИЯ У ПОТОМКОВ

Аннотация: *В данном статье подчеркивается, Наука Родология, основным миссией которой является формирование условий для сохранения и гармоничного развития Рода человеческого, способствует возрождению и сохранению Родовой системы и родственных отношений, несет в себе жизненно важную миссию и вносит свой вклад для каждого человека и человечества в целом возрождая истинные ценности.*

Ключевые слова: *Род, миссия, родственных отношений, Родология, жизненную программу, предков и потомков, воспоминания и чувства, подсознательное понимание.*

THE INFLUENCE OF THE FAMILY HISTORY ON THE FORMATION AND ACTIVATION OF BEHAVIOR PATTERNS IN DESCENDANTS

Annotation: *This article emphasizes that the science of Rodology, whose main mission is to create conditions for the preservation and harmonious development of the human Race, promotes the revival and preservation of the Ancestral system and kinship relations, carries a vital mission and contributes to each person and humanity as a whole by reviving true values.*

Key words: *Genus, mission, kinship, kinship, life program, ancestors and descendants, memories and feelings, subconscious understanding.*

AJDOD TARIXINING AVLODLARIDA XULQ NAMUNALARINI SHAKLLANTIRISH VA FAOLIYATGA TA'SIRI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Rodologiya fani ta'kidlangan, uning asosiy vazifasi insoniyat naslini saqlash va uyg'un rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni shakllantirish, tug'ilish tizimini va qarindoshlik munosabatlarini tiklash va saqlashga yordam beradi, hayotiy vazifani bajaradi va har bir inson va umuman insoniyat uchun o'z hissasini qo'shadi.haqiqiy qadriyatlarni tiklash.*

Kalit so'zlar: *jins, missiya, qarindoshlik munosabatlari, Rodologiya, hayot dasturi, ajdodlar va avlodlar, xotiralar va his-tuyg'ular, ongsiz tushunish.*

«Изучайте в ваших родословных то, что
поможет вам поддерживать узы родства,
ведь поддержание родственных связей любовь
между родными, увеличивает укрепляет
богатство и удлиняет срок жизни».

«Однако родственники ближе друг к
другу по установлению Аллаха» ***(Коран 8: 75).***

Сегодня многие проявляют большой интерес к своему Роду. Одни желают документально зафиксировать факт кровного родства, найти своих предков, познакомиться со своим Родом…

Человек интуитивно тянется к своему Роду. Он ощущает свою сопричастность великой тайне Вселенское бытие. Ведь недаром в Веках оставили ему предки путеводную запись: «Род – что было и то, чему быть предстоит, что родилось и то, что родится».

Человек - это всегда часть Рода, часть чреды поколений, звено в той невидимой цепочке, которая скрепляет предков и потомков. К сожалению, в последнее время знания о том, чем занимались наши родичи, оказываются утраченными. Обычно мы очень мало задумываемся о том, какой жизнью жили наши предки, с которыми мы связаны кровным родством. Но даже если начать отрицать свои связи с прошлым, прошлое никуда не денется и не исчезнет. Родология помогает воссоединить, казалось бы, давно утраченную связь со многими поколениями наших прародителей, с их потаёнными желаниями, чаяниями и надеждами.

Родология вносить свой вклад в приобращение человека к Роду.

Укрепление связи с родными является путём к укреплению связи с Аллахом, поддержание родственных уз является обязательным, даже если родственники их не поддерживают. Конечно, если у человека всё хорошо, это прекрасно, однако бывает момент, когда одна из сторон не идёт на перемирие, и уже принципиально другая сторона также отказывается от перемирия, и это один из очень тяжёлых случаев, когда человек узнаёт степень искренности перед Аллахом.

Наука Родология, основным миссией которой является формирование условий для сохранения и гармоничного развития Рода человеческого, способствует возрождению и сохранению Родовой системы и родственных отношений, несет в себе жизненно важную миссию и вносит свой вклад для каждого человека и человечества в целом возрождая истинные ценности и природное естество заложенное Творцом в каждом человеке - его жизненную программу, воссоединяя связь человека с его корнями, его Родом, с Творцом с Аллахом.

Родология – предметом исследований которой являются законы развития Рода, наследственные и средовые детерминанты в вариативности родовых программ.

Человек - это всегда часть Рода, часть чреды поколений, звено в той невидимой цепочке, которая скрепляет предков и потомков. К сожалению, в последнее время знания о том, чем занимались наши родичи, оказываются утраченными. Обычно мы очень мало задумываемся о том, какой жизнью жили наши предки, с которыми мы связаны кровным родством. Но даже если начать отрицать свои связи с прошлым, прошлое никуда не денется и не исчезнет.

Заботясь таким образом о знании, исходящем из глубин веков, родология заботится и о грядущих поколениях, о тех, кому ещё предстоит родиться.

В священных писаниях описаны Духовные законы, соблюдая которые человек обретает удовлетворение, процветание, благополучие и продолжительную счастливую жизнь. Родологический метод Докучаевых помогает человеку понять себя, познав свой Род, познав основы духовных законов, которые раскрыты в методе с научной точки зрения.

Ясность и доступное изложение метода и техник, применяемых в методе помогает большому количеству людей разобраться в системе своего Рода.

Родологический метод Докучаевых затрагивает глубинные вопросы Рода, решение которых, способствует целостности Рода, путем анализа истории развития Рода, моделирования будущего, коррекцией родовых программ, культурой работы с энергиями Рода.

Родологический метод в укреплении социального здоровья Рода способствует активированию силы Рода, формированию образа желаемого будущего с опорой на Силу Рода, выявлению ресурсов и снятию внешних внутренних ограничений.

Мы, наш народ, очень сильны родословной. Родословные изучаются давно, сейчас этому уделяется больше внимания. Каждая семья составляет своё генеалогическое дерево. В узбекских национальных обычаях всегда говорили: «Знай своих 7 поколений, своих предков». Почему так? Потому что узбекский народ всегда знал о наследовании по роду, поэтому и пословицы у нас отражают это.

Например, пословица «Под яблоней падает яблоко» не появилась просто так. Старшие люди смотрят на ребёнка и говорят: «Ты похож на такого-то, ты его внук», - это знание, передаваемое поколениями. Если выбираешь профессию, советуют идти по стопам родителей.

Как передается несчастье?

Два религиозных учёных провели эксперимент на кроликах. Кроликов мучили под звуки музыку, и они страдали под музыкой. Потом кроликов размножили. Детей кроликов не мучили, но тоже включали им ту же музыку. Маленькие кролики плакали и страдали, хотя их не мучили, но при прослушивании этой музыки у них пробуждалась боль из памяти, из подсознания - воспоминания о боли. Генетики доказали, что чувства и боль - это тоже ощущения, которые передаются из поколения в поколение, переходят как память.

Мы иногда говорим, что кто-то повторяет жизнь матери или отца, но на самом деле жизнь не повторяется, повторяются чувства и память. Потому что в Коране есть аят: «Никто не несёт ответственность за грехи другого». Именно чувства повторяются. Например, если я спрошу у вас, какие самые лучшие моменты в вашей жизни, вы вспомните периоды, когда вы были очень счастливы или очень огорчены, правда? Именно эти воспоминания и чувства приходят, и от предков тоже передаются такие воспоминания и чувства.

Несчастные женщины чувствуют чувства своей матери, даже если муж хороший, они не могут почувствовать его доброту. Внутреннее представление о муже - если муж матери женщины бил, пил и унижал, то у неё внутри есть образ мужчины, который бьёт, пьёт, унижает и мучает. Она ожидает именно такого мужа. Например, женщина не может сказать, что её муж хороший, любит, уважает, даёт деньги. Когда она говорит, что счастлива, у неё нет истинного чувства счастья внутри. Даже если муж её радует, она должна чувствовать это счастье внутри - это ресурс. Если этого чувства нет, этого ресурса нет - тогда даже если она хочет почувствовать себя счастливой, она не может. Когда она говорит «чувствую», она ощущает те же чувства, что и при ударах и страданиях. Поэтому она видит мужа глазами своей матери. Даже если отец детей не бьёт и не пьёт, если он просто грубит или обижает или скажет «Вот, твою же мать…», она уже считает мужа плохим. Она относится к мужу так же, как её мать к отцу. Говорит, что муж жестокий, ненавидит её, жалуется и плачет. В конце концов сама доводит мужа до того, что он становится похожим на её отца - начинает пить, бить и т.д. Все чувства выходят наружу. То, что внутри - проявляется снаружи. Внешние обстоятельства мы создаём внутри себя.

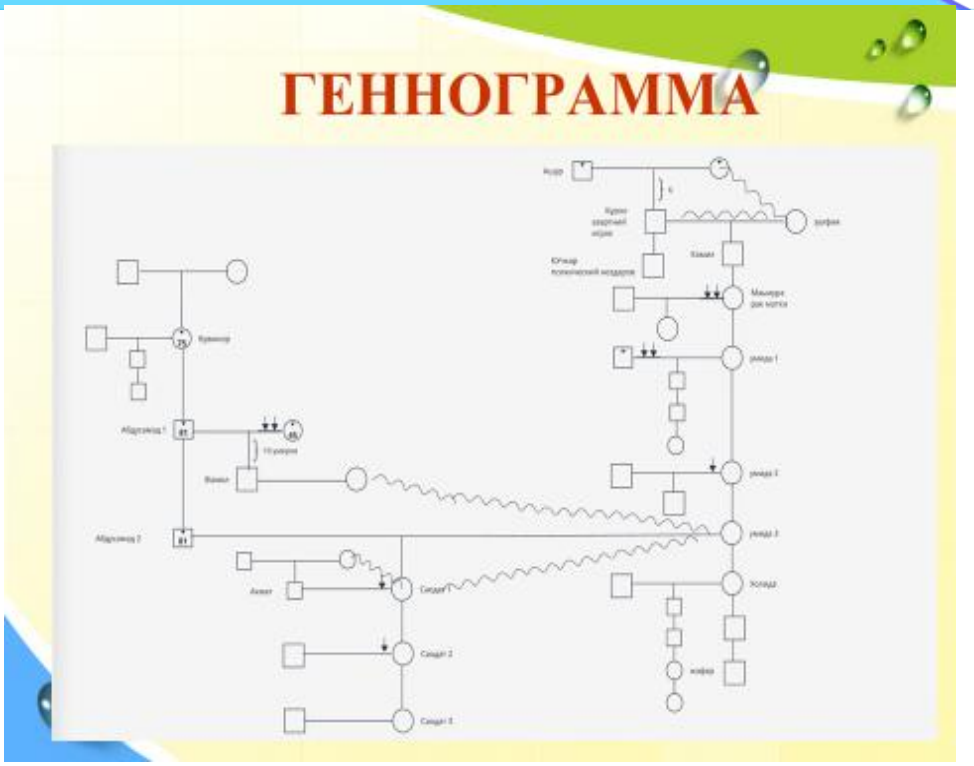
К статьи мы в практику несколько истории посмотрели, работали с клиентом. Конечно, здесь поменяли имена.

Проведённые исследования показывают, что клиентка Саодат - 39 лет. Продаёт продукты на рынке. Бывала замужем три раза. Первый муж болел эпилепсией, Саодат прожила с ним 4 года, потом вообще вернулась в родной дом, как девочка.

Второй раз вышла замуж за мужчину, который сначала хорошо к ней относился, но он был наркоманом, пил, бил её, и начал относиться плохо, поэтому Саодат была вынуждена развестись и с ним.

Недавно исполнилось 4 года, как она замужем за третьим мужем. Его зовут Анвар, он занимает должность чиновника. Анвар тоже был женат и разведен, у него есть дети, которые иногда к ним приходят, он не бросил детей, поддерживает с ними связь. Проблема в том, что отношения Саодат с Анваром тоже не очень хорошие. Скоро ей будет 40 лет, но, к сожалению, у неё до сих пор нет детей.

Если взглянуть на её предков, то её мать Умида тоже была замужем три раза, как и Саодат. Первый муж был хороший, но умер рано. От первого мужа у неё трое детей - двое сыновей и дочь. Второй раз вышла замуж за мужчину, который пил, бил её, ругал, она сбежала от него и вышла замуж в третий раз. От третьего мужа родилась Саодат, и Саодат прожила с отцом всю жизнь. Саодат на 100% повторила жизнь матери - вышла замуж три раза и теперь живёт вместе с третьим мужем.

Но у матери было много детей, а у Саодат нет. Саодат удивляется: почему у меня нет детей? Мать Саодат Умида вышла замуж за мужчину Абдусамада, который был значительно старше её. У Абдусамада от первой жены было десять детей, все умерли, кроме одного сына по имени Жамол. Он и жил с Умидой. В 63 года родилась Саодат. Абдусамад был очень любящим отцом для Саодат. Саодат не знает подробностей о родителях отца, знает только, что у неё есть тётя Бувинор. У тёти Бувинор из пяти детей умерло трое, двое сыновей остались живы. У Абдусамада из десяти детей умерло девять, жив остался Жамол. С этой стороны у семьи есть программа на потерю детей.

У Саодат в душе есть эта программа «не рожайте детей, не увеличивайте семью», из-за неё она не может иметь детей. Умида и её пасынок Джалил были ровесниками. Между ними была сильная вражда. Джалил и его жена были против рождения Саодат. Детей они отдали в детдом, и Саодат родилась нежеланным ребёнком.

Мы, наш народ, очень сильны родословной. Родословные изучаются давно, сейчас этому уделяется больше внимания. Каждая семья составляет своё генеалогическое дерево. В узбекских национальных обычаях всегда говорили: «Знай своих 7 поколений, своих предков». Почему так? Потому что узбекский народ всегда знал о наследовании по роду, поэтому и пословицы у нас отражают это.

Например, пословица «Под яблоней падает яблоко» не появилась просто так. Старшие люди смотрят на ребёнка и говорят: «Ты похож на такого-то, ты его внук», - это знание, передаваемое поколениями. Если выбираешь профессию, советуют идти по стопам родителей.

Как передается несчастье?

Два религиозных учёных провели эксперимент на кроликах. Кроликов мучили под звуки музыку, и они страдали под музыкой. Потом кроликов размножили. Детей кроликов не мучили, но тоже включали им ту же музыку. Маленькие кролики плакали и страдали, хотя их не мучили, но при прослушивании этой музыки у них пробуждалась боль из памяти, из подсознания - воспоминания о боли. Генетики доказали, что чувства и боль - это тоже ощущения, которые передаются из поколения в поколение, переходят как память.

Мы иногда говорим, что кто-то повторяет жизнь матери или отца, но на самом деле жизнь не повторяется, повторяются чувства и память. Потому что в Коране есть аят: «Никто

не несёт ответственность за грехи другого». Именно чувства повторяются. Например, если я спрошу у вас, какие самые лучшие моменты в вашей жизни, вы вспомните периоды, когда вы были очень счастливы или очень огорчены, правда? Именно эти воспоминания и чувства приходят, и от предков тоже передаются такие воспоминания и чувства.

Несчастные женщины чувствуют чувства своей матери, даже если муж хороший, они не могут почувствовать его доброту. Внутреннее представление о муже - если муж матери женщины бил, пил и унижал, то у неё внутри есть образ мужчины, который бьёт, пьёт, унижает и мучает. Она ожидает именно такого мужа. Например, женщина не может сказать, что её муж хороший, любит, уважает, даёт деньги. Когда она говорит, что счастлива, у неё нет истинного чувства счастья внутри. Даже если муж её радует, она должна чувствовать это счастье внутри - это ресурс. Если этого чувства нет, этого ресурса нет - тогда даже если она хочет почувствовать себя счастливой, она не может. Когда она говорит «чувствую», она ощущает те же чувства, что и при ударах и страданиях. Поэтому она видит мужа глазами своей матери. Даже если отец детей не бьёт и не пьёт, если он просто грубит или обижает или скажет «Вот, твою же мать…», она уже считает мужа плохим. Она относится к мужу так же, как её мать к отцу. Говорит, что муж жестокий, ненавидит её, жалуется и плачет. В конце концов сама доводит мужа до того, что он становится похожим на её отца - начинает пить, бить и т.д. Все чувства выходят наружу. То, что внутри - проявляется снаружи. Внешние обстоятельства мы создаём внутри себя.

В произведении Джалолиддин Руми «То что внутри тебя - находится внутри тебя» написано: «Мир - это дом, вы входите в него через коридор, коридор - это твоё сердце, то, что внутри тебя, ты видишь во внешнем мире». Дж. Руми объяснял это, опираясь на Коран, он знал его толкование. В Европе это приравнивается к толкование Корана. Он говорит, что ты видишь мир через свои внутренние чувства. Сначала всё появляется и формируется в коридор, а потом, когда ты входишь в дом, видишь этот мир - он возникает из твоей коридора.

Значит, если женщина, её мать или бабушка были несчастны, то у женщины есть понимание, что она не увидит счастья в мужчине. Женщина, выйдя замуж, увидит именно то, что ожидала. Жизнь матери не повторяется, повторяется внутреннее понимание. Подсознательное понимание повторяется. В Коране тоже показано, что если внутреннее понимание не меняется, то и жизнь не меняется.

Список литературы.

1.Основы Родологии: (учеб. - метод.пособие) / В.В. Докучаев, Л.Н.Докучаева. -2 –е изд., испр. Урал. Ун-та, 2014.-212 с.

2.Фомин Ю.А. Познание тайны. М.: АОЗТ «Аспект – Прес Л.ТД», 1995.402с.

3.Курчанов Н.А. Генетика человека с основами генетики: учеб. пособие. СПб. СпецЛит, 2006. 175с.

4.Статья «Что такое Родология? На сайте www. samopoznanie.ru

5.Щутценбергер А.А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, сеейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование генесоциограммы. М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2001. 240 с.

Mustafoyeva Gulmira To‘lqinovna
Toshkent kimyo xalqaro unversiteti magistranti,
Uralova Gulbahor O‘ktamovna
Toshkent kimyo xalqaro unversiteti
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
E-mail: Mustafoyeva.gulmira1991@gmail.com

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING O‘QUV FAOLIYATIDAGI QIYINCHILIKLARNI YENGIB O‘TISHGA KO‘MAKLASHISHDA YUZAGA KELAYOTGAN MUAMMOLAR.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv faoliyatidagi qiyinchiliklarini yengib o‘tish jarayonida uchrayotgan muammolar, ularning kelib chiqish sabablari hamda bu boradagi psixologik-pedagogik omillar, muammolarni bartaraf etish yo‘llari bo‘yicha fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *kichik maktab yoshi, o‘quv faoliyati, psixologik yordam, o‘qituvchi, ota-ona, motivatsiya, o‘zlashtirish.*

PROBLEMS ENCOUNTERED IN ASSISTING PRIMARY SCHOOL CHILDREN IN OVERCOMING DIFFICULTIES IN LEARNING ACTIVITIES

Abstract. *This article discusses the problems encountered in the process of assisting primary school children in overcoming difficulties in their learning activities, the causes of these difficulties, as well as psychological and pedagogical factors influencing this process. In addition, the paper considers possible ways and methods for addressing and eliminating these difficulties.*

Key words: *primary school age, learning activity, psychological support, teacher, parents, motivation, academic achievement.*

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ОКАЗАНИИ ПОМОЩИ ДЕТЯМ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В ПРЕОДОЛЕНИИ ТРУДНОСТЕЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются проблемы, возникающие в процессе оказания помощи детям младшего школьного возраста в преодолении трудностей учебной деятельности, причины их возникновения, а также психолого-педагогические факторы, влияющие на данный процесс. Также анализируются пути и методы устранения выявленных трудностей.*

Ключевые слова: *младший школьный возраст, учебная деятельность, психологическая помощь, учитель, родители, мотивация, успеваемость.*

Kirish. Kichik maktab yoshi - bu bola shaxsining o‘quv faoliyatiga jiddiy kirib boradigan, o‘zini anglash va mustaqil fikrlash jarayoni shakllanadigan eng muhim davrdir. Shu davrda o‘quvchi o‘z atrofidagi muhitdan, ayniqsa, ota-ona, o‘qituvchi va sinfdoshlar ta’siridan ruhiy va ijtimoiy jihatdan kuchli ta’sirlanadi. Ammo afsuski, so‘nggi yillarda bolalarning o‘qishga qiziqishining pasayishi, o‘zlashtirish darajasining sustligi, psixologik muvozanatning buzilishi kabi holatlar tez-tez uchramoqda. Kichik maktab yoshi - insonning intellektual, hissiy va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi bosqichdir. Bu davrda bola o‘zini “o‘quvchi” sifatida anglaydi, o‘rganish faoliyatiga moslashadi va mustaqil fikrlashni boshlaydi. Shu bois, bu davrdagi eng kichik ruhiy yoki pedagogik muammo butun ta’lim jarayoniga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

So‘nggi yillarda maktab amaliyotida o‘quvchilarning o‘qishga nisbatan qiziqishining pasayishi, tez charchash, e’tiborning susayishi, o‘z-o‘ziga ishonchsizlik kabi holatlar ko‘paymoqda. Ushbu muammolarni bartaraf etish nafaqat o‘qituvchining, balki ota-ona va psixologning ham birgalikdagi mas’uliyatini talab etadi.

Inson hayotining eng nozik, ammo eng sermahsul davrlaridan biri - bu kichik maktab yoshi davridir. Aynan shu bosqichda bola dunyoni anglay boshlaydi, o‘qish, yozish, tafakkur qilish va o‘zini jamiyatning bir bo‘lagi sifatida his etishni o‘rganadi. Ammo bu jarayon silliq kechmaydi - har bir bolaning ichki dunyosi, ruhiy tayyorgarligi, oilaviy muhit va pedagogik yondashuvlar turlicha bo‘ladi. Shu bois o‘quv faoliyatidagi qiyinchiliklar tabiiy hol, ammo ularni yengib o‘tish yo‘llari sirli, nozik va chuqur psixologik yondashuvni talab qiladi.

Asosiy qism:

1. Ota-onaning befarqligi - bolada ichki tushkunlik manbai

Ko‘plab o‘quvchilarda o‘qishga nisbatan sovuqlikning ildizi aynan oiladagi befarqlikdan boshlanadi. Bola o‘z yutug‘ini ota-onasi bilan bo‘lishmoqchi bo‘ladi, ammo e’tibor topolmasa, uning ichki motivatsiyasi so‘nadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ota-onasining qo‘llab-quvvatlashini his qilgan bolalarda o‘qish faoliyatining samaradorligi 30–40% ga yuqori bo‘ladi (Xodjayeva, 2023).

Ota-onalar ba’zan o‘quvchining darsdagi muvaffaqiyatsizligida faqat o‘qituvchini ayblaydi. Aslida esa, bola eng ko‘p vaqtini oilada o‘tkazadi va uning hissiy muvozanati avvalo oilaviy muhitga bog‘liq.

Kichik maktab yoshidagi bolalarda uchraydigan o‘quv faoliyati qiyinchiliklari uch omil bilan bog‘liq. Bugungi kunda ayrim ota-onalar bola tarbiyasini faqat maktab zimmasiga yuklayapti. Bolaning o‘qishdagi yutuq va muvaffaqiyatsizliklariga e’tibor bermaslik, uning his-tuyg‘ularini tushunmaslik, rag‘batlantirish o‘rniga tanqid qilish – bu holatlar bolaning o‘qishga bo‘lgan ishonchini so‘ndiradi. Ota-onaning befarqligi natijasida bola o‘zini yolg‘iz his qiladi, bu esa ruhiy tushkunlik va o‘qishdagi sustkashlikka olib keladi.

Qiyinchiliklarning tabiati va kelib chiqish sabablari

Kichik maktab yoshidagi bolalarda uchraydigan o‘quv faoliyati qiyinchiliklari uch omil bilan bog‘liq:

- Psixologik omillar: diqqatning beqarorligi, motivatsiya yetishmasligi, o‘ziga ishonchsizlik.
- Pedagogik omillar: o‘qituvchi yondashuvidagi stereotiplar, individual yondashuv yetishmasligi.
- Ijtimoiy omillar: oilaviy muhit, ortiqcha bosim yoki e’tiborsizlik.

Ba’zan bola so‘z bilan ifoda eta olmaydigan ichki to‘siqlarga duch keladi. U buni “bilmayman”, “yoqtirmayman”, yoki “charchadim” kabi so‘zlar bilan yashiradi. Aslida esa, bu - bola ichidagi ruhiy signal, uning yordamsiz qolayotganini bildiruvchi ichki chaqiriqdir.

2. Sinf rahbarining yetarli pedagogik yondashuvga ega emasligi

Ba’zan sinf rahbarlari o‘quvchi shaxsining ichki kechinmalarini tushunishga har doim ham tayyor emas. Har bir bola o‘ziga xos temperament, xarakter va idrok darajasiga ega. Shunday bo‘lsa-da, bir xil talab qo‘yish yoki “faqat bilim natijasiga qarash” tizimi ayrim bolalarni o‘z imkoniyatini ko‘rsata olmasligiga sabab bo‘ladi. O‘qituvchi bola ruhiyatini chuqur o‘rganmasa, u bilan individual ishlamasa, o‘quvchi o‘z qiyinchiliklarini yengolmaydi.

Sinf rahbari - bolaning ikkinchi yo‘lko‘rsatuvchisi. U bolani nafaqat bilimga, balki hayotiy qadriyatlarga ham o‘rgatadi. Ammo ba’zan o‘qituvchi dars jarayonida faqat natijaga e’tibor beradi, bolani ruhiy holatini, idrok tezligini hisobga olmaydi. Bu esa, “yashirin qo‘rquv” - ya’ni “xato qilaman” degan ichki to‘siqni keltirib chiqaradi.

Zamonaviy pedagogika bola faoliyatini baholashdan ko‘ra, uning o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirishni ustuvor deb biladi. Shuning uchun o‘qituvchi bolaning kuchli tomonlarini aniqlab, ularni qo‘llab-quvvatlashni o‘rganishi lozim.

Bugungi pedagogika shunchaki bilim berish emas, shaxsni anglash san’atiga aylanmoqda. Shu sababli:

- Individuallashtirilgan ta’lim - har bir bola o‘z qobiliyatiga qarab o‘qitiladi.

• Emotsional intellektni rivojlantirish - bolada his-tuyg‘ularni boshqarish, o‘z hissiyotini anglash va boshqalar hislariga hurmat bilan qarash ko‘nikmasi shakllantiriladi.

• Raqamli vositalar orqali interaktiv ta’lim - o‘yin asosidagi o‘qitish, virtual laboratoriyalar, vizualizatsiya va multimedia orqali o‘quv jarayoni yanada qiziqarli bo‘ladi.

• Ko‘maklashuvchi muhit - bola xato qilishdan qo‘rqmaydigan, o‘z fikrini bemalol ayta oladigan sinf muhiti yaratiladi.

Sirli jihat shundaki, ba’zan bola o‘quv jarayonida “bilmayman” deganida, u aslida “menga ishon” demoqchi bo‘ladi. O‘qituvchi bu yashirin so‘rovni sezishi, so‘z ortidagi hissiy holatni “eshitishi” kerak.

3. Maktab psixologining faoliyatsizligi yoki tizimdagi yetishmovchiliklar

Psixologik yordam tizimi ayrim maktablarda faqat “hisobot” darajasida ishlaydi. O‘quvchilarning psixologik muammolari esa amalda e’tiborsiz qolmoqda. Har bir sinfda o‘quvchilar uchun individual psixologik monitoring yuritilishi zarur.

Psixolog faqat muammoni aniqlabgina qolmasligi, balki sinf rahbari bilan hamkorlikda “reabilitatsion mashg‘ulotlar”ni o‘tkazishi kerak. Bu jarayonda art-terapiya, rolli o‘yinlar, ijodiy topshiriqlar, motivatsion suhbatlar muhim o‘rin tutadi.

Afsuski, ko‘plab ta’lim muassasalarida psixologik xizmat hali ham shaklan faoliyat yuritmoqda, ammo mazmun jihatidan sust. Bola o‘qishga nisbatan sovuqlashayotgan paytda aynan maktab psixologi aralashishi lozim. Ammo ko‘p hollarda psixologlar nazariy tavsiyalar bilan cheklanib, amaliy yondashuvni e’tibordan chetda qoldirishadi. Bu esa muammoni chuqurlashtiradi.

Bolaning qiyinchiliklarini yengishida o‘qituvchi - yo‘lchi yulduz, ota-ona esa tayanch osmondir.

Ularning uyg‘un harakati natijasida bola ichki kuchini topadi.

Ota-ona mehr va qo‘llab-quvvatlash bilan ruhiy barqarorlikni ta’minlasa, o‘qituvchi bilimni shaxsiy qiziqish bilan bog‘laydi.

Tahlil va muhokama:

Yuqoridagi omillar o‘zaro chambarchas bog‘liq. Ota-onaning befarqligi – bolani ruhiy jihatdan zaiflashtiradi; sinf rahbarining befarqligi – o‘quv muhitini sovuqlashtiradi; psixologning sust ishlashi – muammoni vaqtida aniqlash imkonini yo‘qotadi. Shu sababli, bola o‘zida to‘siqlarni yengib o‘tish kuchini topa olmaydi.

Demak, aybni bir tomonlama qarash noto‘g‘ri. Mas’uliyat bir vaqtning o‘zida ham ota-ona, ham o‘qituvchi, ham psixolog zimmasiga tushadi. Faqat ularning hamkorlikdagi harakati natijasida bola o‘zida ishonch va qiziqishni qayta tiklay oladi.

Kichik maktab o‘quvchisining o‘quv qiyinchiliklarini yengib o‘tish masalasi - kompleks yondashuvni talab etadi. Unda quyidagilar muhim ahamiyat kasb etadi:

• O‘qituvchi, ota-ona va psixolog o‘rtasida doimiy muloqot tizimini yo‘lga qo‘yish;

• O‘quvchini faqat baho bilan emas, balki jarayon bilan rag‘batlantirish;

• Darslarda emotsional yondashuv va ijobiy muloqotni kuchaytirish;

• Har bir o‘quvchi uchun “shaxsiy yutuq kartasi”ni joriy etish.

Ko‘mak - bu faqat yordam emas, bu ruhiy ko‘tarilish.

O‘quvchiga samimiy so‘z, ijobiy baho yoki kichik g‘alabasini e’tirof etish - u uchun katta turtki bo‘ladi. Har bir “Sen buni uddalading!” iborasi bola ongida yangi kuch uyg‘otadi.

Shuning uchun zamonaviy pedagogika “yordam”ni emas, “ilhom berish”ni maqsad qiladi.

Xulosa. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni yengib o‘tishida asosiy to‘siq - insoniy befarqlikdir. Bu befarqlik qayerdadir ota-onaning e’tiborsizligi, qayerdadir o‘qituvchining ruhiy sezgir emasligidan yoki tizimning samarasizligidan kelib chiqadi.

Farzandning o‘qishga muhabbat bilan qarashi uchun birinchi navbatda unga mehr kerak. Mehrli so‘z, e’tiborli nigoh va to‘g‘ri pedagogik yondashuv - har qanday qiyinchilikni yenguvchi kuchdir.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni yengib o‘tishida asosiy muammo - befarqlikdir. Bu befarqlik qayerdadir ota-onadan, qayerdadir sinf rahbaridan,

ba’zan esa butun tizimdan kelib chiqadi. Har bir bola o‘ziga xos olam. Unga mehr, e’tibor va to‘g‘ri yondashuv zarur. Faqat shunda u o‘zidagi qiyinchiliklarni yengib, o‘qishga bo‘lgan ichki motivatsiyasini tiklay oladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarni o‘quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni yengib o‘tishga ko‘maklashish - bu nafaqat ta’limiy, balki ruhiy-ma’naviy jarayondir. Har bir bola o‘z ichida iste’dod, qiziqish va ilhom urug‘ini olib yuradi. O‘qituvchi va ota-ona esa shu urug‘ning unib chiqishiga sharoit yaratadigan bog‘bonlardir.

Sirli haqiqat shundaki - ba’zan eng oddiy “ishonaman senga” degan so‘z bola hayotini o‘zgartiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Xodjayeva G. “Boshlang‘ich ta’limda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv.” – Toshkent: Fan va taraqqiyot, 2023.
2. Karimova V.M. *Psixologik madaniyat va pedagogik muloqot asoslari.* – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022.
3. Vygotskiy L.S. *Pedagogik psixologiya.* – Moskva: Prosveshcheniye, 2018.
4. Bo‘ronova N. *Boshlang‘ich ta’limda motivatsion o‘qitish texnologiyalari.* – Samarqand, 2021.
5. UNESCO (2023). *Child-centered learning strategies in primary education.* – Paris: UNESCO Press.
6. Vygotskiy L.S. “Pedagogik psixologiya”. Moskva, 2020.
7. Z. Raxmatova. *Kichik maktab yoshidagi bolalar psixologiyasi*. Toshkent, 2022.
8. Mustafoyeva G. *Ta’limda innovatsion yondashuvlar*. Toshkent, 2024.
9.O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim to‘g‘risidagi Qonuni. 2020-yil.
10. G‘afforova M. *Boshlang‘ich ta’limda differensial yondashuv*. Toshkent, 2023.

Ibragimov Xasanboy Abdusalomovich
Andijon davlat universiteti,
Sport nazariyasi va metodikasi kafedrasi katta o`qituvchisi.
E-mail: Xasanboy2051558 @gmail.com

YOSH SPORTCHILARDA STRESS VA MUSOBAQA OLDI HAYAJONINI BOSHQARISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sport sohasida psixologik omillarning tutgan o‘rni hamda ularning sportchi faoliyati va natijadorligiga ko‘rsatadigan ta’siri yoritiladi. Sportchilarning ruhiy tayyorgarligi, ichki motivatsiyasi, hissiy holatni boshqara olish qobiliyati va stressga moslashuvi yuqori sport ko‘rsatkichlariga erishishda muhim shartlardan biri ekanligi asoslab beriladi. Tadqiqot davomida sport psixologiyasi doirasidagi nazariy qarashlar, olimlarning ilmiy yondashuvlari hamda amaliy tavsiyalar tahlil qilinadi. Shuningdek, musobaqa jarayonida yuzaga keladigan psixologik zo‘riqishlarni kamaytirish, sportchilarning emotsional barqarorligini mustahkamlash va ruhiy holatni samarali boshqarish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Maqola natijalari sport bilan shug‘ullanuvchi yoshlar, murabbiylar hamda sport psixologlari faoliyatida foydalanish uchun amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *sport psixologiyasi, sportchilarning ruhiy tayyorgarligi, shaxsiy xususiyatlar, ichki motivatsiya, hissiy barqarorlik, psixologik zo‘riqish, musobaqa jarayoni, sport natijalari*

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF MANAGING STRESS AND PRE-COMPETITION ANXIETY IN YOUNG ATHLETES

Abstract. *This article examines the role of psychological factors in sports activities and their impact on athletes' performance outcomes. Psychological readiness, intrinsic motivation, emotional regulation skills, and resistance to stress are considered essential components for achieving high спортив results. The study analyzes theoretical perspectives within sports psychology, the views of leading scholars, and practical recommendations aimed at improving athletic performance. Particular attention is paid to reducing psychological tension during competitions, strengthening emotional stability, and developing self-regulation skills among athletes. The findings of the article may be applied in the professional practice of coaches, sports psychologists, and physical education specialists.*

Key words: *sports psychology, psychological readiness of athletes, personality traits, intrinsic motivation, emotional stability, psychological stress, competitive process, athletic performance*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ СТРЕССОМ И ПРЕДСТАРТОВЫМ ВОЛНЕНИЕМ У ЮНЫХ СПОРТСМЕНОВ

Аннотация. *В данной статье рассматривается значение психологических факторов в спортивной деятельности и их влияние на результативность спортсменов. Психологическая подготовленность, уровень внутренней мотивации, способность управлять эмоциональным состоянием и устойчивость к стрессовым ситуациям выступают важными условиями достижения высоких спортивных показателей. В работе анализируются теоретические подходы в области спортивной психологии, научные взгляды ведущих исследователей, а также практические рекомендации, направленные на повышение эффективности спортивной деятельности. Особое внимание уделяется вопросам снижения психологического напряжения в соревновательный период, развитию эмоциональной устойчивости и формированию навыков саморегуляции у спортсменов. Полученные выводы могут быть использованы в практике работы тренеров, спортивных психологов и специалистов в области физической культуры.*

Ключевые слова: *спортивная психология, психологическая подготовленность спортсменов, личностные особенности, внутренняя мотивация, эмоциональная устойчивость, психологическое напряжение, соревновательный процесс, спортивные результаты*

Bugungi kunda sport sohasini rivojlantirish va yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish O‘zbekiston davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan bir qator qarorlar sportni ommaviylashtirish, yoshlarni sportga keng jalb etish hamda sport infratuzilmasini mustahkamlashni maqsad qilgan. Xususan, “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaror sport musobaqalari orqali yoshlarda irodani mustahkamlash va salomatlikni oshirishni ta’minlashni ko‘zda tutadi, bu esa yosh sportchilarni psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlashni yanada muhim qiladi[1].

Shuningdek, davlat tomonidan sport-ta’lim muassasalari faoliyatini kengaytirish bo‘yicha qabul qilingan qarorlar sport bilan shug‘ullanish sharoitlarini yaxshilash hamda iqtidorli yoshlarni aniqlash va ularni professional darajada tayyorlashga xizmat qiladi. Bu yo‘nalishlarda sportchilarning nafaqat jismoniy, balki ruhiy tayyorgarligini mustahkamlash, stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarish bo‘yicha maxsus psixologik mexanizmlarni ishlab chiqish va tatbiq etish zarurati mavjud. Sport psixologiyasi insonning sport faoliyati jarayonida yuzaga keladigan hissiy holatlarni, stress reaktsiyalarini va ularni boshqarish usullarini o‘rganadigan fan sohasidir. Ayniqsa yosh sportchilar musobaqa oldidan ruhiy zo‘riqish va hayajon holatlarini boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishi ularning sport natijalarini yaxshilash hamda salomatligini saqlab qolish uchun muhim omildir. Shu boisdan, yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarishning psixologik mexanizmlari, ularning sport faoliyatidagi ta’siri va amaliy qo‘llanilishi dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida tasvirlanadi.

Sport faoliyati jarayonida yosh sportchilarning psixologik holati ularning musobaqadagi muvaffaqiyati va barqaror natijalar ko‘rsatishida muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa stress va musobaqa oldi hayajoni yosh sportchilarning psixik holatiga kuchli ta’sir ko‘rsatib, ularning diqqat, xotira, harakatlarni muvofiqlashtirish va qaror qabul qilish jarayonlarini izdan chiqarishi mumkin.[2] Shu bois sport psixologiyasida ushbu holatlarni nazariy jihatdan o‘rganish va ularni boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Psixologiya fanida stress tushunchasi dastlab G. Selye tomonidan organizmning turli tashqi va ichki ta’sirlarga javob reaksiyasi sifatida talqin qilingan[3]. Uning nazariyasiga ko‘ra, stress muayyan darajada moslashuvchanlikni oshirsa-da, ortiqcha zo‘riqish holatida psixik va jismoniy faoliyat samaradorligini pasaytiradi. Sport faoliyatida bu holat musobaqa oldi hayajoni, mas’uliyat hissi va natijaga bo‘lgan yuqori talab bilan bog‘liq tarzda namoyon bo‘ladi.

Musobaqa oldi hayajoni muammosi sport psixologiyasida alohida o‘rganilgan bo‘lib, u sportchining individual-psixologik xususiyatlari, tajribasi, motivatsiya darajasi va o‘ziga bo‘lgan ishonchi bilan chambarchas bog‘liqdir. A. Bandura tomonidan ilgari surilgan o‘z-o‘ziga ishonch (self-efficacy) nazariyasiga ko‘ra, sportchining o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi yuqori bo‘lsa, stress va hayajon darajasi nazorat qilinadi hamda faoliyat samaradorligi ortadi[4]. Aksincha, o‘ziga ishonch past bo‘lgan sportchilarda musobaqa oldi tashvish kuchli namoyon bo‘ladi.

Yerkes–Dodson qonuniga ko‘ra esa hayajon darajasi va faoliyat samaradorligi o‘rtasida muayyan bog‘liqlik mavjud bo‘lib, o‘rtacha darajadagi hayajon sport natijalarini yaxshilasa, haddan tashqari yuqori yoki juda past hayajon samaradorlikning pasayishiga olib keladi[5]. Ushbu nazariya yosh sportchilarda stressni boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Zamonaviy sport psixologiyasi tadqiqotlarida stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarishda psixologik tayyorgarlik, o‘zini boshqarish (self-regulation), relaksatsiya, vizualizatsiya hamda ijobiy fikrlash texnikalarining samaradorligi ta’kidlanadi. L.S. Vigotskiy, A.N. Leontev va S.L. Rubinshteynlarning faoliyat nazariyasiga asoslangan qarashlarida shaxsning

faoliyat jarayonida psixik holatlarini ongli ravishda boshqarish imkoniyatlari mavjudligi asoslab berilgan[2].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yosh sportchilarda stress va hayajonni boshqarish faqat individual psixologik mashqlar bilan cheklanib qolmasdan, murabbiy, sport psixologi va ijtimoiy muhitning qo‘llab-quvvatlashi orqali kompleks tarzda amalga oshirilishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, sport faoliyatida psixologik mexanizmlarni tizimli ravishda o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarishning psixologik mexanizmlarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda kompleks ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlardan foydalanildi, bu esa muammoni har tomonlama tahlil qilish imkonini berdi. Tadqiqotning nazariy metodlari sifatida sport psixologiyasi, umumiy va yosh psixologiyasi sohasiga oid ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, ilmiy maqolalar hamda xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ishlari tahlil qilindi. Ushbu metod orqali stress, musobaqa oldi hayajoni va ularni boshqarish mexanizmlarining ilmiy-nazariy asoslari aniqlashtirildi, asosiy tushunchalar va yondashuvlar tizimlashtirildi.

Empirik tadqiqot doirasida psixologik diagnostika metodlari qo‘llanildi. Jumladan, yosh sportchilarning stress darajasi, musobaqa oldi hayajoni va emotsional holatini aniqlashga qaratilgan standartlashtirilgan so‘rovnomalar va testlardan foydalanildi. Shuningdek, sportchilarning o‘zini boshqarish ko‘nikmalari va motivatsiya darajasini aniqlash maqsadida maxsus psixologik metodikalar qo‘llanildi.

Tadqiqot jarayonida kuzatish va suhbat metodlari ham muhim ahamiyat kasb etdi. Kuzatish orqali sportchilarning mashg‘ulot va musobaqa jarayonidagi xulq-atvori, emotsional reaksiyalari va stressga munosabati tahlil qilindi. Suhbatlar esa sportchilarning subyektiv kechinmalari, musobaqa oldi hayajonining sabablari va uni yengish usullari haqidagi fikrlarini aniqlash imkonini berdi.

Olingan empirik ma’lumotlarni qayta ishlashda taqqoslash, umumlashtirish va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar asosida yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarishda samarali bo‘lgan psixologik mexanizmlar aniqlanib, ularning sport faoliyati samaradorligiga ta’siri baholandi.

Tadqiqot metodologiyasining kompleksligi yosh sportchilarning psixologik holatini chuqur o‘rganish hamda stress va hayajonni boshqarish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga imkon berdi. Tadqiqot jarayonida ishtirokchilar tanlovi maqsadli (selektiv) usul asosida amalga oshirildi. Tadqiqotda sport maktablari va sport to‘garaklarida muntazam shug‘ullanayotgan, musobaqalarda ishtirok etish tajribasiga ega bo‘lgan yosh sportchilar jalb etildi. Ishtirokchilarning yosh va sport tajribasi ularning psixologik holatini o‘rganishda muhim omil sifatida hisobga olindi.

Tadqiqotning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi alohida ahamiyat kasb etdi. Dastlabki bosqichda diagnostik tadqiqot o‘tkazilib, yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonining umumiy darajasi aniqlandi. Ikkinchi bosqichda psixologik ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan mashg‘ulotlar va trening elementlari qo‘llanildi. Yakuniy bosqichda esa qayta diagnostika o‘tkazilib, qo‘llanilgan psixologik mexanizmlarning samaradorligi baholandi.

Psixologik ta’sir vositalari sifatida nafas mashqlari, mushaklarni bo‘shashtirish (relaksatsiya), vizual tasavvur (vizualizatsiya) hamda ijobiy ichki nutqni shakllantirish texnikalaridan foydalanildi. Ushbu usullar yosh sportchilarning emotsional holatini barqarorlashtirish va musobaqa oldi hayajonini kamaytirishga qaratilgan bo‘lib, sport psixologiyasi amaliyotida keng qo‘llaniladi.

Tadqiqot davomida axloqiy-me’yoriy tamoyillarga qat’iy rioya qilindi. Ishtirokchilarning tadqiqotda ishtiroki ixtiyoriy bo‘lib, ularga tadqiqot maqsadi va jarayoni haqida to‘liq ma’lumot berildi. Olingan ma’lumotlarning maxfiyligi ta’minlandi va ular faqat ilmiy maqsadlarda foydalanildi. Shuningdek, tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshirish maqsadida miqdoriy va sifat tahlili usullari uyg‘unlashtirildi. Bu esa yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarishning psixologik mexanizmlarini yanada aniqroq aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonining darajasi hamda ularni boshqarish mexanizmlarining samaradorligi kompleks tarzda tahlil qilindi. Dastlabki diagnostika natijalari shuni ko‘rsatdiki, ishtirokchilarning aksariyat qismida musobaqa oldidan emotsional zo‘riqish, tashvish va o‘ziga ishonchsizlik holatlari kuzatildi. Bu holatlar ayniqsa musobaqa tajribasi kam bo‘lgan sportchilarda yaqqolroq namoyon bo‘ldi.

O‘tkazilgan so‘rovnomalar va kuzatishlar natijasida yosh sportchilarning stressga munosabati individual xususiyatlarga, motivatsiya darajasiga hamda o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining rivojlanganlik darajasiga bog‘liqligi aniqlandi. O‘ziga bo‘lgan ishonchi nisbatan yuqori bo‘lgan sportchilarda stress va hayajon darajasi pastroq bo‘lib, ularning musobaqa jarayonidagi faoliyati barqarorroq ekanligi kuzatildi.

Psixologik ta’sir mashg‘ulotlari (relaksatsiya, nafas mashqlari, vizualizatsiya va ijobiy ichki nutq texnikalari) qo‘llanilgandan so‘ng o‘tkazilgan qayta diagnostika natijalari ijobiy o‘zgarishlarni ko‘rsatdi. Xususan, yosh sportchilarda musobaqa oldi hayajoni darajasining pasayishi, emotsional holatning barqarorlashuvi va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining rivojlanishi qayd etildi. Bu esa psixologik mexanizmlarning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, stress va hayajonni boshqarishga qaratilgan psixologik mexanizmlarni tizimli ravishda qo‘llash yosh sportchilarning sport faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Sportchilarda diqqatni jamlash, o‘z harakatlarini nazorat qilish va musobaqa jarayonida to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyatlari yaxshilandi. Shuningdek, musobaqaga nisbatan ijobiy munosabat shakllanib, ruhiy zo‘riqish darajasi sezilarli darajada kamaydi. Olingan natijalar sport psixologiyasidagi mavjud nazariy qarashlar bilan mos keladi va yosh sportchilar bilan ishlash jarayonida psixologik tayyorgarlikni kuchaytirish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarish sport natijalarining barqarorligi va shaxsiy rivojlanish uchun muhim omil ekanligini ko‘rsatdi.

1-jadval. Psixologik ta’sir mashg‘ulotlaridan oldin va keyin yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajoni darajasi

Ko‘rsatkichlar	Dastlabki holat (%)	Yakuniy holat (%)
Yuqori stress darajasi	48 %	21 %
O‘rtacha stress darajasi	34 %	29 %
Past stress darajasi	18 %	50 %
Musobaqa oldi kuchli hayajon	52 %	24 %
Emotsional barqarorlik yuqori darajada	20 %	47 %

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, psixologik mexanizmlar qo‘llanilgandan so‘ng yuqori stress va kuchli hayajon darajasi sezilarli darajada kamaygan, emotsional barqarorlik esa oshgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarish ularning sport faoliyatining samaradorligi va ruhiy barqarorligi uchun muhim omil hisoblanadi. Psixologik tayyorgarlik, o‘zini boshqarish, relaksatsiya, vizualizatsiya va ijobiy ichki nutq kabi psixologik mexanizmlar yosh sportchilarda musobaqa oldi hayajonini sezilarli darajada kamaytiradi va emotsional barqarorlikni oshiradi.

Shuningdek, tadqiqot ko‘rsatdiki, sportchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, motivatsiyasi va mashg‘ulot tajribasi stress va hayajon darajasini nazorat qilishga katta ta’sir ko‘rsatadi. Dastlabki diagnostika va qayta diagnostika natijalari psixologik mexanizmlarning samaradorligini tasdiqlaydi va yosh sportchilar bilan ishlashda tizimli yondashuvning ahamiyatini ochib beradi.

Yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarish bo‘yicha tadqiqot natijalari asosida bir qator amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Avvalo, murabbiylar va trenerlar sportchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib, mashg‘ulot jarayoniga psixologik tayyorgarlik elementlarini muntazam kiritishlari lozim. Bu, ayniqsa musobaqa oldi stressini kamaytirish va sportchilarni emotsional jihatdan barqarorlashtirishga yordam beradi. Shu bilan

birga, relaksatsiya, nafas mashqlari, vizualizatsiya va ijobiy ichki nutq kabi psixologik texnikalarni amaliy mashg‘ulotlarga integratsiya qilish tavsiya etiladi.

Sport psixologlari yosh sportchilarning musobaqa oldi hayajoni va stress darajasini tizimli tarzda kuzatib borishlari, shuningdek, o‘zini boshqarish, motivatsiya va o‘ziga ishonchni rivojlantirishga qaratilgan maxsus treninglar va psixologik dasturlar ishlab chiqishlari zarur. Bunday dasturlar yosh sportchilarning emotsional barqarorligini mustahkamlash va musobaqa jarayonida optimal natijaga erishish imkoniyatini oshiradi.

Ota-onalar va ta’lim muassasalari yosh sportchilarning ijobiy ruhiy muhitda o‘sishini ta’minlashi, ularni ortiqcha bosimdan himoya qilishi va qo‘llab-quvvatlashi muhim hisoblanadi. Musobaqa oldidan rag‘batlantiruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish stress darajasini kamaytirishga yordam beradi va sportchilarning motivatsiyasini oshiradi.

Shuningdek, sport va ta’lim muassasalarida sport psixologiyasi bo‘yicha maxsus darslar, seminarlar va treninglar tashkil etish tavsiya etiladi. Bu orqali yosh sportchilar stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarish mexanizmlari bilan tanishadi, ularni amaliy mashg‘ulotlarda qo‘llashni o‘rganadi va psixologik tayyorgarlik darajasi oshadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarish psixologik mexanizmlarini tizimli va kompleks tarzda qo‘llash sport faoliyati samaradorligini oshirish, ijobiy ruhiy muhit yaratish va sportchilarning shaxsiy rivojlanishi uchun muhim ekanligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. (2022). Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. Tashkent: President.uz
2. Леонтьев, А. Н. (1978). Деятельность, сознание, личность. Москва: Наука.
3. Селье, Г. (1974). Стресс без дистресса. Москва: Прогресс.
4. Bandura, A. (1997). Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman.
5. Yerkes, R. M., & Dodson, J. D. (1908). The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation. Journal of Comparative Neurology and Psychology, 18(5), 459–482.
6. Martens, R. (1977). Sport Competition Anxiety Test (SCAT). Champaign, IL: Human Kinetics.
7. Weinberg, R., & Gould, D. (2018). Foundations of Sport and Exercise Psychology. Champaign, IL: Human Kinetics.
8. Gordin, R. (2000). Stress Management in Young Athletes. Journal of Applied Sport Psychology, 12(3), 211–228.

Tojiboyeva Gulxumor Raxmonjonovna
Andijon davlat universiteti
Psixologiya va pedagogika kafedrasi professori
Maxammadjonova Munira A'zamjon qizi
Psixologiya 1-bosqich magistranti

PSIXOLOGIYADA SHAXS MUAMMOSINI O'RGANISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *mazkur maqolada psixologiyada shaxs muammosining nazariy va amaliy jihatlari, shaxsni tadqiq qilishda qo'llaniladigan metodlar, psixik jarayonlar bilan shaxs xususiyatlarining o'zaro bog'liqligi hamda zamonaviy psixologiyada shaxs konsepsiyalarining ahamiyati yoritilib, shaxsni o'rganish psixologiyaning asosiy tadqiqot predmetlaridan biri sifatida insonning individual-psixologik xususiyatlari, motivatsiya tizimi, xarakteri, temperament tipi va ijtimoiy munosabatlar tizimida tutgan o'rni tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *shaxs, psixologiya, shaxs nazariyalari, temperamenti, xarakter, motivatsiya, individual farqlar, psixik jarayonlar, tadqiqot metodlari.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты проблемы личности в психологии, методы, применяемые при исследовании личности, взаимосвязь психических процессов и личностных свойств, а также значение современных концепций личности в психологии. Личность анализируется как один из основных предметов психологического исследования с точки зрения её индивидуально-психологических особенностей, мотивационной системы, характера, типа темперамента и места в системе социальных отношений.*

Ключевые слова: *личность, психология, теории личности, темперамент, характер, мотивация, индивидуальные различия, психические процессы, методы исследования.*

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF STUDYING THE PROBLEM OF PERSONALITY IN PSYCHOLOGY

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of the problem of personality in psychology, the methods used in personality research, the interrelation between mental processes and personality traits, as well as the significance of modern personality concepts in contemporary psychology. Personality is analyzed as one of the main subjects of psychological research in terms of individual psychological characteristics, the motivational system, character, temperament type, and its place within the system of social relations.*

Key words: *personality, psychology, personality theories, temperament, character, motivation, individual differences, mental processes, research methods.*

Zamonaviy psixologiya fanida shaxs muammosi markaziy va eng muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Insonning individual-psixologik xususiyatlari, ichki dunyosi, xulq-atvori, ijtimoiy moslashuvi hamda hayotiy faoliyatini belgilovchi omillarni anglash jarayonida shaxs tushunchasi asosiy kategoriyalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shaxsni o'rganish nafaqat psixologiyaning nazariy asoslarini boyitadi, balki ta'lim, tarbiya, mehnat faoliyati, boshqaruv, klinik va ijtimoiy psixologiya kabi ko'plab amaliy sohalarda muhim metodologik tayanch vazifasini ham bajaradi.

Shaxs muammosining dolzarbligi, avvalo, jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi, axborot oqimining keskin ortishi va inson oldiga qo'yilayotgan ijtimoiy-

psixologik talablarning kuchayishi bilan bevosita bog‘liqdir. Bugungi globallashuv sharoitida inson shaxsi nafaqat biologik mavjudot, balki faol ijtimoiy subyekt sifatida turli rollarni bajaruvchi, qaror qabul qiluvchi, mas’uliyatni o‘z zimmasiga oluvchi hamda o‘zini-o‘zi rivojlantirishga intiluvchi murakkab tizim sifatida qaralmoqda. Shu bois shaxsning shakllanish qonuniyatlari, uning psixik jarayonlari bilan o‘zaro aloqasi, individual farqlarning kelib chiqish sabablari va rivojlanish mexanizmlarini ilmiy asosda tahlil qilish bugungi kun psixologiyasining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi[1].

Psixologiya tarixida shaxs muammosi turli nazariy yo‘nalishlar doirasida turlicha talqin etib kelingan. Psixoanalitik yondashuvda Z.Freyd, K.Yung, A.Adlerlar shaxsning rivojlanishi ongsiz jarayonlar va ichki ziddiyatlar bilan izohlangan bo‘lsa, bihevioristik yo‘nalishda esa J.Uotson va B. Skinnerlar shaxs xulq-atvor reaksiyalari va tashqi muhit ta’siri mahsuli sifatida qaralgan. Gumanistik psixologiya vakillaridan A.Maslou hamda K.Rodjerslar esa shaxsni o‘zini-o‘zi aktuallashtirishga intiluvchi, erkin va ijodkor mavjudot sifatida talqin etganlar. Shuningdek, faoliyat yondashuvi va madaniy-tarixiy nazariya asoschilari L.S.Vigotskiy va A.N.Leontevlar shaxs ijtimoiy faoliyat va muloqot jarayonida shakllanuvchi tizimli tuzilma sifatida asoslab berilgan. Mazkur yondashuvlarning har biri shaxs muammosini yoritishda muhim ilmiy ahamiyatga ega bo‘lib, zamonaviy integrativ konsepsiyalar shakllanishiga zamin yaratgan[2].

Shaxsni tadqiq etishda qo‘llaniladigan metodlar ham mazkur muammoning nazariy-metodologik murakkabligini yaqqol namoyon etadi. Kuzatish, suhbat, test, anketa, biografik metod, eksperiment va proyektiv metodlar shaxsning turli tomonlarini - motivatsiya tizimi, emotsional holatlari, xarakter xususiyatlari, temperament tipi, ijtimoiy ustanovkalari va qadriyat yo‘nalishlarini aniqlash imkonini beradi. Biroq shaxsni faqat alohida ko‘rsatkichlar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq komponentlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida o‘rganish zamonaviy psixologiyaning metodologik talabi hisoblanadi.

Mazkur maqolada psixologiyada shaxs muammosining nazariy va metodologik asoslarini yoritish, shaxsni tadqiq qilishda qo‘llaniladigan asosiy metodlarni tahlil etish, psixik jarayonlar bilan shaxs xususiyatlarining o‘zaro bog‘liqligini ochib berish hamda zamonaviy shaxs konsepsiyalarining ilmiy-amaliy ahamiyatini asoslash maqsad qilib qo‘yilgan. Ushbu jihatlar orqali shaxsni o‘rganish psixologiyaning yetakchi tadqiqot predmetlaridan biri ekanligi, shuningdek, uning insonning individual-psixologik xususiyatlari va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini tushunishdagi muhim o‘rni ilmiy asosda yoritib beriladi.

Psixologiyada shaxs muammosi uzoq tarixiy rivojlanish yo‘liga ega bo‘lib, mazkur masala turli davrlarda va turli ilmiy maktablar doirasida har xil nazariy-metodologik yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. Shaxs fenomenini ilmiy jihatdan asoslab berishga bo‘lgan dastlabki urinishlar XIX asr oxiri – XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Aynan shu davrda shaxsni mustaqil psixologik kategoriya sifatida talqin qilishga qaratilgan bir qator fundamental konsepsiyalar shakllangan.

Psixoanalitik yo‘nalish vakillari - Z. Freyd, K. Yung va A. Adler shaxs muammosini ichki psixik tuzilma va ongsiz jarayonlar bilan bog‘liq holda izohlaganlar[1]. Z. Freyd shaxsni “Id – Ego – Super-Ego” tizimi orqali tavsiflab, shaxs rivojlanishida biologik instinktlar va bolalik davridagi tajribaning hal qiluvchi rolini asoslab bergan. K. Yung shaxs tuzilmasiga “kollektiv ongsizlik” va arxetiplar tushunchasini kiritib, shaxs rivojlanishini madaniy-tarixiy omillar bilan bog‘liq holda izohladi[2]. A. Adler esa shaxsni ijtimoiy manfaat va ustunlikka intilish motivi asosida tahlil qilib, shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhitning ahamiyatini alohida ta’kidlagan[3].

J. Uotson, E. Torndayk va B.F. Skinnerlarning bihevioristik yo‘nalishda shaxs xulq-atvor reaksiyalari majmui sifatida talqin etilib, tashqi muhit ta’siri va mustahkamlash mexanizmlariga asosiy e’tibor qaratilgan. Bu yondashuv shaxsning ichki psixik tuzilmasini inkor etgani uchun tanqid qilingan bo‘lsa-da, u shaxs xulq-atvorini obyektiv metodlar asosida tadqiq etish imkoniyatlarini kengaytirganligi bilan muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Gumanistik psixologiya vakillari - A.Maslou va K.Rodjers shaxsni o‘zini-o‘zi aktuallashtirishga intiluvchi, erkin va ijodkor mavjudot sifatida talqin qilganlar. A.Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida shaxs rivojlanishi asosiy ehtiyojlarning qondirilish darajasi

bilan bog‘liq holda izohlangan[6]. K.Rodjers esa shaxsni “Men-konsepsiya” orqali tavsiflab, shaxs rivojlanishida shartsiz ijobiy munosabat va empatiyaning muhimligini ilmiy asoslab bergan[7].

J.Kelli, A.Bek hamda J.Rotterlar kognitiv yo‘nalish doirasida shaxs individning bilish jarayonlari, ustanovkalari va kognitiv sxemalari orqali izohlangan. J. Kelli shaxsni “shaxsiy konstruktlar tizimi” orqali talqin etib, inson atrof-muhitni qanday idrok qilishi va talqin etishiga qarab xulq-atvori shakllanishini ko‘rsatib bergan[8]. J. Rotterning lokus nazorati nazariyasi shaxsning javobgarlikni ichki yoki tashqi omillar bilan bog‘lash xususiyatlarini ochib bergan[9].

L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev va S.L.Rubinshteynlar faoliyat yondashuvi va madaniy-tarixiy nazariyasida shaxs ijtimoiy faoliyat va muloqot jarayonida shakllanuvchi tizimli tuzilma sifatida talqin etilgan. L.S.Vigotskiy shaxs rivojlanishini ijtimoiy muhit va madaniy vositalar bilan bog‘lab, oliy psixik funksiyalarning shakllanish mexanizmlarini asoslab bergan[10]. A.N.Leontev shaxsni faoliyat subyekti sifatida talqin qilib, motivlar tizimi va faoliyat tuzilmasining shaxs shakllanishidagi rolini ko‘rsatib bergan[11].

Temperament va individual farqlar muammosi G.Ayzenk, I.P.Pavlov, B.M.Teplov va V.D.Nebilitsin tadqiqotlarida keng yoritilgan. I.P.Pavlov oliy nerv faoliyati tiplari asosida temperamentning fiziologik asoslarini ilmiy jihatdan asoslab bergan. G. Eysenck esa temperament va shaxs xususiyatlarini ekstraversiya–introversiya hamda neyrotizm o‘qlari orqali empirik tadqiq etgan.

Shaxs muammosi O‘zbekiston va rus psixologiya maktabi vakillari asarlarida ham muhim o‘rin egallaydi. Xususan, A.V.Petrovskiy, K.K.Platonov, B.G.Ananyev, Ye.A. Klimov va V.N.Myasishchev shaxs tuzilmasi, rivojlanishi va faoliyat bilan o‘zaro aloqasi masalalarini tizimli yondashuv asosida tadqiq etganlar. O‘zbekistonlik olimlardan M.G. Davletshin, G‘.B. Shoumarov, E. G‘oziev, R. Sunnatova, Sh. Sirojiddinov, A. Karimova asarlarida shaxs, ijtimoiy moslashuv, motivatsiya va individual farqlar muammolari milliy-madaniy kontekstda yoritilgan.

Zamonaviy tadqiqotlarda shaxs muammosi integrativ va multidisiplinar yondashuvlar asosida o‘rganilmoqda. “Katta beshlik” modeli shaxs xususiyatlarini empirik asosda tavsiflash imkonini bergan bo‘lsa, sotsial-kognitiv shaxs xulq-atvorida o‘z-o‘zini samaradorlik tushunchasining muhimligini ilmiy asoslab berdi. Ushbu konsepsiyalar shaxsni dinamik, ochiq va rivojlanib boruvchi tizim sifatida talqin qilishga xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shaxs muammosining ko‘p qirrali va murakkab ekanligini ko‘rsatadi. Turli nazariy yo‘nalishlar doirasida yaratilgan konsepsiyalar bir-birini inkor etmaydi, balki shaxs fenomenini turli nuqtai nazardan yoritib, zamonaviy integrativ yondashuvlar uchun mustahkam ilmiy zamin yaratadi. Mazkur holat shaxsni o‘rganishning nazariy-metodologik asoslarini yanada chuqurlashtirish va uni psixologiyaning yetakchi tadqiqot predmeti sifatida talqin etish zaruratini tasdiqlaydi.

1-jadval

Kettellning 16 omilli shaxs so‘rovnomasi asosidagi natijalar ko’rsatkichi

Faktor	Xususiyat	Past (%)	O‘rtacha (%)	Yuqori (%)	N=74
A	Ijtimoiy faoliyat	18,9	59,5	21,6	P:14, O:44, Y:16
B	Intellektual qobiliyat	12,2	64,9	22,9	P:9, O:48, Y:17
C	Sabrlilik / qat’iyat	16,2	55,4	28,4	P:12, O:41, Y:21
E	Emotsional barqarorlik	20,3	58,1	21,6	P:15, O:43, Y:16
F	Qoidalarga bo‘ysunuvchanlik	17,6	56,8	25,6	P:13, O:42, Y:19

G	Ijtimoiy ishonchlilik	15,0	59,5	25,5	P:11, O:44, Y:19
H	Hayotiy qiziqish / ochiqlik	19,0	57,0	24,0	P:14, O:42, Y:18
I	Qattiq intizom / tartib	14,9	55,4	29,7	P:11, O:41, Y:22
L	O‘ziga ishonganlik	16,2	58,1	25,7	P:12, O:43, Y:19
M	Fantaziya / ijodkorlik	20,2	56,7	23,1	P:15, O:42, Y:17
N	Qayg‘uruvchanlik / mehribonlik	13,5	60,8	25,7	P:10, O:45, Y:19
O	Mustaqillik	17,5	57,0	25,5	P:13, O:42, Y:19
Q1	Ijtimoiy qat’iyat	18,9	56,8	24,3	P:14, O:42, Y:18
Q2	Aniq-mantiqiy fikrlash	12,2	61,0	26,8	P:9, O:45, Y:20
Q3	Stressga chidamlilik	15,0	58,1	26,9	P:11, O:43, Y:20
Q4	Ijtimoiy moslashuv	16,2	57,0	26,8	P:12, O:42, Y:20

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, kichik maktab yoshidagi bolalarning ko‘pchiligi 16 PFning aksariyat faktorlarida o‘rtacha darajadagi ko‘rsatkichlarga ega. Bu holat psixologik jihatdan normativ diapazonni ifodalaydi va bolalarning ijtimoiy-muhitga moslashuvi, hissiy barqarorligi hamda kundalik faoliyatdagi xulq-atvori yetarli darajada rivojlanganligini bildiradi.

Bundan tashqari, ayrim faktorlar bo‘yicha bolalarda yuqori darajadagi xususiyatlar namoyon bo‘lgan. Masalan, Faktor C (Sabrlilik / qat’iyat), Faktor I (Qattiq intizom / tartib), Faktor Q2 (Aniq-mantiqiy fikrlash) va Faktor Q3 (Stressga chidamlilik) yuqori natijalarni ko‘rsatadi. Bu bolalarning intizomga rioya qilish, vazifalarni samarali bajarish, mantiqiy va analitik tafakkur hamda hissiy barqarorlik qobiliyatining yaxshi rivojlanganligini bildiradi. Ushbu xususiyatlar maktabdagi o‘quv jarayoni va ijtimoiy munosabatlarda muvaffaqiyatga erishishda ijobiy rol o‘ynaydi.

Shuningdek, jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ba’zi faktorlar bo‘yicha past darajadagi ko‘rsatkichlar ham mavjud. Masalan, Faktor B (Intellektual qobiliyat), Faktor N (Qayg‘uruvchanlik / mehribonlik) va ba’zi hollarda Faktor Q2 (Aniq-mantiqiy fikrlash) past darajada namoyon bo‘lgan. Bu holat ayrim bolalarda mantiqiy fikrlash, analitik qobiliyat, empatiya va boshqalar bilan muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish zaruratini ko‘rsatadi. Shuning uchun, ushbu bolalar uchun individual yondashuv, qo‘shimcha psixologik yordam va rivojlantiruvchi treninglar tashkil etish tavsiya etiladi.

Umuman olganda, 16PF natijalari shaxsning psixologik rivojlanish darajasini, individual xususiyatlarini va ijtimoiy-emotsional moslashuvini baholashda samarali vosita ekanligini tasdiqlaydi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bolalarning shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishda integrativ yondashuv va individual metodikalar qo‘llash zarur.

Xulosa qilib aytganda mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kichik maktab yoshidagi bolalarning ko‘pchiligi 16PF shaxsiy xususiyatlarida o‘rtacha darajada namoyon bo‘ladi, bu ularning psixologik rivojlanishining normativ diapazonini tasdiqlaydi. Yuqori darajadagi ko‘rsatkichlar intizom, mantiqiy fikrlash va stressga chidamlilik kabi ijobiy xususiyatlarni ko‘rsatadi, past darajadagi ko‘rsatkichlar esa intellektual qobiliyat, empatiya va ijtimoiy-munosabat ko‘nikmalarini rivojlantirish zaruratini bildiradi.

Shaxsni rivojlantirish va agressiv xulq-atvor profilaktikasi bo‘yicha samarali yondashuvlar integrativ va individual metodikalarga asoslanishi lozim. Shu bilan birga, olingan natijalar psixologik monitoring, shaxsiy xususiyatlarni rivojlantirish va ijtimoiy-emotsional moslashuvni mustahkamlashda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Karimova A.B. Psixologiyada shaxs muammolari. – Toshkent: Universitet, 2018.
2. G‘oziev E.G‘. Psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2014.
3. Фрейд З. Я и Оно. – Лондон: Hogarth Press, 1923.
4. Юнг К.Г. Психологические типы. – Принстон: Princeton University Press, 1971.
5. Адлер А. Постижение человеческой природы. – Нью-Йорк: Greenberg, 1927.
6. Маслоу А.Х. Мотивация и личность. – Нью-Йорк: Harper & Row, 1970.
7. Роджерс К.Р. Становление личности. – Бостон: Houghton Mifflin, 1961.
8. Келли Дж.А. Психология личностных конструктов. – Нью-Йорк: Norton, 1955.
9. Роттер Дж.Б. Социальное научение и клиническая психология. – Нью-Йорк: Prentice Hall, 1954.
10. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975.

Бекбергенов Рахим Куанишбой угли
Преподаватель кафедры Служебной психологии и профессиональной культуры
Академии МВД Республики Узбекистан

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ПРОКРАСТИНАЦИЯ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ, КОНТЕКСТУАЛЬНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ И НАПРАВЛЕНИЯ ПРОФИЛАКТИКИ

Аннотация. *В статье представлен аналитический обзор современных зарубежных исследований, посвящённых проблеме академической прокрастинации в высшем образовании. Академическая прокрастинация рассматривается как многофакторный психологический феномен, формирующийся во взаимодействии индивидуально-психологических характеристик студентов и контекстуальных условий обучения. Особое внимание уделяется трактовке прокрастинации как нарушения саморегуляции учебной деятельности, проявляющегося в разрыве между намерением и действием и опосредующего влияние данного поведения на академическую успеваемость через реальные поведенческие паттерны учебной активности. В статье анализируются эмпирические данные о роли образовательной и цифровой учебной среды, особенностях учебных заданий, уровня автономности и структурированности обучения в поддержании или снижении прокрастинационного поведения. Отдельно рассматривается неоднородность последствий академической прокрастинации для различных категорий студентов, включая обучающихся с нарушениями обучения, для которых откладывание учебных задач выступает фактором повышенного академического риска. На основе обобщения результатов интервенционных исследований обосновывается вывод о приоритетной роли педагогических и контекстуальных стратегий профилактики, направленных на развитие саморегуляции, повышение учебной вовлечённости и оптимизацию образовательной среды. Полученные выводы подчёркивают необходимость комплексного подхода к изучению и предупреждению академической прокрастинации в условиях современного университета.*

Ключевые слова: *академическая прокрастинация; саморегуляция обучения; учебная деятельность студентов; академическая успеваемость; образовательная среда.*

ACADEMIC PROCRASTINATION: PSYCHOLOGICAL MECHANISMS, CONTEXTUAL DETERMINANTS, AND PREVENTIVE STRATEGIES

Annotation. *The article presents an analytical review of contemporary international studies addressing the problem of academic procrastination in higher education. Academic procrastination is conceptualized as a multifactorial psychological phenomenon that emerges through the interaction of students' individual psychological characteristics and contextual conditions of learning. Particular attention is paid to the interpretation of procrastination as a disruption of self-regulation in academic activity, manifested in the discrepancy between intention and action, and mediating the impact of this behavior on academic achievement through actual behavioral patterns of learning activity. The article analyzes empirical evidence on the role of the educational and digital learning environment, characteristics of academic tasks, and levels of autonomy and instructional structure in maintaining or reducing procrastinatory behavior. Special consideration is given to the heterogeneity of the consequences of academic procrastination for different categories of students, including learners with learning difficulties, for whom task delay functions as a factor of increased academic risk. Based on the synthesis of findings from intervention studies, the article substantiates the conclusion regarding the priority role of pedagogical and contextual preventive strategies aimed at the development of self-regulation, enhancement of academic engagement, and optimization of the educational environment. The findings underscore the necessity of a comprehensive approach to the study and prevention of academic procrastination in the context of the modern university.*

Key words: *academic procrastination; self-regulated learning; students' learning activity; academic achievement; educational environment.*

АКАДЕМИК ПРОКРАСТИНАЦИЯ: ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАР, КОНТЕКСТУАЛ ДЕТЕРМИНАНТЛАР ВА ПРОФИЛАКТИКА ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация. *Мақолада олий таълим тизимида академик прокрастинация муаммосига бағишланган замонавий хорижий тадқиқотларнинг таҳлилий шарҳи тақдим этилган. Академик прокрастинация талабаларнинг индивидуал-психологик хусусиятлари ҳамда таълимнинг контекстуал шарт-шароитлари ўзаро таъсири натижасида шаклланадиган кўп омилли психологик феномен сифатида талқин этилади. Прокрастинация ўқув фаолиятининг ўз-ўзини тартибга солишидаги бузилиш сифатида қаралиб, ният ва амал ўртасидаги тафовутда намоён бўлиши ҳамда мазкур хулқ-атворнинг академик ўзлаштиришга таъсирини ўқув фаолиятининг реал хулқий паттернлари орқали воситачилик қилиши алоҳида таъкидланади. Мақолада таълимий ва рақамли ўқув муҳитининг роли, ўқув топшириқларининг хусусиятлари, таълимдаги автономия ва структуралашув даражасининг прокрастинацион хулқ-атворни қўллаб-қувватлаш ёки камайтиришдаги аҳамиятига оид эмпирик маълумотлар таҳлил қилинади. Шунингдек, академик прокрастинация оқибатларининг турли тоифадаги талабалар учун нотекислиги, жумладан, ўқишда қийинчиликларга эга бўлган таълим олувчилар учун ўқув вазифаларини кечиктириш академик хавф омилларидан бири сифатида намоён бўлиши алоҳида кўриб чиқилади. Интервенцион тадқиқотлар натижаларини умумлаштириш асосида ўз-ўзини тартибга солишни ривожлантиришга, ўқув фаолиятига жалб этилганликни оширишга ҳамда таълим муҳитини оптималлаштиришга қаратилган педагогик ва контекстуал профилактика стратегияларининг устувор аҳамиятга эгалиги ҳақида хулоса қилинади. Олинган хулосалар замонавий университет шароитида академик прокрастинацияни ўрганиш ва олдини олишда комплекс ёндашув зарурлигини кўрсатади.*

Калит сўзлар: *академик прокрастинация; ўқув фаолиятини ўз-ўзини тартибга солиш; талабаларнинг ўқув фаолияти; академик ўзлаштириш; таълим муҳити.*

Введение. Академическая прокрастинация в последние десятилетия утвердилась как одна из ключевых проблем психологии образования и высшей школы, поскольку она затрагивает значительную часть студенческой популяции и оказывает устойчиво негативное влияние на академическую успеваемость, психологическое благополучие и образовательную траекторию обучающихся. Современные исследования показывают, что откладывание учебных задач не является частным или ситуативным нарушением дисциплины, а представляет собой сложный многокомпонентный феномен, связанный с дефицитами саморегуляции, мотивационно-эмоциональными колебаниями, особенностями принятия решений и характеристиками образовательной среды. В условиях высшего образования, характеризующегося высокой степенью автономности, множественностью дедлайнов и усложнением учебных задач, прокрастинация приобретает системный характер и может выступать фактором академического риска, особенно для уязвимых категорий студентов. Анализ зарубежных исследований свидетельствует о смещении научного интереса от преимущественно личностных объяснений академической прокрастинации к интегративным моделям, учитывающим взаимодействие индивидуально-психологических и контекстуальных факторов обучения. Прокрастинация всё чаще интерпретируется как форма нарушения саморегуляции учебной деятельности, проявляющаяся в разрыве между намерением и действием и поддерживаемая как внутренними механизмами краткосрочной регуляции эмоционального состояния, так и особенностями организации учебного процесса, цифровой образовательной среды и академических требований. В этом контексте особое значение приобретают эмпирические данные, показывающие, что влияние прокрастинации на академические результаты реализуется опосредованно – через реальные поведенческие паттерны учебной

активности, вовлечённость в работу с учебными материалами и регулярность выполнения заданий. В этой связи особый интерес представляет анализ интервенций, направленных на снижение академической прокрастинации, включая как терапевтические подходы, так и педагогические решения, встроенные в структуру учебного курса и образовательной среды. Современные исследования показывают, что именно изменения контекстных параметров обучения, организация учебной деятельности и поддержка развития саморегуляции способны выступать эффективным и масштабируемым ресурсом профилактики прокрастинации в высшем образовании. Настоящая статья ориентирована на систематизацию и аналитическое осмысление данных зарубежных исследований, раскрывающих психологические механизмы академической прокрастинации, её детерминанты и направления интервенционного воздействия в условиях современного университета.

Обзор литературы. S. Zacks и M. Hen [8, 118] рассматривают академическую прокрастинацию как устойчивое и широко распространённое откладывание учебных задач в высшем образовании, связанное с срывами сроков, снижением академической успешности и ухудшением субъективного самочувствия студентов. Подчёркивается многофакторная природа феномена: прокрастинация не сводится к «черте личности», поскольку формируется во взаимодействии внутренних состояний (мотивационно-эмоциональные колебания, избегание дискомфорта, дефицит самоконтроля) и внешних условий обучения (структура курса, свойства заданий, контроль, обратная связь). Интегрирующим объяснением авторы считают трактовку прокрастинации как нарушения саморегуляции обучения: недостаток стратегий планирования и контроля, особенно у младших студентов в условиях возросшей автономности, способствует закреплению паттерна откладывания и порождает последствия, затрагивающие и образовательную среду (включая риски академической недобросовестности и неокончания обучения). Центральный фокус обзора – интервенции – сопровождается критическим выводом о неоднородности доказательной базы и частых методических ограничениях, что препятствует формированию единого «наилучшего» стандарта. В качестве рабочей рамки предложена классификация подходов: терапевтическое лечение (после проявления проблемы), терапевтическая профилактика (с начала семестра) и преподавательские интервенции, встроенные в курс. В терапевтическом блоке акцентируется относительная результативность поведенческих и когнитивно-поведенческих техник (включая работу с иррациональными установками, контроль условий откладывания, развитие тайм-менеджмента, краткие вмешательства в логике ACT). Однако отмечается их ограниченная масштабируемость из-за необходимости специалистов и организационных ресурсов, поэтому особое внимание уделяется педагогическим стратегиям: регулярные короткие проверочные задания, модульная организация курса с условием доступа к следующему этапу после выполнения текущего, «контрактные» беседы после первой просрочки, а также технологические напоминания как средства поддержания распределённой активности и подотчётности. В итоговых выводах делается акцент на практическом принципе: при сочетании индивидуальных и ситуативных причин часть студентов нуждается в профессиональной помощи, но для значительной доли ключевым профилактическим ресурсом выступает образовательная среда – ясная структура курса, прозрачные требования и критерии, поддерживающая коммуникация и такие формы организации работы, которые одновременно снижают откладывание и развивают саморегуляцию.

В статье M. Goroshit [3, 136] академическая прокрастинация рассматривается как значимый фактор, влияющий на учебные результаты студентов опосредованно – через особенности их реального учебного поведения в цифровой образовательной среде. Автор исходит из положения о том, что субъективная склонность к откладыванию учебных задач сама по себе слабо предсказывает итоговую успеваемость, тогда как решающую роль играет степень вовлечённости обучающихся в регулярную работу с учебными материалами курса. На эмпирическом материале онлайн-курса, реализованного в системе Moodle, показано, что более высокий уровень академической прокрастинации связан с нерегулярными посещени-

ями курса, сниженной активностью в выполнении заданий и, как следствие, с более низкими экзаменационными результатами. При этом анализ учебного поведения позволил дифференцировать различные формы вовлечённости: регулярная активность в курсе и систематическое выполнение тренировочных заданий оказывают выраженное положительное влияние на итоговые академические достижения, тогда как краткосрочные стимулирующие задания с внешним поощрением обладают ограниченной и нестабильной эффективностью. Структурное моделирование подтвердило, что именно поведенческие индикаторы участия в онлайн-курсе выступают ключевыми медиаторами между прокрастинацией и успеваемостью, объясняя значительную долю вариативности экзаменационных результатов. Тем самым прокрастинация интерпретируется не только как личностная характеристика, но и как наблюдаемый паттерн учебной активности, что позволяет сместить акцент с субъективных самоотчётов на объективные поведенческие маркеры и рассматривать организацию учебного процесса и структуру курса как важнейшие инструменты профилактики прокрастинационного поведения в вузе.

Статья F. Svartdal и др. [2, 139] предлагает сдвиг аналитического фокуса от исключительно индивидуально-личностных объяснений академической прокрастинации к рассмотрению того, как учебная среда сама по себе может быть «прокрастинационно-дружественной» и тем самым повышать вероятность иррациональных задержек выполнения учебных задач у студентов, особенно у лиц с исходной уязвимостью по саморегуляции. Авторы исходят из классического определения прокрастинации как добровольного откладывания действия при ожидании ухудшения результата, подчёркивая различие между рациональными задержками и иррациональными «срывами» начала/продолжения работы (поздний старт, импульсивные отвлечения), и связывают прокрастинацию с широким спектром негативных последствий – от академической успеваемости и удержания в обучении до здоровья и психологического благополучия. Ключевая конструкция статьи – выделение девяти факторов учебной среды, которые надёжно ассоциированы с прокрастинацией и присутствуют в академическом контексте как организационные и/или ситуационные условия, труднокорригируемые силами одного студента без педагогических и управленческих решений: (1) высокая степень свободы и слабая структурированность обучения, (2) длинные дедлайны, (3) субъективная аверсивность задач, (4) избыток искушений и отвлекающих стимулов, (5) дефицит информации для самоконтроля прогресса, (6) недостаток системного обучения учебным навыкам, (7) недостаток условий для наращивания академической самоэффективности, (8) неэффективно организованная групповая работа, (9) влияние сверстников через нормы, моделирование и социальные отвлечения. По сути, авторы показывают, что многие типичные особенности высшего образования усиливают базовый механизм прокрастинации как срыва саморегуляции: при низкой структурированности и длинных горизонтах вознаграждения возрастает «разрыв намерение–действие», а при аверсивных заданиях включается краткосрочная регуляция настроения через избегание, что дополнительно подкрепляется постоянной доступностью цифровых отвлечений. На уровне практических рекомендаций статья предлагает не «усиливать контроль», а уменьшать избыточную свободу за счёт ясной архитектуры курса (силлабус, план-график, ожидаемые результаты, ресурсы), дробить дальние цели на ближние подзадачи с промежуточными дедлайнами, снижать аверсивность через осмысленные цели, соответствие уровня сложности и поддержку автономии/компетентности/связанности (в логике self-determination), ограничивать излишние цифровые искушения (вплоть до зон/периодов без сети и регламентации гаджетов на занятиях), усиливать самоконтроль прогресса через регулярные индикаторы продвижения и инструменты мониторинга, встраивать обучение эффективным учебным стратегиям в содержание дисциплин, создавать частые «опыты мастерства» с понятной обратной связью для роста самоэффективности, проектировать взаимозависимую групповую работу (с распределённой ответственностью и групповыми целями) и формировать нормы своевременного старта и продуктивного поведения в студенческой группе. В сумме работа обосновывает тезис о том, что даже относительно «малые» изменения контекстных параметров обучения

могут дать существенный профилактический эффект, поскольку они уменьшают действие факторов, которые системно провоцируют прокрастинацию, и тем самым поддерживают развитие саморегуляции у студентов на уровне образовательной организации, программы и конкретного курса.

В статье S. Afzal и H. Jami [1, 55] представлено прикладное исследование, направленное на оценку распространённости академической прокрастинации и выявление наиболее значимых причин, поддерживающих её у студентов государственного университета. Авторы опираются на классическое понимание прокрастинации как тенденции откладывать начало или завершение важных задач до уровня субъективного дискомфорта и рассматривают академическую прокрастинацию как доменно-специфическую форму этого поведения в учебной деятельности. Эмпирическая база включает 200 студентов (преимущественно женщины) из социальных и естественных наук, обучающихся на уровнях MSc, MPhil и PhD, а измерение выполнено с помощью PASS (Procrastination Assessment Scale for Students), позволяющей отдельно оценивать распространённость прокрастинации в типовых академических сферах и выраженность её причин (в логике модели Solomon & Rothblum: «страх неуспеха», «аверсивность задачи» и «прочие причины»). Корреляционный анализ показывает, что распространённость прокрастинации положительно связана со всеми группами причин, однако дальнейший регрессионный анализ уточняет «иерархию детерминант»: в сравнительной модели наиболее сильными предикторами выступают аверсивность задачи, трудности принятия решений и склонность к риску, причём именно аверсивность задачи демонстрирует наибольший вклад, тогда как ожидаемая ведущая роль «страха неуспеха» в многопредикторной модели не подтверждается. Полученные результаты интерпретируются как указание на то, что в контексте типичного академического сценария (письменные работы/term paper) откладывание чаще поддерживается воспринимаемой неприятностью/непривлекательностью задачи, недостаточной учебной саморегуляцией и исполнительными дефицитами (планирование, мониторинг, организация), а также поведенческой стратегией «успеть в последний момент» как формой риска. Сравнительный анализ по уровням обучения показывает, что сама распространённость прокрастинации существенно не различается между MSc, MPhil и PhD, однако младшие студенты демонстрируют более высокие показатели по ряду причин (в частности, аверсивность задачи, трудности принятия решений, зависимость и отдельные компоненты страха неуспеха), что трактуется как отражение меньшей сформированности метакогнитивных навыков и саморегуляции на ранних этапах академической подготовки. В междисциплинарном сравнении авторы фиксируют, что для студентов социальных наук в большей степени характерны причины, связанные с тайм-менеджментом и «ленью» (как элементы аверсивности задачи), а также протестом против контроля, дефицитом ассертивности и затруднениями принятия решений, что связывается с особенностями учебной организации и требований в разных областях подготовки. Практическая ценность работы состоит в том, что она переводит проблему прокрастинации из общего описания в плоскость конкретных «мишеней» вмешательства: снижение аверсивности учебных задач через продуманную постановку целей и смысловое оформление заданий, развитие навыков академического письма и саморегуляции, а также тренинг планирования и управления временем, причём приоритетными группами для профилактики обозначаются младшие курсы и студенты социальных направлений.

В статье M. Hen и др. [5, 559] анализируется различие и взаимосвязь академической прокрастинации в контексте эмоционального переживания откладывания и готовности студентов изменить данное поведение. Показано, что прокрастинация носит более хронический когнитивный характер и связана с затруднениями принятия решений, тогда как академическая прокрастинация проявляется как откладывание конкретных учебных действий и может выполнять функцию краткосрочной регуляции эмоционального состояния. Эмпирические данные подтверждают, что влияние прокрастинации на эмоциональные реакции студентов в значительной степени опосредуется академической прокрастинацией. При этом

академическая прокрастинация связана с выраженным желанием изменить привычку откладывания, но не сопровождается усилением немедленного дискомфорта, что интерпретируется как эффект временного эмоционального облегчения. Прокрастинация, напротив, ассоциируется с ростом дискомфорта, отражая негативные последствия хронической нерешительности. Полученные результаты обосновывают необходимость дифференцированного подхода к профилактике и коррекции прокрастинации: при преобладании академической формы целесообразно развивать навыки саморегуляции и альтернативные способы управления эмоциями, тогда как при доминировании прокрастинации требуется целенаправленная работа с процессами принятия решений.

Y. Fentaw и др. [2] провели комплексное эмпирическое исследование академической прокрастинации у студентов государственных университетов, ориентированное на выявление её распространённости, основных сфер проявления, причин и последствий в условиях высшего образования. Авторы исходят из понимания академической прокрастинации как намеренного и нерационального откладывания учебных задач при осознании их значимости и потенциальных негативных последствий, подчёркивая её универсальный характер и особую актуальность в вузовской среде с множеством дедлайнов и высокой степенью самостоятельности студентов. На основе смешанного дизайна (количественные опросные данные и фокус-групповые обсуждения) показано, что подавляющее большинство студентов демонстрируют прокрастинацию в той или иной степени, причём значительная часть – на хроническом уровне. Наиболее подверженными откладыванию оказываются такие виды учебной деятельности, как подготовка и проведение презентаций, подготовка к экзаменам, библиотечная и письменная работа, тогда как групповая работа прокрастинируется в меньшей степени. Анализ причин выявляет доминирование дефицитов саморегуляции, прежде всего слабого тайм-менеджмента и отсутствия планирования учебной деятельности, а также аверсивности задач, эмоционального напряжения, усталости, стресса и субъективной «лени»; при этом институциональные факторы (доступность ресурсов, тип университета) играют вторичную роль по сравнению с индивидуально-психологическими. Статистический анализ не обнаруживает значимых различий в уровне прокрастинации по полу и типу вуза, что позволяет трактовать прокрастинацию как преимущественно личностно-субъективный, а не структурно обусловленный феномен. Отдельно подчёркиваются негативные последствия прокрастинации, включающие снижение академической успеваемости, недостаточную подготовку к последующим заданиям, рост тревожности и стресса, снижение уверенности в себе, а также риски академической недобросовестности. В целом работа обосновывает необходимость системных профилактических мер в университетах, ориентированных на развитие навыков саморегуляции, планирования и управления временем, а также на включение целенаправленных консультативных и обучающих программ в структуру студенческой поддержки, особенно в тех сферах учебной деятельности, которые наиболее подвержены прокрастинации.

В исследованиях J. Saplavska и A. Jerkunkova [6] академическая прокрастинация рассматривается как сложный психологический феномен, включающий поведенческие, когнитивные и эмоциональные компоненты и наиболее ярко проявляющийся в образовательной деятельности студентов. Авторы подчёркивают, что академическая прокрастинация выражается в систематическом откладывании выполнения учебных заданий и подготовки к экзаменам и сопровождается снижением учебной успеваемости, ростом тревожности, чувством вины и неудовлетворённостью результатами собственной деятельности. На выборке студентов инженерного профиля показано, что значительная часть обучающихся демонстрирует высокий или средний уровень прокрастинации, что подтверждает её широкую распространённость в студенческой среде. Ключевым эмпирическим результатом исследования является выявление устойчивой положительной связи академической прокрастинации как с личностной, так и с ситуативной тревожностью: по мере увеличения уровня тревоги возрастает и склонность к откладыванию учебных задач. Это позволяет трактовать прокрастинацию как форму неэффективной эмоциональной саморегуляции, при которой

избегание учебной деятельности временно снижает напряжение, но в перспективе усиливает тревожность и ухудшает учебные результаты. В прикладном плане авторы обосновывают необходимость профилактических и коррекционных мер, ориентированных на оптимизацию учебной нагрузки, развитие навыков планирования и саморегуляции, а также формирование поддерживающей и мотивирующей образовательной среды, способствующей снижению как тревожности, так и прокрастинационного поведения у студентов.

В научной работе M. Goroshit и M. Hen [4, 2494] анализируется связь академической прокрастинации с учебной успеваемостью с учётом модераторной роли нарушений обучения (learning disabilities, LD). Авторы подтверждают, что академическая прокрастинация оказывает устойчивое отрицательное влияние на средний балл успеваемости у всех студентов, однако для обучающихся с нарушениями обучения этот эффект выражен значительно сильнее. Показано, что при низком уровне прокрастинации различия в академических результатах между студентами с LD и без LD практически отсутствуют, тогда как при высоком уровне откладывания учебных задач студенты с нарушениями обучения демонстрируют существенно более низкую успеваемость. Полученные данные интерпретируются через совокупность факторов, характерных для студентов с нарушениями обучения: более низкую академическую самоэффективность, дефициты саморегуляции, повышенный уровень тревожности и использование прокрастинации как стратегии избегания учебных трудностей. Тем самым прокрастинация рассматривается не просто как универсальный дезадаптивный паттерн, а как фактор повышенного академического риска именно для уязвимых групп студентов. Практический вывод исследования заключается в необходимости целенаправленной поддержки студентов с нарушениями обучения, ориентированной на развитие навыков саморегуляции, планирования и эмоциональной регуляции, поскольку высокий уровень академической прокрастинации для данной категории обучающихся имеет особенно неблагоприятные последствия для образовательной траектории.

Заключение. Проведённый анализ современных зарубежных исследований позволяет рассматривать академическую прокрастинацию как сложный, многоуровневый феномен, выходящий за рамки узкого понимания её как индивидуальной личностной особенности. Совокупность рассмотренных работ убедительно показывает, что прокрастинационное поведение формируется и поддерживается во взаимодействии мотивационно-эмоциональных, когнитивно-регуляторных и контекстуальных факторов, а его ключевым психологическим механизмом выступает нарушение саморегуляции учебной деятельности. В условиях высшего образования, характеризующегося высокой степенью автономности и отсроченными академическими вознаграждениями, данный механизм приобретает системный характер и приводит к устойчивому разрыву между учебными намерениями и реальным поведением студентов.

Эмпирические данные свидетельствуют о том, что влияние академической прокрастинации на учебную успеваемость носит преимущественно опосредованный характер и реализуется через конкретные поведенческие паттерны учебной активности, включая регулярность работы с учебными материалами, выполнение заданий и вовлечённость в образовательную среду, в том числе цифровую. Такой подход позволяет сместить аналитический акцент с субъективных самооценок прокрастинации на объективно наблюдаемые индикаторы учебного поведения, что существенно расширяет возможности раннего выявления академических рисков и проектирования профилактических мер. Особое значение имеет вывод о неоднородности последствий академической прокрастинации для различных категорий обучающихся. Для студентов с нарушениями обучения и дефицитами саморегуляции прокрастинация выступает фактором повышенного академического риска, усиливая снижение успеваемости, рост тревожности и неуверенности в собственных учебных возможностях. Одновременно показано, что отдельные формы прокрастинации могут выполнять функцию краткосрочной эмоциональной регуляции, снижая субъективный дискомфорт, но в долгосрочной перспективе усугубляя учебные и психологические трудности.

Анализ интервенционных исследований демонстрирует, что, несмотря на методологическую разрозненность существующих подходов, наибольший практический потенциал имеют педагогические и контекстуальные стратегии, встроенные в организацию учебного процесса. Чёткая структурированность курса, дробление учебных целей, регулярная обратная связь, поддержка учебной вовлечённости и развитие навыков саморегуляции оказываются более масштабируемыми и устойчивыми по сравнению с узкоспециализированными терапевтическими вмешательствами. Тем самым академическая прокрастинация предстает не только как объект индивидуальной коррекции, но и как показатель качества образовательной среды. В целом полученные выводы подчёркивают необходимость комплексного, системного подхода к изучению и профилактике академической прокрастинации, сочетающего психологический анализ, педагогическое проектирование и организационные решения на уровне образовательных программ и университетской политики. Дальнейшие исследования в данной области целесообразно ориентировать на уточнение механизмов взаимодействия индивидуальных и средовых факторов, а также на разработку и эмпирическую проверку интегративных моделей интервенций, направленных на устойчивое развитие саморегуляции и академической успешности студентов.

Список литературы.

1. Afzal S., Jami H. Prevalence of academic procrastination and reasons for academic procrastination in university students //Journal of Behavioural Sciences. – 2018. – Т. 28. – №. 1. – С. 51-69.
2. Fentaw Y., Moges B. T., Ismail S. M. Academic procrastination behavior among public university students //Education Research International. – 2022. – Т. 2022. – №. 1. – С. 127
3. Goroshit M. Academic procrastination and academic performance: An initial basis for intervention //Journal of prevention & intervention in the community. – 2018. – Т. 46. – №. 2. – С. 131-142.
4. Goroshit M., Hen M. Academic procrastination and academic performance: Do learning disabilities matter? //Current Psychology. – 2021. – Т. 40. – №. 5. – С. 2490-2498.
5. Hen M., Goroshit M. The effects of decisional and academic procrastination on students' feelings toward academic procrastination //Current Psychology. – 2020. – Т. 39. – №. 2. – С. 556-563.
6. Saplavska, J., & Jerkunkova, A. (2018, May). Academic procrastination and anxiety among students. In 17th International Scientific Conference Engineering for Rural Development (Vol. 23).
7. Svartdal F. et al. How study environments foster academic procrastination: Overview and recommendations //Frontiers in psychology. – 2020. – Т. 11. – С. 540910.
8. Zacks S., Hen M. Academic interventions for academic procrastination: A review of the literature //Journal of prevention & intervention in the community. – 2018. – Т. 46. – №. 2. – С. 117-130.

Sultonmurodov San'at Sobirovich
Oriental universiteti Samarqand kampusi
Uzluksiz ta'lim pedagogikasi kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: sanatsobirovich12@gmail.com

KRIMINOGEN XULQNING SHAKLLANISHIDA INDIVIDUAL KOGNITIV OMILLAR VA IJTIMOIY MUHITNING O'ZARO TA'SIRI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada shaxsning kriminogen xulq-atvori shakllanishida ichki kognitiv jarayonlar va tashqi ijtimoiy muhitning o'zaro bog'liqligi tadqiq etiladi. Mazkur tadqiqot bir xil ijtimoiy sharoitda shaxslarning xulq-atvoridagi farqlarni, xususan, o'xshash ijtimoiy muhitda kriminogen xulqning shakllanishi va uning individual-psixologik determinantlarini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan. Maqolada shaxsning "axloqiy chekinish" mexanizmlari va bolalikdagi travmatik stresslarning shaxs fikrlashiga ta'siri statistik ma'lumotlar asosida yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *kriminogen xulq, kognitiv buzilishlar, ijtimoiy muhit, axloqiy chekinish, bolalikdagi stress, kiber-jinoyatchilik.*

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ КОГНИТИВНЫХ ФАКТОРОВ И СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ФОРМИРОВАНИИ ПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье исследуется взаимосвязь между внутренними когнитивными процессами и внешней социальной средой в формировании криминогенного поведения человека. Цель исследования – научное обоснование различий в поведении индивидов в одинаковых социальных условиях, в частности, формирования криминогенного поведения в схожей социальной среде и его индивидуально-психологических детерминантов. В статье на основе статистических данных рассматриваются механизмы «морального отстранения» человека и влияние травматического стресса в детстве на мышление человека.*

Ключевые слова: *криминогенное поведение, когнитивные расстройства, социальная среда, моральное отстранение, детский стресс, киберпреступность.*

THE INTERACTION OF INDIVIDUAL COGNITIVE FACTORS AND THE SOCIAL ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF CRIMINOGENEOUS BEHAVIOR

Abstract. *This article examines the relationship between internal cognitive processes and the external social environment in the formation of a person's criminogenic behavior. This study is aimed at scientifically substantiating the differences in the behavior of individuals in the same social conditions, in particular, the formation of criminogenic behavior in a similar social environment and its individual-psychological determinants. The article covers the mechanisms of a person's "moral withdrawal" and the impact of traumatic stress in childhood on a person's thinking based on statistical data.*

Key words: *criminogenic behavior, cognitive disorders, social environment, moral disengagement, childhood stress, cybercrime.*

Zamonaviy kriminologiya va yuridik psixologiyada shaxsning deviant xulq-atvori shakllanishi masalasi ko'p omilli jarayon sifatida qaraladi. Kriminogen xulq-atvor shunchaki tasodifiy harakat emas balki shaxsning ichki kognitiv tuzilishi va u yashayotgan ijtimoiy muhitning murakkab dinamik ta'sirining natijasidir.

Ijtimoiy muhit (oiladagi zo'ravonlik, iqtisodiy yetishmovchilik, jinoiy subkulturalar) shaxsga tashqi bosim o'tkazsa-da bu bosimni qayta ishlash va harakatga aylantirish shaxsning

kognitiv sferasiga bog'liq hamda individual kognitiv omillar, xususan, voqelikni noto‘g'ri interpretatsiya qilish, "ijtimoiy axborotni qayta ishlashdagi xatoliklar" va axloqiy chekinish jinoyatning psixologik fundamentini tashkil etishini alohida ta’kidlash zarur.

Insondagi kognitiv buzilishlar xususan "Neytralizatsiya texnikasi" va Axloqiy chekinish masalalari jinoiy xulqning kelib chiqishi va shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Shaxsning jinoiy harakatni sodir etishiga qaror qilishi ko‘pincha uning kognitiv tizimidagi o‘ziga xos "himoya mexanizmlari" bilan bog‘liq. “Himoya mexanizmlari”ni tushuntirish maqsadida amerikalik psixolog Albert Banduraning tadqiqotlari ahamiyatli. Olim o‘zining Axloqiy chekinish nomli nazariyasida kriminogen xulqqa moyil shaxslarning o‘z qilmishlarini oqlash uchun kognitiv filtrlar yaratishini ko‘rsatib berdi. Axloqiy chekinish nazariyasiga muvofiq inson o‘zining zararli yoki ijtimoiy nuqtai nazardan salbiy xatti-harakatlarini axloqiy oqlash yoki evfemistik belgilash orqali vijdoniy nazoratdan vaqtincha ozod qilishi mumkin. Bu mexanizm shaxsga o‘z harakatlarini salbiy yoki yomon deb hisoblamasdan aksincha ijtimoiy yoki shaxsiy nuqtai nazardan “qabul qilinarli” yoki “zarur” deb talqin qilish imkonini beradi. Evfemistik belgilashda jinoyatchi jinoyatni "shunchaki o‘yin" yoki "jamiyatda adolat o‘rnatish" deb ataydi. Axloqiy oqlashning asosiy xususiyati shundaki shaxs jinoyat yoki agressiv xatti-harakatni o‘zining shaxsiy manfaatlari yoki axloqiy norma nuqtai nazaridan yomon ish deb qabul qilmaydi. Buning o‘rniga u o‘z harakatini yuqori maqsad yoki ijtimoiy zarurat sifatida qayta talqin qiladi. Masalan, jismoniy zo‘ravonlik harakati shaxsning or nomusini himoya qilish yoki o‘z guruhining manfaatlarini himoya qilish sifatida oqlanishi mumkin, o‘g‘rilik esa “boylar va kambag‘allar orasidagi adolatni tiklash” yoki “resurslarni qayta taqsimlash” shaklida izohlanadi. Bu turdagi mexanizmlar ba’zan “Robin Gud sindromi” sifatida ham adabiyotlarda tilga olinadi ya’ni shaxs o‘z jinoyatini axloqan oqlash uchun o‘z maqsadini ijtimoiy adolat bilan bog‘laydi.

Empirik tadqiqotlar bu mexanizmning real xulq-atvorga ta’sirini tasdiqlaydi. Masalan, 2008-yilda Italiyalik Paciello va hamkasblari tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarning natijasi yuqorida aytib o‘tilgan axloqiy oqlash darajasi yuqori bo‘lgan o‘smirlar orasida agressiv xulq-atvor koeffitsienti nazorat guruhidagilarga nisbatan taxminan 45% ga yuqori bo‘lgan.[1] Ushbu natija axloqiy chekinish mexanizmlari faqat nazariy tushuncha bo‘libgina qolmay balki real xatti-harakat va ijtimoiy hodisalarga o‘zining sezilarli ta’sirini ko‘rsatishini namoyon qilmoqda.

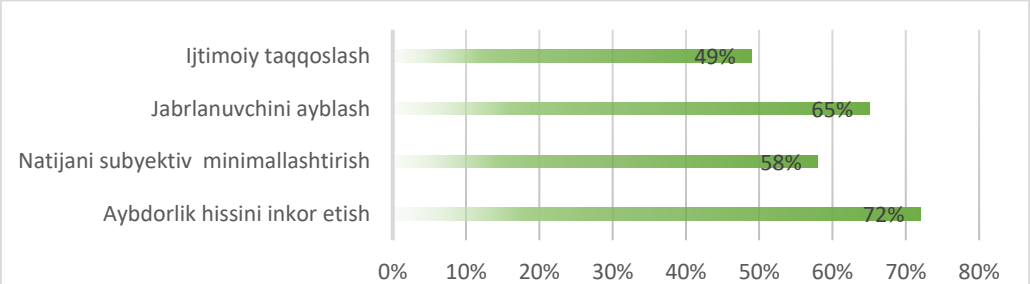
Shuningdek, axloqiy oqlash va evfemistik belgilashning o‘quv jarayonlarida, psixologik hamda ijtimoiy kontekstlardagi roli katta. Ular shaxsdagi empatiya va mas’uliyatni pasaytirishi, guruh ichida agressiv yoki jinoyatga moyil xatti-harakatlarni normallashtirishi mumkin[2]. Shu sababli bu mexanizmlarni aniqlash va tushunish mutaxassislarga shaxsiy, pedagogik va ijtimoiylashuv jarayonlarda samarali strategiyalarni ishlab chiqish uchun muhim hisoblanadi.

Axloqiy chekinish nazariyasiga muvofiq shaxsiy javobgarlik hissining kamayishi ikki asosiy mexanizm orqali yuz beradi: mas’uliyatni diffuziyalash va mas’uliyatni ko‘chirish. Mas’uliyatni ko‘chirish - shaxs o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni boshqa shaxslarga yoki tashqi omillarga yuklaydi. Masalan klassik ifodada talqin qilsak “Men shunchaki buyruqni bajardim”. Bu mexanizm shaxsning o‘z xatti-harakatini axloqan to‘g‘ri baholashini kamaytiradi va vijdonan ogohlantirishlarni bloklaydi. Mas’uliyatni diffuziyalash esa jinoyat yoki agressiv xatti-harakat guruh ichida sodir etilganda shaxsiy individual aybdorlik hissi sezilarli darajada pasayadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jinoiy guruh tarkibida sodir etilgan harakatlarda individual javobgarlik hissi 60–70% gacha so‘nadi. Shaxs o‘zini guruh yoki tizimning kichik, anonim qismi sifatida his qilganda uning kognitiv tizimi axloqiy me’yorlar to‘g’risidagi signal va ogohlantirishlarni sustroq qabul qiladi natijada jinoyat va huquqbuzarlik yuzaga keladi. Axloqiy chekinishning yana bir muhim mexanizmi - jabrlanuvchini gumanizatsiyadan mahrum qilishdir. Bu jarayonda jinoyatchi jabrlanuvchini inson sifatida emas balki “ob’ekt” yoki “dushman” sifatida talqin qiladi, natijada jinoyatchidagi empatiya hissi butunlay susayib jabrlanuvchiga nisbatan axloqiy chega-

[1] “Stability and Change of Moral Disengagement and Its Impact on Aggression and Violence in Late Adolescence” M.Paciello, R.Fida, C.Tramontano, C.Lupietti va G.V.Caprara. “Child Devolopment” journal. 2008

ralar bekor bo‘ladi va jinoyatni amalga oshirish psixologik jihatdan yengillashadi. Bu nuqtai nazarni hozirgi kunda mamlakatimizda ommalashayotgan va dolzarb bo‘lgan kiber-jinoyatchilikdagi kognitiv xususiyatlarda ko‘rish mumkin. J. Suler tomonidan ta’riflangan “Online Disinhibition Effect” (Onlayn g’ovsizlanish effekti yohud Internetdagi to‘siqlarning yo‘qolishi) kiber-muhitda shaxs va jabrlanuvchi o‘rtasidagi vizual va hissiy aloqaning uzilishini tushuntiradi. Tadqiqotda keltirilgan g‘ovlar biologik emas, balki ijtimoiy xarakterga egaligini ko‘rsatadi. Real hayotda bizni yuzma-yuz muloqot, tanish-bilishlar va qonun vakillari to‘xtatib turadi. Internetda esa anonimlik va masofa tufayli bu g‘ovlar yo‘qoladi va inson o‘zini hech qanday "to‘siqsiz" his qilgani uchun real hayotda aytolmaydigan gaplarini aytadi yoki kiber hujumlar kabi jinoyatlarni sodir qiladi. Tadqiqotlar raqamli anonimlik sharoitida shaxslarning mutloq ko‘pchiligi (turli eksperimentlarda 75% dan 80% gacha) o‘z harakatlarini oqlashda kognitiv mexanizmlardan foydalanishini ko‘rsatmoqda. Bu “Kognitiv masofa” effekti natijasida shaxs o‘z qurbonini gumanizatsiyadan mahrum qiladi, hamda kiber-muhitdagi jinoyatlarning an'anaviy jinoyatlarga qaraganda osonroq kognitiv qaror bilan amalga oshirilishiga sabab bo‘ladi.

Axloqiy chekinish kognitiv mexanizmlari agressiv va kriminogen xulq-atvorning asosiy prediktori (belgilovchi omili) hisoblanishini G. Gini va uning hamkasblari tomonidan o‘tkazilgan meta-tahlil natijalarida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotda ishtirok etgan qatnashuvchilar orasida kognitiv filtrlar masalan, mas'uliyatni diffuziyalash va g‘ayriijtimoiy harakatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik statistik jihatdan yuqori darajada ekanligi tasdiqlangan.

	Aybdorlik hissini inkor etish	Natijani subyektiv minimallashtirish	Jabrlanuvchini ayblash	Ijtimoiy taqqoslash
Foizlarda	72%	58%	65%	49%

Kriminal xulq atvorning shakllanishida yana biro omil bu ijtimoiy muhit bo‘lib, ijtimoiy muhit shaxs xulq-atvorining shakllanishidagi roli inkor etib bo‘lmaydi. Edvin Sazerlendning “Differensial assotsiatsiya” nazariyasiga ko‘ra jinoyatga moyil xulq tug‘ma bo‘lmaydi, balki inson uni atrofidagi odamlar bilan muloqot jarayonida o‘rganadi. Shaxs kimlar bilan ko‘p vaqt o‘tkazsa qanday qarashlar va xatti-harakatlar unga ko‘rsatilsa asta-sekin shu yo‘nalishga moslashadi. Zamonaviy tadqiqotlar esa ijtimoiy muhit faqatgina namuna berib qolmasdan, balki insonning fikrlashi va o‘zini boshqarish qobiliyatiga ham ta’sir qilishini ko‘rsatmoqda. Bolalik davrida doimiy stress, zo‘ravonlik yoki e’tiborsizlikka duch kelgan bolalarda o‘zini nazorat qilish va hissiyotlarni boshqarish qiyinlashadi. Bunday salbiy bolalik tajribalari bolaning sabr-toqatini kamaytirishi, tez jahli chiqadigan va oqibatini o‘ylamasdan harakat qiladigan shaxs shakllanishiga olib kelishi mumkin. Natijada u ijtimoiy qoidalarga bo‘ysunmaslikka yoki agressiv xatti-harakatlarga moyil bo‘lib boradi.

Shu bilan birga ijtimoiy izolyatsiya ham muhim omil hisoblanadi. Agar shaxs o‘zini jamiyatdan ajralgan, e’tibordan chetda qolgan deb his qilsa, u dunyoni “biz” va “ular” tarzida keskin ajratib qabul qila boshlaydi. Bunday holatda umumiy ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar uning uchun ahamiyatini yo‘qotadi. Ayniqsa, yopiq guruhlar yoki subkulturalar ta’sirida shaxs antisotsial xatti-harakatlarni odatiy va oqlanadigan hol sifatida qabul qilishi mumkin.

Ijtimoiy holat	Kriminogen xatar xavfi	Dominant psixokognitiv transformatsiya
Sog‘lom muhitda (Oila va do‘stlar qo‘llovi bor)	Judayam past	Irodaviy o‘z-o‘zini nazorat qilish mexanizmlarining barqarorligi va axloqiy immunitetning shakllanganligi.
Yolg‘izlanib qolganda (Jamiyatdan izolyatsiyalangan)	Yuqori	Tashqi ijtimoiy stimullarni "tahdid" sifatida qabul qilish va dushmanona interpretatsiya qilish moyilligi.
Deviant xulq atvorli shaxslar muhitiga qo‘shilganda (Jinoyatchi guruhlar ichida)	O‘ta yuqori	"Biz va ular" paradigmasi asosida axloqiy normalarning transformatsiyasi va g‘ayriqonuniy qadriyatlarni o‘zlashtirish.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, shaxsning jamiyat bilan aloqasi zaiflashgani sayin uning dunyoni anglash "kognitiv xaritasi" salbiy tus oladi. Ijtimoiy izolyatsiya sharoitida inson miyasi tashqi olamni xavf-xatar manbai deb hisoblab doimiy "mudofaa" holatiga o‘tadi. Bu esa kognitiv darajada agressiv reaksiyalarni to‘g‘ri va zaruriy deb topishga zamin yaratadi, subkulturalar ta’siriga tushish esa kriminogen jarayonning eng xavfli bosqichidir. Bu yerda shaxs nafaqat jamiyatdan uziladi balki umuminsoniy axloq normalarini o‘zining g‘ayriijtimoiy guruhi normalariga almashtiradi.

Mazkur maqolaning asosiy yondashuvi shundan iboratki kriminogen xulq-atvor nafaqat tashqi ijtimoiy muhit ta’siri yoki alohida kognitiv buzilishlar natijasi sifatida talqin qilinadi, balki bu ikki omilning o‘zaro kuchaytiruvchi rezonansi natijasi sifatida tushuntiriladi. Jinoyatga moyillik ijtimoiy muhit bilan yoki shaxsning individual psixologik xususiyatlari bilan izohlansa “Kognitiv-ijtimoiy rezonans” modeli esa bu omillarni ajralmas tizim sifatida ko‘radi. Ushbu modelga ko‘ra agar shaxs kriminogen ijtimoiy muhitda yashasa va ayni paytda uning kognitiv sxemalari ushbu muhit bilan mos tushsa, jinoyat sodir etish ehtimoli keskin ortadi. Ichki kognitiv sxemalar zo‘ravonlikka moyil muhit bilan rezonans hosil qilganda, shaxsning axloqiy cheklovlari susayadi va jinoyatga tayyorlik darajasi oshadi. Aynan mana shu kognitiv va ijtimoiy omillarning o‘zaro moslashuvi -rezonansi - kriminogen xulq-atvorning eng kuchli prediktori (prognozlovchi omili) hisoblanadi. Bunday sharoitda shaxs nafaqat jinoyatni oqlaydi balki uni muqarrar, zarur yoki oqilona tanlov sifatida qabul qila boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Abdumajidov, G. A. Kriminologiya. TDYI nashriyoti, Toshkent. 2004
2. Антонян, Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений. Издательство «Юрист», Москва. 2004.
3. Bandura. A “Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities” Personality and Social psychology review. August 1, 1999, pp. 193-209
4. Ismoilov, I. Jinoyatchi shaxsini o‘rganishning psixologik metodlari. "Yangi asr avlodi" nashriyoti, Toshkent. 2016.
5. Gini G. “Moral disengagement among children and youth. A meta-analytic review of links to aggressive behavior” Aggressive Behavior Volume 40, 2014, pp. 56-68.
6. Karimova, V. M. Ijtimoiy psixologiya va muloqot madaniyati. "Fan" nashriyoti, Toshkent. 2010.
7. Niyozov, G. F. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va uning oldini olishning kriminologik jihatlari. 2015
8. Toshpo‘latov, S. Huquqbuzarliklar profilaktikasi va kriminologik bashorat. "O‘zbekiston" nashriyoti, Toshkent. 2017.
9. Sog‘inov, N. A. Ijtimoiy psixologiya. "Iqtisod-moliya" nashriyoti, Toshkent. 2013.

Sotvoldiyeva Nargiza Abdukarimjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti magistranti
E-mail: nargizasotvoldiyeva01@gmail.com

PSIXOLOGIK BARQARORLIK MUAMMOSINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada psixologik barqarorlik muammosining ilmiy-nazariy asoslari yoritilgan yoritilgan. Shuningdek, shaxsda yuzaga keladigan hissiy barqarorlik, axloqiy barqarorlik, xulq-atvor shakllarining barqarorligi, keskin sharoitlarda va iqtisodiy sharoitlarida barqarorlik muammolarining nazariy asoslari ham keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *barqarorlik, motiv, faoliyat, turg‘unlik, o‘zgaruvchanlik, shaxs, indvid, muvozanat.*

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ

Аннотация. *В статье освещены научно-теоретические основы проблемы психологической устойчивости. Также представлены теоретические основы проблем эмоциональной устойчивости, нравственной устойчивости, устойчивости форм поведения, возникающих у личности, а также устойчивости в экстремальных условиях и в условиях подготовки к космическим полётам.*

Ключевые слова: *устойчивость, мотив, деятельность, стабильность, изменчивость, личность, индивид, равновесие.*

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL STABILITY

Abstract. *The article elucidates the scientific and theoretical foundations of the problem of psychological stability. Additionally, it presents the theoretical bases for issues of emotional stability, moral stability, stability of behavioral patterns, and stability in extreme conditions and during preparation for space flights.*

Key words: *stability, motive, activity, constancy, variability, personality, individual, equilibrium.*

Psixologiya fani va amaliyotida barqarorlik muammosini o‘rganish zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, ijtimoiy-iqtisodiy keskinlikning ortishi, insonning qaror qabul qilish samaradorligiga bo‘lgan talabchanlikning kuchayishi sababli alohida dolzarblik kasb etib kelmoqda. Ilmiy adabiyotlarni o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, psixologik barqarorlik muammosi, ayniqsa zamonaviy ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida, jamiyatimizda sodir bo‘layotgan jarayonlarga nisbatan yetarli darajada o‘rganilmagan. Shaxsning psixologik barqarorligi muammosini ilmiy fenomen sifatida nazariy jihatdan tushunishga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Tarixan psixologik barqarorlik muammosi 1966-yilda L.I.Bojovich tomonidan XVIII Psixologik kongresidagi ma’ruzada ko‘tarilgan edi. Keyinchalik psixologik barqarorlik shaxs barqarorligi muammosining turli jihatdan ko‘rib chiquvchi tadqiqotlarda rivojlantirildi. Quyida barqarorlik muammosi bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlar va barqarorlik muammolari keltirilgan:

Hissiy barqarorlik (P.B.Zilberman, V.A.Marishchuk, L.V.Mitina);

Axloqiy barqarorlik (V.E.Chudnovskiy);

Xulq-atvor shakllarining barqarorligi (L.I.Bojovich);

Keskin sharoitlarda va kosmik parvozlarga tayyorgarlik sharoitlarida barqarorlik (K.M.Gurevich, A.A.Leonov, V.I.Lebedev, G.T.Beregovaya).

Yetuklik davridagi shaxsiy konstruktlarning psixologik barqarorlik muammosiga V.P.Krupnik va Ye.N.Lebedevaning tadqiqotlari bag‘ishlangan. Ushbu tadqiqotlarda u yoki bu tarzda shaxsning psixologik barqarorligi tavsifi bilan bog‘liqdir. Psixologik barqarorlik shaxsning asosiy xususiyati hisoblanadi. Shaxsning shakllanishi u yoki bu vaziyat bilan bog‘liq motivlar qanday qilib barqaror narsaga aylanishiga bog‘liq bo‘lib, shaxsni tavsiflovchi asosiy tushuncha hisoblanadi. Quyida shaxsning psixologik baqrqarorligi asosi bo‘lgan motivatsion sohaning uchta asosiy parametrini keltirib o‘tamiz:

Insonning makon va zamondagi dunyo bilan aloqasi.

Motivning namoyon bo‘lish darajasi.

Dinamik motivatsion sohaning ko‘p qirraliligi.

Shaxsning psixologik barqarorligining bu asoslari o‘zaro bog‘liqlikda unga o‘z-o‘zini anglash va uni rivojlantirish omili sifatida tushunish imkoniyatini beradi. Ularning kamulyativ ta’siriga asoslanib, A.N.Leontev quyidagi xulosani shakllantiradi: “Turli xil faoliyatlar bir-biri bilan kesishadi va o‘zaro obyektiv, tabiatan ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘lanib, tugunlar hosil qiladi. Bu iyerarxik tugunlar biz men deb ataydigan o‘sha sirli shaxs markazini shakllantiradi. Boshqacha aytganda , bu markaz shaxsning ichida emas, balki uning mavjudligida yotadi”. Shundan kelib chiqib, psixologik barqarorlik “Men”ning egosentrik pozitsiyasi bilan emas, balki shaxsiy “Men”ning jamoada, jamiyatda, sotsiumda insonlarning umumiy o‘zaro aloqasi tizimiga qo‘shilishi bilan ta’minlanadi. Ye. P. Krupnik va Ye.n.Lebedevalarning shaxsiy psixologik barqarorligi kategoriyasini o‘rganishning murakkabligi shundaki, u asosan “barqarorlik-o‘zgaruvchanlik” paradigmal muqobillik doirasida ishlab chiqiladi, deb hisoblaydilar. Bunday yondashuv mantig‘ida “barqarorlik” tushunchasi “turg‘unlik” tushunchasi bilan almashtiriladi yoki bu tushunchalar sinonim sifatida qaraladi. Masalaning bunday qo‘yilishi psixologik barqarorlik kategoriyasini o‘ziga xos mazmundan mahrum etadi va shaxsning barcha ruhiy ko‘rinishlarining bu fundamental xususiyatini o‘rganishda noto‘g‘ri istiqbolni yaratadi.

Shaxsning barqarorligi quyidagicha ko‘rib chiqiladi:

Uning psixikasining saqlanganligi;

Indvid xulq-atvorining xarakterini belgilovchi ma’lum doimiylik;

Barqarorlashtiruvchi omil;

Subyektdan xulq-atvor uslubida moslashuvchanlikni talab qiladigan vaziyatlarda namoyon bo‘ladigan qat’iylik.

o‘zgaruvchanlik barqarorlik kabi shaxs dinamikasini belgilab, uning takomillashuviga yordam berishi mumkin, ammo uni parchalanishga mavjudlik usulining tartibsizligiga olib kelishi ham mumkin. Shaxsning psixologik barqarorligi quyidagicha ko‘rib chiqiladi: “Muvozanatni buzuvchi tashqi va ichki omillarga qarshi ta’sir ko‘rsatish yo‘li bilan saqlanadigan harakatchan muvozanat holati, shuningdek, shaxs va muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayonida yuzaga keladigan vazifalarga muvofiq ravishda ushbu muvozanatning maqsadli buzilishi. Ushbu vazifalar nuqtai nazaridan shaxs tashqi vaziyatning ichki modelini shakllantiradi va bu uning xulq-atvorini belgilaydi”. Yetuklik davridagi shaxsiy konstruktorlar tizimining psixologik barqarorligini o‘rganish natijalari shunday xulosalar chiqarish imkonini berdiki, insonning hayotga bo‘lgan yakuniy munosabatini, uning har qanday vaziyatdagi xatti-harakatlarini va bu vaziyatga qanchalik bog‘liq yoki undan qanchalik ozod ekanligini shakllantiruvchi asosiy psixologik mexanizm bu-qadriyat mazmunli refleksiyadir. Turli vaziyatlarda insonning hayot konseptsiyasini, dunyoqarashi va dunyoni his qilishini yatarish zarurati paydi bo‘ladi. Psixologik barqarorlik hodisasini tushunish uchun subyektiv ravishda anglanmaydigan psixik hodisalar haqida nazariy konseptsiyalar (A.Adler, Z.Freyd, G.Yung, E.From) muhim ahamiyatga ega. D.N.Uznadze ilmiy maktabining tadqiqotlarida psixologik barqarorlik ma’lum semantik ustanovkalar bilan o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Bu ustanovkalar shaxsning voqelikka nisbatan yetakchi munosabatini o‘zida mujassam etadi, bu esa shaxs xulq-atvorining nisbiy barqarorligini oldindan belgilaydi. Chunki, ushbu ustanovkalarda kelajakdagi harakatlar modeli mavjud. Ustanovka nazariyasi doirasida iyerarxiyalashtirilgan ko‘p bosqichli ustanovka tuzilmasi mavjudligi haqida xulosa chiqariladi, bu esa psix-

ologik faoliyatni barqarorlashtirish mexanizmini ta'minlaydi. V.E.Chudnovskiyning tadqiqotlarida barqarorlik axloqiy kategoriya sifatida ko'rib chiqiladi. U shaxsning axloqiy barqarorligini insonning turli sharoitlarda shaxsiy pozitsiyalarini saqlab qo;ish va amalga oshirish, shaxsiy qarashlari, e'tiqodlari va ustanovkalariga zid ta'sirlarga nisbatan ma'lum immunitetga ega bo'lgan qobiliyati sifatida belgilaydi. "Shaxsning axloqiy barqarorligi" va "shaxs barqarorligi" tushunchalarining bunday talqinida ular mohiyatan mos keladi, chunki shaxsiy pozitsiyaning asosini uning axloqiy negizi, ustun axloqiy tamoyillar va ustanovkalar tashkil etadi.

Barqarorlik faol hayot faoliyati va o'z-o'zini tashkil etishning natijasidir. Shaxs barqarorligini tushunishda o'zaro bog'liq ikki jihat ajratib ko'rsatiladi:

Shaxning barqarorligi insonning o'z shaxsiy pozitsiyalarini saqlab qo;ish va uning shaxsiy ustanovkalariga zid bo'lgan ta'sirlarga qarshi tura olish qobiliyati sifatida ya'ni, shaxsning barqarorligi uning yetakchi motivlari va ustanovkalarining buzilish darajasi bilan aniqlanadi.

Shaxsning barqarorligi insonning o'z shaxsiy pozitsiyalarini amalga oshirish, vaziyatni va o'z xulq-atvorini o'zgartirish qobiliyati sifatida.

Unutmaslik kerakki, shaxsning o'z pozitsiyalarini saqlab qolishi subyektning ularni amalga oshirish bo'yicha faol faoliyati bilan muhim darajada bog'liqdir. Shaxsning o'z mavqeyini saqlab qolishi subyektning ularni amalga oshirish bo'yicha faol harakatlari bilan chambarchas bog'liq ekanligini ta'kidlash lozim.

Biz tadqiqotimizni Qo'qon universiteti turli xil yo'nalishi talabalarining 1-3 kurslarida olib bordik. Ularda Petrashning "Kasbiy rivojlanish omillari" metodikasi tanlab oldim va ushbu metodikaga 120 nafar talabalarni ishtirokini ta'minladim.

1-jadval

Petrashning "Kasbiy rivojlanish omillari" metodikasi bo'yicha statistik tahlil

Shkala nomi	Maks. ball	O'rtacha ball	Standart og'ish	Foiz (%)
Motivatsion omillar	28	21.3	3.5	76.1%
Ijtimoiy-psixologik omillar	24	17.6	4.1	73.3%
Shaxsiy fazilatlar	28	19.4	3.9	69.3%
Tashkiliy sharoitlar	24	15.2	4.5	63.3%

Petrashning "Kasbiy rivojlanish omillari" metodikasi asosida olingan ma'lumotlarga ko'ra, har bir shkala bo'yicha respondentlarning baholash darajalari quyidagicha taqsimlangan:

1. Motivatsion omillar eng yuqori foiz ko'rsatkichiga (76.1%) ega bo'lib, bu yoshlarning o'z kasbiy rivojlanishlarida shaxsiy motivatsiya va ichki istaklariga katta ahamiyat berishlarini ko'rsatadi. O'rtacha ball 21.3 ni tashkil etdi.
2. Ijtimoiy-psixologik omillar 73.3% ko'rsatkich bilan ikkinchi o'rinda turibdi. Bu yoshlar ijtimoiy muhit, atrofdagilarning qo'llab-quvvatlashi va psixologik barqarorlikni kasbiy rivojlanish uchun muhim deb hisoblashayotganini bildiradi.
3. Shaxsiy fazilatlar 69.3% ko'rsatkich bilan o'rtacha darajada baholangan bo'lib, bu omil respondentlar orasida barqaror baholangan bo'lsa-da, motivatsiya va ijtimoiy-psixologik omillarga nisbatan ikkinchi darajali sifatida qabul qilinmoqda.
4. Tashkiliy sharoitlar esa eng past foiz ko'rsatkichga ega (63.3%). Bu esa respondentlar tashkiliy-texnik yoki tashqi muhit sharoitlaridan ko'ra ichki omillarga ko'proq e'tibor qaratayotganliklarini bildiradi.

2- jadval

Jinsiy farq bo'yicha taqqoslovchi tahlil (Student t-testi)

Shkala nomi	O‘rtacha ball (o‘g‘il)	O‘rtacha ball (qiz)	t qiymati
Motivatsion omillar	20.8	22.0	-2.14
Ijtimoiy-psixologik omillar	17.1	18.3	-1.75
Shaxsiy fazilatlar	18.6	20.4	-2.65
Tashkiliy sharoitlar	14.7	15.8	-1.58

Jadvalda respondentlarning jinsiy tafovutlari bo‘yicha to‘rtta shkala asosida o‘rtacha ballar t-testi orqali taqqoslandi. Quyidagi natijalar aniqlandi:

1. Motivatsion omillar bo‘yicha t-test natijasi ($t = -2.14$, $p < 0.05$) qizlar foydasiga statistik jihatdan ishonarli farqni ko‘rsatdi. Demak, qizlar kasbiy rivojlanishda o‘zlarining motivatsiya-larini kuchliroq deb baholaganlar.

2. Shaxsiy fazilatlar bo‘yicha ham ($t = -2.65$, $p < 0.05$) sezilarli farq mavjud. Bu esa qizlar o‘zlarining shaxsiy salohiyati va fazilatlarini kasbiy o‘sishda muhim deb bilishlarini anglatadi.

Xulosa: Respondentlar orasida kasbiy rivojlanishga ta’sir qiluvchi eng muhim omil sifatida motivatsiya ajralib turadi. Bu ularning ichki omillarga nisbatan tashqi omillardan ko‘ra ko‘proq tayanishini bildiradi. Kasbiy rivojlanish omillarini baholash natijalariga ko‘ra, motivatsion omillar va shaxsiy fazilatlar bo‘yicha qiz bolalar o‘g‘il bolalarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ball to‘plashgan ($p < 0.05$).

Umuman olganda, barcha shkalalar bo‘yicha foiz ko‘rsatkichlari 63–76% atrofida bo‘lib, bu yoshlar orasida kasbiy rivojlanishga ijobiy munosabat mavjudligini ko‘rsatadi. Insonda psixologik barqarorlikni mavjud bo‘lishi, shaxsning hayotida muhim sanaladi. Barqarorlik shaxsning boshqa xarakter xususiyatlari bilan chambarchas bog‘li holda namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Асмолов, А. Г. Деятельность и установка-М.: МГУ, 1978 - 152 с.
2. Баландин, М. М. Условия формирования психологической устойчивости у стар-шеклассников. Автореф.дис.. ..канд.психол.наук. - М.,2003.22 с.
3. Божович, Л. И. Избранные психологические труды. — М.: МПА, 1955. 212 с.
4. Клочко, В. Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становле-ния ментального пространства личности (введение в трансспективный анализ). - Томск: ТГУ, 2005. - 174 с.
5. Клочко, В. Е. Смыслы и смыслообразование в инновационной образова тельной практике: трансспективный анализ // Переход к Открытому образова тельному простран-ству. - Часть 1. Феноменология образовательных технологий:
6. Колл. монография / Под ред. Г. Н. Прозументовой . - Томск: Изд-во Том.ун-та, 2005.-С . 437-450.

Muratova Fotima Normaxmat qizi
Toshkent Iqtisodiyot va Texnologiyalar Universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi Katta o'qituvchisi (PhD)
E-mail: narmuhammadovna@gmail.ru

THE IMPORTANCE OF PROFESSIONAL MOTIVATION FOR TEACHERS WORKING IN HIGHER EDUCATION

Abstract. *Currently, the study of professional motivation and self-awareness, particularly the relationship between the motivational sphere and professional self-awareness of educators, has been insufficiently explored. Therefore, the study of motivation, as well as the individual connection between profession and personality, the correspondence between one's values, abilities, awareness of one's career choice, that is, satisfaction with professional activity, is a very pressing issue in the modern era of globalization.[1] Recently, more attention has been paid to the problem of motivation in the work of teachers in higher education institutions. Currently, various interpretations of the concept of "motivation" can be observed in psychology. The professional motivation of teachers depends on the social environment through external incentives (salary, prestige), the socio-psychological climate in the team, relationships with management and students, and career opportunities. Intrinsic motivation is enhanced by recognition, common goals, and value orientations.*

Key words: *motivation, adequate perception, professional burnout, cognitive components, emotions, professional education, professional environment, teacher image, frustration.*

.

ВАЖНОСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ ДЛЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ, РАБОТАЮЩИХ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.

Аннотация. *В настоящее время изучение профессиональной мотивации и самосознания, особенно вопроса взаимосвязи между мотивационной сферой и профессиональным самосознанием работников образовательной сферы, изучено недостаточно, поэтому изучение мотивации, а также индивидуальной связи между профессией и личностью, соответствия между его ценностями, способностями, осознанием выбора профессии, то есть удовлетворенностью профессиональной деятельностью, является очень актуальной проблемой в современную эпоху глобализации.[1] В последнее время больше внимания уделяется проблеме мотивации в системе работы преподавателей в высших учебных заведениях. В настоящее время в психологии можно наблюдать различные интерпретации понятия «мотивация». Профессиональная мотивация преподавателей зависит от социальной среды через внешние стимулы (зарплата, престиж), социально-психологического климата в коллективе, отношений с руководством и студентами, а также карьерных возможностей. Внутренняя мотивация усиливается признанием, общими целями и ценностными ориентациями.*

Ключевые слова: *мотивация, адекватное восприятие, профессиональное выгорание, когнитивные компоненты, эмоции, профессиональное образование, профессиональная среда, образ учителя, фрустрация.*

OLIY TA'LIMDA FAOLIYAT OLIB BORADIGAN PEDAGOGLARDA KASBIY MOTIVATSIYANI AHAMIYATLILIGI

Annotatsiya. *Hozirgi vaqtda kasbiy motivatsiya va o'zini o'zi anglashni o'rganish, ayniqsa motivatsion soha va ta'lim sohasidagi ishchilarning kasbiy o'zini o'zi anglash o'rtasidagi bog'liqlik masalasi kam o'rganilgan, shuning uchun motivatsiyani o'rganish shuningdek, kasb va shaxsning individual munosabatlari, undagi qadriyatlari, qobiliyatlari o'rtasidagi muvofiqligi, uning kasb tanlashidan xabardorligi, yani kasbiy faoliyatidan qoniqishi hozirgi globallashgan*

davrda juda dolzarb muammodir.[1] So‘ngi paytlarda Oliy ta’lim muassasalarida pedagoglar bilan ishlash tizimida motivatsiya muammosiga ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. Hozirgi kunda psixologiyada “motivatsiya” tushunchasining turli talqinlarini kuzatish mumkin. Pedagoglarlarning kasbiy motivatsiyasi tashqi rag’batlantirish (ish haqi, obro‘-e’tibor) orqali ijtimoiy muhitga, jamoadagi ijtimoiy-psixologik iqlimga, rahbariyat va talabalar bilan munosabatlarga, shuningdek, martaba imkoniyatlariga bog’liq. Ichki motivatsiya tan olish, umumiy maqsadlar va qiymat yo'nalishlari bilan mustahkamlanadi.[2]

Kalit so’zlar: *motivatsiya, adekvat tasavvurlar, kasbiy so‘nish, kognitiv komponentlar, emotsiya, kasbiy ta’lim, professional muhit, o‘qituvchi obrazi, frusturatsiya.*

Kirish. Bugungi kunda har bir mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti raqobatbardosh, ijodkor va professional kadrlarni tayyorlash bilan chambarchas bog‘liq. Bunday kadrlar bazasini shakllantiruvchi muassasalardan biri oliy ta’lim muassasalari hisoblanadi. Shu bois, oliy ta’limda faoliyat ko‘rsatayotgan pedagoglarning nafaqat nazariy bilimlari va metodik ko‘nikmalari, balki ularning kasbiy motivatsiyasi ham ta’lim sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.[3] Hozirgi vaqtda kasbiy motivatsiya kasbiy va shaxsiy rivojlanishning o‘ziga xos dvigateli sifatida ishlaydi, chunki u yetarli darajada shakllangan taqdirdagina kasbiy ta’lim va shaxsiy madaniyatni samarali rivojlantirish haqida gapirish mumkin. Motivatsiyaning ijtimoiy muhitga bog‘liqligini belgilovchi asosiy omillar: Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar: Ish haqi darajasi, mukofotlarning mavjudligi, mukofotlar, kasbning jamiyatdagi nufuzi. Ijtimoiy va psixologik iqlim: jamoaviy muhit, o'zaro tushunish, hamkasblar tomonidan qo‘llab-quvvatlash, rahbarlik va rahbariyatning obro‘si. Professional muhit: martaba imkoniyatlari, innovatsiyalar, professional jamoalarda ishtirok etish. Ta’lim sub’ektlari bilan o‘zaro aloqa: o‘quvchilar bilan munosabatlar, ularning motivatsiyasi, “o‘qituvchi obrazi”, shuningdek, ota-onalar bilan o'zaro munosabatlar. Shaxsiy va professional omillar: o‘z-o‘zini anglash darajasi, ijtimoiy talabga javoban o‘z-o‘zini takomillashtirish qobiliyati. Tashqi muhit tashqi motivatsiyani (pul, martaba) shakllantiradi, ichki motivatsiya (biznesga qiziqish, o‘zini o‘zi anglash) ijtimoiy baholash va pedagoglik faoliyatining ma’nosi bilan quvvatlanadi. Motivatsion omilni o‘rganish ta’lim sohasida ayniqsa muhimdir, chunki pedagoglarning samaradorligi yosh avlodga katta ta’sir qiladi; Bular har qanday inson hayotining boshida eng muhim ijtimoiy institutlardan birining vakillari. Shuni ta’kidlash kerakki, ijtimoiy foydali va tegishli faoliyatda, ya’ni tarbiyaviy faoliyatda har bir shaxsning imkoniyatlari va qobiliyatlari to‘liq amalga oshirilishi mumkin. [11][12]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).

“Motivatsiya” kontseptsiyasining bunday ochilishi uni xatti-harakatning shart-sharoitiga asoslanadigan narsa sifatida tushunishni aks ettiradi [7]. Demak, motivatsiya o’zining tuzilishi va dinamikasiga ko’ra ham inson hayotiga sezilarli ta’sir ko’rsatadigan murakkab psixologik hodisadir

Aynan shu hodisa insonning barcha xatti-harakatlari va harakatlarini belgilab beradi va yo'naltiradi va aynan shu hodisa, birinchi navbatda, insonning yuzaga keladigan turli xil hayotiy vaziyatlarda, shu jumladan uning kasbiy faoliyatida qanday tanlov qilishini belgilaydi. Agar biz harakatlar motivatsiyasi va insonning kasbiy faoliyati doirasi haqida gapiradigan bo'lsak, unda biz kasbiy motivatsiya bu ”kasb tanlash va doimiy motivatsiyani belgilaydigan harakatlar va o'ziga xos motivatsiya” deb aytishimiz mumkin. , ushbu kasb bilan bog’liq vazifalarni bajarish yoki insonni ishlashga undaydigan va ushbu faoliyatga yo‘naltiruvchi ichki va tashqi harakatlantiruvchi kuchlar to‘plami ma’lum maqsadlarga erishishga qaratilgan”.[5].O‘z-o‘zini anglashni shaxsiy hodisa sifatida o‘rganish hozirda psixologiyaning o‘ta dolzarb muammosi bo‘lib, bu kabi tadqiqotchilarning katta e’tiboridan dalolat beradi

A.A. Idinov, B.G. Ananyev, A.S. Baliq, L.N. Kogan, E.E.Vaxromov, V.E. Klochko, E.V. Galajinskiy, M.S. Ivanov, L.V. Ryabova, L.A.Korostyleva, A.M. Kirichenko, M.S. Yanitskiy, S.I.Kudinov, V.I. Chernov, L.A.Tsyrev va boshqalar “O‘z-o‘zini anglash” tushunchasining o'zi fanda 1902 yilda paydo bo'lgan va uning ta'rifi falsafa va psixologiya lug'atida berilgan. Ushbu ta'rifga ko'ra, o'z-o'zini anglash - bu o‘zini rivojlantirish imkoniyatlarini amalga oshirish. O‘z-

o‘zini anglashning eng aniq ta’riflaridan biri, V.E. Klochko va E.V. Galajinskiy - bu L.A. Koro-styleva tomonidan “Inson fanlari tizimida shaxsning o'zini o'zi anglash muammosi” asarida tuzil-gan ta’rif. [9]

Unda u o’z-o’zini anglash deganda o’z sa’y-harakatlari, shuningdek, yaqin yoki uzoq atrof-muhit, jamiyat va butun dunyo bilan birgalikda ijodkorlik va qo'shma faoliyat orqali o‘z imkoni-yatlarini rivojlantirish tushunilishi mumkinligini yozadi.Taklif etilayotgan ta’rif o‘z-o‘zini anglash jarayoni qo‘shma, individual xususiyatga ega ekanligiga muvaffaqiyatli e’tibor qaratadi, shunga qaramay, dastlab individual ko‘rinadi (hatto “o‘zini o‘zi anglash” so‘zida ham “o‘zini-o‘zi” mavjud).

Shunday qilib, o‘z-o‘zini anglash hodisasi ijtimoiy xususiyatga ega. Bu nuqtai nazar tadqiqotchi L.N.ning asarlarida ham bayon etilgan. Kogan. Uning so‘zlariga ko‘ra, o‘z-o‘zini an-glash insonning o'zining ijtimoiy-rol funktsiyalarini amalga oshirish imkoniyatidan kelib chiqadi, ularning asosi shaxsning qadriyatlari va ma’nolari hisoblanadi. Uning g‘oyalariga muvofiq, o‘zini o‘zi anglash jamiyat tomonidan, shuningdek, insonning erkin tanlovi bilan belgilanadi. O‘z-o‘zini amalga oshirish hodisasi inson o‘zini o‘zi amalga oshirish uchun tushunish mumkin bo'lgan ijtimoiy ma’qullangan faoliyatda inson uchun qiymat mezonlari bo‘lgan ijtimoiy jarayon.[8]

Oliy ta’lim sohasida pedagoglarni rag‘batlantirish tizimining asosiy tarkibiy qismlarini aniqlangan. Oliy ta’lim sohasida pedagoglarni rag'batlantirish tizimining elementi sifatida peda-goglarni kasbiy rag'batlantirish va malaka oshirishga rag'batlantirish xususiyatlarini tavsiflang. Bogashevskaya OTM da pedagoglarni rag'batlantirish tizimini tahlil qilish; oliy ta’lim sohasida o‘quv faoliyatini sifatli amalga oshirishga pedagogik kadrlar motivatsiyasini shakllantirish dina-mikasini ko‘rib chiqish.

Oliy ta’lim tizimida pedagoglarning kasbiy faoliyati ta’lim sifatini belgilovchi asosiy omil-lardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan ped-agoglarda kasbiy motivatsiyaning ahamiyati nazariy va amaliy jihatdan atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida kasbiy motivatsiya pedagogning shaxsiy rivoji, ta’lim jarayonining samara-dorligi, innovatsion faoliyatga moyilligi hamda kasbiy barqarorligi bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi.[7]

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, pedagoglarning kasbiy motivatsiyasi nafaqat tashqi rag‘batlan-tirish vositalari bilan, balki ularning ichki ehtiyojlari, qadriyatlari va kasbiy o‘zini anglash darajasi bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, Richard M. Ryan va Edward L. Deci tomonidan ish-lab chiqilgan Self-Determination Theory doirasida ilgari surilgan avtonomiya, kompetentsiya va bog‘liqlik kabi asosiy psixologik ehtiyojlar pedagoglarning kasbiy motivatsiyasini shakllantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi aniqlangan. Ushbu ehtiyojlar qondiril-gan sharoitda pedagoglarda ichki motivatsiya kuchayib, ularning ta’lim jarayonidagi faolligi va ijodkorligi ortadi. [10].

Shuningdek, oliy ta’lim pedagoglarida kasbiy motivatsiyani rivojlantirish jamiyat tara-qqiyoti bilan uzviy bog‘liq ekani ta’kidlandi. Chunki motivatsiyalangan pedagoglar tomonidan tayyorlangan mutaxassislar yuqori malakaga ega, ijtimoiy faol va raqobatbardosh bo‘lib yetishadi. Bu esa o‘z navbatida mamlakatning intellektual salohiyati va iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli kasbiy motivatsiyani rivojlantirish nafaqat individual pedagoglar manfaatiga, balki butun ta’lim tizimi va jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi[4].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendation).

Oliy ta’lim tizimida pedagoglarning kasbiy faoliyati ta’lim sifatini belgilovchi asosiy omil-lardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan ped-agoglarda kasbiy motivatsiyaning ahamiyati nazariy va amaliy jihatdan atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida kasbiy motivatsiya pedagogning shaxsiy rivoji, ta’lim jarayonining samara-dorligi, innovatsion faoliyatga moyilligi hamda kasbiy barqarorligi bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi.

Maqolada oliy ta’lim pedagoglarida kasbiy motivatsiyaning ta’lim sifati va samaradorligiga ta’siri alohida ta’kidlandi. Motivatsiyasi yuqori bo‘lgan pedagoglar o‘quv jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga, innovatsion metodlardan foydalanishga va talabalar bilan

samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga intiladilar. Bu esa talabalarning bilimlarni chuqur o‘zlashtirishi, mustaqil fikrlashi va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, motivatsiyalangan pedagoglar ta’lim jarayonida mas’uliyatni chuqur his etib, o‘z kasbiy faoliyatiga tanqidiy va tahliliy yondashuvni namoyon etadilar.

Kasbiy motivatsiyaning pedagoglarning psixologik holati va kasbiy barqarorligiga ta’siri ham ushbu tadqiqotda muhim jihatlardan biri sifatida ko‘rib chiqildi. Oliy ta’lim muassasalarida faoliyat olib borish yuqori intellektual va emotsional yuklamani talab qilgani sababli, pedagoglarda kasbiy charchash, stress va motivatsiyaning pasayishi kabi holatlar kuzatilishi mumkin. Biroq ichki motivatsiyasi kuchli, kasbiy faoliyatidan qoniqish hosil qiladigan pedagoglar bunday salbiy holatlarga nisbatan barqarorroq bo‘lib, o‘z kasbiy faoliyatini uzluksiz davom ettirishga moyil bo‘ladilar. Demak, kasbiy motivatsiya pedagoglarni kasbiy zo‘riqishdan himoya qiluvchi muhim psixologik resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’limda faoliyat olib boradigan pedagoglarda kasbiy motivatsiya ta’lim jarayonining sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy barqarorligini ta’minlash va ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada o‘rganilgan nazariy va amaliy jihatlar oliy ta’lim muassasalarida pedagoglar motivatsiyasini oshirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishda metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusida ushbu yo‘nalishda empirik tadqiqotlarni kengaytirish, motivatsiya va ta’lim natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni yanada chuqurroq o‘rganish ilmiy-amaliy jihatdan dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Mirziyoyev Sh. M. “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” T.“Ozbekiston”, 2021.416b
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. T.: “O‘zbekiston”, 2019.- 488 b
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: “O‘zbekiston”. 2017. - 48 b
4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. Contemporary Educational Psychology,54–67 Kasbiy motivatsiyaning ichki va tashqi omillari nazariyasi.
5. Maslow, A. H. (1954). Motivation and Personality. New York: Harper & Row. Pedagog kasbiy ehtiyojlarini tushuntirishda klassik manba.
6. Herzberg, F., Mausner, B., & Snyderman, B. (1959). The Motivation to Work. New York: Wiley. Mehnat motivatsiyasi va qoniqish omillari.
7. Vallerand, R. J., & Ratelle, C. F. (2002). Intrinsic and Extrinsic Motivation: A Hierarchical Model. Academic Press.O‘qituvchilar motivatsiyasini bosqichma-bosqich tahlil qilish.
8. Зеер, Э. Ф. (2003). Психология профессий. Москва: Академический проект. Kasbiy motivatsiya va pedagog shaxsiga bag‘ishlangan.
9. Маркова, А. К. (1996). Психология профессионализма. Москва: Знание. Pedagogik faoliyatda kasbiy motivatsiya masalalari.
10. Реан, А. А. (2010). Психология личности. Санкт-Петербург: Питер.
Shaxs motivatsiyasi va kasbiy faoliyat bog‘liqligi.
11. Usmonov, K., & Abdullayeva, M. (2020). Pedagogik motivatsiya va kasbiy kompetensiya. Toshkent: Fan va texnologiya.
12. Tilashev X.X., Kamolova N.K. O‘rta asr qomusiy olimlari va ularning ma’naviy-ma’rifiy qarashlari. –T.: “Cho‘lpon”, 2004
13. https://en.unesco.org/themes/teachers

Kozimova Mehriniso Akbarali qizi
Buxoro xalqaro universiteti tayanch doktoranti
E-mail: nisokazimova1994@gmail.com

STEAM TA'LIMINING ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) ta'limining zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida STEAM ta'limining integrativ xususiyatlari, fanlararo yondashuv asosida ta'lim sifatini oshirishdagi imkoniyatlari hamda talabalarda tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishdagi roli yoritib berilgan. Shuningdek, STEAM ta'limining raqamli kompetensiyalarni shakllantirish, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh kadrlar tayyorlashdagi ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari STEAM ta'limini ta'lim jarayoniga samarali joriy etish zamonaviy ta'lim tizimini takomillashtirishning muhim omili ekanligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *STEAM ta'limi, zamonaviy ta'lim, raqamli kompetensiya, tanqidiy fikrlash, innovatsion yondashuv.*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ STEAM-ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье проанализированы место и значение STEAM-образования (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) в современной системе образования. В ходе исследования раскрыты интегративные особенности STEAM-образования, его возможности в повышении качества обучения на основе междисциплинарного подхода, а также роль в развитии критического и творческого мышления у обучающихся. Кроме того, обоснована значимость STEAM-образования в формировании цифровых компетенций, развитии практических навыков и подготовке конкурентоспособных кадров, соответствующих требованиям рынка труда. Результаты исследования показывают, что эффективное внедрение STEAM-образования в образовательный процесс является важным фактором совершенствования современной системы образования.*

Ключевые слова: *STEAM-образование, современное образование, цифровые компетенции, критическое мышление, инновационный подход.*

THE ROLE AND IMPORTANCE OF STEAM EDUCATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Abstract. *This article analyzes the role and significance of STEAM education (Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics) in the modern education system. The study highlights the integrative features of STEAM education, its potential to improve the quality of education through an interdisciplinary approach, as well as its role in developing students' critical and creative thinking skills. In addition, the importance of STEAM education in fostering digital competencies, developing practical skills, and training competitive specialists in line with labor market demands is substantiated. The results of the study demonstrate that the effective implementation of STEAM education into the educational process is a key factor in improving the modern education system.*

Key words: *STEAM education, modern education, digital competence, critical thinking, innovative approach.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifa – zamon talablariga mos, raqobatbardosh, tanqidiy va ijodiy fikrlay oladigan kadrlarni

tayyorlashdan iborat. An'anaviy ta'lim modellari bu ehtiyojni to'liq qondira olmayotgan bir paytda, integratsiyalashgan va innovatsion yondashuvlarga asoslangan STEAM ta'limi zamonaviy ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida maydonga chiqmoqda.

STEAM ta'limi – bu fan (Science), texnologiya (Technology), muhandislik (Engineering), san'at (Arts) va matematika (Mathematics) fanlarini o'zaro integratsiyalashgan holda o'qitishga asoslangan ta'lim modeli hisoblanadi. Ushbu yondashuv talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirib, real hayotiy muammolarni hal etishga yo'naltiradi.

STEAM ta'limining asosiy maqsadi – talabalarni faqat bilim egasi sifatida emas, balki muammolarni mustaqil tahlil qila oladigan, ijodiy va tanqidiy fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirishdir. Zamonaviy ta'lim tizimi kompetensiyaviy yondashuvga asoslanib, o'quvchilarda bilimdan ko'ra ko'nikma va malakalarni shakllantirishga ustuvor ahamiyat bermoqda. STEAM ta'limi aynan shu talabga javob berib, fanlararo bog'liqlikni ta'minlaydi va ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi.

Birinchidan, STEAM ta'limi talabalarda tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi. Muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan topshiriqlar orqali talabalar tahlil qilish, solishtirish va xulosa chiqarishga o'rganadi.

Ikkinchidan, ushbu ta'lim modeli ijodkorlik va innovatsion yondashuvni shakllantiradi. San'at komponentining kiritilishi texnik va ilmiy bilimlarning ijodiy jihatini kuchaytiradi.

Uchinchidan, STEAM ta'limi raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va raqamli platformalar talabalarning axborot bilan ishlash ko'nikmalarini oshiradi.

To'rtinchidan, STEAM yondashuvi mehnat bozorining zamonaviy talablariga mos kadrlar tayyorlash imkonini beradi. Bugungi kunda ish beruvchilar muammolarni hal qila oladigan, moslashuvchan va texnologiyalarni biladigan mutaxassislarga ehtiyoj sezmoqda.

STEAM ta'limining ahamiyati quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi: 1-rasm

Adabiyotlar tahlili va metodlar. So'nggi yillarda STEAM ta'limi masalasi xalqaro va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilmoqda. Xususan, G. Yakman tomonidan ishlab chiqilgan STEAM ta'lim konsepsiyasi fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika fanlarini integratsiyalashgan holda o'qitishning nazariy asoslarini belgilab berdi. Muallif STEAM yondashuvining talabalarda ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi muhim o'rnini asoslab bergan[1].

B. Trilling va C. Fadel tadqiqotlarida XXI asr ko'nikmalari, jumladan, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va raqamli savodxonlik STEAM ta'limi orqali samarali shakllanishi ta'kidlangan. STEAM ta'limi kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning muhim vositasi sifatida e'tirof etilgan[2].

Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda STEAM ta'limining ta'lim jarayoniga joriy etilishi o'quvchilarning bilimlarni amaliyot bilan bog'lash, mustaqil fikrlash va innovatsion faoliyatga tayyorlashdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralib,

STEAM darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan[3].

Nazariy tahlil metodi – STEAM ta'limi, raqamli kompetensiyalar va tanqidiy fikrlashga oid ilmiy adabiyotlar, me'yoriy hujjatlar va tadqiqotlar o'rganildi.

Taqqoslash metodi – an'anaviy ta'lim va STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan darslar samaradorligi qiyosiy tahlil qilindi.

Kuzatuv metodi – STEAM darslari jarayonida talabalarning faolligi, mustaqil fikrlashi va muammolarni hal etish ko'nikmalari kuzatildi.

Tahlil va umumlashtirish metodi – olingan ma'lumotlar tahlil qilinib, umumiy xulosalar chiqarildi

Pedagogik tajriba-sinov metodi – STEAM elementlari joriy etilgan darslar natijalari asosida tadqiqot samaradorligi baholandi

Mazkur tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik izlanishlarga xos bo'lgan quyidagi metodlardan foydalanildi 2-rasm

Ushbu metodlar orqali STEAM ta'limining zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyatini aniqlash hamda uning talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini asoslab berish imkoniyati yaratilib boriyapti.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, **innovatsion ta'lim metodlari** (jumladan, "Baamboozle", "Khaoot", "Blended Learning", "Project-Based Learning", "Flipped Classroom") o'quvchining o'zlashtirish jarayonida faol subyektga aylanishini ta'minlaydi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilgan kreativ metodlar o'quvchilarning mustaqil o'rganishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi.

Muhokama va natijalar. Mazkur tadqiqot doirasida STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) ta'lim yondashuvining zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilindi. O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, STEAM ta'limi an'anaviy fanlararo yondashuvdan farqli ravishda o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uzviy bog'lashga xizmat qiladi. Natijada o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, ijodkorlik va jamoada ishlash kabi XXI asr kompetensiyalari shakllanadi.

Muhokamalar jarayonida aniqlanishicha, STEAM ta'limi o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi. Chunki mazkur yondashuvda ta'lim real hayotiy vaziyatlar va loyihalar asosida tashkil etilib, o'quvchi bilimni tayyor shaklda emas, balki izlanish va tajriba orqali egallaydi. Bu esa bilimlarning mustahkamligi va uzoq muddat saqlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, STEAM ta'limini joriy etish orqali o'quvchilarning fanlararo bog'liqlikni tushunish darajasi oshadi. Masalan, matematika va fizika bilimlarining muhandislik masalalarida qo'llanilishi yoki san'at elementlarining texnologik loyihalarda aks etishi o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytiradi. Bu holat ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga ongli tayyorgarlik ko'rishiga zamin yaratadi.

Shuningdek, muhokamalar davomida STEAM ta'limining o'qituvchi faoliyatiga ham ijobiy ta'siri aniqlandi. O'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki yo'naltiruvchi, maslahatchi va hamkor sifatida faoliyat yuritadi. Bu esa ta'lim jarayonining interaktiv va samarali bo'lishini ta'minlaydi.STEAM ta'limi maktabdan boshlanishi kerak[4]. Demak, o'quvchi dunyoda yuz berayotgan muammolarga yechim topishni o'rganadi. Ilm-fanni (Sience) yaxshi o'zlashtirish esa o'quvchiga

o‘zini o‘rab turgan atrof-muhitni yaxshi anglashga yordam beradi. Texnologiya fani insoniyat kelajagi – raqamli dunyoga moslashadi. Muhandislikni (Engineering) egallashi bilan o‘quvchi muammolarni hal qilish qobiliyatini shakllantiradi, o‘rgangan bilimlarini yangi loyihalar yaratish uchun qo‘llay oladilar. Matematik ma’lumotlarni tahlil qilish, xatolarni tuzatish, to‘g‘ri yechimlar topishni puxta o‘rganadi. STEAM ayni paytda shu yo‘nalishlarni bir tizimga keltiradi va jamiyat uchun yangiliklar, kashfiyotlar yarata oladigan, muammolarga yechim topa oladigan mutaxassislarni tayyorlab beradi. STEAM ta’lim oluvchilar uchun ta’lim muassasasi hamda ish faoliyati va turli kasblarni egallashda shaxsiy muvaffaqiyat qozonishiga imkoniyat yaratib beradi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, STEAM ta’limi zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirishda muhim pedagogik yondashuvlardan biri hisoblanadi. Ushbu ta’lim modeli fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika fanlarini integratsiyalash orqali o‘quvchilarda kompleks fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini shakllantiradi. STEAM ta’limi an’anaviy o‘qitish usullariga nisbatan o‘quvchilarning bilimlarni amaliyotda qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi hamda ularning ta’lim jarayonidagi faolligini oshiradi.

Shuningdek, tadqiqot davomida STEAM ta’limining raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, innovatsion fikrlashni qo‘llab-quvvatlash va o‘quvchilarning kelajak kasbiy faoliyatiga ongli tayyorgarlik ko‘rishida muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Olingan natijalar STEAM ta’limini ta’lim jarayoniga samarali joriy etish ta’lim sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va zamonaviy jamiyat talablariga mos mutaxassislarni shakllantirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

1. Umumta’lim maktablari va oliy ta’lim muassasalarida STEAM ta’limini bosqichma-bosqich joriy etish va uni o‘quv rejalari bilan integratsiyalash tavsiya etiladi.
2. STEAM yo‘nalishida faoliyat yurituvchi pedagoglar uchun malaka oshirish kurslari va amaliy seminarlar tashkil etish zarur.
3. Ta’lim muassasalarini zamonaviy texnologiyalar, laboratoriya jihozlari va raqamli resurslar bilan ta’minlash STEAM ta’limining samaradorligini oshiradi.
4. O‘quvchilar va talabalar uchun loyiha asosida o‘qitish, startaplar va innovatsion tanlovlarni keng joriy etish tavsiya etiladi.
5. STEAM ta’limi samaradorligini baholash maqsadida ilmiy-tadqiqot ishlari va monitoring tizimini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, olingan natijalar STEAM ta’limining zamonaviy ta’lim tizimida muhim o‘rin egallashini tasdiqlaydi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning intellektual, ijodiy va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirib, ularni raqobatbardosh kadrlar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, STEAM ta’limini umumta’lim maktablari va oliy ta’lim muassasalarida bosqichma-bosqich joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Yakman, G. (2008). STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education. Pupil’s Attitudes Toward Technology Conference, USA.
2. Trilling, B., & Fadel, C. (2009). 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. San Francisco: Jossey-Bass.
3. D.R. Babayeva, N.N. Djamilova, D.F. Xalilova “Maktabgacha ta’limda STEAM texnologiyalari” O‘quv qo‘llanma./-Toshkent: 2022
4. Y.R.Maxmutazimova “Maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyalari” O'quv qo'llanma/-Toshkent: "TAMADDUN", 2022, 145 bet.
5. N.N.Azizxo'jayeva “Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat”. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgarmasi nashriyoti. 2006, 160 b.
6. Jumayeva, M. B. (2022). STEAM ta’limi asosida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari. Zamonaviy ta’lim muammolari, 4(2), 45–49.
7. Kozimova M.A., Samiyeva Sh X. Oliy ta’lim o‘quv-tarbiya jarayonini kreativ yondashuv asosida boshqarish mexanizimlari // Educational research in universal sciences. – 2023. –№ 2(15). – B.100–105.

Djurakulova Dilfuza
Oriental Universiteti dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

OILA TARBIYASIDA JAZOLASH VA AYBDORLIK HISSI O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oila tarbiyasida qo'llaniladigan jazolash usullari va bolada aybdorlik hissining shakllanishi o'rtasidagi psixologik bog'liqlik tahlil qilinadi. Tadqiqotda jazoning turli shakllari - jismoniy, emotsional va psixologik jazolashning bolaning emotsional rivoji, o'zini baholash darajasi hamda xulq-atvoriga ta'siri ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, aybdorlik hissining konstruktiv va destruktiv ko'rinishlari, ularning shaxs rivojlanishidagi o'rni tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar. *oila tarbiyasi, jazolash, aybdorlik hissi, tarbiya usullari, emotsional rivojlanish, psixologik ta'sir, bolalar psixologiyasi, o'zini baholash.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ НАКАЗАНИЕМ И ЧУВСТВОМ ВИНЫ В СЕМЕЙНОМ ВОСПИТАНИИ

Аннотация. *В данной статье анализируется психологическая связь между методами наказания, используемыми в семейном воспитании, и формированием у ребёнка чувства вины. Исследование рассматривает влияние различных форм наказания – физического, эмоционального и психологического – на эмоциональное развитие, самооценку и поведение ребёнка на основе научных источников. Также анализируются конструктивные и деструктивные проявления вины и их роль в личностном развитии.*

Ключевые слова: *семейное воспитание, наказание, чувство вины, методы воспитания, эмоциональное развитие, психологическое воздействие, детская психология, самооценка.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN PUNISHMENT AND GUILT IN FAMILY EDUCATION

Abstract. *This article analyzes the psychological connection between punishment methods used in family education and the development of guilt in children. The study examines the impact of various forms of punishment-physical, emotional, and psychological-on a child's emotional development, self-esteem, and behavior, drawing on scientific sources. It also analyzes constructive and destructive manifestations of guilt and their role in personal development.*

Key words: *family education, punishment, guilt, parenting methods, emotional development, psychological impact, child psychology, self-esteem.*

Bugungi kunda oila tarbiyasida bolaga nisbatan qo'llaniladigan intizomiy choralar, xususan jazolash usullarining psixologik oqibatlarini o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Globallashuv, axborot oqimining kuchayishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida bolalarning emotsional rivoji, psixologik barqarorligi hamda sog'lom shaxs sifatida shakllanishi jamiyat taraqqiyoti uchun dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, jazolash va aybdorlik hissi o'rtasidagi bog'liqlikni ilmiy asosda tahlil qilish bugungi psixologiya va pedagogika fanlari oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Oila tarbiyasidagi jazolash usullari - ota-onalar tomonidan qo'llanadigan intizom vositalari, jumladan jismoniy va psixologik jazolash - bolaning ruhiy salomatligi va xulq-atvoriga

sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST)ning hisobotiga ko‘ra, har yili taxminan 1,2 milliard bola jismoniy jazolashga uchraydi, va bu jarayon ularning nafaqat jismoniy, balki ruhiy salomatligini ham yomonlashtiradi. Bolalar jazolanishni boshdan kechirgan taqdirda **bezovtalik, depressiya, past o‘zini baholash va emotsional barqarorlikning zaiflashuvi** kabi muammolar bilan ko‘proq duch keladi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilada qo‘llaniladigan jazolashning shakli, chastotasi va emotsional foniga qarab bolada aybdorlik hissi konstruktiv yoki destruktiv ko‘rinishda shakllanishi mumkin. Konstruktiv aybdorlik hissi bolada mas’uliyat, xatti-harakatlarini nazorat qilish va ijtimoiy me’yorlarga moslashuvni rivojlantirsa, destruktiv aybdorlik hissi ortiqcha xavotir, o‘zini past baholash, qo‘rquv va psixologik noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Ayniqsa, haddan tashqari qat’iy, adolatsiz yoki emotsional jazolash bolalarda ichki ziddiyatlar va barqaror salbiy kechinmalarni yuzaga keltirishi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy oilalarda jazolash ko‘pincha ongli pedagogik yondashuv emas, balki ota-onalarning stress holati va emotsional reaksiyalari natijasida amalga oshirilmoqda. Bu esa bolalarda sog‘lom ichki nazorat mexanizmlarining emas, balki qo‘rquv va aybdorlikka asoslangan xulq-atvorning shakllanishiga olib keladi. Shuningdek, aybdorlik hissining erta va noto‘g‘ri shakllanishi bolaning keyingi yosh davrlarida shaxslararo munosabatlari, o‘qish faoliyati va ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli oila tarbiyasida jazolash va aybdorlik hissi o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur o‘rganish, jazolashning psixologik oqibatlarini aniqlash hamda ijobiy tarbiya usullarini ilmiy asosda tavsiya etish bugungi kunda alohida dolzarblik kasb etadi. Mazkur tadqiqot natijalari ota-onalar, pedagoglar va psixologlar uchun amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, bolalarda sog‘lom emotsional rivojlanishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Shaxsning aybdorlik hissi uning ijtimoiylashuvi jarayonida o‘zidan va tashqi voqelikdan noroziligi natijasida shakllanadi. D.V.Morano ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning ehtiyojlari paydo bo‘lishiga qarab unda aybdorlik hissi qanday shakllanishini ko‘rsatadi. U insonlarda aybdorlik kechinmasini belgilaydigan uchta omilni ajratadi: ruhiy, axloqiy va ijtimoiy.

Barchamiz o‘zimizdan va tashqi voqelikdan qoniqmaslik, norozilik tuyg‘usini boshdan kechirishning ontologik qobiliyatiga egamiz, ammo biz uni har birimiz har xil, ya'ni individual tarzda his qilamiz. Bu bizdagi psixik omil bilan belgilanadigan subyektiv aybdorlik bo‘lib hisoblanadi va o‘z navbatida temperamentga, tajribaga, ta'lim va madaniyat darajasiga bog‘liqdir. Biroq, inson dunyoga kelar ekan bu jamiyatda odamlar xulq-atvorini boshqaradigan va cheklaydigan, uni ijtimoiy jihatdan kerakli qiladigan normativ qoidalar, qonunlar va madaniy an'analarga duch keladi. Ushbu me'yorlar, qoidalar, urf-odatlar buzilgan taqdirda, shaxs obyektiv sabablar bilan bog‘liq bo‘lgan aybdorlikni boshdan kechiradi, bu esa obyektiv aybdorlik bo‘lib hisoblanadi.

Agar insonning istaklari faqat fiziologik ehtiyojlar bilan cheklanib qolsa, unda u obyektiv aybdorlikni tan olmaydi, chunki uning istaklari axloqiy yukni ko‘tarmaydi. Subyektiv aybdorlik shaxsning o‘z imkoniyatlarining cheklanishi bilan bog‘liq bo‘lib, ular jamiyat tomonidan eng kichik darajada cheklangan va kayfiyat o‘zgarishi bilan namoyon bo‘ladi.

Axloqiy ma'noda, yetarli darajadagi yetuk inson haqida gapirayotgan bo‘lsak ham, shaxsda aybdorlik tuyg‘usining shakllanishida ijtimoiy muhitning ta'sirini inobatga olmaslik mumkin emas. K.Zan-Uaksler va Dj.Robinsonning monozigot va dizigot egizaklarda olib borgan tadqiqotlari insonlarda aybdorlik hissining shakllanishi va rivojlanishiga ijtimoiy muhitning ta'siri mavjudligini tasdiqlaydi[?]. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, 14, 20 va 24 oyligida genetik omil egizaklarning salbiy hissiyotlariga, shu jumladan aybdorlik hissiga ham ta'sir ko‘rsatadi. Ammo, yoshi ulg‘ayib borishi bilan ijtimoiy muhitning egizaklar boshidan kechirgan aybdorlik tuyg‘ulariga ta'siri irsiy meros bilan solishtirilganda kuchliroq bo‘lib chiqdi. Ota-onaning mehri, mas'uliyati va tarbiyachilarning bolaga bo‘lgan ishonchi unda sog‘lom aybdorlik hissini shakllantirishi mumkin.

Aybdorlik hissi – bu uning yordamida vijdon tuyg‘usi yuzaga keladigan emosiya bo‘lib hisoblanadi va bu o‘zidan norozilik, axloqiy talablarga nomutanosiblikni his qilish va o‘z shaxsiy

«Men»i, unga ishonch bildirgan kishilar yoki Olloh oldidagi burchini bajara olmaslikda ifodalanadi. Yashirin ongda aybdorlik hissi insonning o‘z xatti-harakatlariga salbiy munosabat bildirish, vijdon azobi, afsuslanish, pushaymon bo‘lish sifatida namoyon bo‘ladi.

Aybdorlik hissi – vijdonning hissiy-emosional jihatdan kuchayishi deb aytishimiz mumkin. Bu his bizga vijdonimiz borligini eslatdi, ammo bu faqat biz uning maslahatlariga amal qilmaganda ko‘zga tashlanadi.

Aybdorlik hissini yuzaga keltiruvchi birinchi va eng asosiy omil bu oila bo‘lib hisoblanadi. Aybdorlik hissi, aybdorlik holati bolalarda asosan jazolash orqali yuzaga keltiriladi. Bolaning ayrim nojo‘ya xatti-harakatlari ota-ona tomonidan «yomon» deb topilsa, u albatta turli yo‘llar bilan jazolanadi, bu jismoniy jazo, og‘riq, yolg‘izlik hissi yoki boshqalar bo‘lishi mumkin. Bu holatda bola mana shu berilgan jazoni yana qaytarilishi mumkinligi haqida o‘ylab ham o‘z xatti-harakatining «yomon» ekanligini tushunib yetadi. Agar «yomon» deb baholangan xatti-harakatlarga beriladigan jazo yetarli miqdorda takrorlangan bo‘lsa, keyinchalik bola yana shunday holatga tushganda, hattoki yonida ota-onasi bo‘lmasa ham qo‘rquv va og‘riq hislari avtomatik ravishda o‘z-o‘zidan yuzaga keladi.

Bolalarda aybdorlik hissini boshdan kechirish bir qator o‘ziga xosliklarni o‘z ichiga qamrab oladi. Bu hisni tuyush uchun bolalarga kattalarga nisbatan ko‘proq vaqt talab qilinadi. Bundan tashqari yomon xatti-harakatni amalga oshirar ekan katta yoshdagi insonlar aybdorlik hissi bilan birgalikda vijdon azobini ham boshdan kechirishadi, lekin bolalarda esa bu harakat izchillik bilan uzoq vaqt davomida amalga oshadi.

Shu o‘rinda bir savol tug‘ilishi tabiiy, nima uchun katta yoshdagi insonlar haqiqatda javobgar bo‘lishmasa ham ko‘pincha o‘zlarida aybdorlik hissini tuyushadi? Chunki aybdorlikni his qilishga moyillik ularga tarbiya bergan kishilar tomonidan bolalik davridayoq shakllantirilgan bo‘ladi. Psixologiyada aybdorlik kompleksi degan tushuncha mavjud bo‘lib bu kompleks ota-onalarning bolani aybdor ekanligini ta'kidlab ularga ta'sir o‘tkazishlari orqali yuzaga keltiriladi. Aybdorlik kompleksi bolada 3 yoshdan 6 yoshgacha bo‘lgan davrda shakllanadi, bu bolada atrof-muhit va o‘zi haqidagi tasavvurlarning paydo bo‘lishi va tarbiyachilarning unga ko‘rsatadigan ta'siri bilan ifodalanadi.

Aybdorlik kompleksida inson hech qanday nojo‘ya xatti-harakatlarni amalga oshirmaydi, unda o‘z-o‘zini ayblash uchun hech qanday ob'ektiv asos ham bo‘lmaydi, biroq bu asoslarni uning o‘zi o‘ylab topadi. Aybdorlik haqidagi tasavvurlar bunday insonning butun ongini egallab olishi mumkin va shaxsga xos bo‘lgan komponentlardan biriga aylanadi. Inson haqiqatdan ham aybdor bo‘lganda yoki aybdor bo‘lmasa-da bu hisni boshdan kechirayotgandagi vaziyatlar o‘rtasidagi farqni bilish biz uchun juda ham muhim bo‘lib hisoblanadi. Birinchi vaziyatda, ya'ni haqiqatda aybdor bo‘lganda u aybiga iqror bo‘lishi, afsuslanishi, o‘z gunohini yuvishi mumkin va bu unga ruhiy xotirjamlik olib keladi. Ikkinchi vaziyatda esa afsuslanish va gunohini yuvish faqat qisqa muddatgagina insonni tinch qo‘yishi mumkin, bir oz vaqt o‘tgandan keyin yana o‘z-o‘ziga azob berish boshlanadi.

Agar inson bo‘lib o‘tgan voqea-hodisada nimanidir yaxshi tomonga o‘zgartira olganligiga ishonsa, demak, bunday insonlar o‘ta vijdonli deb sanaladi. Aybdorlik kompleksidan azob chekayotgan inson esa qilinishi mumkin bo‘lgan va mumkin bo‘lmagan ishlarni ham iloji boricha yaxshiroq bajarishga harakat qiladi, u nafaqat o‘zi uchun balki «o‘zgalar» uchun ham harakat qiladi va buning uchun o‘zining shaxsiy vaqtini hattoki sog‘ligini ham qurbon qiladi, lekin natijada maqtov emas, balki har doimgidek navbatdagi ayblovlarni qabul qilib oladi.

Bolalar psixologiyasi sohasida tadqiqot olib borgan olimlar, bolalar o‘zlarini boshqa insonlar kechinmasining manbai bo‘lishi mumkinligini tushunib yetganlaridan so‘ng aybdorlikni his qila boshlaydilar va bu ularni boshqalarning kechinmasiga sezgir bo‘lishga olib keladi [80], [100], [101]. Biroq, R.Barrett tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ikki yoshli o‘g‘il bolalarda aybdorlik hissini boshdan kechirishga moyillik o‘sha yoshdagi qizlarga qaraganda yuqoriroq bo‘ladi [107]. R.Tompson va M.Xoffman tomonidan kichik maktab o‘quvchilarida o‘tkazilgan shunga o‘xshash tadqiqotlarda ham, o‘g‘il bolalardagi aybdorlik hissi qizlarga qaraganda yuqoriroq bo‘lganligini ko‘rsatdi.

O‘smirlik davriga kelib aybdorlik kechinmasining dinamikasi o‘zgaradi, yani qizlar o‘g‘il bolalarga qaraganda ko‘proq aybdorlikni his qilishadi. Ehtimol, buning sababi qiz bolani tarbiyalash va unga «ayol»larga xos xatti-harakatlar stereotipini singdirishda ota-onalar ko‘pincha unda aybdorlik tuyg‘usini qo‘zg‘atishga qaratilgan usullardan foydalanishganidadir. O‘smir o‘g‘il bolalarda aybdorlik hissi kamroq darajada bo‘ladi, chunki, birinchidan jamiyatda gender rollar stereotipining bir qismi sifatida o‘g‘il bolalarda qat'iyatlilik, qaysarlik, ishonch va har qanday talabchanlik sifatlarining namoyon bo‘lishi atrofdagilar tomonidan rag‘batlantiriladi, ikkinchidan esa bu xatti-harakatlar uslubi o‘z tengdoshlari orasida uni qadr-qimmatini oshiradi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, o‘smirlik davrida aybdorlik kechinmasining intensivligi pasayadi, ammo ilk yetuklik yoshiga yetganda aybdorlik kechinmasining intensivligi qizlarda o‘g‘il bolalarga qaraganda yuqoriroq bo‘ladi.

Bundan tashqari, ayrim mualliflarning ko‘rsatishicha, aybdorlik hissiningpsixologik, ya'ni «mehr-muhabbatga» yo‘naltirilgan metodlar ko‘proq mos kel samarali tadqiq qilinishi uchun jismoniy jazolash metodlari emas, balki adi. Aynan ota-onasining va yaqinlarining mehr-muhabbatini yo‘qotishdan qo‘rqish ko‘pincha afsuslanishga, vijdon azobiga, tashvishlanishga, aniqroq aytadigan bo‘lsak aybdorlikni his qilishga olib keladi.

Bu borada A.N. Leontevning olib borgan tadqiqotlari juda ham qiziqarli bo‘lib, uning mohiyati quyidagicha ifodalanadi. Bolaga o‘z joyidan turmasdan, undan bir oz masofaga uzoqlashtirilgan predmetni olish tavsiya qilinadi va bu vazifaning to‘g‘ri bajarilishi evaziga eksperimentator unga shokoladli konfet berishni va'da qiladi. Eksperimentator bolani bir oz muddatga ataylab yolg‘iz qoldiradi va bu vaqtda bolaga sezdirmasdan kuzatish ishlari olib boriladi. Ammo, ayrim bolalar eksperimentatorning yo‘qligidan foydalanib, belgilangan qoidani buzib o‘z o‘rnilaridan turgan holda vazifani bajarishadi va tadqiqot so‘ngida eksperimentator va'da qilgan shokoladli konfetni olishdan mahrum bo‘lishadi. Tadqiqot boshida bola judayam olishni xohlagan shokoladli konfetdan mahrum bo‘lish, bolada achchiq ko‘z yoshlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning bu ko‘z yoshlari, hatto shu kichik yoshdayoq belgilangan qoidalarni buzganligi uchun o‘zini aybdor his qilayotganligidan dalolat beradi[65].

Ayrim psixolog olimlarning fikriga ko‘ra, aybdorlik hissi – shaxsning xavotirlik darajasini kamayishiga yordam beradigan va jiddiy psixik buzilishlarni oldini oladigan mustaqil fenomen bo‘lib hisoblanadi. Bu nuqtai nazardan aybdorlik hissi ijobiy rol o‘ynaydi.

Shaxsda aybdorlik hissi yuzaga keladigan vaziyatlar quyidagilardan iborat:

- qachonki inson qilishi lozim bo‘lgan ishni vaqtida bajara olmaganda;
- qachonki inson ilgari nimadir qilgan yoki qilmagan bo‘lsa-yu va bugun bundan afsuslanayotgan bo‘lsa;
- qachonki inson majburiyat yuzasidan biror-bir xatti-harakatni bajarayotgan bo‘lsa-yu, ammo o‘z xatti-harakatlaridan qalban afsuslanayotgan bo‘lsa;
- qachonki uning «majburiyat yuzasidan» biror-bir vazifani bajarishiga to‘g‘ri kelsa va shu sababli xavotirlik, stress va vijdon azobini boshdan kechirayotgan bo‘lsa.

Aybdorlik hissi boshdan kechirilayotganda insonni o‘tmish va kelajakka yo‘naltirilgan fikrlar qamrab oladi, masalan, «keyingi safar aqlliroq bo‘laman, barcha ishni to‘g‘ri bajaraman» yoki aybdorlik hissi bilan bog‘liq vaziyatni hal etishga qaratilgan fikrlar («kechirim so‘rashim kerak», «hammaning oldida aybimni tan olishim kerak») va boshqalar. Bir qator sinaluvchilarda bu vaqtda taajjublanish paydo bo‘lganligi («men qanday qilib bunga yo‘l qo‘ydim?»), ayrim hollarda esa esankirab qolish («nima qilish kerak?») holatlari ko‘zga tashlangan.

Aybdorlikni his qilish boshqa salbiy emosiyalar bilan birgalikda kechishi mumkin, masalan, qayg‘u, xafagarchilik, xo‘rlanish, tahqirlanish, umidsizlik va boshqalar. Ruhiy azoblardan tashqari u o‘zi bilan butun tanadagi jismoniy taranglik, nafas olishning qiyinlashuvi va qanchalik ajablanarli bo‘lmasin qo‘rquv hamda o‘z-o‘zidan yashirinish istagining paydo bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

Aybdorlikni his qilishga moyillikning haddan ortiq ifodalanishi depressiyaning yuzaga kelishiga asos bo‘lishi yoki bo‘lib o‘tgan voqealarga haddan ortiq javobgarlikning rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Ko‘pchilik oilalarda qiz bolalar o‘g‘il bolalarga nisbatan qattiqqo‘llik bilan tarbiyalanadi. O‘g‘il bolalarni ko‘pincha kechirishadi, ular biror-bir kichik ishni bajarishsa ham xursand bo‘lishadi. Lekin, qiz bolalar «deyarli tug‘ilgan vaqtidan» boshlab uydagi barcha ishlarni bajara olishi, bajarganda ham yaxshi bajarishi lozim, chunki u ertaga uy bekasi bo‘lishi, barcha uy-ro‘zg‘or ishlarini o‘zi bajarishi kerak, deb hisoblashadi. Shuning uchun ham barcha ishlarda «a'lochi» bo‘lishga intilish sindromi ayollarda erkaklarga nisbatan kuchliroq bo‘ladi, buni ayollarning doimo o‘zlarini oqlashlarida, kechirim so‘rashlarida, o‘z xatti-harakatlarini tushuntirishga harakat qilishlarida ham ko‘rishimiz mumkin.

Aybdorlik hissini har kim har xil qabul qiladi. Mas'uliyatli va mehribon kishilar uchun aybdorlik hissi tarbiyalashning samarali qurolidir. Mas'uliyatsiz kishi esa aybdorlik hissini o‘zini xarob qilish tomonga ham burishi mumkin, uning uchun yuzaga kelgan vaziyatni qandaydir yo‘l bilan to‘g‘rilash o‘rniga o‘ziga azob berish bir muncha osonroq tuyuladi.

Aybdorlik hissi ta'siri ostida inson ko‘pincha hayotda xohlagan orzu-istaklariga erishish uchun harakat qilishdan qo‘rqadi. Chunki, aybdorlik hissi shaxsning o‘z-o‘ziga beradigan bahosini pasayishiga va o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchini yo‘qolishiga sabab bo‘ladi. Agar hayotda nimanidir yo‘lga qo‘yish, tashkil qilish imkoniyati paydo bo‘lsa ham aybdorlik hissi uyg‘onib unga «sen bunga loyiq emassan, bu sen uchun emas» deb aytishi mumkin.

Aybdorlik hissi bolaning emotsional reaksiyalaridan biri hisoblanadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, noto‘g‘ri yoki haddan tashqari jazolash bolaning o‘zini xato qilganligi uchun emas, balki **o‘zini o‘zi qadrsiz deb hisoblash, ota-ona munosabatlari orqali qabul qilgan salbiy ichki dialoglar** natijasida shakllangan aybdorlik hissini kuchaytiradi. Bunday holat bola ruhiy salomatligi va hissiy barqarorligiga sezilarli salbiy ta’sir ko‘rsatadi, bu hayot davomida o‘zini past baholash, ichki stress va salbiy xulq-atvor bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotlar shuni ham ko‘rsatadiki, aybdorlik hissining kuchayishi bola ongida ijtimoiy axloqiy me’yorlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, ammo u ko‘pincha xatti-harakatlar uchun konstruktiv o‘rganishdan ko‘ra destruktiv ichki tanqidga aylanishi mumkin. Bu esa bolaning o‘zi bilan kurashishida qo‘shimcha psixologik yuk bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish jarayonida respondentlarning oilaviy tarbiyada jazolash tajribasi hamda aybdorlik hissi darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlik statistik jihatdan o‘rganildi. Olingan ma’lumotlar tavsifiy va inferensial statistik metodlar yordamida qayta ishlanib, tahlil qilindi.

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, respondentlarning ma’lum bir qismi oilada **jismoniy jazolash**, **verbal tanbeh** va **psixologik bosim** shakllariga duch kelganini bildirgan. Eng ko‘p uchragan jazolash turi verbal jazolash (tanbeh, qoralash, qiyoslash) bo‘lib, undan keyingi o‘rinda psixologik jazolash (e’tiborsizlik, sovuq munosabat) qayd etildi. Jismoniy jazolash kamroq uchragan bo‘lsada, uning mavjudligi inkor etilmadi.

Psixodiagnostik testlar natijalariga ko‘ra, respondentlarning aksariyatida aybdorlik hissi **o‘rtacha va yuqori darajada** namoyon bo‘ldi. Ayrim respondentlarda aybdorlik hissining haddan tashqari kuchli ekani, o‘zini ayblashga moyillik va ichki xavotir bilan kechishi kuzatildi. Bu holat ko‘proq qat’iy va jazoga asoslangan tarbiya muhitida ulg‘aygan bolalarda uchradi.

Pearson korrelyatsiya tahlili natijalari shuni ko‘rsatdiki, oilada jazolash darajasi bilan aybdorlik hissi o‘rtasida **ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik** mavjud ($r > 0,30$; $p < 0,05$). Ya’ni, jazolash qanchalik tez-tez va qat’iy qo‘llanilsa, bolalarda aybdorlik hissining darajasi shunchalik yuqori bo‘lishi aniqlangan.

Ayniqsa, **psixologik jazolash** (kamsitish, tahqirlash, doimiy tanqid) aybdorlik hissining kuchayishi bilan eng yuqori bog‘liqlikni namoyon etdi. Jismoniy jazolash esa aybdorlik hissidan tashqari qo‘rquv va xavotir holatlarini ham kuchaytirishi bilan ajralib turdi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy tarbiyada jazolash usullarining noto‘g‘ri yoki haddan tashqari qo‘llanilishi bolada sog‘lom mas’uliyat hissini emas, balki ichki bosim, o‘zini ayblash va emotsional beqarorlikni kuchaytiruvchi aybdorlik hissini shakllantiradi. Bu holat

bolaning o‘ziga bo‘lgan munosabati va ruhiy holatiga uzoq muddatli salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022-2026-mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida»gi PF-60-sonli Farmoni.
2. Дэн Дубравин / Психология эмоций: чувства под контролем. - К.: «Агентство «IPIO», 2019. С.95-96
3. Льюис, М. Самосознательные эмоции: смущение, гордость, стыд и вина / М. Льюис // Справочник эмоций. - Нью-Йорк - Лондон: The Guilford Press, 1993. - С. 563–573.
4. Матюшин Г.Г. Стыд и совесть как формы моральной самооценки. - М : Изд-во МГОПУ : НОУ, 1998. - 233 с.
5. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда. - СПб.: С- Петерб. фил. Ин-та социологии, 1995. - 39 с.
6. Куницына В.Н. Трудности межличностного общения/ Дисс. на соискание ученой степени док. психол. наук. СПб, 1991. 464с.
7. Ильин Е. П. Эмоции и чувства: [Учеб. пособие]. - СПб.: Питер, 2019. -784с.
8. Изард К.Э. Психология эмоций / [Перевод]. - СПб.: Питер, 2002. - 464с.
9. Djurakulova D.F. Shaxsda aybdorlik hissi namoyon bo’lishining psixologik xususiyatlari. Avtoreferat (PhD). Toshkent. 2023. -24b.
10. Djurakulova D.F. Aybdorlik va uyat psixologik fenomen sifatida. Monografiya. SamDU nashriyoti, 2023 yil. -132 bet

Sharopova Zarnigor Tolib qizi
Buxoro davlat universiteti 2- bosqich tayanch doktoranti
E-mail:zarnigorsharopova303@gmail.com

O‘QUVCHILARNI ERKIN VA ASOSLI FIKRLASHGA O‘RGATISHDA BAHS VA MUNOZARA METODINING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqola zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarda erkin, tanqidiy va asosli fikrlashni shakllantirishda bahs va munozara metodining o‘rni va ahamiyatini tahlil qiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, XXI asr kompetensiyalari – mustaqil fikrlash, mantiqiy dalillash, muammoni tahlil qilish, muloqot madaniyatini egallash – aynan interfaol bahs metodlari orqali samarali rivojlanadi.*

Kalit so‘zlar: *bahs, munozara, erkin fikrlash, asosli fikrlash, tanqidiy fikrlash, interfaol metodlar, argumentatsiya, dalillash, muloqot madaniyati, o‘quvchi faolligi, ta’lim texnologiyalari, nutq kompetensiyasi, kognitiv rivojlanish, pedagogik jarayon, intellektual faoliyat.*

РОЛЬ МЕТОДА ДЕБАТОВ И ОБСУЖДЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ МЫСЛИТЬ СВОБОДНО И РАЗУМНО

Аннотация. *В данной научной статье анализируются роль и значение метода дебатов и дискуссий в формировании свободного, критического и аргументированного мышления студентов в современном образовательном процессе. Актуальность исследования заключается в том, что компетенции XXI века – самостоятельность мышления, логическое рассуждение, проблемный анализ, овладение культурой общения – эффективно развиваются именно посредством интерактивных методов дебатов.*

Ключевые слова: *дебаты, дискуссия, свободное мышление, аргументированное мышление, критическое мышление, интерактивные методы, аргументация, рассуждение, культура общения, активность учащихся, образовательные технологии, речевая компетентность, когнитивное развитие, педагогический процесс, интеллектуальная деятельность.*

THE ROLE OF THE DEBATE AND DISCUSSION METHOD IN TEACHING STUDENTS TO THINK FREELY AND REASONABLY

Abstract. *This scientific article analyzes the role and importance of the method of debate and discussion in the formation of free, critical and reasoned thinking in students in the modern educational process. The relevance of the study is that the competencies of the 21st century - independent thinking, logical reasoning, problem analysis, mastering a culture of communication - are effectively developed precisely through interactive debate methods.*

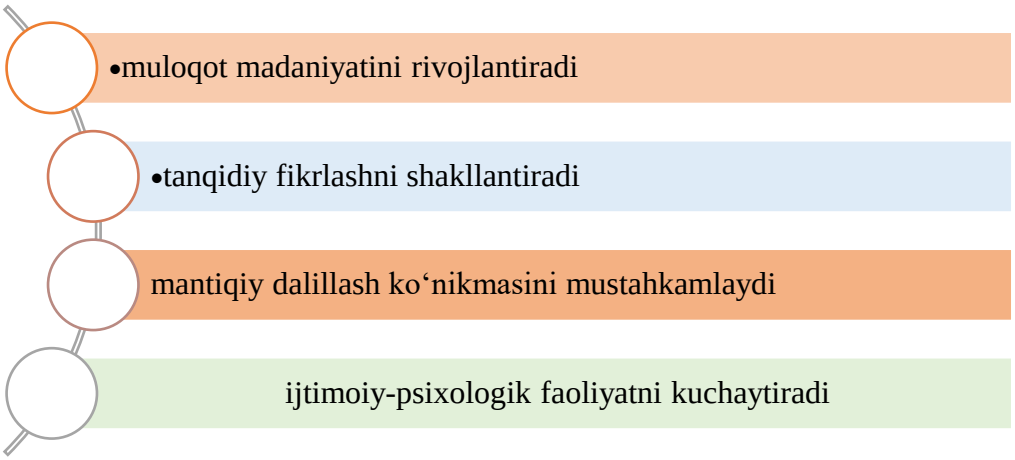
Key words: *debate, discussion, free thinking, reasoned thinking, critical thinking, interactive methods, argumentation, reasoning, communication culture, student activity, educational technologies, speech competence, cognitive development, pedagogical process, intellectual activity.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonining asosiy maqsadi – jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga mos ravishda mustaqil fikrlaydigan, tanqidiy tahlil qila oladigan, dalillarga asoslangan xulosa chiqarishga qodir shaxsni tarbiyalashdir. Axborot tezkor almashadigan, turli g‘oyalar to‘qnashadigan hozirgi globallashuv sharoitida o‘quvchilarning faqat tayyor bilimlarni yod olishi yetarli bo‘lmay qolmoqda. Ular o‘z fikrini shakllantira olishi, farazlarni tahlil qila olishi, mantiqiy asosli xulosalar chiqarishi, eng muhimi – turli nuqtai nazarlarga nisbatan bag‘rikeng munosabatda bo‘lishi zarur. Shu bois ta’lim jarayonida o‘quvchini markazga qo‘ygan, uni faol fikrlashga undaydigan interfaol yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, bahs va munozara metodi o‘quvchilarning intellektual faolligini kuchaytiruvchi, ularni

erkin fikr bildirishga o‘rgatuvchi, fikrlash jarayonini chuqurlashtiruvchi eng samarali pedagogik vositalardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Bahs – fikrlar to‘qnashuvi orqali haqiqatga yaqinlashish bo‘lsa, munozara – g‘oyalarni mantiqiy asoslar bilan muhokama qilish jarayonidir. Ushbu metodlarning mohiyati o‘quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirish, uni fikr yaratish va fikrni himoya qilish jarayonlariga jalb etishdan iborat. Pedagogik va psixologik tadqiqotlar (J.Dyui, V.Vigotskiy, Piaget, Freyere) shuni ko‘rsatadiki, bilimning haqiqiy o‘zlashtirilishi o‘quvchi boshqa fikrlar bilan to‘qnashib, ularga munosabat bildirgan, o‘z pozitsiyasini izchil asoslab bergan holatlarda sodir bo‘ladi. Bahsning aynan mana shu xususiyati o‘quvchilarda erkin fikrlash, mantiqiy dalillash, nutq madaniyati, tahliliy yondashuv, ijodkorlik va ijtimoiy faollik kabi zarur kompetensiyalarning shakllanishiga olib keladi.

Asosiy qism. Bahs va munozara – o‘quvchilarni muayyan mavzu yuzasidan o‘z nuqtai nazarini bildirishga, boshqa fikrlarni tahlil qilishga va dalillar bilan isbotlashga undovchi metoddir. Bu jarayon:

Pedagogik nazariyalar (V.Vigotskiy, J.Dyui, Piaget, Freyere)ga ko‘ra, o‘quvchi o‘z fikrini boshqalar bilan solishtirish va himoya qilish orqali **yangi bilimni konstruksiya qiladi**. Bahs jarayonidagi fikrlar to‘qnashuvi esa kognitiv rivojlanishning kuchli stimulyatoridir.

Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” haqidagi g‘oyasi bahs metodining psixologik asosini tashkil qiladi. Unga ko‘ra:

— o‘quvchi boshqa o‘quvchilar bilan hamkorlikda fikr yuritganda,
— o‘z mulohazasini asoslab berganda,
— o‘z fikrini himoya qila olganda

uning intellektual rivojlanishi yanada tezlashadi. Bahs jarayoni – aynan o‘quvchilar o‘rtasidagi **ijtimoiy muloqot** shakli bo‘lib, yangi bilim “dialogda tug‘iladi”. Vigotskiy tadqiqotlari bahs va munozaraning psixologik mexanizmini ilmiy asoslaydi: o‘quvchilar o‘rtasidagi til vositasidagi muloqot tafakkur rivojining asosiy manbai hisoblanadi.

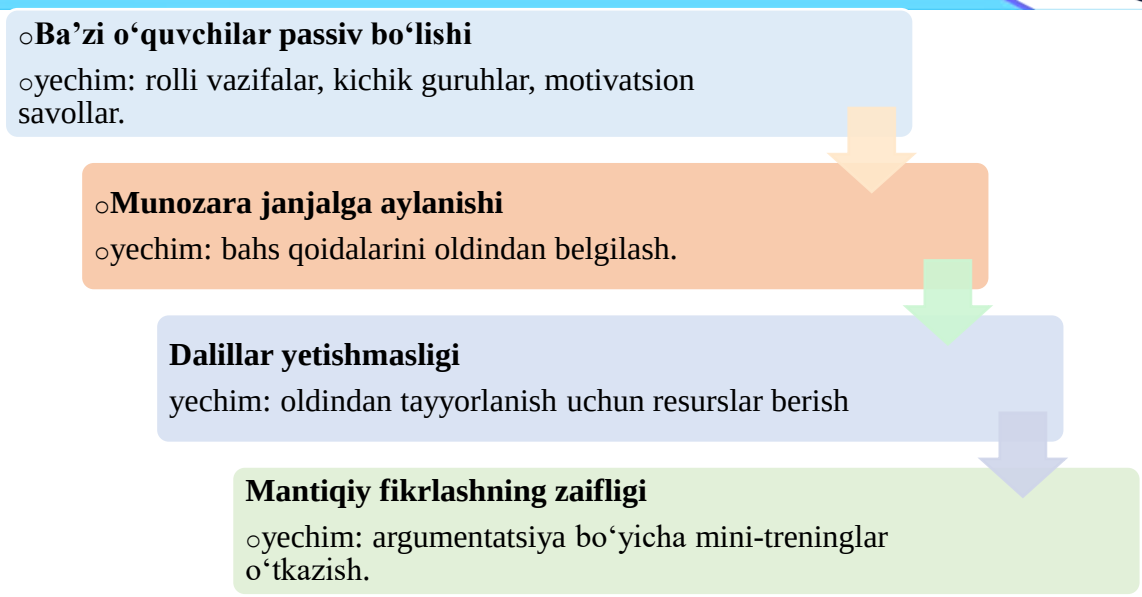
Piagetning tadqiqotlari o‘quvchilarning fikrlash jarayoni **kognitiv konflikt** orqali rivojlanishini ko‘rsatadi. Bahs jarayonida o‘quvchi boshqalarning fikriga duch keladi, bu esa unda:

- fikrni qayta ko‘rib chiqish,
- dalillarni mustahkamlash,
- mantiqan aniq xulosa chiqarish

zaruratini tug‘diradi. Piaget g‘oyalari bahs metodining mantiqiy-dalillash, kognitiv konflikt va intellektual o‘sishga ko‘rsatadigan ta’sirini tasdiqlaydi.

Bu turdagi vazifalar o‘quvchilarda empatiya, mulohaza yuritish va turli nuqtai nazarni qabul qilish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Bahs metodini qo‘llash jarayonidagi muammolar va ularni bartaraf etish

Mavjud muammolar:

Bahs va munozara ko‘pincha **mustaqil metod sifatida emas**, oddiy savol-javob shaklida beriladi. Darsliklarda argument keltirish bo‘yicha ko‘rsatmalar yetarli emas. O‘quvchilarning turli fikrlari o‘rtasida sog‘lom bahs madaniyatini shakllantirish bo‘yicha metodik yo‘riqnomalar yetishmaydi.

Bahsni boshqarish bo‘yicha o‘qituvchining metodik qo‘llanmalari to‘liq takomillashmagan.

Amaliy tahlillar esa boshlang‘ich sinf darsliklarida bahs va munozara elementlarining mavjudligi, biroq ularning to‘liq metod sifatida qo‘llanmasligi masalasini ochib berdi. Ona tili, o‘qish savodxonligi va tarbiya darsliklarida fikr bildirish, taqqoslash, vaziyatli tahlil kabi topshiriqlar mavjud bo‘lsa-da, argumentatsiya, dalillash, fikrni himoya qilish bo‘yicha metodik ko‘rsatmalar yetarli emas. Bu esa bahsning amaliy qo‘llanilishida ayrim cheklovlarni yuzaga keltiradi. Bahs jarayonining janjalga aylanish xavfi, o‘quvchilarda dalillash ko‘nikmasining sustligi, o‘qituvchining bahsni boshqarish mahoratidagi yetishmovchiliklar kabi muammolar ham tadqiqot davomida aniqlangan.

Shunga qaramay, tahlillar ko‘rsatdiki, bahs va munozara metodini to‘g‘ri tashkil etish orqali o‘quvchilarda quyidagi kompetensiyalar samarali shakllanadi:

— erkin va asosli fikrlash,
— tanqidiy yondashuv,
— nutq va muloqot madaniyati,
— ijodkorlik va muammoli vaziyatlarda fikrlash,
— mantiqiy dalillash,
— hamkorlikda ishlash,
— o‘z fikrini himoya qilish va boshqalar fikrini hurmat qilish,
— ijtimoiy-faol fuqarolik ko‘nikmalari.

Xalqaro baholash dasturlari (PISA, PIRLS, TIMSS) talab qilayotgan kompetensiyalar ham aynan mana shu ko‘nikmalar bilan bog‘liq ekanligi, bahs metodining bugungi ta’lim tizimida nechog‘liq dolzarb ekanini tasdiqlaydi.

Tadqiqot asosida quyidagi ilmiy-amaliy xulosalarga kelindi:

1. Bahs va munozara metodining ilmiy asoslari zamonaviy kognitiv, pedagogik va psixologik nazariyalar bilan mustahkam tasdiqlanadi.

2. Metod o‘quvchilar tafakkurini jadallashtiruvchi eng samarali vositalardan biridir, chunki u fikrni yaratish, uni asoslash va himoya qilish jarayonlarini bir vaqtning o‘zida ishga soladi.

3. Boshlang‘ich sinf darajasida bahs ko‘rgazmali, soddalashtirilgan, o‘yin-elementlar bilan boyitilgan shaklda qo‘llansa, yuqori samaradorlik beradi.

4. Darsliklarda bahsga ehtiyoj mavjud, ammo to‘liq metod sifatida joriy etish bo‘yicha metodik yo‘riqnomalar yetarli emas.

5. O‘qituvchilarni bahs va munozarani tashkil etish bo‘yicha maxsus tayyorlash ta’lim sifatini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Xulosa qilib aytganda, bahs va munozara metodidan o‘rinli va ilmiy asoslangan foydalanish o‘quvchilarning intellektual rivojlanishini jadallashtiradi, ularni mustaqil, tanqidiy va asosli fikrlovchi zamonaviy shaxs sifatida shakllantiradi. Ushbu metod ta’limning mazmuni, sifat ko‘rsatkichlari va kompetensiyalarini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Dewey, J. *Democracy and Education.* – New York: Macmillan, 1916.

2. Piaget, J. *The Moral Judgment of the Child.* – London: Free Press, 1997.

3. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.* – Harvard University Press, 1978.

4. Abdullayeva, Q., & Jo‘rayev, R. *Pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

5. Hasanboeva, O. *Pedagogika nazariyasi.* – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019.

6. Shodmonov, S., & Nurmuxamedova, D. *O‘qitishda innovatsion metodlar.* – Toshkent: Istiqlol nashriyoti, 2021.

7. Mavlonova, R., Xoliqberdiyev, M. *Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya.* – Toshkent: Tafakkur, 2022.

8. Aminova Gulnoza Nasritdinovna. Особенности формирова-ния коммуникативной компетентности у воспи-тателей дошкольной обра-зовательной организации. Вестник интегративной психологии . г . Ярославль, 2023 Выпуск №30 . часть 1 -С. 38-41

9. Sharopova, Z. (2025). Tanqidiy fikrlash va mustaqil fikrlash dialektikasi. " педагогическая акмеология" международный научно-методический журнал, 4(21).

Raupova Muqaddas Muzaffarovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

YOSHLARDA KASB TANLASHGA MUNOSABATLARNING PSIXOLOGIK VA IJTIMOIY SHAKLLANISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yoshlarda kasb tanlashga munosabatlarning psixologik va ijtimoiy shakllanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kasb tanlash qaroriga ta'sir etuvchi shaxsiy psixologik omillar (motivatsiya, qiziqish, ehtiyojlar), jamiyatdagi ijtimoiy normalar, oilaviy qadriyatlar hamda ijtimoiy munosabatlar tizimi o'rganiladi. Ishda kasb tanlash jarayonining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek yoshlarning kasbga bo'lgan munosabatlarini shakllantirish mexanizmlariga psixologik va sotsiologik nuqtai nazar bilan yondashiladi.*

Kalit so'zlar: *yoshlarda kasb tanlash, psixologik mexanizmlar, ijtimoiy omillar, shaxsiy motivatsiya va ehtiyojlar, oilaviy qadriyatlar, jamiyat normalari, ijtimoiy ta'sir va stereotiplar, qaror qabul qilish jarayoni, kasbga yo'naltirish.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЯ МОЛОДЕЖИ К ВЫБОРУ ПРОФЕССИИ

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические и социальные механизмы формирования отношения молодежи к выбору профессии. Исследование рассматривает личностные психологические факторы — мотивацию, интересы, потребности — а также влияние социальных норм, семейных ценностей и системы социальных отношений на принятие карьерных решений. Особое внимание уделяется особенностям процесса профессионального самоопределения молодежи и взаимодействию внутреннего психологического состояния с внешними социальными факторами.*

Ключевые слова: *выбор профессии молодежью, психологические механизмы, социальные факторы, личная мотивация и потребности, семейные ценности, социальные нормы, влияние общества и стереотипы, процесс принятия решения, профессиональная ориентация.*

PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL MECHANISMS IN THE FORMATION OF YOUTH ATTITUDES TOWARD CAREER CHOICE

Abstract. *This article analyzes the psychological and social mechanisms underlying the formation of youth attitudes toward career choice. The study examines personal psychological factors — such as motivation, interests, and needs — alongside the influence of social norms, family values, and social relationships on career decision making. Special focus is placed on the distinctive features of the professional self-determination process and the interplay between internal psychological states and external social influences.*

Key words: *youth career choice, psychological mechanisms, social factors, personal motivation and needs, family values, societal norms, social influence and stereotypes, decision-making process, career orientation.*

Kirish. Kasb tanlash — har bir inson hayotidagi fundamental qaror bo'lib, bu jarayon nafaqat shaxsning individual qiziqishlari va qobiliyatlariga, balki ijtimoiy muhit va psixologik omillarga ham bog'liq murakkab fenomen hisoblanadi. Yoshlarda kasb tanlashga bo'lgan munosabatning shakllanishi shaxsning ichki motivatsiyasi, qadriyat tizimi, oilaviy ta'sir, jamiyat normalari va ijtimoiy stereotiplar orqali yuzaga keladi. Ushbu jarayon yoshning o'z-o'zini anglashiga,

ish faoliyatiga bo‘lgan yondashuviga va kelajakdagi professional yo‘nalishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, kasb tanlash qarori yoshlarning ichki ehtiyojlari, motivatsiyalari va shaxsiy fazilatlariga asoslanadi, bunda oila a’zolari, tengdoshlari va maktab muhiti ham muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, ijtimoiy normalar, madaniy qadriyatlar va jamiyatning kasbga bo‘lgan talablariga moslashish jarayoni yoshlarning psixologik holati va individual qarorlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Yoshlarda kasb tanlashga munosabatlarning psixologik va ijtimoiy shakllanish mexanizmlari bugungi kunda dolzarb ilmiy va amaliy muammo sifatida qolmoqda. Chunki yoshlarning kasb tanlash qarori nafaqat ularning shaxsiy maqsad va qobiliyatlariga, balki oila, maktab, jamiyat normalari va motivatsiyalarga ham bog‘liq murakkab jarayonni aks ettiradi. Kasb tanlash jarayoni psixologik omillar — motivatsiya, o‘zini anglash, qadriyatlar, shuningdek, ijtimoiy kontekst — oilaviy va jamiyat ta’siri orqali shakllanadi, bu esa yoshlarning kasbga bo‘lgan munosabatiga bevosita ta’sir qiladi. Bugungi mehnat bozorining tez o‘zgarishi, yangi kasblarning paydo bo‘lishi va professional yo‘nalishlarga bo‘lgan talabning oshishi yoshlarning ongli tanlov qobiliyatini kuchaytirishni talab etadi. Shu sababli kasb tanlash jarayonining ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini o‘rganish yoshlarni samarali kasbiy yo‘naltirish, ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash hamda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga munosib kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Mavzu bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yoshlarda kasb tanlash qarori kompleks psixologik va ijtimoiy omillar ta’siri ostida shakllanadi. Psixologik nuqtai nazardan, shaxsning ichki motivatsiyasi, qiziqishlari, o‘zini anglash darajasi va kognitiv rivojlanishi kasb tanlash jarayonining asosiy omillari sifatida ko‘riladi. Masalan, yoshlarning kasb tanlash qaroriga psixologik omillar — motivatsiya, shaxsiy xususiyatlar va ijtimoiy kontekstning ta’siri haqida olib borilgan ilmiy izlanishlar bu jarayonning murakkab psixologik mexanizmlarini yoritadi.

Ijtimoiy omillarga oid tadqiqotlar oilaviy ta’sir, jamiyat normalari va stereotiplar kabi tashqi sharoitlarning yoshlarning karera tanloviga ta’sirini ko‘rsatadi. Xalqaro tadqiqotlar yoshlarning kasb tanlash qarorlarida oila yordami, tengdoshlarning ta’siri va madaniy kontekstning rolini ta’kidlaydi, shuningdek, individualistik va kollektivistik madaniyatlarda bu jarayon qanday farqlanishi mumkinligi tahlil qilingan.

Mahalliy tadqiqotlarda esa maktab bitiruvchilarini kasbga yo‘naltirishda pedagogik va psixologik yondashuvlar, maktab psixologining roli, shuningdek o‘quvchilar motivatsiyasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari o‘rganilgan. Bu tadqiqotlar yoshlarning kasb tanlash qaroriga ijtimoiy muhit (oila, maktab, jamiyat) ta’sirini ko‘rsatadi va ularni qo‘llab-quvvatlash zarurligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, adabiyotlarda kasb tanlash jarayonining dolzarbligi ham qayd etilgan bo‘lib, global mehnat bozoridagi o‘zgarishlar, yangi kasblarning paydo bo‘lishi va yoshlar ongli qaror qabul qilish qobiliyatini oshirish zarurati ta’kidlanadi. Bu omillar yoshlarni kasbiy yo‘naltirish va karera rejalashtirish sohasidagi ilmiy izlanishlarning davom etishiga asos yaratadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yoshlarda kasb tanlashga bo‘lgan munosabatlar psixologik va ijtimoiy omillar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirlar natijasida shakllanadi. Psixologik omillar — shaxsning ichki motivatsiyasi, qiziqishlari, shaxsiy fazilatlari va kognitiv rivojlanish — qaror qabul qilish jarayonining asosiy komponentlari sifatida e’tirof etiladi. Masalan, o‘quvchilarning motivatsiyasi, o‘zini anglash va iste’dodlari ularning professional yo‘nalish tanlashiga bevosita ta’sir qiladi, bu esa yoshlarning kelajakdagi kasbga bo‘lgan yondashuvini belgilaydi.

Ijtimoiy ta’sirlar ham katta ahamiyatga ega: oila, tengdoshlar, jamiyat normalari va madaniy kontekst yoshlarning kasb tanlash qarorlariga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Xalqaro adabiyotlarda oilaviy qo‘llab-quvvatlash, ota-onalar kutganlari va tengdoshlar fikri kabi ijtimoiy omillar yoshlarning kasbga yo‘naltirilishi va qaror qabul qilish jarayonida muhim rol o‘ynashi qayd etilgan.

Shuningdek, pedagogik va psixologik tadqiqotlar kasb tanlash jarayonining psixologik tayyorgarligi, motivatsiya shakllanishi va yoshlarning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro aloqalarini tahlil

qiladi. Ta'lim muassasalari va maktab psixologlari kasbga yo'naltirish jarayonini qo'llab-quvvatlash orqali yoshlarning qarorlarini mustahkamlashga xizmat qilishi mumkinligi ko'rsatildi.

Shuni ta'kidlash kerakki, psixologik va ijtimoiy omillar birgalikda yoshlarning kasbga bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Yoshlarning ichki motivatsiyasi va tashqi ijtimoiy ta'sirlar o'zaro bog'langan holda qaror qabul qilish jarayonining samaradorligini aniqlaydi. Bu esa kasb tanlash bo'yicha yondashuvlarni yanada individual va tizimli qilish zarurligini ko'rsatadi — ya'ni faqat individual psixologik holatni emas, balki ijtimoiy muhit ta'sirini ham inobatga olgan strategiyalar talab etiladi.

1-Jadval

Tadqiqot bosqichi	Metod / Yondashuv	Ma'lumot manbalari / Asboblar	Natija / Qo'llanish
1. Tadqiqot dizayni aniqlash	Ilmiy adabiyot tahlili	Nazariy manbalar, ilmiy maqolalar	Tadqiqotning struktura va yondashuvi aniqlanadi
2. Psixologik omillarni o'rganish	Sifatli intervyu / so'rovnoma	Yoshlar, o'quvchilar, talabalar	Ichki motivatsiya, munosabat jihatlari tahlili
3. Ijtimoiy kontekstni tahlil qilish	Empirik kuzatuv / fokus-guruh	Oila va jamiyat vakillari	Ijtimoiy normalar va ta'sirlar ko'rsatkichlari
4. Ma'lumotlarni yig'ish	Miqdoriy so'rovlar	Standartlashtirilgan savolnomalar	Statistik ma'lumotlar to'plami
5. Ma'lumotlarni tahlil qilish	Taqqoslama tahlil, statistik metodlar	SPSS / Excel yoki boshqa tahlil asboblari	Natijalar tasnifi va umumlashtiruvi
6. Xulosa chiqarish	Sintez va interpretatsiya	Avvalgi bosqich natijalari	Psixologik+ijtimoiy omillar o'zaro bog'lanishi
7. Tavsiyalar ishlab chiqish	Ilmiy asoslangan yondashuv	Tadqiqot natijalari	Amaliy tavsiyalar ta'lim va yo'naltirish uchun

Metodologik jadval tadqiqot jarayonining har bir bosqichida qo'llanadigan metodlar, vositalar va natijalar o'rtasidagi bog'liqlikni aniq ko'rsatadi. Bunda har bir bosqich tadqiqotning umumiy strategiyasiga xizmat qiluvchi maxsus metodlardan foydalanishni nazarda tutadi. Bu yondashuv tadqiqotning tizimli, ilmiy asosli va natijalarga asoslangan bo'lishini ta'minlaydi.

Jadvalning birinchi bosqichi — "Tadqiqot dizayni aniqlash" bo'lib, bu yerda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish orqali mavzu bo'yicha mavjud nazariy yondashuvlar aniqlanadi. Bu tadqiqotning konseptual asosini shakllantiradi va keyingi bosqichlar uchun ilmiy poydevor yaratadi. Ilmiy adabiyotlar tahlili metodologik yondashuvning mustahkam nazariy tomonini ta'minlab, tadqiqot savollari va maqsadlarini aniq belgilashga yordam beradi.

Keyingi bosqichlar — psixologik omillarni o'rganish va ijtimoiy kontekstni tahlil qilish — sifatli metodlar (intervyu, fokus-guruh) orqali yoshlarning munosabatlari va qaror qabul qilish jarayonidagi shaxsiy va ijtimoiy jihatlarni chuqur o'rganishga xizmat qiladi. Bunda so'rovnomalar va kuzatuvlar tadqiqot ob'ektining holatini real sharoitda aks ettiradi hamda empirik ma'lumotlarni to'plash imkonini beradi. Bu metodlar psixologik motivatsiya va ijtimoiy ta'sirlar o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni ochib beradi.

Ma’lumotlarni yig‘ish hamda statistik tahlil bosqichida esa miqdoriy metodlar yordamida olingan natijalar tayyorlanadi va tasniflanadi. Bu jarayonda SPSS yoki boshqa statistik dasturlar yordamida analizlar o‘tkazilib, empirik natijalar ishonchli tarzda umumlashtiriladi. Jadval orqali bu bosqichlar o‘zaro tizimli bog‘liq bo‘lib, har bir metod tadqiqot maqsadiga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, yoshlarda kasb tanlashga bo‘lgan munosabatlar murakkab psixologik va ijtimoiy jarayonlar natijasida shakllanadi. Ichki motivatsiya, shaxsiy fazilatlar va o‘zini anglash kabi psixologik omillar yoshlarning kasb tanlash qaroriga mustahkam ta’sir ko‘rsatadi, shu bilan birga oila, tengdoshlar, madaniy qadriyatlar va jamiyat normalari kabi ijtimoiy omillar ularning qarorlarida muhim rol o‘ynaydi. Oilaviy qadriyatlar va jamiyatning kasbga bo‘lgan nuqtai nazari yoshlarning professional yo‘nalishlarni tanlashiga hamda ularning kasbga bo‘lgan munosabatga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, tadqiqotlardan ko‘rinib turibdiki, kasb tanlash jarayoni nafaqat shaxsning qobiliyatlari va qiziqishlariga, balki ijtimoiy kontekst bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu yoshlarga to‘g‘ri kasbiy yo‘naltirish va qo‘llab-quvvatlashning dolzarbligini ta’kidlaydi. Shu bois, psixologik va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda kasb tanlash bo‘yicha strategiyalar ishlab chiqish kasbiy rejalashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Nurullayev F.F. The Role of Psychological Factors in Career Choice and the Development of Abilities in Schoolchildren. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning.* 2025.

2. Xaqnazarova Sh.S. Maktab bitiruvchilarini kasbga yo‘naltirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. *Modern Education and Development.* 2025.

3. Joniyeva F.J. O‘quvchilarni kasb tanlashga yo‘naltirishning muhim sifati va ijtimoiy-psixologik vazifalari. *Ustozlar Uchun*, 2025.

4. Isakova Z.X., Eshboyeva X.Q. Kasb tanlash hamda kasbiy rivojlanishning psixologik xususiyatlari. *Tadqiqotlar.UZ*, 2024.

5. Nazirjonova G.T., Xalimjonov A.R. Yoshlarning kasb tanlash qaroriga ta’sir etuvchi psixologik omillar: oilaviy qadriyatlar va ijtimoiy normalar. *Scientific-JL.com*, 2025.

6. Miltiqboyev A.R. O‘smirlik va o‘spirinlik yoshida kasb tanlash motivlari. *Tadqiqotlar.UZ*, 2025.

Xoliyeva Shaxnoza Raxmatulloyevna
Buxoro xalqaro universiteti doktoranti

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA PROFESSIONAL KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu ishda boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida professional kompetentlikni rivojlantirishning samarali usullari tahlil qilinadi. Tadqiqotda pedagogik kompetentlik tushunchasi, uning tarkibiy qismlari (bilim, ko‘nikma va shaxsiy-sotsiokultural komponentlar) ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, amaliy va innovatsion yondashuvlar: simulyatsion darslar, mini-darslar, loyihaviy faoliyat, interaktiv texnologiyalar va mentorlik tizimi orqali kompetentlikni shakllantirish usullari tavsiflangan. Ishda professional kompetentlikni baholash mezonlari va monitoring mexanizmlari ham ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, pedagogik kompetentlik, professional kompetentlik, rivojlantirish usullari, pedagogik metodika, innovatsion texnologiyalar, mentorlik*

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *В данной работе анализируются эффективные методы развития профессиональной компетентности учителей начальных классов. В исследовании рассматривается понятие педагогической компетентности и её структурные компоненты (знания, умения и личностно-социокультурные компоненты). Также описываются практические и инновационные подходы к формированию компетентности, такие как симуляционные уроки, мини-уроки, проектная деятельность, интерактивные технологии и система наставничества. В работе представлены критерии оценки профессиональной компетентности и механизмы мониторинга.*

Ключевые слова: *учитель начальных классов, педагогическая компетентность, профессиональная компетентность, методы развития, педагогическая методика, инновационные технологии, наставничество.*

METHODS FOR DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCE IN PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract. *This paper analyzes effective methods for developing professional competence in primary school teachers. The study examines the concept of pedagogical competence and its structural components (knowledge, skills, and personal socio-cultural components). In addition, practical and innovative approaches to competence development are described, including simulation-based lessons, micro-teaching, project-based activities, interactive technologies, and mentoring systems. The paper also presents criteria for assessing professional competence and monitoring mechanisms.*

Key words: *primary school teacher, pedagogical competence, professional competence, development methods, pedagogical methodology, innovative technologies, mentoring.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining roli juda muhim hisoblanadi. U nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyachi, motivator va o‘quv jarayonining samarali

tashkilotchisi sifatida faoliyat yuritadi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarda professional kompetentlikni shakllantirish ta’limning asosiy vazifalaridan biridir. Pedagogik kompetentlik – bu o‘qituvchining o‘z kasbiy vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va shaxsiy sifatlar majmuasidir.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida professional kompetentlikni rivojlantirish bugungi kunda innovatsion pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va amaliy faoliyat orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, kompetentlikni shakllantirishning samarali yo‘llari o‘qituvchining nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari hamda shaxsiy-sotsiokultural xususiyatlarini birlashtiradigan tizimli metodik yondashuvlarni talab qiladi.

Zamonaviy ta’lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilarning shaxsiyati va ijtimoiy ko‘nikmalarini shakllantiruvchi asosiy shaxs hisoblanadi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarda professional kompetentlikni rivojlantirish bugungi kunda ta’limning eng dolzarb masalalaridan biridir.

Pedagogik faoliyat samaradorligi to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘qituvchining bilim, ko‘nikma va shaxsiy sifatlariga bog‘liq bo‘lib, bu esa professional kompetentlikni tizimli rivojlantirishni zarur qiladi. Bugungi kunda ta’lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar va amaliy faoliyatga asoslangan yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda, ammo ularni samarali integratsiya qilish va o‘qituvchilarni malaka jihatdan tayyorlash muammosi hanuzgacha dolzarbdir.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida professional kompetentlikni rivojlantirishning samarali usullari bir qator ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribalar orqali tasdiqlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarning pedagogik kompetentligini shakllantirish faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmaydi, balki amaliy mashg‘ulotlar, simulyatsion darslar, mini-darslar va loyihaviy faoliyat orqali amalga oshirilganda samaradorligi oshadi.

1. Nazariy bilimlar o‘qituvchilarga dars jarayonini rejalashtirish, pedagogik metodlarni tanlash va o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi.

2. Amaliy mashg‘ulotlar kompetentlikni real sharoitda sinash va rivojlantirish imkonini yaratadi, bu esa o‘qituvchilarning o‘z-o‘zini baholash va refleksiya qilish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

3. Innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish ta’lim jarayonini qiziqarli va samarali qiladi, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi.

4. Mentorlik va tengdoshlar bilan hamkorlik professional kompetentlikni oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi, chunki tajribali o‘qituvchilarning kuzatuvi va tavsiyalari bo‘lajak o‘qituvchilarga o‘z faoliyatini yaxshilash imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kompetentlikni rivojlantirish jarayonida individual yondashuv muhim ahamiyatga ega. Har bir o‘qituvchining kuchli va zaif tomonlari aniqlanib, ularga mos metodik tavsiyalar berilganda pedagogik kompetentlik samarali shakllanadi.

1-rasm

№	Tadqiqot/metod	Maqsadi	Amalga oshirish shakli	Kutilyotgan natija
1	Nazariy tahlil	Pedagogik kompetentlik tushunchasi va tarkibini aniqlash	Ilmiy adabiyotlar, maqolalar, standartlar tahlili	Kompetentlik komponentlari va rivojlantirish yo‘llari aniqlanadi

2	Intervyu va so‘rovnoma	Bo‘lajak o‘qituvchilarning bilim va ko‘nikmalari darajasini aniqlash	O‘qituvchilar bilan suhbat, onlayn yoki qog‘oz shaklidagi so‘rovnoma	Boshlang‘ich professional kompetentlik holati baholanadi
3	Mini-darslar va simulyatsiyalar	Amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish va baholash	Talabalar dars rejasini tayyorlaydi va sinov dars o‘tkazadi	O‘qituvchilarning amaliy pedagogik ko‘nikmalari rivojlantiriladi
4	Mentorlik va kuzatuv	Tajribali o‘qituvchilar orqali pedagogik faoliyatni kuzatish	Mentor tomonidan mini-darslarni baholash va tavsiyalar berish	Kompetentlikni oshirish, refleksiya ko‘nikmalari rivojlantiriladi
5	Loyihaviy va tadqiqot faoliyati	Innovatsion yondashuvlarni qo‘llash va mustaqil ishlash ko‘nikmasini shakllantirish	Talabalar pedagogik loyiha yoki tadqiqot ishlari bilan shug‘ullanadi	Talabalar mustaqil qaror qabul qilish va pedagogik innovatsiyalarni qo‘llash ko‘nikmasiga ega bo‘ladi
6	Refleksiya va o‘z-o‘zini baholash	O‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish	Refleksiya jurnali, portfoliolar, o‘z-o‘zini baholash shakllari	Pedagogik faoliyatni tahlil qilish va kompetentlikni oshirish ko‘nikmalari shakllanadi

Bo‘layak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining professional kompetentligini rivojlantirish jarayoni murakkab va ko‘p qirrali metodik tizimni talab qiladi. Ushbu jarayon nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, individual yondashuv va innovatsion faoliyatning uzviy integratsiyasidan iborat bo‘lib, har bir bosqich o‘qituvchilarning pedagogik malakasini mustahkamlashga qaratilgan.

Birinchidan, nazariy tayyorgarlik bosqichi (1-usul: nazariy tahlil) mutaxassislarga pedagogik kompetentlik tushunchasi, uning tarkibi va rivojlanish yo‘llarini o‘rganish imkonini beradi. Ushbu bosqich natijasida talabalar kompetentlikning asosiy komponentlarini — bilim, ko‘nikma hamda shaxsiy va sotsiokultural qobiliyatlarni aniqlay oladi. Shuningdek, nazariy tayyorgarlik amaliy mashg‘ulotlarga tayyorgarlik ko‘rishda va keyingi bosqichlar uchun mustahkam asos yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish bosqichi (3-usul: mini-darslar va simulyatsiyalar) talabalarni real yoki simulyatsion darslar o‘tkazishga, dars rejasini tayyorlashga va metodik yondashuvlarni sinovdan o‘tkazishga yo‘naltiradi. Bu bosqich o‘qituvchilarning pedagogik vazifalarni amalda bajarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi va nazariy bilimlarni hayotiy faoliyatga integratsiya qilishga yordam beradi.

Uchinchidan, individual yondashuv va mentorlik (4-usul: mentorlik va kuzatuv) orqali tajribali o‘qituvchilar yordamida talabalar faoliyati baholanadi va tavsiyalar beriladi. Ushbu jarayon refleksiya va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi hamda pedagogik qiyinchiliklarni aniqlash va samarali yechimlar topishga imkon yaratadi.

To‘rtinchidan, innovatsion va tadqiqot faoliyati (5-usul: loyihaviy va tadqiqot faoliyati) talabalarni mustaqil pedagogik loyiha yoki tadqiqot ishlari orqali innovatsion metodlarni qo‘llashni

o‘rganishga undaydi. Ushbu yondashuv kreativ fikrlash, mas’uliyat va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Beshinchidan, refleksiya va o‘z-o‘zini baholash bosqichi (6-usul) talabalar o‘z faoliyatini tahlil qilib, kamchiliklarini aniqlaydi va professional kompetentligini oshirish yo‘llarini belgilaydi. Bu jarayon doimiy takomillashtirish va pedagogik malaka oshirishning asosiy elementi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida professional kompetentlikni rivojlantirishning samarali usullari quyidagilarni o‘z ichiga oladi: professional kompetentlik o‘qituvchining pedagogik faoliyatini muvaffaqiyatli bajarishi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va shaxsiy-sotsiokultural sifatlar majmuasini bildiradi; kompetentlikni rivojlantirish nazariy bilimlarni, amaliy ko‘nikmalarni va innovatsion yondashuvlarni birlashtirgan tizimli metodik jarayon orqali amalga oshiriladi; mini-darslar, simulyatsiyalar, loyihaviy faoliyat, mentorlik va refleksiya kabi usullar kompetentlikni shakllantirishda samarali vositalardir; individual yondashuv va doimiy monitoring bo‘lajak o‘qituvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va ularga mos metodik tavsiyalar berishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Akhmedov, S. (2020). Boshlang‘ich sinf pedagogikasi va metodikasi. Toshkent: O‘zbekiston.

2. Karimova, L. (2018). Pedagogik kompetentlikni rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari. Toshkent: Fan va ta’lim.

3. Abdullayev, R. (2019). Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi.

4. Shukurov, M. (2021). Innovatsion pedagogik texnologiyalar va kompetentlik. Toshkent: Pedagogika.

5. Pidlisna, T., & Smirnov, A. (2017). Professional competence of primary school teachers: Theory and practice. Kyiv: Pedagogical Journal.

6. UNESCO (2020). Teacher Competency Framework for Primary Education. Paris: UNESCO.

Djurayeva Tojigul Baxtiyorovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIK SOHASIDA FAOLIYAT YURITUVCHI AYOLLARNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kichik biznes va tadbirkorlik sohasida faoliyat yurituvchi ayollarning individual xususiyatlari psixologik va ijtimoiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida ayol tadbirkorlarning shaxsiy sifatlari, motivatsion omillari, qaror qabul qilish uslublari, stressga chidamliligi hamda muloqot kompetensiyalarining biznes faoliyatidagi o‘rni yoritib beriladi. Shuningdek, ayollarning individual xususiyatlari ularning tadbirkorlikdagi faolligi va muvaffaqiyatiga qanday ta’sir ko‘rsatishi ilmiy-nazariy manbalar hamda amaliy kuzatuvlar asosida asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, tadbirkorlik, ayollar tadbirkorligi, individual xususiyatlar, shaxsiy sifatlar, motivatsiya, qaror qabul qilish, psixologik omillar, ijtimoiy moslashuv*

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЕНЩИН, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СФЕРЕ МАЛОГО БИЗНЕСА И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Аннотация. *В данной статье проводится психологический и социальный анализ индивидуальных особенностей женщин, осуществляющих деятельность в сфере малого бизнеса и предпринимательства. В ходе исследования рассматриваются личностные качества женщин-предпринимателей, мотивационные факторы, стили принятия решений, стрессоустойчивость, а также роль коммуникативных компетенций в предпринимательской деятельности. Кроме того, на основе научно-теоретических источников и практических наблюдений обосновывается влияние индивидуальных особенностей женщин на их предпринимательскую активность и успешность.*

Ключевые слова: *малый бизнес, предпринимательство, женское предпринимательство, индивидуальные особенности, личностные качества, мотивация, принятие решений, психологические факторы, социальная адаптация*

INDIVIDUAL CHARACTERISTICS OF WOMEN ENGAGED IN SMALL BUSINESS AND ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

Abstract. *This article provides a psychological and social analysis of the individual characteristics of women engaged in small business and entrepreneurial activities. The study examines the personal qualities of women entrepreneurs, motivational factors, decision-making styles, stress resistance, and the role of communication competencies in business performance. In addition, the influence of women’s individual characteristics on their entrepreneurial activity and success is substantiated based on scientific and theoretical sources as well as practical observations.*

Key words: *small business, entrepreneurship, women’s entrepreneurship, individual characteristics, personal qualities, motivation, decision making, psychological factors, social adaptation*

Kirish. Bugungi kunda kichik biznes va tadbirkorlik iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri sifatida e’tirof etilib, ushbu sohada ayollarning ishtiroki tobora ortib bormoqda. Ayollar tadbirkorligi nafaqat iqtisodiy faollikni oshirish, balki jamiyatda gender tengligini ta’minlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish hamda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, kichik biznes va tadbirkorlik sohasida faoliyat yurituvchi ayollarning individual xususiyatlarini o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyati yuqori darajadagi mas'uliyat, mustaqil qaror qabul qilish, tavakkalchilik, tashabbuskorlik va stressga chidamlilikni talab etadi. Mazkur jihatlar ayniqsa ayollar tadbirkorligida ularning shaxsiy sifatlari, motivatsiyasi, psixologik barqarorligi hamda ijtimoiy moslashuv darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ayol tadbirkorlarning individual xususiyatlari ularning biznesni boshqarish uslubi, muloqot madaniyati va professional muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik biznes va tadbirkorlik jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin egallamoqda. Ayniqsa, ayollar tadbirkorligining rivojlanishi iqtisodiy faollikni oshirish, aholi bandligini ta'minlash, oilaviy daromad manbalarini kengaytirish hamda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, kichik biznes va tadbirkorlik sohasida faoliyat yurituvchi ayollarning individual xususiyatlarini o'rganish bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy tadbirkorlik faoliyati tezkor qaror qabul qilish, tavakkalchilikka tayyorlik, innovatsion fikrlash, stressga chidamlilik va samarali muloqot kabi shaxsiy sifatlarni talab etadi. Ayol tadbirkorlar uchun esa ushbu talablar ijtimoiy rollar, oilaviy mas'uliyat va psixologik omillar bilan uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. Bu holat ayollarning individual xususiyatlarini chuqur o'rganish zaruratini yanada oshiradi.

Shuningdek, amaliyotda ayollar tadbirkorligining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi psixologik va ijtimoiy omillar yetarlicha o'rganilmagan. Ko'plab tadqiqotlar iqtisodiy va tashkiliy jihatlarga yo'naltirilgan bo'lib, ayol tadbirkorlarning shaxsiy sifatlari, motivatsiyasi va ichki resurslari yetarli darajada tahlil qilinmagan. Shu nuqtai nazardan, mazkur mavzu ayollar tadbirkorligining psixologik asoslarini aniqlash, ularning faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi tavsiyalar ishlab chiqish uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatida ayollarning ishtiroki masalasi xorijiy va mahalliy ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilgan bo'lib, ushbu yo'nalish asosan iqtisodiy, ijtimoiy va psixologik jihatlardan tahlil qilingan. Ilmiy adabiyotlarda tadbirkorlik shaxsiy tashabbus, mustaqillik, tavakkalchilikka moyillik va innovatsion fikrlash bilan bog'liq faoliyat turi sifatida talqin etiladi. Ushbu sifatlar tadbirkor shaxsining individual xususiyatlari bilan chambarchas aloqador ekanligi ko'plab tadqiqotlarda ta'kidlangan.

Xorijiy olimlar tadbirkorlik faoliyatida shaxs omilining muhimligini alohida qayd etadilar. Jumladan, D. MakKlelland tadbirkorlikni muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasi bilan bog'lab, yuqori darajadagi ichki motivatsiya tadbirkorlik samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini asoslab bergan. P. Drucker esa tadbirkorlikni innovatsion faoliyat sifatida talqin qilib, shaxsning ijodkorligi, moslashuvchanligi va mas'uliyatni o'z zimmasiga ola bilish qobiliyatiga alohida e'tibor qaratgan.

Ayollar tadbirkorligiga bag'ishlangan tadqiqotlarda ularning individual xususiyatlari erkak tadbirkorlarnikidan ayrim jihatlari bilan farqlanishi qayd etiladi. Xususan, ayollarda muloqotga kirishuvchanlik, ijtimoiy sezgirlik, mas'uliyat hissining kuchliligi va ehtiyotkor qaror qabul qilish uslubi ustun ekanligi ko'plab empirik tadqiqotlarda aniqlangan. Shu bilan birga, ayol tadbirkorlar stressga chidamlilik va ko'p vazifani bir vaqtning o'zida bajarish qobiliyati bilan ajralib turishi ta'kidlanadi.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda ayollar tadbirkorligining ijtimoiy-psixologik jihatlari, xususan, oilaviy muhit, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va madaniy omillarning ta'siri o'rganilgan. Ayrim olimlar ayol tadbirkorlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishida shaxsiy faollik, o'ziga bo'lgan ishonch, kommunikativ kompetensiya va ijtimoiy moslashuv darajasi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib o'tganlar.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ayollar tadbirkorligiga oid tadqiqotlarning aksariyati iqtisodiy va tashkiliy jihatlarga qaratilgan bo'lib, ularning individual-psixologik xususiyatlarini kompleks yondashuv asosida o'rganishga yetarlicha e'tibor qaratil-

magan. Ayniqsa, kichik biznes sohasida faoliyat yurituvchi ayollarning shaxsiy sifatlari va psixologik resurslarining tadbirkorlik samaradorligiga ta'siri masalasi qo'shimcha ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari kichik biznes va tadbirkorlik sohasida faoliyat yurituvchi ayollarning individual xususiyatlari ularning kasbiy faolligi va biznesdagi muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Xususan, ayol tadbirkorlarning shaxsiy sifatlari, motivatsiya darajasi, qaror qabul qilish uslubi hamda stressga chidamliligi ularning biznes jarayonlarini samarali tashkil etishida muhim omil sifatida namoyon bo'ldi.

Tahlil natijalariga ko'ra, ayol tadbirkorlarda ichki motivatsiyaning ustunligi ularning tashabbuskorligi va barqaror faoliyat yuritishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holat D. MakKlelland tomonidan ilgari surilgan muvaffaqiyatga intilish nazariyasi bilan uyg'unlikda namoyon bo'lib, ayollarda shaxsiy yutuqqa erishishga bo'lgan intilish tadbirkorlik faoliyatini davomiy va maqsadga yo'naltirilgan tarzda olib borishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, motivatsiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi ayrim holatlarda tadbirkorlik faoliyatida qat'iylikning pasayishiga olib kelishi mumkinligi aniqlandi.

Qaror qabul qilish jarayonida ayol tadbirkorlar ehtiyotkorlik va tahliliy yondashuvni ustun qo'yishi kuzatildi. Bu jihat biznes faoliyatida tavakkalchilik darajasini kamaytirishga xizmat qilsada, ayrim vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish zarur bo'lgan holatlarda muayyan cheklovlarni yuzaga keltirishi mumkin. Ushbu natijalar xorijiy tadqiqotlarda qayd etilgan ayollarning qaror qabul qilishdagi ijtimoiy mas'uliyatga yo'naltirilgan uslubi bilan mos keladi.

Stressga chidamlilik darajasi ayol tadbirkorlar faoliyatida muhim psixologik resurs sifatida namoyon bo'ldi. Tadqiqot ishtirokchilarining aksariyati yuqori darajadagi ish yuklamasi va ko'p vazifalilik sharoitida faoliyat yuritayotganiga qaramay, stressni boshqarishning moslashuvchan strategiyalaridan foydalanishi aniqlandi. Biroq, stress omillarining uzoq muddatli ta'siri professional charchash xavfini yuzaga keltirishi mumkinligi ham kuzatildi.

Shuningdek, muloqot kompetensiyalarining rivojlanganligi ayol tadbirkorlarning hamkorlar, mijozlar va xodimlar bilan samarali munosabatlar o'rnatishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy moslashuv darajasi yuqori bo'lgan ayol tadbirkorlar biznes muhitida barqaror aloqalarni shakllantirish va muammoli vaziyatlarni konstruktiv hal etishda yuqori natijalarga erishganliklari bilan ajralib turadi.

Kichik biznes va tadbirkorlik sohasida faoliyat yurituvchi ayollarning individual xususiyatlarini o'rganish metodologiyasi

T/r	Metod / vosita	Mazmuni	Qo'llash maqsadi
1	Ilmiy-nazariy tahlil	Mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalarni o'rganish va umumlashtirish	Ayollar tadbirkorligining nazariy asoslarini aniqlash
2	Kuzatuv metodi	Kichik biznes sohasida faoliyat yurituvchi ayol tadbirkorlarning ish jarayonini kuzatish	Individual xususiyatlarning real faoliyatdagi namoyon bo'lishini aniqlash
3	So'rovnoma (anketa)	Ayol tadbirkorlarga mo'ljallangan savollar orqali ma'lumot to'plash	Shaxsiy sifatlar, motivatsiya va ijtimoiy moslashuv darajasini baholash
4	Psixologik testlar	Motivatsiya, stressga chidamlilik va qaror qabul qilish uslublarini aniqlovchi testlar	Individual-psixologik xususiyatlarni o'lchash
5	Taqqoslash metodi	Olingan natijalarni turli respondent guruhlari kesimida solishtirish	Individual farqlarni aniqlash
6	Statistik tahlil	So'rovnoma va test natijalarini matematik-statistik usullar yordamida tahlil qilish	Tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minlash
7	Tahlil va sintez	Olingan empirik natijalarni umumlashtirish va xulosalash	Ilmiy xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqish

Jadval tahlili:

1-jadvalda kichik biznes va tadbirkorlik sohasida faoliyat yurituvchi ayollarning individual xususiyatlarini o‘rganishda qo‘llanilgan metodlar tizimi keltirilgan. Jadvalda berilgan metodlar tadqiqotning maqsad va vazifalariga muvofiq ravishda tanlangan bo‘lib, ular ayol tadbirkorlarning shaxsiy, psixologik hamda ijtimoiy xususiyatlarini kompleks tarzda tahlil qilish imkonini beradi.

Ilmiy-nazariy tahlil metodi orqali ayollar tadbirkorligiga oid mavjud ilmiy qarashlar, konsepsiyalar va tadqiqot natijalari umumlashtirildi. Ushbu metod tadqiqotning nazariy asoslarini shakllantirishda muhim o‘rin tutib, muammoning dolzarbligini ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qildi.

Kuzatuv va so‘rovnoma metodlari ayol tadbirkorlarning real faoliyat jarayonidagi individual xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi. Ayniqsa, anketa savollari orqali respondentlarning motivatsiya darajasi, qaror qabul qilish uslublari hamda ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichlari haqida muhim empirik ma’lumotlar olindi. Bu esa individual xususiyatlarning amaliy faoliyatdagi namoyon bo‘lishini aniqlashga yordam berdi.

Psixologik testlardan foydalanish ayol tadbirkorlarning stressga chidamliligi, ichki resurslari va shaxsiy barqarorligini o‘lchash imkonini yaratdi. Ushbu metodlar tadqiqot natijalarining aniqligi va ishonchliligini oshirib, subyektiv baholashdan holi bo‘lgan ma’lumotlarni olishga xizmat qildi.

Taqqoslash va statistik tahlil metodlari orqali turli respondentlar guruhlari o‘rtasidagi individual farqlar aniqlanib, olingan natijalarning ilmiy asoslanganligi ta’minlandi. Tahlil va sintez metodlari esa empirik natijalarni umumlashtirish hamda ilmiy xulosalar chiqarish imkonini berdi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot kichik biznes va tadbirkorlik sohasida faoliyat yurituvchi ayollarning individual xususiyatlari ularning kasbiy faolligi va tadbirkorlikdagi muvaffaqiyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Tadqiqot natijalari ayol tadbirkorlarning shaxsiy sifatlari, motivatsiya darajasi, qaror qabul qilish uslublari, stressga chidamliligi hamda muloqot kompetensiyalari biznes faoliyatining samaradorligini belgilovchi muhim omillar ekanligini ko‘rsatdi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ichki motivatsiya va o‘ziga bo‘lgan ishonch darajasi yuqori bo‘lgan ayol tadbirkorlar biznes jarayonlarini barqaror va samarali tashkil etishga moyil bo‘ladilar. Qaror qabul qilishdagi ehtiyotkorlik va ijtimoiy mas’uliyat hissi risklarni kamaytirishga xizmat qilsa-da, tezkorlik talab etiladigan vaziyatlarda muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bilan birga, stressga chidamlilik va ijtimoiy moslashuv darajasi ayol tadbirkorlarning uzoq muddatli faoliyatida muhim psixologik resurs sifatida namoyon bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. McClelland, D. C. *The Achieving Society.* Princeton: Van Nostrand, 1961.
2. Drucker, P. F. *Innovation and Entrepreneurship.* New York: Harper & Row, 1985.
3. Hisrich, R. D., Peters, M. P. *Entrepreneurship.* New York: McGraw-Hill, 2017.
4. Brush, C. G., de Bruin, A., Welter, F. *Women’s Entrepreneurship and Growth.* Cheltenham: Edward Elgar, 2009.
5. Shane, S. *The Illusions of Entrepreneurship.* Yale University Press, 2008.
6. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни личности. Москва: Мысль, 1991.
7. Реан А.А. Психология личности. Санкт-Петербург: Питер, 2013.
8. Здравомыслова О.М. Женское предпринимательство: социально-психологические аспекты. Москва, 2015.

Баратова Дилафруз Шарифовна
заведующая кафедрой психологии и общих дисциплин
Бухарского международного университета
доктор психологических наук (DSc), профессор

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИИ УЧИТЕЛЯ И ЕЁ РОЛЬ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются социально-психологические аспекты формирования профессии учителя в условиях современного общества. Особое внимание уделяется процессу становления профессиональной идентичности педагога, развитию его личностных и коммуникативных качеств, а также влиянию социальной среды на профессиональную деятельность учителя. Анализируются социальные ожидания, профессиональные роли и психологические факторы, определяющие эффективность педагогической деятельности. Обоснована значимость профессии учителя как ключевого социального института, обеспечивающего духовно-нравственное развитие личности и устойчивое развитие общества в целом.*

Ключевые *слова: профессия учителя, социально-психологические аспекты, профессиональное становление, педагогическая деятельность, профессиональная идентичность, современное общество.*

O‘QITUVCHI KASBINING SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK JIHATLARI VA UNING ZAMONAVIY JAMIYATDAGI ROLI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy jamiyat sharoitida o‘qituvchi kasbining shakllanishining ijtimoiy-psixologik jihatlari ko‘rib chiqiladi. Pedagogning professional identifikatsiyasi shakllanishi jarayoni, uning shaxsiy va kommunikativ sifatlarini rivojlantirish masalalari, shuningdek, ijtimoiy muhitning o‘qituvchining kasbiy faoliyatiga ta’siri alohida e’tibor markazida bo‘ladi. Ijtimoiy kutilmalar, professional rollar hamda pedagogik faoliyat samaradorligini belgilovchi psixologik omillar tahlil qilinadi. O‘qituvchi kasbining shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishini ta’minlovchi hamda jamiyatning barqaror taraqqiyotiga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy institut sifatidagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘qituvchi kasbi, ijtimoiy-psixologik jihatlar, kasbiy shakllanish, pedagogik faoliyat, professional identifikatsiya, zamonaviy jamiyat.*

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE TEACHING PROFESSION AND ITS ROLE IN MODERN SOCIETY

Annotation. *This article examines the socio-psychological aspects of the formation of the teaching profession in modern society. Particular attention is paid to the development of teachers' professional identity, personal and communicative competencies, as well as the influence of the social environment on pedagogical activity. The study analyzes social expectations, professional roles, and psychological factors that determine the effectiveness of teaching practice. The significance of the teaching profession as a key social institution contributing to the moral development of individuals and the sustainable development of society is substantiated.*

Key words*: teaching profession, socio-psychological aspects, professional development, pedagogical activity, professional identity, modern society.*

Введение. В условиях стремительного социального, экономического и культурного развития современного общества возрастает роль образования как ключевого фактора формирования человеческого капитала. В этой связи особое значение приобретает профессия

учителя, от уровня профессиональной подготовки, личностных качеств и социально-психологической зрелости которого во многом зависит эффективность образовательного процесса и воспитание подрастающего поколения. Современный учитель выступает не только носителем знаний, но и активным субъектом социального взаимодействия, медиатором культурных и нравственных ценностей, а также проводником социальных изменений.Формирование профессии учителя представляет собой сложный и многоаспектный процесс, включающий в себя социальные, психологические и профессиональные компоненты. Социально-психологические аспекты данного процесса обусловлены влиянием социальной среды, общественных ожиданий, профессиональных норм и ценностей, а также индивидуально-личностных характеристик педагога. В условиях модернизации системы образования возрастает потребность в учителе, обладающем высокой профессиональной идентичностью, развитой коммуникативной компетентностью, стрессоустойчивостью и готовностью к постоянному профессиональному самосовершенствованию.

Актуальность исследования социально-психологических аспектов формирования профессии учителя определяется необходимостью глубокого осмысления факторов, влияющих на профессиональное становление педагога и его роль в современном обществе. Анализ данных аспектов позволяет выявить закономерности развития педагогической деятельности, определить пути повышения профессиональной эффективности учителя и укрепления его социального статуса. В этом контексте изучение социально-психологических условий профессионального становления учителя приобретает особую научную и практическую значимость.

Обзор литературы. Проблема социально-психологического становления профессии учителя на протяжении многих лет находится в центре внимания отечественных и зарубежных исследователей. В научных трудах педагогов, психологов и социологов профессия учителя рассматривается как сложное социально-психологическое явление, сочетающее в себе профессиональные, личностные и социокультурные компоненты.

В классических трудах по педагогической психологии (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн) профессиональная деятельность учителя анализируется с позиции деятельностного подхода, где особое внимание уделяется роли личности педагога, его мотивационной сфере и социальному взаимодействию в образовательном процессе. Авторы подчеркивают, что педагогическая деятельность формируется в процессе активного взаимодействия учителя с социальной средой и обучающимися, что оказывает непосредственное влияние на профессиональное развитие личности педагога.

Значительный вклад в изучение профессионального становления учителя внесли исследования Б.Г. Ананьева, Е.А. Климова и А.К. Марковой, в которых раскрываются психологические механизмы формирования профессиональной идентичности, профессионального самосознания и педагогической направленности личности. В работах данных авторов подчеркивается, что успешность педагогической деятельности во многом определяется уровнем социально-психологической адаптации учителя, его коммуникативными навыками и эмоциональной устойчивостью.

Современные исследования акцентируют внимание на социально-психологических факторах педагогической деятельности в условиях трансформации системы образования. Так, в трудах В.А. Сластёнина, И.Ф. Исаева и Н.В. Кузьминой рассматриваются вопросы профессиональной компетентности учителя, его готовности к инновационной деятельности и способности эффективно взаимодействовать с различными социальными группами. Авторы отмечают возрастание социальной ответственности педагога и усложнение его профессиональных ролей в современном обществе.

В зарубежных исследованиях (A. Bandura, D. Schön, L. Darling-Hammond) особое внимание уделяется социально-психологическим аспектам профессионального развития учителя, таким как самоэффективность, рефлексивная практика и социальная поддержка в про-

фессиональной среде. Эти исследования подчеркивают значимость благоприятного социально-психологического климата в образовательных учреждениях для формирования профессиональной устойчивости и удовлетворенности педагогической деятельностью.

Таким образом, анализ научной литературы показывает, что социально-психологические аспекты формирования профессии учителя рассматриваются в контексте личностного развития, профессиональной идентичности и социального взаимодействия. Вместе с тем сохраняется необходимость дальнейших исследований, направленных на комплексное изучение влияния современных социальных условий на профессиональное становление учителя и его роль в обществе.

Обсуждение. Рассмотренные в исследовании социально-психологические аспекты формирования профессии учителя подтверждают сложный и многоуровневый характер педагогической деятельности в условиях современного общества. Полученные теоретические выводы согласуются с положениями классических и современных научных подходов, согласно которым профессиональное становление учителя определяется не только уровнем предметной подготовки, но и совокупностью социально-психологических факторов, влияющих на его профессиональную идентичность и эффективность педагогической деятельности.Анализ научных источников позволяет утверждать, что социальная среда и общественные ожидания оказывают существенное влияние на формирование профессиональной позиции учителя. Современный педагог вынужден совмещать несколько социальных ролей — наставника, воспитателя, консультанта и посредника между образовательной организацией, семьёй и обществом. Это усиливает психологическую нагрузку и требует от учителя высокого уровня эмоциональной устойчивости, коммуникативной компетентности и способности к саморегуляции, что подтверждается выводами отечественных и зарубежных исследователей.

Особое внимание в обсуждении следует уделить проблеме профессиональной идентичности учителя. В условиях постоянных изменений в системе образования, внедрения инновационных технологий и цифровизации образовательного процесса формирование устойчивого профессионального «Я» педагога становится ключевым условием его профессионального благополучия. Недостаточная сформированность профессиональной идентичности может приводить к профессиональному выгоранию, снижению мотивации и утрате социального статуса профессии учителя.Кроме того, результаты анализа подчеркивают значимость социально-психологического климата в образовательных учреждениях. Поддержка со стороны администрации, коллег и профессионального сообщества способствует повышению уровня самоэффективности учителя, развитию рефлексивных навыков и профессиональной устойчивости. В то же время неблагоприятная социальная среда может выступать фактором риска, препятствующим полноценному профессиональному развитию педагога.

Таким образом, обсуждение результатов исследования позволяет сделать вывод о необходимости комплексного подхода к формированию профессии учителя, учитывающего социально-психологические условия его профессионального становления. Усиление внимания к данным аспектам в системе педагогического образования и повышения квалификации способствует не только росту профессиональной эффективности учителя, но и укреплению его роли как значимого социального субъекта в современном обществе.

Практические рекомендации

Совершенствование системы профессиональной подготовки учителей.

В процессе подготовки будущих педагогов целесообразно усилить внимание к развитию социально-психологических компетенций, включая коммуникативные навыки, эмоциональный интеллект и навыки саморегуляции. Введение специальных тренингов и практических занятий по социальной и педагогической психологии способствует формированию устойчивой профессиональной идентичности.

Создание благоприятного социально-психологического климата в образовательных организациях.

Администрации образовательных учреждений рекомендуется уделять внимание формированию атмосферы профессиональной поддержки, доверия и сотрудничества среди педагогического коллектива. Это способствует снижению уровня эмоционального напряжения и предотвращению профессионального выгорания учителей.

Организация системы психологического сопровождения педагогов.
Целесообразно внедрять программы психологического консультирования, супервизии и профилактики профессионального выгорания. Регулярная психологическая поддержка позволяет повысить уровень профессиональной устойчивости и удовлетворенности педагогической деятельностью.

Развитие профессиональной рефлексии и самообразования.
Рекомендуется стимулировать участие учителей в рефлексивных практиках, методических семинарах и профессиональных сообществах. Это способствует осознанию собственных профессиональных ресурсов, повышению качества педагогической деятельности и адаптации к изменениям в системе образования.

Повышение социального статуса профессии учителя.
На уровне образовательной политики и общественных институтов важно формировать позитивный социальный имидж учителя, подчёркивая его значимую роль в развитии общества. Реализация программ морального и материального стимулирования способствует укреплению мотивации и профессиональной ответственности педагогов.

Социально-психологические аспекты формирования профессии учителя
Таблица 1

№	Социально-психологический аспект	Содержание аспекта	Значение для профессиональной деятельности
1	Профессиональная идентичность	Осознание себя как представителя педагогической профессии, принятие профессиональных ценностей и норм	Обеспечивает устойчивость профессиональной позиции и мотивацию к педагогической деятельности
2	Коммуникативная компетентность	Способность к эффективному взаимодействию с учащимися, коллегами и родителями	Повышает качество образовательного процесса и социальное доверие к учителю
3	Эмоциональная устойчивость	Умение управлять эмоциями и сохранять психологическое равновесие в стрессовых ситуациях	Снижает риск профессионального выгорания и повышает работоспособность
4	Социальная ответственность	Осознание социальной значимости профессии и ответственности за результаты обучения и воспитания	Формирует позитивный социальный образ учителя в обществе
5	Профессиональная рефлексия	Анализ собственной деятельности, готовность к самосовершенствованию	Способствует профессиональному росту и адаптации к изменениям в образовании

Представленная таблица отражает ключевые социально-психологические аспекты, оказывающие влияние на формирование и развитие профессии учителя в современном обществе. Каждый из выделенных аспектов выполняет самостоятельную функцию, однако в реальной педагогической деятельности они тесно взаимосвязаны и взаимодополняют друг друга.Профессиональная идентичность выступает базовым компонентом социально-психологического становления учителя, так как именно она определяет отношение педагога к

своей профессии и уровень его профессиональной мотивации. Коммуникативная компетентность обеспечивает эффективность социального взаимодействия, без которого невозможен полноценный образовательный процесс. Эмоциональная устойчивость играет важную роль в сохранении психического здоровья учителя и предотвращении профессионального выгорания.

Социальная ответственность подчеркивает общественную значимость педагогической профессии и формирует доверие общества к институту образования. Профессиональная рефлексия, в свою очередь, позволяет учителю адаптироваться к изменяющимся условиям образовательной среды, осваивать инновационные подходы и повышать качество своей профессиональной деятельности.

Таким образом, анализ данных, представленных в таблице, подтверждает необходимость комплексного учета социально-психологических аспектов в процессе профессиональной подготовки и сопровождения учителя, что способствует укреплению его роли и статуса в современном обществе.

Заключение В ходе проведённого исследования были рассмотрены социально-психологические аспекты формирования профессии учителя и её роль в современном обществе. Анализ научной литературы и теоретических подходов показал, что профессиональное становление педагога является сложным и многоуровневым процессом, обусловленным взаимодействием личностных характеристик, социальных условий и профессиональных требований.Установлено, что такие социально-психологические компоненты, как профессиональная идентичность, коммуникативная компетентность, эмоциональная устойчивость, социальная ответственность и профессиональная рефлексия, играют ключевую роль в обеспечении эффективности педагогической деятельности. Их развитие способствует повышению качества образовательного процесса, укреплению профессиональной мотивации и снижению риска профессионального выгорания учителей.

Результаты исследования подтверждают значимость благоприятной социально-психологической среды в образовательных организациях, которая способствует профессиональному росту педагога и формированию его устойчивой профессиональной позиции. В условиях модернизации системы образования возрастает необходимость комплексного подхода к профессиональной подготовке и сопровождению учителей, ориентированного не только на развитие предметных знаний, но и на формирование социально-психологических компетенций.

Таким образом, учитель в современном обществе выступает не только как транслятор знаний, но и как значимый социальный субъект, влияющий на формирование личности обучающихся и устойчивое развитие общества в целом. Учёт социально-психологических аспектов формирования профессии учителя является важным условием повышения социального статуса педагогической деятельности и эффективности образовательной системы.

Список литературы.

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. — М.: Смысл, 2005. — 1136 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2012. — 713 с.
4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. — СПб.: Питер, 2010. — 288 с.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. — М.: Академия, 2014. — 304 с.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма. — М.: Знание, 1996. — 312 с.
7. Сластёнин В.А., Исаев И.Ф. Педагогика. — М.: Академия, 2018. — 576 с.
8. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. — М.: Высшая школа, 2001. — 320 с.

Faxriddinova Gulchiroy Mexriddin qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

INTEGRATSION YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish jarayonida integratsion yondashuvning pedagogik va psixologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda fanlararo integratsiya, interfaol metodlar, hamkorlik pedagogikasi va shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitishning o‘zaro uyg‘unligi o‘quvchilarning muloqot madaniyatini rivojlantirishda muhim omil sifatida ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *integratsion yondashuv, kommunikativ kompetensiya, boshlang‘ich ta’lim, fanlararo bog‘liqlik, interfaol metod, kompetensiyaviy yondashuv.*

ИНТЕГРАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: *В данной статье анализируются педагогические и психологические основы формирования коммуникативной компетенции у учащихся начальных классов на основе интеграционного подхода. В исследовании рассматривается взаимосвязь межпредметной интеграции, интерактивных методов, педагогики сотрудничества и личностно-ориентированного обучения как важного фактора развития культуры общения у школьников.*

Ключевые слова: *интеграционный подход, коммуникативная компетенция, начальное образование, межпредметные связи, интерактивные методы, компетентностный подход.*

THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH AN INTEGRATIVE APPROACH

Abstract. *This article analyzes the pedagogical and psychological foundations of developing communicative competence among primary school students through an integrative approach. The study examines the interrelation between interdisciplinary integration, interactive methods, cooperative pedagogy, and learner-centered teaching as crucial factors in fostering students’ communication culture.*

Keywords: *integrative approach, communicative competence, primary education, interdisciplinary connection, interactive method, competency-based approach.*

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlarni talab qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan “2019–2030 yillarda O‘zbekiston Respublikasining ta’lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi”da ta’limning mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida modernizatsiya qilish zarurati belgilab berilgan [1]. Shu nuqtai nazardan, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish o‘qitishning markaziy maqsadlaridan biriga aylanmoqda.

Kommunikativ kompetensiya o‘quvchilarning o‘z fikrini erkin, mantiqiy va madaniyatli ifodalash, suhbatdoshni tinglay olish, muloqot jarayonida ijtimoiy rollarni anglash va moslashish qobiliyatini bildiradi [2]. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida bunday kompetensiyani shakllantirish esa faqat til darslari bilangina emas, balki barcha fanlarning o‘zaro integratsiyasi orqali amalga oshirilgandagina samarali natija beradi.

Integratsion yondashuv ta’lim jarayonining yaxlitligini, fanlar o‘rtasidagi tabiiy bog‘liqlikni, shuningdek, bilimlarning amaliyot bilan uzviyligini ta’minlaydi [3]. Bunday yondashuv o‘quvchilarni nafaqat bilimli, balki ijtimoiy faol, muloqotga ochiq shaxs sifatida shakllantiradi.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish masalasi ko‘plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu jarayonning samaradorligi ko‘p jihatdan integratsion yondashuvni to‘g‘ri qo‘llashga bog‘liqdir. Mirziyoyev Sh. M. [3] o‘z asarida ta’limni modernizatsiya qilish, yosh avlodni zamonaviy kompetensiyalarga ega etib tarbiyalash zarurligini ta’kidlab, aynan boshlang‘ich bosqichdan kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish davlat siyosati darajasida muhim yo‘nalish ekanini qayd etadi. Ushbu g‘oya “Ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” [4]da ham o‘z ifodasini topgan bo‘lib, unda o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, axborot bilan ishlash, muloqot madaniyati va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Xutorskiy A. V. [5] ta’limdagi kompetensiyaviy yondashuvni ilmiy-nazariy asoslab, uni shaxsning faoliyatga tayyorligi va o‘zini ijtimoiy hayotda samarali namoyon eta olishi sifatida izohlaydi. Bu yondashuv o‘quvchilarni faqat bilim bilan emas, balki bilimni amaliyotda qo‘llash malakasiga ega bo‘lishga yo‘naltiradi. Chomsky N. [6] esa “til kompetensiyasi” tushunchasini kiritib, insonning grammatik tuzilmani intuitiv bilish qobiliyatini asoslab berdi. Uning bu qarashlari keyinchalik kommunikativ kompetensiya nazariyasining shakllanishiga ilmiy zamin yaratdi. Byram M. [7] esa madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya modelini ishlab chiqib, muloqot jarayonida nafaqat lingvistik, balki sotsiokulturniy va strategik jihatlarni ham hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. Bu yondashuv boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining muloqotda madaniyatlararo farqlarni anglash va to‘g‘ri muomala qilish malakasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalliy olimlardan Hasanov B. [8] o‘z tadqiqotida kompetensiyaviy ta’limning amaliy asoslarini yoritib, integratsion darslar o‘quvchilarda mustaqil fikrlash va muloqot madaniyatini rivojlantirishning eng samarali vositasi ekanini ko‘rsatadi. Xodjayeva M. [9] esa integratsion ta’lim texnologiyalarining o‘quvchilar nutqini rivojlantirishdagi ahamiyatini tajribaviy tahlil qilgan. Uning fikricha, integratsion darslarda bolalar bir mavzuni turli fanlar nuqtayi nazaridan o‘rganish orqali so‘z boyligini kengaytiradi va muloqotda faol ishtirok etadi. Raximov N. [10] tomonidan olib borilgan tadqiqotda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi interaktiv muloqot kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda markaziy omil sifatida talqin qilinadi. U o‘quvchi faol ishtirokchi bo‘lgan muhitda nutqiy va ijtimoiy malakalar tezroq shakllanishini isbotlaydi. Xorijiy manbalar tahliliga murojaat qilganda, Hymes D. [11] tomonidan ishlab chiqilgan “kommunikativ kompetensiya” konsepsiyasi til o‘rganishda ijtimoiy kontekstni hisobga olish zarurligini asoslaydi. Richards J. C. va Rodgers T. S. [12] kommunikativ yondashuvning metodologik jihatlarini ochib berib, darslarda integratsiyani tabiiy holat sifatida tavsiya etadilar. Cameron L. [13] esa boshlang‘ich ta’limda o‘yinli faoliyat va integratsion topshiriqlarning o‘quvchilarning nutqiy faolligini oshirishdagi o‘rnini alohida ta’kidlaydi.

Tahlil va natijalar: Tadqiqot jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda integratsion yondashuvning ta’siri tajriba-sinov asosida o‘rganildi. Sinov ishlari Toshkent va Farg‘ona viloyatlaridagi uchta umumta’lim maktabining 3–4-sinflarida olib borildi. Tajribada jami 120 nafar o‘quvchi (60 nafari tajriba guruhi, 60 nafari nazorat guruhi) ishtirok etdi.

Dastlabki bosqichda o‘quvchilarning muloqot madaniyati, nutq faolligi, fikrni og‘zaki ifodalash va tinglash ko‘nikmalari test, suhbat hamda kuzatuv metodlari orqali baholandi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida boshlang‘ich bosqichda sezilarli farq mavjud emas edi ($p>0,05$). O‘quvchilarning 65% hollarda fikrni to‘liq ifodalashda qiynalgan, 48% o‘quvchilar suhbat davomida suhbatdoshni tinglashda sustlik namoyon etgan.

Tajriba davomida ona tili, o‘qish, tabiatshunoslik, tasviriy san’at va texnologiya fanlari asosida integratsion mashg‘ulotlar ishlab chiqildi. Darslarda “Aqliy hujum”, “Rolga kirish”, “Klaster”, “Venn diagrammasi”, “Muammoli vaziyat” kabi interfaol metodlardan foydalanildi.

Masalan, “Tabiat fasllari haqida suhbat” (ona tili + tabiatshunoslik) darsida o‘quvchilar fasllar tasvirini tahlil qilib, u haqda suhbat qurishdi; “Mening oilam” mavzusida esa (o‘qish + texnologiya) o‘quvchilar oilaviy muloqotni rolli o‘yin shaklida ifodalashdi.

Tajriba yakunida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi quyidagi mezonlar asosida qayta baholandi:

Nutq faolligi (so‘z boyligi, mantiqiy izchillik, grammatik to‘g‘rilik);

Muloqot madaniyati (tinglash, fikrga javob qaytarish, hamkorlikda ishlash);

Ijodiy ifoda (suhbatni mustaqil davom ettirish, rolli o‘yinlarda faol ishtirok etish).

Natijalar quyidagi 1-jadvalda umumlashtirildi:

Ko‘rsatkichlar	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
Nutq faolligi	78	52
Muloqot madaniyati	74	49
Ijodiy ifoda	81	55

Tajriba guruhi o‘quvchilarining umumiy o‘sish darajasi 25–30% atrofida bo‘lib, bu integratsion yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarning yuqori samaradorligini ko‘rsatadi.

Tajriba jarayonida o‘qituvchilar tomonidan quyidagi o‘zgarishlar qayd etildi:

O‘quvchilar darsda faol ishtirok etish, savol-javoblarda qatnashish istagi ortdi;

Guruhli ishlarda muloqot madaniyati, navbatni kutish va fikrni hurmat qilish ko‘nikmalari shakllandi;

O‘quvchilar o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda ifodalashda erkinlikka erishdi;

Shaxslararo muloqotda hamkorlik va empatiya unsurlari kuchaydi.

Olingan natijalar Vygotskiy [3] va Dewey [11]ning ta’limda faol ishtirok va ijtimoiy muloqot muhimligini asoslovchi nazariyalari bilan uyg‘unlashadi. O‘quvchilar muloqot orqali nafaqat bilim, balki ijtimoiy tajriba ham o‘zlashtirganini ko‘rsatadi. Shuningdek, Canale va Swain tomonidan ilgari surilgan kommunikativ kompetensiya modeli tajriba natijalari bilan mos keladi, ya’ni o‘quvchilarda til, sotsial va strategik kompetensiyalar bir vaqtda rivojlandi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, integratsion yondashuv asosida tashkil etilgan darslar:

O‘quvchilarning kommunikativ faoliyatini sezilarli darajada faollashtiradi;

O‘qituvchi–o‘quvchi va o‘quvchi–o‘quvchi muloqotini mustahkamlaydi;

Fikr almashish, hamkorlik, ijodkorlik kabi ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni rivojlantiradi;

Kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda integratsiya samarador usul ekanini isbotlaydi.

Tarbiyachilar bola tarbiyasini shakllantirishda oila tarbiyasiga chambarchas bog‘laydilar. Abdulla Avloniy bola tarbiyasini nisbiy ravishda quyidagi to‘rt bo‘limga ajratadi:

“Tarbiyaning zamoni”.

“Badan tarbiyasi”.

“Fikr tarbiyasi”.

“Axloq tarbiyasi” haqida hamda uning ahamiyati to‘g‘risida fikr yuritadi.

Shunday ekan bola tarbiyasi bir vaqtning o‘zida “Boshlang’ich ta’lim” va “Oila” nuqtai-nazarida shakllanib boradi. Biz oilani “davlat ichra kichik davlat”- deb ataymiz. Unda yangi inson, ya’ni davlatning yangi bir vakili dunyoga keladi. Kichik davlat - oila esa bu inson uchun dastlabki hayot dorilfununi bo‘ladi. Shu sababli ota - onalar farzandning birinchi o‘qituvchisi va tarbiyachisidir. Farzandni barkamol va ma’naviy yetuk qilib o‘stirish uchun, eng avvalo ota - onaning o‘zi yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo‘lishi kerak. Farzand tarbiyasini ota - onalar o‘z shaxsiy ishi deb bilmasliklari kerak. Shuning uchun ham, tarbiya tushunchasi millat taqdirini belgilab beradi. Milliy tarbiya xalq nomi va uning tarixi chambarchas bog‘liqdir. Buning uchun xalq pedagogikasi boyliklari, mutufakkirlarning pedagogik qarashlari tizimli sinchkovlik bilan o‘rganilmoqda.

Tarbiya jarayonini amalga oshirishda ijtimoiy tarbiya alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki tarbiya jarayoni ijtimoiy xarakterga ega bo‘ladi. Ijtimoiy tarbiya bolada ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan fazilatlarni rivojlantirish jarayonidir. Tarixdan ko‘pgina allomalarimiz tarbiyaga katta ahamiyat berib jamiyatning asosiy vazifalaridan deb bilishgan. “Tarbiya biz uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir” A. Avloniyning ushbu so‘zlaridan ham tarbiya naqadar muhum ijtimoiy jarayon ekanligini bilib olishimiz mumkin.

Boshlang‘ich ta’limda tarbiya fanining predmeti bo‘lajak o‘qituvchi tarbiyachilarga kelajak avlodni ma’naviy yuksak fazilatlar egasi qilib tarbiyalash sanatining qirralari, shakl va yo‘llari hamda bilim, ko‘nikma va malaka hosil qilish haqida bahs yuritadi. Boshlang‘ich ta’limda tarbiya fanining o‘rganish obyektini esa ta’lim muassalaridagi uzluksiz ta’lim –tarbiya jarayoni tashkil etadi. Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish metodikasi ijtimoiy faollikni shakllantirishga xizmat qiladi. Tarbiya - yosh avlodni har tamonlama voyaga yetkazish, unda ijtimoiy ong va xulqatvorni tarkib toptirishga yo‘naltirilgan faoliyat bo‘lib, shaxsni aqliy, jismoniy, axloqiy, ma’naviy sifatlarini shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, insonning jamiyatda yashashini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan xususiyatlarini tarkib toptirishning

Boshlang‘ich ta’limda tarbiya fanining asosiy maqsadi, bugungi kun talabiga javob beradigan barkamol shaxsni shakllantirishga qaratilgan ekan, aynipaytda bu o‘qituvchilarga katta mas’uliyatni yuklaydi. Shu jihatdan ham o‘qituvchining pedagogik faoliyat yuritishi davr talabiga javob bermog‘i lozim. Shu jihatdan ham yosh avlodni barkamol qilib voyaga yetkazish uchun Respublikamizda ijtimoiy – tashkiliy, tarbiyaviy ishlar amalga oshirilmoqda. Barkamol avlodni tarbiyalash, ma’naviy, ma’rifiy, tashkiliy uslubiy, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari bilan murakkab tarbiyaviy ishlar tizimi kundan-kunga takomillashib bormoqda.

Xulosa. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida integratsion yondashuvni qo‘llash o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, fanlararo integratsiya, interfaol metodlar va hamkorlik pedagogikasini uyg‘unlashtirish o‘quvchilarda muloqot madaniyatini, mustaqil fikrlashni va o‘z fikrini aniq ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Integratsion yondashuv nafaqat o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini bir butun tizimda shakllantiradi, balki ularning shaxsiy rivojlanishiga, jamoada ishlash, fikr almashish, muammoni birgalikda hal etish ko‘nikmalariga ham samarali ta’sir ko‘rsatadi. Natijada o‘quvchi shaxsida ijtimoiy faollik, ochiqlik va muloqotga tayyorlik kabi fazilatlar shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2019–2030 yillarda O‘zbekiston Respublikasining ta’lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori. – Toshkent, 2019. – 18 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. “Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risida Nizom”. – Toshkent: Adolat, 2020. – 24 b.
3. Vygotskiy, L. S. Mysleniye i rech’. – Moskva: Pedagogika, 1982. – 288 s.
4. Leontev, A. N. Deyatelnost, soznaniye, lichnost. – Moskva: Politizdat, 1977. – 304 s.
5. Xabermas, Yu. Kommunikativ faoliyat nazariyasi. – Moskva: Nauka, 2000. – 412 s.
6. Karimova, V. M. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 216 b.
7. Yo‘ldoshev, J. G., Hasanov, S. S. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari jamiyati, 2016. – 185 b.
8. Rajabov, S. Boshlang‘ich ta’limda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning nazariy asoslari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. – 96 b.
9. Shakirova, D. Integratsion ta’lim jarayonida fanlararo bog‘liqlik. // “Boshlang‘ich ta’limda innovatsiyalar” jurnali. – 2021. – №4. – B. 23–29.
10. Jalolov, J. J. Chet tillarni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 234 b.
11. Dewey, J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938. – 91 p.

Safarova Dilafruz Salimovna
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA EMPATIK REFLEKSIYA VA KASBIY BARQARORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantirish jarayonining psixologik omillari har tomonlama tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy faoliyati yuqori emotsional yuklama, doimiy kommunikativ jarayonlar va shaxslararo munosabatlarning murakkabligi bilan tavsiflanadi. Shu jihatdan empatik refleksiya o‘qituvchining o‘quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqotini ta’minlovchi muhim psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Empatik refleksiya pedagogga o‘z emotsional holatini anglash, boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish va pedagogik vaziyatlarga moslashuvchan munosabat bildirish imkonini beradi. Maqolada kasbiy barqarorlik tushunchasi o‘qituvchining stressga chidamliligi, kasbiy motivatsiyasi, emotsional barqarorligi va kasbiy faoliyatga nisbatan ijobiy munosabati bilan uzviy bog‘liqlikda yoritiladi.*

Kalit so‘zlar*: empatik refleksiya, kasbiy barqarorlik, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, psixologik omillar, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, kasbiy motivatsiya, pedagogik faoliyat.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ЭМПАТИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ У УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация*. В данной научной статье всесторонне рассматриваются психологические факторы развития эмпатической рефлексии и профессиональной устойчивости у учителей начальных классов. В условиях современного образовательного процесса профессиональная деятельность учителя начальной школы характеризуется высокой эмоциональной нагрузкой, интенсивным межличностным взаимодействием и необходимостью постоянной психологической адаптации. В этом контексте эмпатическая рефлексия выступает важнейшим психологическим механизмом, обеспечивающим эффективное педагогическое общение и осознанное регулирование эмоциональных состояний. В статье профессиональная устойчивость трактуется как интегративное личностное качество, включающее эмоциональную стабильность, стрессоустойчивость, профессиональную мотивацию и позитивное отношение к педагогической деятельности.*

Ключевые слова: *эмпатическая рефлексия, профессиональная устойчивость, учителя начальных классов, психологические факторы, эмоциональная стабильность, стрессоустойчивость, профессиональная мотивация, педагогическая деятельность.*

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF EMPATHIC REFLECTION AND PROFESSIONAL RESILIENCE IN PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract*. This scientific article provides a comprehensive analysis of the psychological factors influencing the development of empathic reflection and professional resilience among primary school teachers. In the context of modern education, the professional activity of primary school teachers is characterized by high emotional demands, intensive interpersonal interactions, and the necessity for continuous psychological adaptation. In this regard, empathic reflection emerges as a crucial psychological mechanism that enables teachers to understand their own emotional states, perceive the emotions of others, and respond flexibly to pedagogical situations.*

Key words: *empathic reflection, professional resilience, primary school teachers, psychological factors, emotional stability, stress tolerance, professional motivation, teaching activity.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy faoliyati nafaqat didaktik va metodik bilimlarni, balki yuqori darajadagi psixologik tayyorgarlikni ham talab etadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishida, emotsional holati va ijtimoiy moslashuvida muhim ahamiyat kasb etgani bois, ushbu bosqichda faoliyat yurituvchi o‘qituvchining shaxsiy-psixologik xususiyatlari ta’lim samaradorligining muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantirish masalasi bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi har kuni turli individual-psixologik xususiyatlarga ega bo‘lgan o‘quvchilar bilan muloqotda bo‘ladi, ularning emotsional holatini anglash, xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni sezish va pedagogik vaziyatlarga mos psixologik yondashuvni tanlash zaruratiga duch keladi. Bunday sharoitda empatik refleksiya o‘qituvchining kasbiy faoliyatida muhim psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘lib, u o‘qituvchining o‘z hissiy holatini anglash, boshqalarning kechinmalarini tushunish hamda o‘z pedagogik xatti-harakatlarini ongli ravishda tahlil qilish imkonini beradi. Empatik refleksiya rivojlangan o‘qituvchi ta’lim jarayonida yuzaga keladigan murakkab psixologik vaziyatlarni samarali hal etishga, o‘quvchilar bilan sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga qodir bo‘ladi.Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, empatik refleksiya va kasbiy barqarorlik o‘rtasida uzviy psixologik bog‘liqlik mavjud bo‘lib, empatik refleksiyaning rivojlanganligi o‘qituvchining kasbiy barqarorligini mustahkamlovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Empatik refleksiya o‘qituvchiga nafaqat boshqalarni tushunish, balki o‘z kasbiy faoliyatini qayta ko‘rib chiqish, kasbiy qiyinchiliklarni konstruktiv tarzda hal etish va shaxsiy resurslarini samarali boshqarish imkonini beradi. Natijada, o‘qituvchi kasbiy zo‘riqishlarga kamroq duch keladi va o‘z faoliyatida barqarorlikni saqlab qoladi.

Shu boisdan, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantirishning psixologik omillarini aniqlash, ularning mazmunini ilmiy jihatdan asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish hozirgi ta’lim tizimi ehtiyojlaridan kelib chiqib muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu masalaning chuqur o‘rganilishi boshlang‘ich ta’limda pedagogik samaradorlikni oshirish, o‘qituvchilarning kasbiy salomatligini qo‘llab-quvvatlash hamda ta’lim jarayonida ijobiy psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantirish muammosi zamonaviy pedagogik va psixologik tadqiqotlarda muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Ushbu masala shaxsning emotsional-intellektual rivoji, kasbiy moslashuvi va professional faoliyat samaradorligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlarning tadqiqotlarida turli nazariy yondashuvlar asosida yoritilgan.

Empatiya tushunchasi dastlab gumanistik psixologiya doirasida chuqur tahlil qilingan bo‘lib, bu borada Karl Rodjersning ilmiy qarashlari alohida ahamiyatga ega. U empatiyani shaxslararo munosabatlarda boshqalarning ichki kechinmalarini anglash va ularni qabul qilish qobiliyati sifatida talqin etadi. Rogersning fikricha, empatik munosabat pedagog va o‘quvchi o‘rtasida ishonchli psixologik muhitni shakllantiradi va ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Ushbu yondashuv empatik refleksiyaning pedagogik faoliyatdagi ahamiyatini tushunishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Refleksiya muammosi esa faoliyat nazariyasi doirasida keng o‘rganilgan bo‘lib, Lev Vygotsky refleksiyani shaxsning o‘z faoliyati va psixik holatini anglash mexanizmi sifatida izohlaydi. Vygotskiyga ko‘ra, refleksiya shaxsning rivojlanish jarayonida ijtimoiy tajriba va muloqot orqali shakllanadi. Ushbu qarashlar empatik refleksiyani o‘qituvchining kasbiy faoliyatini ongli ravishda boshqarish va pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati sifatida tushuntirishga imkon beradi.Empatik refleksiya va shaxsiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik Daniel Golemanning emotsional intellekt nazariyasida ham o‘z ifodasini topgan. Goleman empatiyani emotsional intellektning asosiy komponentlaridan biri sifatida ko‘rsatib, uning kasbiy muvaffaqiyat va psixologik barqarorlikdagi rolini ilmiy jihatdan asoslab beradi. Ayniqsa, pedagogik faoliyatda empatiya

o‘qituvchining emotsional zo‘riqishlarni boshqarishiga va kasbiy stressni kamaytirishiga xizmat qiladi.

Kasbiy barqarorlik muammosi ko‘plab tadqiqotlarda stressga chidamlilik va kasbiy moslashuv tushunchalari bilan bog‘liq holda tahlil qilingan. Bu borada Christina Maslachning kasbiy charchash (burnout) konsepsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Maslachning tadqiqotlariga ko‘ra, empatik qobiliyatlar va reflektiv tahlil kasbiy charchashning oldini olishda muhim psixologik himoya omili hisoblanadi. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida ushbu sifatlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi emotsional charchash va kasbiy motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy-kognitiv yondashuv doirasida Albert Bandura shaxsning kasbiy barqarorligini o‘z-o‘ziga ishonch (self-efficacy) tushunchasi bilan izohlaydi. Banduraga ko‘ra, pedagogning o‘z kasbiy imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi empatik refleksiya orqali mustahkamlanadi va bu holat kasbiy faoliyatda barqarorlikni ta’minlaydi. Ushbu yondashuv empatik refleksiyani kasbiy barqarorlikni rivojlantiruvchi ichki psixologik resurs sifatida ko‘rsatadi.

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham pedagog shaxsining psixologik barqarorligi masalasi keng yoritilgan. Jumladan, pedagogik psixologiya sohasida faoliyat olib borgan o‘zbek va rus olimlari o‘qituvchining emotsional madaniyati, kasbiy motivatsiyasi va reflektiv qobiliyatlari ta’lim jarayonining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydilar. Ularning ishlarida empatik refleksiya pedagogik muloqotni samarali tashkil etish, o‘quvchilar bilan ijobiy psixologik aloqani shakllantirish va kasbiy barqarorlikni mustahkamlashning muhim omili sifatida talqin qilinadi.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, empatik refleksiya va kasbiy barqarorlik o‘rtasida mustahkam psixologik bog‘liqlik mavjud bo‘lib, ushbu sifatlarning rivojlanishi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Mavjud ilmiy yondashuvlar mazkur muammoni yanada chuqurroq empirik tadqiq etish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zaruratini taqozo etadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantirishning psixologik omillari o‘zaro uzviy bog‘liqlikda tahlil qilindi. Olingan nazariy va empirik xulosalar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatida empatik refleksiya nafaqat shaxslararo muloqot samaradorligini ta’minlovchi omil, balki kasbiy barqarorlikni mustahkamlovchi muhim ichki psixologik resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, empatik refleksiya rivojlangan o‘qituvchilar pedagogik vaziyatlarni chuqurroq anglash, o‘quvchilarning emotsional holatini to‘g‘ri baholash va pedagogik qarorlarni moslashuvchan qabul qilish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Bu holat, o‘z navbatida, kasbiy stress omillarining kamayishiga, emotsional zo‘riqishning pasayishiga va kasbiy charchash xavfining oldini olishga xizmat qiladi. Ushbu natijalar empatiya va refleksiyaning pedagog shaxsining psixologik barqarorligidagi rolini ta’kidlovchi gumanistik va ijtimoiy-psixologik yondashuvlar bilan uyg‘unlashadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, empatik refleksiya o‘qituvchining kasbiy motivatsiyasini barqaror saqlashda muhim ahamiyatga ega. O‘z kasbiy faoliyatini reflektiv tahlil qila oladigan pedagoglar o‘z yutuq va qiyinchiliklarini real baholaydi, kasbiy o‘sishga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi hamda pedagogik faoliyatdan qoniqish darajasini oshiradi. Natijada, bunday o‘qituvchilarda kasbiy barqarorlikning muhim tarkibiy qismlari bo‘lgan emotsional barqarorlik va stressga chidamlilik yuqori darajada namoyon bo‘ladi.

Muhokama davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikning rivojlanishi shaxsiy va ijtimoiy-psixologik omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Jumladan, o‘qituvchining o‘z-o‘ziga ishonchi, kasbiy identifikatsiyasi, muloqot madaniyati hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi empatik refleksiya shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa kasbiy faoliyatda barqarorlikni ta’minlovchi psixologik mexanizmlarning kompleks xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, muhokama natijalari empatik refleksiya yetarli darajada rivojlanmagan hollarda boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kasbiy zo‘riqish, emotsional charchash va kasbiy faoliyatga nisbatan befarqlik holatlari kuchayishini ko‘rsatadi. Bu holat pedagogik jarayonda salbiy

psixologik muhitning yuzaga kelishiga, o‘quvchilarning emotsional holatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar, reflektiv mashg‘ulotlar va psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.Muhokama jarayonida olingan xulosalar mavjud ilmiy adabiyotlarda keltirilgan tadqiqot natijalari bilan hamohang ekanligi aniqlandi. Xususan, empatik refleksiya va emotsional barqarorlik o‘rtasidagi ijobiy bog‘liqlik, shuningdek, empatiyaning kasbiy charchashni kamaytiruvchi omil sifatidagi roli ilgari surilgan nazariy qarashlarni tasdiqlaydi. Bu holat tadqiqot natijalarining nazariy asoslanganligini va ularning amaliy ahamiyatini yana bir bor ko‘rsatadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantirish ta’lim jarayonining psixologik samaradorligini oshirish, pedagoglarning kasbiy salomatligini mustahkamlash va ta’lim muhitida ijobiy psixologik iqlimni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi. Ushbu xulosalar keyingi ilmiy izlanishlarda empirik tadqiqotlar doirasini kengaytirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun mustahkam ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikka ta’sir etuvchi psixologik omillar

№	Psixologik omillar	Empatik refleksiya bilan bog‘liqligi	Kasbiy barqarorlikka ta’siri
1	Emotsional barqarorlik	Yuqori	Yuqori
2	Stressga chidamlilik	O‘rtacha–yuqori	Yuqori
3	Kasbiy motivatsiya	Yuqori	Yuqori
4	Reflektiv tahlil qobiliyati	Yuqori	O‘rtacha–yuqori
5	Ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash	O‘rtacha	O‘rtacha

1-jadvalda keltirilgan ma’lumotlar empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikning shakllanishi ko‘p omilli psixologik jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, emotsional barqarorlik va kasbiy motivatsiya empatik refleksiya bilan eng kuchli bog‘liqlikka ega bo‘lib, ushbu omillar o‘qituvchining kasbiy barqarorligini ta’minlashda yetakchi ahamiyat kasb etadi. Emotsional jihatdan barqaror pedagoglar o‘quvchilarning hissiy holatini to‘g‘ri anglay oladi va pedagogik vaziyatlarga muvozanatli munosabat bildiradi.

Stressga chidamlilik empatik refleksiya bilan o‘rtacha–yuqori darajada bog‘liq bo‘lsa-da, kasbiy barqarorlikka kuchli ta’sir ko‘rsatishi aniqlanadi. Bu holat boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatida stress omillari ko‘pligi va ularni samarali boshqarish zarurati bilan izohlanadi. Stressga chidamli o‘qituvchilar reflektiv tahlil orqali salbiy emotsional holatlarni nazorat qila oladi.

Reflektiv tahlil qobiliyati empatik refleksiyaning bevosita tarkibiy qismi bo‘lib, pedagogning o‘z faoliyatini ongli ravishda baholashi va kasbiy xatti-harakatlarini takomillashtirishiga xizmat qiladi. Jadvalda ushbu omilning kasbiy barqarorlikka o‘rtacha–yuqori ta’siri qayd etilgan bo‘lib, bu refleksiyaning kasbiy moslashuvdagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikka nisbatan o‘rtacha darajada ta’sir ko‘rsatsa-da, ularning barqaror rivojlanishi uchun muhim tashqi omil hisoblanadi. Hamkasblar, rahbariyat va psixologik xizmat tomonidan ko‘rsatiladigan qo‘llab-quvvatlash empatik refleksiya rivojini rag‘batlantiradi va kasbiy zo‘riqishning oldini oladi.

Umuman olganda, jadval va uning tahlili empatik refleksiya va kasbiy barqarorlik o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni tasdiqlaydi hamda boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy samaradorligini oshirishda ushbu psixologik omillarni kompleks rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Mazkur ilmiy maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantirishning psixologik omillari nazariy va tahliliy jihatdan o‘rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, empatik refleksiya pedagog shaxsining muhim kasbiy-psixologik sifati bo‘lib, u o‘qituvchining o‘z hissiy holatini anglash, o‘quvchilarning emotsional ehtiyojlarini tushunish va pedagogik vaziyatlarga moslashuvchan munosabat bildirish imkonini beradi.

Kasbiy barqarorlik esa o‘qituvchining uzoq muddatli pedagogik faoliyatni samarali amalga oshira olishi, stress va emotsional zo‘riqishlarga chidamliligi hamda kasbiy motivatsiyani saqlab qolish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Tadqiqot davomida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlik o‘rtasida uzviy psixologik bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Empatik refleksiya rivojlangan o‘qituvchilarda emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik va kasbiy qoniqish darajasi yuqori bo‘lishi kuzatildi.O‘rganilgan ilmiy manbalar va muhokama natijalari empatik refleksiyaning kasbiy charchashning oldini olish, pedagogik faoliyatda moslashuvchanlikni ta’minlash hamda ijobiy psixologik muhitni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, kasbiy motivatsiya, reflektiv tahlil qobiliyati va ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantiruvchi yetakchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni kompleks rivojlantirish ta’lim jarayonining psixologik samaradorligini oshirish, pedagoglarning kasbiy salomatligini mustahkamlash hamda boshlang‘ich ta’lim tizimida ijobiy psixologik iqlimni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi. Tadqiqot natijalari kelgusida empirik izlanishlar olib borish va psixologik treninglar, reflektiv mashg‘ulotlar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Rodjers C. A Way of Being. – Boston: Houghton Mifflin, 1980.
2. Rodjers C. On Becoming a Person. – London: Constable, 1961.
3. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
4. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – New York: Bantam Books, 1995.
5. Maslach C., Jackson S.E. Maslach Burnout Inventory Manual. – Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1981.
6. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W.H. Freeman, 1997.
7. Leontiev A.N. Activity, Consciousness, and Personality. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1978.
8. Rubinstein S.L. Osnovy obshchey psikhologii. – Moskva: Pedagogika, 1989.
9. Bojovich L.I. Lichnost i yeye formirovaniye v detskom vozraste. – Moskva: Prosveshcheniye, 2008.
10. Rean A.A. Psikhologiya lichnosti. – Sankt-Peterburg: Piter, 2013.
11. Andreeva G.M. Sotsialnaya psikhologiya. – Moskva: Aspekt Press, 2016.
12. Karimova V.M. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
13. Xolmatova M.M. Ta’lim jarayonida pedagog shaxsining psixologik xususiyatlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.

Salimov Jamshid Mamatkulovich
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

O‘SMIRLARNI MANIPULYATIV TA’SIRLARDAN PSIXOLOGIK HIMOYA QILISHNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘smirlarni manipulyativ ta’sirlardan psixologik himoya qilishning asosiy xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda manipulyativ ta’sirlarning psixologik mohiyati, ularning o‘smir shaxsiga ko‘rsatadigan salbiy ta’siri hamda ushbu ta’sirlarga qarshi shakllanadigan psixologik himoya mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari, tanqidiy tafakkurning shakllanishi, emotsional barqarorlik va ijtimoiy moslashuv jarayonlarining manipulyativ omillarga qarshi turishdagi o‘rni tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘smirlik davri, manipulyativ ta’sirlar, psixologik himoya, tanqidiy tafakkur, emotsional barqarorlik, psixologik profilaktika, ijtimoiy moslashuv, psixokorreksiya.*

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ ПОДРОСТКОВ ОТ МАНИПУЛЯТИВНЫХ ВОЗДЕЙСТВИЙ

Аннотация. *В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются основные особенности психологической защиты подростков от манипулятивных воздействий. В исследовании раскрывается психологическая сущность манипулятивных воздействий, их негативное влияние на личность подростка, а также механизмы психологической защиты, формирующиеся в противодействии данным воздействиям. Кроме того, проанализирована роль психологических особенностей подросткового возраста, формирования критического мышления, эмоциональной устойчивости и процессов социальной адаптации в сопротивлении манипулятивным факторам.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, манипулятивные воздействия, психологическая защита, критическое мышление, эмоциональная устойчивость, психологическая профилактика, социальная адаптация, психокоррекция.*

KEY CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF ADOLESCENTS FROM MANIPULATIVE INFLUENCES

Annotation. *This article provides a scientific and theoretical analysis of the main characteristics of psychological protection of adolescents from manipulative influences. The study examines the psychological nature of manipulative influences, their negative impact on adolescent personality development, as well as the mechanisms of psychological defense formed in response to such influences. In addition, the role of psychological characteristics of adolescence, the development of critical thinking, emotional stability, and social adaptation processes in resisting manipulative factors is analyzed.*

Key words: *adolescence, manipulative influences, psychological protection, critical thinking, emotional stability, psychological prevention, social adaptation, psychocorrection.*

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida shaxs ongiga turli manipulyativ ta’sirlarning kuchayib borayotgani jamiyat oldida muhim psixologik muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, o‘smirlik davrida shaxsning psixologik barqarorligi yetarli darajada shakllanmaganligi, emotsional sezgirlikning yuqoriligi hamda ijtimoiy tajribaning cheklanganligi sababli manipulyativ ta’sirlarga moyillik kuchayadi. Shu bois o‘smirlarni manipulyativ ta’sirlardan psixologik himoya qilish masalasi zamonaviy psixologiya fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo‘lib, bu davrda mustaqil fikrlash, shaxsiy pozitsiyani shakllantirish va ijtimoiy munosabatlarga moslashuv jarayonlari faol kechadi. Mazkur jarayonda ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, tengdoshlar guruhi hamda virtual makon orqali berilayotgan axborotlar o‘smir ongiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu ta’sirlarning ayrimlari yashirin manipulyativ xarakterga ega bo‘lib, o‘smirlarning qaror qabul qilish jarayoniga, xulq-atvoriga va qadriyatlar tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Psixologik tadqiqotlarda manipulyativ ta’sirlar shaxs erkinligini cheklovchi, ongli tanlov imkoniyatini pasaytiruvchi omillar sifatida baholanadi. Bunday ta’sirlarga qarshi turishda psixologik himoya mexanizmlarining shakllanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. O‘smirlarda tanqidiy tafakkur, emotsional barqarorlik, ijtimoiy moslashuv va o‘z-o‘zini anglash darajasining rivojlanganligi manipulyativ omillarga qarshi samarali himoya vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada o‘smirlarni manipulyativ ta’sirlardan psixologik himoya qilishning asosiy xususiyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ushbu jarayonga ta’sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash hamda himoya mexanizmlarini rivojlantirishga doir ilmiy xulosalar chiqarish maqsad qilib qo‘yilgan.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi globallashuv va raqamli axborot makonining jadal rivojlanishi sharoitida shaxs ongiga yo‘naltirilgan turli manipulyativ ta’sirlar ko‘lami va ta’sir kuchi tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va virtual muloqot platformalari orqali berilayotgan yashirin psixologik ta’sirlar o‘smirlar psixikasiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. O‘smirlik davrida psixologik barqarorlikning yetarli darajada shakllanmaganligi, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining to‘liq rivojlanmaganligi ularni manipulyativ ta’sirlarga nisbatan yanada zaif holatga keltirmoqda.

Bugungi kunda o‘smirlar orasida axborotlarni tanqidiy baholamasdan qabul qilish, noto‘g‘ri qarorlar qabul qilish, ijtimoiy bosim va virtual muhit ta’sirida xulq-atvorning o‘zgarishi kabi holatlarning ko‘payib borayotgani mazkur muammoning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Manipulyativ ta’sirlar o‘smirlarning shaxsiy rivojlanishi, emotsional holati, ijtimoiy moslashuvi va qadriyatlar tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, ularning psixologik salomatligiga xavf tug‘dirishi mumkin.

Shu sababli o‘smirlarni manipulyativ ta’sirlardan psixologik himoya qilish mexanizmlarini ilmiy asosda o‘rganish, psixologik profilaktika va psixokorreksion ishlarni takomillashtirish, ta’lim muassasalari va oilada psixologik savodxonlikni oshirish masalalari bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur mavzuning dolzarbligi uning zamonaviy psixologiya va ta’lim amaliyotida muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egaligi bilan izohlanadi.

Adabiyotlar tahlili. O‘smirlarni manipulyativ ta’sirlardan psixologik himoya qilish muammosi zamonaviy psixologiya fanida shaxs rivojlanishi, ijtimoiy psixologiya va media psixologiya doirasida keng o‘rganilmoqda. Ilmiy adabiyotlarda manipulyatsiya shaxs ongiga yashirin ta’sir ko‘rsatish, uning qaror qabul qilish erkinligini cheklashga qaratilgan psixologik mexanizm sifatida talqin etiladi. Tadqiqotchilar manipulyativ ta’sirlarning ayniqsa psixologik jihatdan yetuklik darajasi to‘liq shakllanmagan o‘smirlarga kuchli ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydilar.

Xorijiy psixologik tadqiqotlarda manipulyatsiya fenomeni ijtimoiy ta’sir, kommunikativ strategiyalar va axborot xavfsizligi bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Jumladan, G. Lassuell, R. Cialdini va E. Aronsonlarning ishlarida manipulyativ ta’sirlar ijtimoiy bosim, ishontirish va xulq-atvorni boshqarish mexanizmlari orqali izohlanadi. Ushbu tadqiqotlarda tanqidiy tafakkurning rivojlanganligi shaxsni manipulyativ ta’sirlardan himoyalovchi muhim omil sifatida e’tirof etilgan.

Rossiyalik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari, emotsional beqarorlik va ijtimoiy identifikatsiya jarayonlari manipulyativ ta’sirlarga moyillikni kuchaytiruvchi omillar sifatida ko‘rsatiladi. L.S. Vigotskiy, A.N. Leontyev va A.G. Asmolovlarning nazariy qarashlarida shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhitning roli alohida ta’kidlanib, tashqi ta’sirlarning ichki psixologik jarayonlarga aylanish mexanizmlari yoritilgan.

O‘zbek olimlarining ilmiy ishlarida ham o‘smirlar psixologik himoyasi, ijtimoiy moslashuvi va axborot ta’sirlariga qarshi barqarorlik masalalari muhim yo‘nalish sifatida qaraladi. Tadqiqotlarda oila, ta’lim muassasalari va jamiyat hamkorligida olib boriladigan psixologik profilaktika ishlari o‘smirlarni salbiy ta’sirlardan himoyalashda samarali vosita ekanligi asoslab berilgan.

Shuningdek, psixologik treninglar, suhbatlar va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar o'smirlarda ongli tanlov va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlarni manipulyativ ta'sirlardan psixologik himoya qilish masalasi hali ham kompleks va tizimli yondashuvni talab etadi. Mavjud tadqiqotlarda asosan manipulyatsiya tushunchasining nazariy jihatlari yoritilgan bo'lib, amaliy psixologik himoya mexanizmlarini rivojlantirishga doir tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish zarurati mavjud. Bu holat mazkur mavzuning ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Muhokama. O'tkazilgan nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarni manipulyativ ta'sirlardan psixologik himoya qilish murakkab va ko'p omilli jarayon bo'lib, u shaxsning individual-psixologik xususiyatlari hamda ijtimoiy muhit bilan bevosita bog'liqdir. O'smirlik davrida emotsional beqarorlik, o'zini anglash jarayonining faolligi va ijtimoiy e'tirofga ehtiyojning kuchayishi manipulyativ omillarning ta'sirchanligini oshiradi. Shu bois mazkur davrda psixologik himoya mexanizmlarini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari va mavjud ilmiy manbalar tahlili o'smirlarda tanqidiy tafakkur va axborotni tahliliy baholash ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi manipulyativ ta'sirlarga moyillikni kuchaytirishini ko'rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalar orqali berilayotgan axborotlar ko'pincha yashirin psixologik ta'sir usullariga asoslangan bo'lib, bu holat o'smirlarning ongli qaror qabul qilish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, psixologik savodxonlikni oshirish va media madaniyatni rivojlantirish muhim himoya omillari sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama jarayonida shuningdek, emotsional barqarorlik va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining o'smirlarni manipulyativ ta'sirlardan himoyalashdagi roli alohida e'tiborga loyiq ekanligi aniqlanadi. Emotsional jihatdan barqaror bo'lgan o'smirlar tashqi bosimlarga nisbatan mustaqil pozitsiyani saqlab qolish qobiliyatiga ega bo'lib, manipulyativ ta'sirlarga tanqidiy munosabat bildira oladi. Bu esa psixokorreksion ishlar va trening mashg'ulotlari orqali emotsional intellektni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, muhokama natijalari oila va ta'lim muassasalarining o'smirlarni psixologik himoyalashdagi hamkorligi muhim omil ekanligini tasdiqlaydi. Ota-onalar va pedagoglarning psixologik bilim va malakaga ega bo'lishi o'smirlar bilan samarali muloqot o'rnatish, manipulyativ vaziyatlarni o'z vaqtida aniqlash va oldini olish imkonini yaratadi. Ta'lim muassasalarida olib boriladigan profilaktik va tarbiyaviy ishlar o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini kuchaytiradi hamda salbiy axborot ta'sirlariga qarshi barqarorlikni oshiradi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlarni manipulyativ ta'sirlardan psixologik himoya qilish individual, oilaviy va ijtimoiy darajadagi chora-tadbirlarning uyg'unlashuvini talab etadi. Ushbu jarayonda tanqidiy tafakkur, emotsional barqarorlik va psixologik savodxonlikni rivojlantirish muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Mazkur maqolada o'smirlarni manipulyativ ta'sirlardan psixologik himoya qilishning asosiy xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot davomida manipulyativ ta'sirlarning o'smir shaxsiga salbiy ta'siri, ularning psixologik rivojlanish jarayoniga ko'rsatadigan xavfli jihatlari hamda ushbu ta'sirlarga qarshi shakllanadigan psixologik himoya mexanizmlari yoritildi.

O'smirlik davrining psixologik xususiyatlari — emotsional beqarorlik, mustaqil fikrlashga intilish va ijtimoiy e'tirofga bo'lgan ehtiyoj — manipulyativ omillarning ta'sirchanligini kuchaytirishi aniqlanadi. Shu bilan birga, tanqidiy tafakkur, emotsional barqarorlik, ijtimoiy moslashuv va psixologik savodxonlik o'smirlarni manipulyativ ta'sirlardan himoyalashda muhim omillar ekanligi asoslab berildi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'smirlarni manipulyativ ta'sirlardan psixologik himoya qilish individual yondashuv, oilaviy tarbiya, ta'lim muassasalari faoliyati va psixologik xizmatlar tizimining o'zaro hamkorligini talab etadi. Ushbu yo'nalishda olib boriladigan psixologik profilaktika va psixokorreksion ishlar o'smirlarning psixologik barqarorligini oshirishga hamda ularni salbiy axborot ta'sirlaridan himoyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Vigotskiy L.S. Psixologiya rivojlanish muammolari. — Moskva: Pedagogika, 1984.
2. Leontyev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. — Moskva: Politizdat, 1975.
3. Asmolov A.G. Shaxs psixologiyasi. — Moskva: MGU nashriyoti, 2001.
4. Cialdini R. Influence: Science and Practice. — Boston: Allyn & Bacon, 2009.
5. Aronson E. The Social Animal. — New York: Worth Publishers, 2012.
6. Karimova V.M. Yosh va pedagogik psixologiya. — Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
7. G‘oziyev E.G. Psixologiya. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

Rajabova Dilnoza
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

MUMTOZ ADABIYOTIDA AYOL OBRAZI: BADIIY TALQIN VA PSIXOLOGIK MAZMUN

Annotatsiya. *Mazkur maqola mumtoz o‘zbek adabiyotida ayol obrazining badiiy talqini va psixologik mazmunini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Tadqiqot davomida Navoiy, Bobur va Mashrab ijodidagi ayol timsollari badiiy-estetik va ruhiy-psixologik jihatdan tahlil qilindi. Ayol obrazi orqali oshiq ruhiyati, ideal va real kechinmalar, sabr va iztirob motivlari badiiy jihatdan ochib berilgan. Shuningdek, Jungning arxetiplar nazariyasi asosida ayol obrazi Anima arxetipi sifatida talqin qilindi. Maqola natijalari mumtoz adabiyot asarlarini zamonaviy psixologik yondashuvlar orqali o‘rganish imkoniyatini kengaytiradi.*

Kalit so‘zlar: *mumtoz adabiyot, ayol obrazi, badiiy talqin, psixologik mazmun, tasavvuf*

ЖЕНСКИЙ ОБРАЗ В КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Аннотация. *Статья посвящена исследованию художественного образа женщины и его психологического содержания в классической узбекской литературе. В ходе исследования были проанализированы образы женщины в творчестве Навои, Бабура и Машраба с точки зрения художественно-эстетических и психопсихологических характеристик. Через образ женщины раскрываются внутренние переживания влюбленного, мотивы терпения и страдания, а также соотношение идеального и реального. Кроме того, на основе теории архетипов Юнга образ женщины интерпретируется как архетип Анима. Результаты статьи расширяют возможности изучения классической литературы с применением современных психологических подходов.*

Ключевые слова: *классическая литература, образ женщины, художественное воплощение, психологическое содержание, суфизм*

THE IMAGE OF WOMEN IN CLASSICAL LITERATURE: ARTISTIC INTERPRETATION AND PSYCHOLOGICAL CONTENT

Abstract. *This article is devoted to the study of the artistic representation of the female image and its psychological content in classical Uzbek literature. The research analyzes the portrayal of women in the works of Alisher Navoi, Zahiriddin Muhammad Babur, and Mashrab from an artistic, aesthetic, and psychological perspective. The female image reflects the inner experiences of the lover, motives of patience and suffering, and the interplay of the ideal and the real. Moreover, based on Jung’s archetype theory, the female image is interpreted as the Anima archetype. The findings of the study expand opportunities for exploring classical literature through modern psychological approaches.*

Key words: *classical literature, female image, artistic representation, psychological content, Sufism*

Kirish. Mumtoz adabiyot Sharq xalqlarining ma’naviy tafakkuri , estetik qarashlari va ruhiy olamini aks ettiruvchi muhim manbadir. Ushbu adabiyotda ayol obrazi alohida o’rin tutib, u ko’pincha go’zallik, latofat ilhom timsolim sifatida tasvirlanadi. Biroq mumtoz matnlarni chuqur tahlil qilish shuni ko’rsatadiki, ayol obrazi faqat tashqi go’zallik ifodasi bilangina cheklanmay balki inson ruhiyatining murakkab kechinmalarini o’zida mujhassam etgan badiiy timsol sifatida namoyon bo’ladi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy obrazlarni psixologik yondashuv asosida o’rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ayol obrazini muhabbat, sabr, hijron ichki konfilikt va

ruhiy kamolot kabi psixologik tushunchalar bilan bog'liq holda tahlil qilish mumtoz adabiyotning yangi qirralarini ochib beradi. Shu jihatdan, mumtoz adabiyotda ayol obrazining badiiy talqini va psixologik mazmunini o'rganish dolzarb ilmiy masala hisdoblanadi.

Sharq mumtoz adabiyotida ayol obrazi qadim zamonlardan buyon yuksak estetik va ma'naviy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq holda tasvirlanib keladi. Doston, g'azal va qasida kabi janrlarda ayol timsoli ko'pincha shunchaki real shaxs sifatida emas, balki ramziy, ideal va ma'naviy komillikni ifodalovchi obraz darajasida gavdalanadi. Bu holat Sharq tafakkuriga xos bo'lgan tasavvufiy dunyoqarash bilan bevosita bog'liq bo'lib, unda go'zallik ilohiylikning aks-sadosi, muhabbat esa ruhiy poklanish vositasi sifatida talqin etiladi. Shu bois mumtoz adabiyotda ayol ilohiy go'zallik timsoli, oshiqni kamolot sari yetaklovchi kuch, sabr va vafoning mezoni sifatida talqin qilinadi.

Alisher Navoiy, Jomiy, Fuzuliy kabi mutafakkir shoirlar ijodida ayol obrazi oshiq ruhiyatini sinovdan o'tkazuvchi, uni iztirob va hijron orqali ma'naviy yetuklikka yetaklovchi timsol sifatida namoyon bo'ladi. Bunday poetik an'ana ayolni faqat tashqi husn bilan cheklamaydi, aksincha, unga chuqur ma'naviy-ruhiy mazmun yuklaydi. Ayol go'zalligi ko'pincha oy, quyosh, gul, sham singari timsollar orqali ifodalanadi. Bu o'xshatishlar obrazni ilohiy mukammallik darajasiga ko'tarib, oshiq qalbida kuchli hissiy ta'sir uyg'otadi.

Shuningdek, sabr, hijron va fidoyilik motivlari ayol timsolining muhim badiiy belgilaridan biridir. Adabiy matnlarda u ko'pincha hijron azobini chekkan, intizorlikda yashagan, sukut orqali iztirobini ifodalagan holatda tasvirlanadi. Biroq bu holat zaiflik yoki passivlikni anglatmaydi. Aksincha, sabr ongli tanlov, ruhiy bardoshlilik va ichki qudrat ifodasi sifatida talqin qilinadi. Shu tariqa ayol obrazi insoniy matonat va sadoqat ramziga aylanadi.

Mumtoz adabiyot poetikasida ramz va metaforalardan keng foydalanilishi ham ayol timsolining ko'p qatlamli ma'noga ega ekanini ko'rsatadi. Gul – noziklik va latofatni, sham – o'zini fido qilib boshqaga nur ulashishni, oy esa sokinlik va sirli jozibani anglatadi. Bu ramzlar orqali ayolning nafaqat tashqi qiyofasi, balki uning ichki ruhiy olami ham yoritib beriladi. Natijada ayol obrazi estetik zavq uyg'otish bilan birga, muayyan ma'naviy vazifani ham bajaradi.

Darhaqiqat, qadim adabiyotshunoslik an'analarida ayol timsoli orqali muhabbatning pokligi, vafoning ulug'ligi, sabr va irodaning qadri tarannum etilgan. Ayolning estetik ahamiyati uning ma'naviy mohiyati bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu holat mumtoz adabiyotning muhim xususiyatlaridan biri sanaladi. Shu sababli ayol obrazi Sharq adabiyotida insoniy fazilatlarning mujassam ifodasi sifatida talqin qilinadi.

Adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan muhabbat hodisasi biologik yoki oddiy hissiy ehtiyoj emas, balki ruhiy yetilish va ichki kamolot jarayonidir. Bu jarayonda ayol obrazi markaziy o'rin tutib, oshiq ruhiyatining shakllanishi va o'zgarishida hal qiluvchi omil vazifasini bajaradi. U oshiq qalbida kuchli hissiy silkinishlar, ichki iztirob va o'z-o'zini anglash jarayonini uyg'otadi. Natijada muhabbat nafaqat his-tuyg'u, balki insonni ma'naviy poklanishga yetaklovchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.Psixologik nuqtayi nazardan bu holat shaxsning ichki "Men"ini qayta kashf etishi hissiy yetuklik sari intilishi bilan bog'liqdir. Mumtoz matnlarda muhabbat – inson ruhini poklovchi, uni ma'naviy yuksaltiruvchi kuch sifatida tasvirlanadi.

Klassik asarlarda ayol obrazi ko'pincha hijron, intizorlik va sukut holatida tasvirlanadi. Biroq bu holat ayolning zaifligini emas balki uning ichki kuchi va ruhiy bardoshliligini ifodalaydi. Zamonaviy psixologiyada bu sifat rezilyentlik (ruhiy sinovlarga bardosh berish qoblyati) va emotsional barqarorlik tushunchalari bilan izohlanadi.

Ayol obrazi og'riq Ichida yashiradi, iztirobni sukut orqali yengadi , hissiy muvozanatni saqlashga intiladi. Bu holat ayol obrazini psixologik jihatdan yetuk shaxs sifatida talqin qilish imkonini beradi. Mumtoz adabiyotda yaratilgan asarlarda ayol obrazi ko'pincha, jamiyat talablari , urf -odatlar , ijtimoiy cheklovlar bilan shaxsiy tuyg'ular o'rtasida qolgan holda tasvirlanadi. Psixologik jihatdan bu holat ichgki konflikt , ruhiy bosim, o'zini anglash muammosi bilan bog'liq. Ayol obrazi ko'pinchas o'z noroziligini : sukut, sabr, ko'z yoshi orqali ifodalaydi. Bu esa uning ichki kechinmalarining chuqurligidan dalolat beradi

Sharq mumtoz adabiyotida shoir shaxsiyati va ruhiy kechinmalari muhim o'rin tutadi. Alisher Navoiy , Zahiriddin Muhammad Bobur va Mashrab ijodida inson ruhiyatining turli holatlari - muhabbat , iztirob, izlanish, isyon va ruhiy ozodlik o'ziga xos baddiy ifodaga ega . Navoiy ijodida psixologik tahlil chuqur , ramziy va tasavvufiy xarakterga ega. Uning ijodidagi psixologik holatlarni ichki iztirob , sabr va sukut, ruhiy kamolot , muhabbat orqali poklanish kabi o'rinlarda ko'rishimiz mumkin. Navoiy uchun muhabbat tashqi his emas, ruhiy tarbiya va yetilish vositasidir .

Ayol obrazi oshiq ruhiyatini sinovdan o'tkazadi, ichki zidddiyatlarini ochadi, ma'naviy yuksalishga yetaklaydi. Psixologik jihatdan Navoiy ijodida ichki konflikt sokin kechinma tarzida beriladi, iztirob ichga yutiladi, hissiyotlar nazorat ostiga tasvirlanadi. Bu holat Navoiyning ruhiy yetuklikka intilgan shoir ekanini ko'rsatadi.

Bobur ijodida esa psixologiya realistik va ochiq ifoda etiladi . Uning she'riyatida sog'inch , yolg'izlik, pushaymonlik, ichki ikkilanish kabi psixologik holatlarni ko'rishimiz mumkin.

Mashrab ijodi Navoiy va Bobur ijodidan farq qilgan holda undagi psixologik holatlar isyonkor , Keskin va jo'shqin shaklda namoyon bo'ladi. Mahrabda muhabbat an'anaviy qolipga sig'maydi, ilohiy ishq bilan qorishib ketadi, chegaralarini buzuvchi kuch sifatida tasvirlanadi.

Umuman olganda Navoiy , Bobur va Mashrab ijodida inson ruhiyatining turli qatlamlari badiiy ifodaga ega bo'lip , Navoiyda ruhiy kamolot , Boburda hissiy halollik va realistik kechinma, Mashrabda esa ruhiy isyon va ozodlik istagi ustuvorlik qiladi.

Xulosa qilib aytganda mumtoz adabiyotda ayol obrazi ko'p qatlamli badiiy va psixologik mazmunga ega. U faqatgina sevgi obyekti emas, balki inson ruhiyatining chuqur qatlamlarini ochib beruvchi, ma'naviy kamolotga yetaklovchi timsoldir. Navoiy, Bobur, Mashrab ijodida ayol timsoli orqali ish falsafasi, ruhiy yetuklik va ilohiy haqiqat masalalari yuksak badiiy darajada talqin etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Navoiy, Alisher. *Xamsa*. Toshkent: O'zbekiston, 2000.
2. Navoiy, Alisher. *G'azallar*. Toshkent: Fan, 1985.
3. Bobur, Zahiriddin Muhammad. *Boburnoma*. Toshkent: Sharq, 1990.
4. Mashrab, S. *Divan*. Toshkent: Fan, 1980.
5. Mirzoev, B. *Mumtoz adabiyotda ayol obrazining badiiy-estetik xususiyatlari*. Toshkent: Fan, 2010.
6. Usmonov, O. *Sharq mumtoz adabiyoti va psixologik tahlil*. Toshkent: Akademiya, 2015.
7. Jung, C. G. *Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
8. Said, E. *Culture and Imperialism*. New York: Knopf, 1993.
9. Karimov, N. *Sharq shoirlarida ishq va ruhiy kamolot*. Toshkent: Fan, 2012.
10. Tolstoy, L. *Art and Psychology*. Moscow: Nauka, 1975.
11. Qodirov, A. *Mumtoz adabiyotda tasavvuf va ayol obrazining badiiy talqini*. Toshkent: O'qituvchi, 2018.
12. Nasr, S. H. *Sufism: Its Philosophy and Psychology*. London: Routledge, 1997.
13. Alimov, T. *Sharq mumtoz she'riyatida idealizatsiya va ramziy obrazlar*. Toshkent: Fan, 2008.

Sa'dullayeva Maftuna Nasullo qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti,
Rakhmatova Mehriniso Musinovna
Buxoro xalqaro universiteti dotsenti

O‘ZBEK MAKTABLARIDA INGLIZ TILI DARSLIKLARINING MADANIYATLARARO KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O‘zbek umumta’lim maktablarida qo‘llanilayotgan ingliz tili darsliklarining o‘quvchilarda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi o‘rni va pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida darsliklardagi lingvomadaniy materiallar, milliy va xorijiy madaniyat elementlarining uyg‘unligi, muloqotga yo‘naltirilgan topshiriqlar hamda real kommunikativ vaziyatlarning aks etishi o‘rganildi. Shuningdek, ingliz tili darsliklarida madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga xizmat qiluvchi matnlar, dialoglar va interaktiv mashqlarning ta’limiy ahamiyati yoritildi.*

Kalit so‘zlar: *ingliz tili darsliklari, madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya, chet tilini o‘qitish, lingvomadaniyat, kommunikativ yondashuv, umumta’lim maktablari, madaniyatlararo muloqot*

РОЛЬ УЧЕБНИКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В УЗБЕКСКИХ ШКОЛАХ

Аннотация. *В данной статье анализируется роль и педагогические возможности учебников английского языка, используемых в общеобразовательных школах Узбекистана, в формировании межкультурной коммуникативной компетенции учащихся. В ходе исследования были изучены лингвокультурные материалы учебников, гармоничное сочетание национальных и зарубежных культурных элементов, коммуникативно ориентированные задания, а также отражение реальных коммуникативных ситуаций. Кроме того, раскрывается образовательное значение текстов, диалогов и интерактивных упражнений, направленных на развитие межкультурного общения в учебниках английского языка.*

Ключевые слова: *учебники английского языка, межкультурная коммуникативная компетенция, обучение иностранным языкам, лингвокультура, коммуникативный подход, общеобразовательные школы, межкультурное общение*

THE ROLE OF ENGLISH LANGUAGE TEXTBOOKS IN DEVELOPING INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE IN UZBEK SCHOOLS

Abstract. *This article analyzes the role and pedagogical potential of English language textbooks used in general secondary schools of Uzbekistan in developing students’ intercultural communicative competence. The study examines linguocultural materials included in the textbooks, the integration of national and foreign cultural elements, communication-oriented tasks, and the representation of real-life communicative situations. In addition, the educational value of texts, dialogues, and interactive exercises aimed at fostering intercultural communication in English language textbooks is highlighted.*

Key words: *english language textbooks, intercultural communicative competence, foreign language teaching, linguoculture, communicative approach, general secondary schools, intercultural communication*

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida chet tillarini o‘qitish jarayoni nafaqat lingvistik bilimlarni egallash, balki o‘quvchilarda turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilish

qobiliyatini shakllantirishni ham talab etmoqda. Xususan, ingliz tili xalqaro muloqot tili sifatida turli madaniyatlar o‘rtasidagi o‘zaro tushunishni ta’minlovchi muhim vosita hisoblanadi. Shu bois zamonaviy ta’lim tizimida ingliz tili ta’limining asosiy maqsadlaridan biri madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdan iboratdir [10].

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, chet tillarini o‘qitish sifatini oshirish va o‘quvchilarning global kompetensiyalarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Umumta’lim maktablarida qo‘llanilayotgan ingliz tili darsliklari ushbu jarayonning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular orqali o‘quvchilarga nafaqat til tizimi, balki milliy va xorijiy madaniyatlar, urf-odatlar va ijtimoiy qadriyatlar ham singdiriladi [7].

Ingliz tili darsliklarida madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga qaratilgan matnlar, dialoglar, vizual materiallar va kommunikativ topshiriqlar o‘quvchilarning madaniy xabardorligini oshirish, tolerantlik, empatiya va ochiq fikrlilik kabi shaxsiy sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi [4. Biroq darsliklarda madaniyatlararo komponentning qanchalik samarali aks etgani va uning o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasiga ta’siri masalasi ilmiy jihatdan chuqur tahlil etishni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili. Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya tushunchasi chet tillarini o‘qitish metodikasida muhim ilmiy kategoriya sifatida keng o‘rganilgan. Ushbu tushuncha D. Hymes tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ kompetensiya nazariyasiga asoslanadi. Olim kommunikativ kompetensiyani til birliklarini grammatik jihatdan to‘g‘ri qo‘llash bilan birga, ularni ijtimoiy-madaniy kontekstda mos ravishda ishlata olish qobiliyati sifatida izohlaydi [4.

Keyinchalik M. Byram ushbu yondashuvni kengaytirib, madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani bilim (knowledge), munosabat (attitudes), ko‘nikma (skills) va tanqidiy madaniy xabardorlik (critical cultural awareness) kabi tarkibiy qismlar orqali tavsiflab berdi [2]. Ushbu model bugungi kunda chet tillarini o‘qitishda madaniyatlararo yondashuvning metodologik asosi sifatida keng qo‘llanilmoqda.

Chet tillarini o‘qitishda madaniyat omilining ahamiyati K. Kramsch tadqiqotlarida alohida ta’kidlangan. Uning fikricha, til va madaniyat bir-biridan ajralmas tushunchalar bo‘lib, madaniy kontekstni hisobga olmasdan olib borilgan til ta’limi kommunikativ to‘siqlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi [5]. Shu bois ingliz tili darsliklari madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda muhim didaktik vosita sifatida qaraladi.

Darsliklar mazmunini tahlil qilish masalalari J. Cunningsworth va B. Tomlinson ishlarida keng yoritilgan. Ular darsliklarning kommunikativ yo‘naltirilganligi, real hayotiy vaziyatlarni aks ettirishi va madaniy komponentlarning muvozanatli berilishi samarali til ta’limining muhim sharti ekanini ta’kidlaydilar [6]

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbek umumta’lim maktablarida qo‘llanilayotgan ingliz tili darsliklari madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda muhim didaktik resurs bo‘lib xizmat qilmoqda. Biroq ushbu kompetensiyaning barcha tarkibiy qismlari darslik mazmunida bir xil darajada aks etmayotgani aniqlanadi. Ayniqsa, tanqidiy madaniy xabardorlik va refleksiya bilan bog‘liq topshiriqlar yetarli emas.

M. Byram modeli asosida qaralganda, bu holat “savoir comprendre” va “savoir s’engager” komponentlarining yetarli darajada rivojlanmasligiga olib keladi [1]. Shuningdek, madaniyatlararo muloqotda stereotiplarni tanqidiy baholashga qaratilgan topshiriqlarning kamligi o‘quvchilarda yuzaki madaniy tasavvurlar shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

K. Kramsch tomonidan ilgari surilgan “uchinchi makon” (third place) konsepsiyasi nuqtai nazaridan esa, darsliklar o‘quvchida o‘z va begona madaniyat o‘rtasida reflektiv pozitsiyani shakllantirishga yetarlicha imkon bermayotgani ko‘zga tashlanadi [2].

Tahlil jarayonida darsliklarda xorijiy madaniyat elementlarining ko‘pligi, ammo ularning milliy madaniyat bilan tizimli taqqoslanmasligi aniqlanadi. Natijada o‘quvchilar madaniyatlararo farqlarni anglashdan ko‘ra, ularni passiv qabul qilishga yo‘naltirilmoqda. M. Byram tomonidan ilgari surilgan madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya modeli nuqtai nazaridan qaralganda, bu holat “savoir comprendre” va “savoir s’engager” komponentlarining yetarli darajada

rivojlanmasligiga olib keladi. Shuningdek, madaniyatlararo muloqot jarayonida stereotiplarni anglash va tanqidiy baholashga qaratilgan topshiriqlarning kamligi o‘quvchilarda yuzaki madaniy tasavvurlar shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirish faqat darslik mazmuni bilan cheklanib qolmasligi lozimligi aniqlandi. O‘qituvchining mediator sifatidagi roli, ya’ni o‘quvchilarni madaniyatlararo muloqotga yo‘naltirish, muammoli vaziyatlarni muhokama qilish va refleksiya jarayonini tashkil etishdagi faolligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar darslik materiallari an’anaviy, reproduktiv usullar bilan o‘tilsa, ularning madaniyatlararo salohiyati to‘liq ochilmaydi.

Xorijiy tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab rivojlangan ta’lim tizimlarida ingliz tili darsliklari madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga yo‘naltirilgan loyiha faoliyati, muammoli vaziyatlar va reflektiv topshiriqlar bilan boyitilgan. O‘zbek maktablarida qo‘llanilayotgan darsliklarda esa ushbu elementlar fragmentar tarzda uchraydi. Bu esa darsliklarni takomillashtirishda xalqaro tajribani tizimli ravishda joriy etish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, murakkab muhokama natijalari ingliz tili darsliklari madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirish uchun zarur, ammo yetarli bo‘lmagan shart ekanini ko‘rsatadi. Ularning samaradorligini oshirish uchun darslik mazmunini nazariy modellar asosida qayta ko‘rib chiqish, madaniyatlararo refleksiya va tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi topshiriqlarni ko‘paytirish hamda o‘qituvchilarning madaniyatlararo kompetensiyasini oshirish muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida namoyon bo‘ladi.

Globallashuv jarayonlari jadallashib borayotgan hozirgi davrda chet tillarini o‘rganish nafaqat lingvistik bilimlarni egallash, balki turli madaniyatlar o‘rtasida samarali muloqot o‘rnatish vositasiga ham aylanib bormoqda. Ayniqsa, ingliz tili xalqaro aloqa tili sifatida dunyo miqyosida ilm-fan, ta’lim, biznes va madaniy hamkorlikning asosiy kommunikativ platformasi vazifasini bajarayotgani bois, maktab ta’limida ushbu tilni o‘qitish jarayoni zamonaviy talablarga mos ravishda tashkil etilishi zarur. Shu nuqtai nazardan, o‘zbek maktablarida ingliz tili darsliklarining mazmuni va metodik tuzilishi o‘quvchilarda nafaqat til kompetensiyasini, balki madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga xizmat qilishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya shaxsning boshqa madaniyat vakillari bilan o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik va samarali muloqot asosida aloqaga kirisha olish qobiliyatini ifodalaydi. Bu kompetensiya til bilimlari bilan bir qatorda, ijtimoiy-madaniy bilimlar, milliy qadriyatlarni anglash, empatiya, tolerantlik va moslashuvchanlik kabi sifatlarni ham o‘z ichiga oladi. Demak, ingliz tili darsliklari faqat grammatik qoidalar va leksik birliklarni o‘rgatish bilangina cheklanib qolmasdan, o‘quvchilarni turli xalqlarning urf-odatlari, an’analari, turmush tarzi va dunyoqarashi bilan tanishtirish orqali ularning madaniy tafakkurini kengaytirishi lozim.

Zamonaviy darsliklar tarkibiga kiritilgan matnlar, dialoglar, rolli o‘yinlar, loyihaviy topshiriqlar va autentik materiallar o‘quvchilarning real hayotiy vaziyatlarda muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, turli mamlakatlar bayramlari, milliy taomlari, ta’lim tizimi yoki kundalik hayotiga oid mavzular asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarda boshqa madaniyatga nisbatan qiziqish va hurmat hissini uyg‘otadi. Shu bilan birga, bunday materiallar o‘z milliy qadriyatlarini anglash va taqqoslash imkonini berib, o‘quvchilarda madaniy identifikatsiya jarayonini mustahkamlaydi. Natijada ular “o‘zlik” va “boshqa” madaniyat o‘rtasidagi farq hamda umumiyliklarni ongli ravishda idrok eta boshlaydilar.

Shuningdek, ingliz tili darsliklarida kommunikativ yondashuv asosida ishlab chiqilgan topshiriqlar – juftlikda ishlash, guruhli munozaralar, bahs-munozara va taqdimotlar – o‘quvchilarning ijtimoiy faolligini oshiradi hamda ularni erkin fikr bildirishga o‘rgatadi. Bu jarayonda o‘quvchi nafaqat til vositasidan foydalanadi, balki muloqot madaniyati, tinglash va tushunish, o‘z nuqtai nazarini asoslab berish kabi ko‘nikmalarni ham egallaydi. Bularning barchasi madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyaning muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Bundan tashqari, darsliklarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unlashtirilishi ham muhim metodik vazifa hisoblanadi. Agar o‘quv materiallari faqat chet el madaniyatiga yo‘naltirilsa, o‘quvchilarda begonalashuv hissi paydo bo‘lishi mumkin. Shu sababli o‘zbek

xalqining tarixi, an'analari, urf-odatlari va madaniy merosiga oid ma'lumotlarni ingliz tilida yoritish, ularni boshqa madaniyatlar bilan qiyoslash orqali berish samaraliroq natija beradi. Bu yondashuv o'quvchilarda milliy g'urur bilan birga global tafakkurni ham shakllantiradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot O'zbek umumta'lim maktablarida qo'llanilayotgan ingliz tili darsliklarining o'quvchilarda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi o'rnini tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, amaldagi darsliklar til o'rganish jarayonida madaniy bilimlarni yetkazish, xorijiy madaniyat elementlari bilan tanishtirish hamda o'quvchilarning umumiy madaniy xabardorligini oshirishda muayyan pedagogik salohiyatga ega.

Shu bilan birga, darsliklarda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyaning barcha tarkibiy qismlari — xususan, tanqidiy madaniy xabardorlik, refleksiya va madaniyatlararo muammoli vaziyatlarni mustaqil hal etish ko'nikmalari — yetarli darajada tizimli va chuqur yoritilmaganligi aniqlandi. Madaniy materiallarning ko'plab hollarda informativ xarakterda berilishi o'quvchilarning faol tahliliy fikrlashini va madaniyatlararo taqqoslash ko'nikmalarini to'liq rivojlantirishga imkon bermaydi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatadiki, ingliz tili darsliklarining madaniyatlararo imkoniyatlari ko'p jihatdan o'qituvchining metodik mahorati va dars jarayonini tashkil etish usullariga bog'liq. O'qituvchi tomonidan interaktiv metodlar, muhokama, loyiha faoliyati va reflektiv topshiriqlardan foydalanilganda darslik materiallari madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda ancha samarali bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili darsliklari madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning muhim vositasi hisoblanadi, biroq ularning samaradorligini oshirish uchun darslik mazmunini nazariy modellar asosida takomillashtirish, madaniyatlararo refleksiya va tanqidiy fikrlashga yo'naltirilgan topshiriqlarni ko'paytirish hamda o'qituvchilarning madaniyatlararo kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Byram, M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. — Clevedon: Multilingual Matters, 1997.
2. Byram, M., Gribkova, B., Starkey, H. Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching. — Strasbourg: Council of Europe, 2002.
3. Hymes, D. On Communicative Competence. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
4. Kramsch, C. Language and Culture. — Oxford: Oxford University Press, 1998.
5. Tomlinson, B. Developing Materials for Language Teaching. — London: Continuum, 2011.
6. Cunningsworth, A. Choosing Your Coursebook. — Oxford: Heinemann, 1995.
7. Richards, J. C., Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
8. Brown, H. D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. — New York: Pearson Education, 2007.
9. Alimuhamedov, R., Jo'rayev, B. Chet tillarini o'qitishda kommunikativ yondashuvning nazariy asoslari // Pedagogik ta'lim. — 2020. — №4. — B. 45–50.
10. Ismoilova, N. Ingliz tili darslarida madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish masalalari // Xalq ta'limi. — 2021. — №2. — B. 62–67.

Norqulova Gulibodom Oybekovna
Doctoral Candidate of Bukhara International University

THE ROLE OF MODERN ARTIFICIAL INTELLIGENCE PLATFORMS (CHATGPT, GEMINI, CLAUDE) IN ORGANIZING THE TEACHING OF MATHEMATICAL ANALYSIS

Annotation. *This article examines the role of modern artificial intelligence platforms such as ChatGPT, Gemini, and Claude in organizing and improving the teaching of mathematical analysis. The study analyzes the didactic and methodological capabilities of artificial intelligence tools in explaining complex mathematical concepts, individualizing learning processes, supporting independent student work, and enhancing analytical thinking skills. Special attention is given to the potential of AI-based platforms to optimize instructional design, provide instant feedback, and facilitate adaptive learning environments in higher education. The findings suggest that the integration of artificial intelligence technologies into the teaching of mathematical analysis contributes to increased learning efficiency, student engagement, and the development of problem-solving competencies.*

Key words*: artificial intelligence, mathematical analysis, digital education, adaptive learning, ChatGPT, Gemini, Claude, higher education.*

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ПЛАТФОРМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (CHATGPT, GEMINI, CLAUDE) В ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация. *В статье рассматривается роль современных платформ искусственного интеллекта, таких как ChatGPT, Gemini и Claude, в организации и совершенствовании преподавания математического анализа. Анализируются дидактические и методические возможности инструментов искусственного интеллекта при объяснении сложных математических понятий, индивидуализации учебного процесса, поддержке самостоятельной работы студентов и развитии аналитического мышления. Особое внимание уделяется потенциалу AI-платформ в оптимизации учебного проектирования, обеспечении оперативной обратной связи и формировании адаптивной образовательной среды в системе высшего образования. Результаты исследования показывают, что интеграция технологий искусственного интеллекта в процесс обучения математическому анализу способствует повышению эффективности обучения, учебной мотивации и формированию компетенций решения задач.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, математический анализ, цифровое образование, адаптивное обучение, ChatGPT, Gemini, Claude, высшее образование.*

Introduction. The rapid development of digital technologies and artificial intelligence has significantly transformed modern educational systems, particularly in higher education. Artificial intelligence (AI) platforms are increasingly being integrated into teaching and learning processes, offering new opportunities for improving instructional quality, accessibility, and efficiency. In the context of mathematical education, these technologies provide innovative solutions for addressing

long-standing challenges related to abstract thinking, conceptual understanding, and the individual differences among learners.Mathematical analysis is one of the fundamental and conceptually complex disciplines in higher education, forming the theoretical basis for many fields such as engineering, economics, computer science, and natural sciences. Students often encounter difficulties in mastering this subject due to its high level of abstraction, formal language, and the need for well-developed logical and analytical thinking skills. Traditional teaching methods, while effective to a certain extent, may not fully address the diverse learning needs, learning pace, and cognitive styles of modern students.

In recent years, modern artificial intelligence platforms such as ChatGPT, Gemini, and Claude have demonstrated considerable potential in supporting educational activities. These platforms are capable of generating explanations, solving mathematical problems step by step, providing illustrative examples, and offering instant feedback to learners. Moreover, AI-based systems enable adaptive and personalized learning by adjusting content complexity and instructional strategies according to students' individual performance and progress.

The integration of artificial intelligence platforms into the teaching of mathematical analysis opens new pedagogical perspectives. AI tools can assist instructors in organizing course materials, designing interactive learning tasks, supporting independent study, and fostering students' analytical and problem-solving competencies. At the same time, they encourage active learning, self-regulation, and deeper engagement with mathematical concepts.

Therefore, studying the role of modern artificial intelligence platforms in organizing the teaching of mathematical analysis is both timely and relevant. This research aims to explore the pedagogical potential of AI technologies in mathematical education, identify their advantages and limitations, and determine effective ways of integrating them into the instructional process to enhance learning outcomes in higher education.

Relevance of the Study: The relevance of this study is обусловлена (is determined by) the rapid digital transformation of higher education and the growing demand for innovative teaching approaches that enhance learning effectiveness and student engagement. In the era of digitalization, traditional instructional models in mathematics education often fail to fully meet the needs of contemporary learners, who require flexible, interactive, and personalized learning environments. This is especially evident in the teaching of mathematical analysis, a discipline characterized by a high level of abstraction and significant cognitive complexity.Mathematical analysis plays a crucial role in the professional training of specialists in engineering, information technologies, economics, and natural sciences. However, numerous studies and pedagogical observations indicate that students frequently experience difficulties in understanding theoretical concepts, applying analytical methods, and developing independent problem-solving skills. These challenges necessitate the search for new pedagogical tools and technologies that can support students throughout the learning process and facilitate deeper conceptual comprehension.

Modern artificial intelligence platforms such as ChatGPT, Gemini, and Claude offer promising opportunities to address these challenges. Their ability to provide immediate feedback, generate step-by-step explanations, adapt content to individual learning levels, and support self-directed learning makes them highly relevant for the organization of mathematical analysis instruction. The integration of AI technologies allows educators to move beyond standardized teaching methods and implement adaptive, learner-centered instructional strategies.

Furthermore, the relevance of this research is strengthened by the limited availability of systematic scientific studies that analyze the pedagogical potential of AI platforms specifically in the

context of teaching mathematical analysis. While artificial intelligence has been widely discussed in general educational research, its targeted application in higher-level mathematical disciplines remains insufficiently explored.

Therefore, investigating the role of modern artificial intelligence platforms in organizing the teaching of mathematical analysis is both theoretically and practically significant. The results of this study can contribute to the development of effective methodological frameworks, inform educational policy and practice, and support the sustainable integration of artificial intelligence technologies into higher education mathematics curricula.

Literature review. The integration of artificial intelligence into education has been widely discussed in contemporary pedagogical and technological research. Scholars emphasize that AI technologies have the potential to transform traditional teaching models by enabling personalization, automation of routine tasks, and data-driven instructional decision-making. According to recent studies, artificial intelligence supports adaptive learning environments that respond to learners' individual needs, learning pace, and cognitive characteristics, thereby improving educational outcomes and learner motivation.

In the field of mathematics education, researchers highlight the complexity of teaching abstract concepts and the necessity of developing students' logical reasoning and analytical thinking skills. Numerous studies point out that traditional lecture-based approaches often limit students' active participation and fail to address individual learning difficulties. As a result, modern educational research increasingly focuses on the use of digital tools, intelligent tutoring systems, and AI-powered platforms to enhance conceptual understanding and problem-solving abilities in mathematics.Several researchers have explored the use of intelligent tutoring systems and computer-assisted instruction in teaching calculus and mathematical analysis. These studies indicate that AI-based systems can effectively support step-by-step problem solving, visualization of mathematical concepts, and immediate feedback, which are critical factors in mastering mathematical analysis. Empirical findings suggest that students who use AI-supported learning tools demonstrate improved performance, higher engagement, and greater confidence in solving complex mathematical problems.

Recent literature also examines large language model–based platforms such as ChatGPT, Gemini, and Claude as emerging tools in higher education. Scholars note that these platforms are capable of generating explanatory texts, solving mathematical problems with logical reasoning, and assisting students in independent learning. Research highlights their potential to serve as virtual tutors, offering individualized explanations and supporting students outside traditional classroom settings. However, some authors caution that excessive reliance on AI tools may reduce students' independent thinking if not properly guided by pedagogical frameworks.

Thus, the present study builds upon existing theoretical and empirical research while addressing an important research gap. By analyzing the pedagogical role of modern artificial intelligence platforms in the teaching of mathematical analysis, this study contributes to the development of scientifically grounded approaches for integrating AI technologies into higher education mathematics instruction.

Methodology This study employs a mixed-methods research design that combines qualitative and quantitative approaches to examine the role of modern artificial intelligence platforms—ChatGPT, Gemini, and Claude—in organizing the teaching of mathematical analysis in higher education. The methodological framework is grounded in pedagogical theory, educational technology research, and principles of digital learning.

At the qualitative level, a content analysis of educational literature, methodological guidelines, and scientific publications related to artificial intelligence in education was conducted. This analysis aimed to identify key pedagogical functions of AI platforms, their instructional capabilities, and existing models of AI-supported learning in mathematics education. In addition, a comparative analysis was carried out to examine the functional features of ChatGPT, Gemini, and Claude with respect to explaining mathematical concepts, problem-solving support, and adaptability to learners' needs.

The quantitative component of the study involved a pedagogical experiment conducted with undergraduate students studying mathematical analysis in a higher education institution. Participants were divided into a control group and an experimental group. The control group received instruction through traditional teaching methods, while the experimental group was provided with structured learning activities supported by AI platforms. Pre-test and post-test assessments were used to measure changes in students' academic performance, conceptual understanding, and problem-solving skills.

The collected quantitative data were analyzed using descriptive statistics and comparative analysis to identify differences in learning outcomes between the control and experimental groups. Qualitative data were analyzed through thematic analysis to interpret students' experiences and instructors' perspectives on the integration of AI platforms into the teaching of mathematical analysis.

Overall, this methodology allows for a comprehensive evaluation of both the pedagogical effectiveness and practical applicability of modern artificial intelligence platforms in organizing the teaching of mathematical analysis. The chosen research methods ensure the reliability and validity of the findings and provide a solid basis for drawing scientific conclusions and practical recommendations.

Table 1

Comparison of Traditional Teaching and AI-Supported Teaching of Mathematical Analysis

Criteria	Traditional Teaching Approach	AI-Supported Teaching Approach (ChatGPT, Gemini, Claude)
Content delivery	Mainly lecture-based and teacher-centered	Interactive, adaptive, and student-centered
Explanation of concepts	Limited to classroom time and fixed materials	On-demand explanations with step-by-step reasoning
Individualization	Minimal consideration of individual learning pace	Personalized learning based on student needs
Feedback	Delayed and periodic	Immediate and continuous feedback
Support for independent study	Mainly textbooks and notes	AI-assisted guidance and problem-solving support
Student engagement	Moderate	High due to interactivity and adaptability
Development of analytical skills	Depends largely on instructor	Enhanced through guided reasoning and examples

Table 1 presents a comparative analysis of traditional teaching methods and AI-supported teaching approaches in the context of mathematical analysis. The table highlights key pedagogical criteria, including content delivery, individualization, feedback mechanisms, and support for independent learning.

The comparison demonstrates that traditional teaching approaches are primarily teacher-centered and constrained by classroom time, which may limit students' opportunities for individualized learning and immediate feedback. In contrast, AI-supported teaching approaches, utilizing platforms such as ChatGPT, Gemini, and Claude, offer adaptive and interactive learning environments. These platforms provide instant explanations, personalized support, and continuous feedback, which contribute to higher student engagement and more effective development of analytical and problem-solving skills.Overall, the table illustrates the pedagogical advantages of integrating artificial intelligence platforms into the teaching of mathematical analysis, particularly in enhancing learning flexibility, student autonomy, and instructional effectiveness.

Discussion: The results of the study indicate that the integration of modern artificial intelligence platforms—ChatGPT, Gemini, and Claude—into the teaching of mathematical analysis has a positive impact on both the organization of the instructional process and students' learning outcomes. The findings support the assumption that AI-based tools can effectively complement traditional teaching methods by addressing key challenges associated with the complexity and abstract nature of mathematical analysis.

One of the most significant outcomes observed in the experimental group was the improvement in students' conceptual understanding and problem-solving abilities. AI-supported instruction enabled students to receive step-by-step explanations, alternative solution strategies, and immediate feedback, which facilitated deeper comprehension of theoretical concepts. These results are consistent with previous studies emphasizing the importance of adaptive feedback and individualized learning support in mathematics education.Student engagement and motivation were also notably higher in AI-supported learning environments. The availability of AI platforms beyond classroom hours encouraged independent learning and self-regulation, allowing students to explore mathematical concepts at their own pace. This aligns with contemporary educational research highlighting the role of learner-centered and technology-enhanced approaches in fostering active learning and sustained academic interest.

From an instructional perspective, AI platforms contributed to more efficient course organization and instructional design. Instructors were able to focus on higher-level pedagogical tasks, such as guiding discussions and addressing conceptual difficulties, while routine explanations and practice tasks were supported by AI tools. This shift reflects the growing role of artificial intelligence as an assistant to educators rather than a replacement, reinforcing the importance of pedagogical supervision and methodological guidance.

However, the discussion also reveals certain limitations and challenges associated with the use of AI platforms in mathematical analysis education. Excessive reliance on AI-generated solutions may reduce students' independent analytical thinking if not properly regulated. Additionally, issues related to the accuracy of AI-generated mathematical explanations and ethical considerations, such as academic integrity, require careful attention. These findings underscore the necessity of developing clear pedagogical frameworks and guidelines for the responsible integration of AI technologies into mathematics instruction.Overall, the discussion highlights that modern artificial intelligence platforms have significant pedagogical potential in organizing the teaching of mathematical analysis. When integrated thoughtfully and systematically, AI tools can enhance learning

effectiveness, promote student autonomy, and support the development of analytical competencies. At the same time, their successful implementation depends on balanced use, instructor oversight, and alignment with educational objectives.

Conclusion. The study demonstrates that modern artificial intelligence platforms such as ChatGPT, Gemini, and Claude play a significant role in organizing and enhancing the teaching of mathematical analysis in higher education. The integration of AI technologies into the instructional process provides new opportunities for addressing the inherent challenges of teaching this complex and abstract discipline.

The findings indicate that AI-supported teaching approaches contribute to improved conceptual understanding, more effective problem-solving skills, and higher levels of student engagement. By offering personalized explanations, step-by-step guidance, and immediate feedback, artificial intelligence platforms support adaptive learning and promote independent study. These features are particularly valuable in mathematical analysis, where students often require additional support to master theoretical concepts and analytical methods.

Moreover, the use of AI platforms enhances instructional efficiency by assisting instructors in organizing course content, designing learning activities, and supporting students outside the classroom. This allows educators to focus on higher-order pedagogical tasks while maintaining a learner-centered instructional environment. The results confirm that artificial intelligence serves as a powerful complementary tool rather than a substitute for traditional teaching.At the same time, the study highlights the importance of responsible and balanced integration of AI technologies. Pedagogical supervision, methodological guidance, and ethical considerations are essential to prevent overdependence on AI tools and to ensure the development of students' independent analytical thinking skills.

In conclusion, the purposeful integration of modern artificial intelligence platforms into the teaching of mathematical analysis has the potential to significantly improve educational quality and learning outcomes. Future research should focus on developing structured pedagogical models, evaluating long-term learning effects, and exploring best practices for the sustainable implementation of artificial intelligence in higher education mathematics.

References.

1. Anderson, J. R., Boyle, C. F., & Reiser, B. J. (1985). Intelligent tutoring systems. Science, 228(4698), 456–462.

2. Baker, T., Smith, L., & Anissa, N. (2019). Educ-AI-tion Rebooted? Exploring the Future of Artificial Intelligence in Schools and Colleges. Nesta Foundation.

3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign.

4. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson Education.

5. OECD. (2021). Artificial Intelligence, Machine Learning and Big Data in Education. Paris: OECD Publishing.

6. Pane, J. F., Steiner, E. D., Baird, M. D., & Hamilton, L. S. (2015). Continued progress: Promising evidence on personalized learning. RAND Corporation.

7. Siemens, G., & Long, P. (2011). Penetrating the fog: Analytics in learning and education. EDUCAUSE Review, 46(5), 30–40.

Abduhakimova Muslima Bahodir qizi
Namangan davlat universiteti
Tayanch doktorantura izlanuvchisi
E-mail: muslimaabduhakimova698@gmail.com

SUN'IY INTELLEKNING TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASH RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Annotatsiya. *Raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim tizimiga chuqur kirib kelar ekan, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanish doirasining kengayishi talabalar kognitiv jarayonlariga, xususan tanqidiy fikrlashiga qanday ta'sir qilayotgani dolzarb masalaga aylanib bormoqda.Mana shunday masalalarga befarq bo'lsak, raqamli dunyo insoniyatni boshqaradi. Ushbu maqolada bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari ta'labalarining tanqidiy fikrlashning rivojlanishiga sun'iy intellektning ta'siri o'rganilgan.Maqoladan talabalar, o'qituvchilar ota-onalar, barcha izlanuvchilar foydalanishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, tanqidiy fikrlash, talaba, so'rovnoma, ChatGPT, ta'lim, ijobiy ta'sir, salbiy ta'sir*

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN STUDENTS

Abstract. *As digital transformation processes penetrate deeply into the education system, the question of how the expansion of the scope of use of artificial intelligence (AI) technologies affects students' cognitive processes, in particular, critical thinking, is becoming a pressing issue. If we ignore such issues, the digital world will rule humanity. This article examines the impact of artificial intelligence on the development of critical thinking among students of higher education institutions today. The article can be used by students, teachers, parents, and all researchers.*

Key words: *artificial intelligence, critical thinking, student, questionnaire, ChatGPT, education, positive impact, negative impact*

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В связи с глубоким проникновением процессов цифровой трансформации в систему образования, актуальным становится вопрос о том, как расширение сферы применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) влияет на когнитивные процессы студентов, в частности, на критическое мышление. Если игнорировать эти вопросы, цифровой мир будет править человечеством. В данной статье рассматривается влияние искусственного интеллекта на развитие критического мышления у студентов современных высших учебных заведений. Статья может быть полезна студентам, преподавателям, родителям и всем исследователям.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, критическое мышление, студент, анкета, ChatGPT, образование, положительное влияние, отрицательное влияние*

Kirish. Ta'lim jarayonida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanish jadal sur'atlarda kengayib borayotgan bir davrda, ushbu texnologiyalarning talabalarning fikrlash madaniyati va kognitiv jarayonlariga ta'siri olimlar e'tiborini yanada qozonmoqda. Ayniqsa, tanqidiy fikrlash — zamonaviy ta'limning eng muhim kompetensiyalaridan biri sifatida — SI bilan o'zaro a'loqada qay darajada rivojlanishi yoki susayishi ilmiy muhokamalar uchun munosib sabab deb qaralmoqda.

Bir tomondan, sun’iy intellekt katta hajmdagi axborotni tezkor tahlil qilish, muammoni turli rasurslardan ko’rib chiqish, munosib yechimlar taklif qilish va o’quv jarayonini shaxsga adaptivlashtirish orqali tanqidiy fikrlashga sezilarli darajada ijobiy ta’sir ko’rsatishi mumkin. Bunday jarayon talabalar uchun murakkab masalalarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish, fikrlarini dalillar bilan mustahkamlash va mantiqiy xulosalar chiqarish imkonini yaratadi.

Boshqa tomondan esa, SI tomonidan taklif etilayotgan tayyor javoblar, avtomatik tavsiyalar yoki fikrlarni tekshirmasdan qabul qilish talabalarning analitik fikrlashning tarkibi bo’lgan tanqidiy fikrlash elementlarini susaytirishi mumkin. Axborotga tezkor va oson kirish imkoniyati esa ayrim hollarda talabalarni chuqur tahlil qilmay ko’r-ko’rona foydalanishiga olib kelmoqda.

Shu nuqtai nazardan, sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi o’rni va ularning talabalarning tanqidiy fikrlash kompetensiyalariga ko’rsatadigan ta’sirini chuqur tahlil qilish bugungi kunda dolzarb ilmiy vazifalardan biridir. Mazkur maqola SI texnologiyalaridan foydalanish jarayonida kuzatiladigan ijobiy va salbiy omillarni aniqlash hamda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo’yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish masalalari yoritib berilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Tanqidiy fikrlash — bu axborotni baholash, tahlil qilish, mantiqiy xulosalar chiqarish, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish jarayonidir. Tanqidiy fikrlashda ishtirok etadigan ko'nikmalar uch xil:metakomponentlar, ishlash komponentlari va bilim olish komponentlari.[1]Zamonaviy ta’limda SI vositalari o’quv jarayonining samaradorligini oshirsa ham, ularning normadan ko’p yoki noto’g’ri qo’llanilishi talabalarda fikrlash jarayonining passivlashishiga olib kelishi mumkin. Shaxsiylashtirilgan o’quv tajribalaridan tortib individual ta’lim shakllari va bilim darajalari asoslangan holda moslashtirilgan yo’l-yo’riq, qo’llab-quvvatlash va fikr-mulohazalarni ta’minlaydigan aqlli repetitorlik tizimlarigacha (Hwang va boshq., 2020), SI ta’limni inqilob qilish va o’quvchilarning turli ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga ega. Biroq, ijobiy ta’lim natijalari faqat ilg’or SI texnologiyalarini qabul qilish bilan kafolatlanmaydi. SIning aqliy dunyoga integratsiyalashuvi tenglik, foydalanish imkoniyati va an’anaviy o’qitish usullarining o’zgaruvchan roli bilan bog’liq muhim savollarni tug’diradi. SIning ta’limga ta’siri o’zgaruvchan va serqirradir. SI individual talabalarning noyob ehtiyojlarini qondirish uchun ta’lim mazmunini moslashtirish orqali shaxsiylashtirilgan o’rganish imkonini. Tadqiqotlar shuni ko’rsatdiki, shaxsiylashtirilgan o’quv muhitida talabalar o’z-o’zini samaradorligini oshiradi va o’z ta’limga nisbatan ijobiy munosabatda bo’lishadi.[2]

Shiningdek sun’iy intellektning salbiy tas’iri aniqlagan tadqiqitlar ham mavjud albatta. Jumladan, SI tavsiyalaridan foydalanadigan talabalar ko’pincha muqobil tahliliy asoslarni o’rganmasdan dastlabki natijalarni qabul qiladilar. Panit (2025) tanqidiy fikrlash turli xil muammolarni hal qilish strategiyalariga ta'sir qilish orqali rivojlanadigan analitik fikrlash va mantiqiy fikrlash modellarini talab qiladi, deb ta'kidlaydi. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan yechimlarga doimiy tayanish murakkab tahliliy ishlar uchun zarur bo’lgan kognitiv moslashuvchanlikni rivojlanishiga to’sqinlik qiladi.[3]

Kristin Enn Roys va Valerie Bennett tadqiqotlarida sun’iy intellektning ham ijobiy ham salbiy tomonini ochiqladilar. Ushbu texnologiyalar odatiy vazifalarni avtomatlashtirish orqali o'rganish tajribasini oshirishi va shu bilan talabalarning yuqori darajadagi kognitiv faoliyatga e'tibor qaratish vaqtini oshirishi mumkin. SI dan foydalanishning ba'zi usullari murakkabroq vazifalarni bajarish uchun vaqtni tejab talabalarga hujjatlarni umumlashtirish va kod yozishda yordam berishi mumkin. Bunday ilovalar talabalar o'rtasida chuqurroq ishtirok etish va tanqidiy tahlilni rivojlantirishga yordam beradi. Agar talabalar ma'lumot olish va qaror qabul qilishda SIga ko'p ishonsa, ularning muammoni aks ettirish va mustaqil tahlil qilish qobiliyati pasayishi mumkin.[4]

Sun'iy intellektga asoslangan o’quv vositalari o’quvchilarning tahliliy va muammolarni hal qilish ko’nikmalarini mustahkamlashda faol yordam beradi. Intellektual repetitorlik tizimlari talabalarni muammolarni hal qilishga undaydi, har bir qadamni aniq va mantiqiy tushuntiradi. Ushbu sun'iy intellekt vositalari o’quvchilarga muammolarni batafsil echish jarayonlari orqali doimiy ravishda yo’l-yo’riq ko’rsatib, yanada tuzilgan va analitik yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi.

Yuqoridagi o'rganishlardan kelib chiqqan holda Sun'iy intellektning talabalar tanqidiy fikrlashiga ta'sirini o'rganish bo'yicha kuzatish, so'rovnoma, suhbat metodlaridan foydalanildi. Universitet talabalarida o'tkazilgan kichik so'rovnomada quyidagi savollar aks ettirildi:

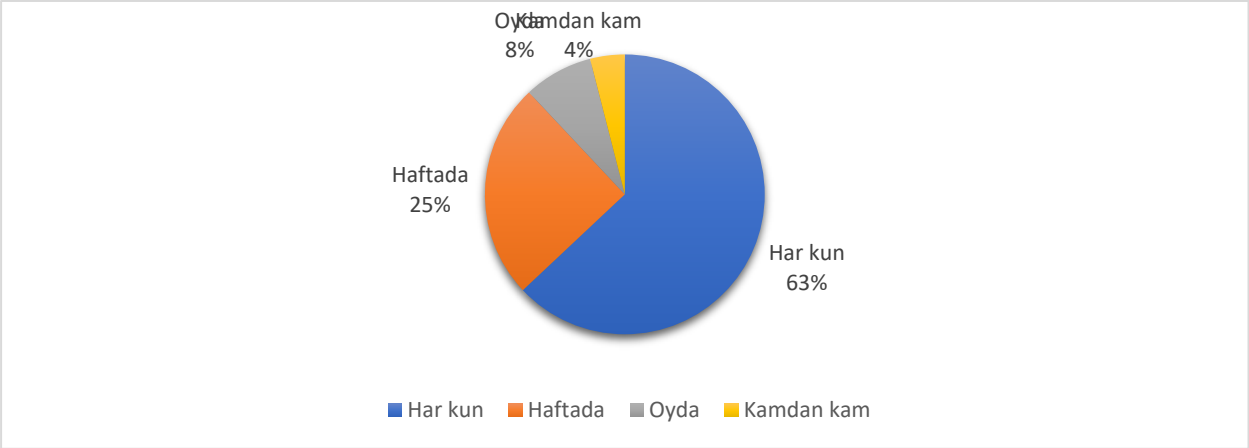
1. Sun'iy intellektdan qancha vaqt oralig'ida foydalanasiz?
2. Sun'iy intellektdan qanday jarayonlarda foydalanasiz?

Suhbatda talabalarga quyidagi savollar bilan murojat qilindi.

1. Sun'iy intellekt sizga berga javoblardan nusxa ko'chirasizmi yoki o'zgartirish kiritib foydalanasizmi?
2. Sun'iy intellektdan tayyor javob olganda unga yana savol bilan murojat qilasizmi?

So'rovnomada 24 nafar talaba ishtirok etdi?

NATIJA VA MUHOKAMALAR

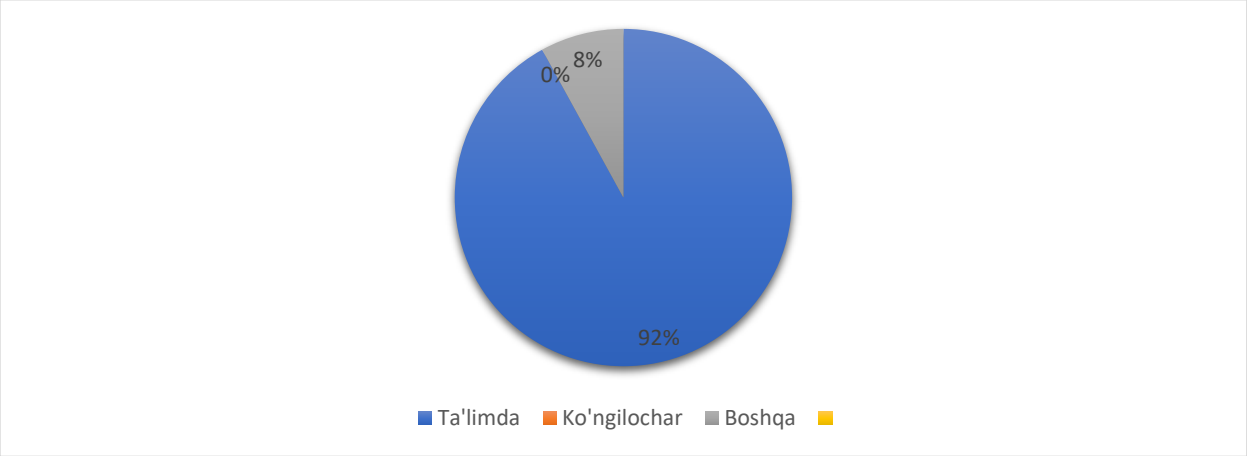
SI dan foydalanish chastotasi:

• Har kun foydalanuvchilar: 15 respondent (63%) har kuni AIdan foydalanishni bildirgany.

• Haftada foydalanuvchilar: 6 respondent (25%) foydalanishini ko'rsatdiHaftada bir necha marta AI.

• Oyda foydalanuvchilar: 2 respondent (8%) sun'iy intellektdan foydalanishni aytib o'tganmen bir oy.

• Kamdan kam foydalanuvchilar: 1 respondent (4%) sun'iy intellektdan kamdan-kam foydalanishini ta'kidladi

SI dan foydalanish jarayonlari:

• Ta'limda: 22 respondent (92%) sun'iy intellektdan asosan ta'lim sohasida foydalanishini qayd etdi

• Ko'ngilochar: Respondentlarning hech biri o'yin-kulgu ,ko'ngilochar dasturlaridan foydalanmasligi belgilandi

• Boshqa maqsadlarda: 2 respondent (8%) boshqa maqsadlarda foydalanishini ma'lum qildi

Sun'iy intellektdan har kuni ta'limda foydalanayotgan talabalar ajratib olinib o'tkazilgan suhbat natijalariga ko'ra talabalar sun'iy intellekt ta'limda talabalar uchun mativatsiya ekanligini,

ba'zida oddiy bir muammoni javobini yoki yechish yo'lidagi birinchi qadamni bilishmagani uchun muammodan qochishganini va shunday vaziyatlarda SI judayam foydali ekanini aytishdi. SI bergan ma'lumotlardan keraklisini tanlab o'zlaridagi javoblar bilan integratsiya qilgan holda yangi g'oyalar kashf qilaolishlarini , ta'limda o'rinli foydalansa bo'lishini ifoda etishdi. Interaktiv SI dasturlari, shuningdek, talabalarga murakkab tushunchalarni yaxshiroq tasavvur qilishga va chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ushbu amaliy, vizual o'quv muhiti o'quvchilarga muammolarni turli tomonlardan o'rganish imkonini beradi va ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshiradi[5]

SIning talabalarda tanqidiy fikrlashga ta'sirini o'rganib shuni ayta olamanki, sun'iy intellekt talabalarni qanday foydalanashiga ko'ra, ham ijobiy ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Sun'iy intellektning tanqidiy fikrlashga ijobiy ta'sirini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

1. Axborotlarni chuqur va mazmunli tahlil qilishga yordam beradi.
2. O'quv jarayonini individuallashtiradi(talabaning bilim darajasiga qarab moslashtirilgan tavsiyalar beradi).
3. Muammoli vaziyatlarni modellashtiradi(talabalar SI andozasida sabab-oqibat ko'rinishida fikrlashga o'rganadi)

Sun'iy intellektning tanqidiy fikrlashga salbiy ta'siri sifatida quyidagilar belgilandi:

1. Tayyor javoblarga haddan tashqari tayanish("kognitiv dangasalik" yoki analitik fikrlash atrofiyasini keltirib chiqarishi mumkin).
2. Axborotning ishonchlilik darajasini baholash qobiliyatining pasayishi(SI har doim ham to'g'ri ma'lumot bermasligini hisobga olish kerak).
3. O'rganish motivatsiyasining pasayishi(SI yordamida vazifalarni juda oson bajarish imkoniyati o'quvchilarning masalaga chuqur kirib borishi, izlanish qilishga bo'lgan ehtiyojini kamaytiradi).

Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda SIdan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirishimiz lozim. Talaba ma'lumotning manbasini,muammo bo'yicha qanday dalillar mavjudligini, yana qanday variantlari uchrashini albatta so'rashi va berilgan ma'lumotlarni o'zi mustqil qayta ishlagan holda foydalanishi lozim.Shuningdek, qaysi fikrlar foydali bo'lgani, qaysi savollarga mustaqil javobi mavjudligi, o'zining javoblarini SI javoblari bilan solishtirib borishi ham SI ga tobelikni kamaytiradi.SI izlanuvchilar uchun yordamchi sifatida qo'llaniladi, lekin asosiy tahlil, solishtirish va xulosa chiqarish jarayonini talaba mustaqil bajaradi.

Xulosa.

Sun'iy intellekt talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish uchun kuchli potensialga ega bo'lsa-da, noto'g'ri yoki haddan ortiq foydalanish natijasida fikrlash jarayonining yomonlashuvi mustaqil tahlil qilish qobiliyatlari kamayishi mumkin. Shuning uchun ta'lim jarayonida sun'iy intellektni shunchaki tayyor javob beruvchi qurilma deb emas, balki fikr yuritishni rag'batlantiruvchi pedagogik vosita sifatida qo'llash eng munosib yechim hisoblanadi. Qolaversa, talabalarda tanqidiy fikrlash komponentlarini (metakomponentlar, ishlash komponentlari, bilim olish komponenti) shakllantirishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. R.J.Sternberg . Tanqidiy fikrlash: uning tabiati, o'lchov va takomillashtirish. Milliy Ta'lim instituti. https://eric.ed.gov/?id=ED272882
2. A.M.Vieriu, G.Petrea. The Impact of Artificial Intelligence (AI) on Students' Academic Development. *Educ.Sci.* 2025, *15*(3), 343; **https://doi.org/10.3390/educsci15030343**
3. Amir Yunus. Literature Review: The Impact of Artificial Intelligence on Critical Thinking. https://www.linkedin.com/?trk=article-ssr-frontend-pulse_nav-header-logo
4. K.E.Roys,V.Bennett. To Think or Not to Think: The Impact of AI on Critical-Thinking Skills 2025-03-10 https://www.nsta.org/
5. M.K.Lawasi, V.A.Rohman,M.Shoreamanis. The Use of AI in Improving Student's Critical Thinking Skills. September.2024. DOI:10.30595/pssh.v18i.1279

Tursunbekova Nozima
Farg‘ona davlat universiteti magistranti

TIBBIYOT TALABALARINING O‘QUV JARAYONIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIKNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tibbiyot talabalarining o‘quv jarayonida kommunikativ kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirishga ta’sir etuvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda kommunikativ kompetentlik tushunchasining mazmuni, uning tibbiy ta’lim jarayonidagi ahamiyati hamda talabalar shaxsiy xususiyatlari, motivatsiyasi, emotsional intellekti va empatiya darajasining kommunikativ faoliyatga ta’siri yoritib beriladi. Shuningdek, samarali muloqotni rivojlantirishda psixologik muhit, pedagogik yondashuvlar va interfaol ta’lim metodlarining roli ko‘rib chiqiladi. Maqola natijalari tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak shifokorlarning kasbiy kompetentligini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *kommunikativ kompetentlik, tibbiyot talabalari, psixologik omillar, muloqot, motivatsiya, emotsional intellekt, empatiya, o‘quv jarayoni, kasbiy tayyorgarlik.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. *В данной статье анализируются психологические факторы, влияющие на формирование и развитие коммуникативной компетентности студентов-медиков в учебном процессе. В исследовании раскрывается содержание понятия коммуникативной компетентности, ее значение в системе медицинского образования, а также влияние личностных особенностей студентов, их мотивации, уровня эмоционального интеллекта и эмпатии на коммуникативную деятельность. Кроме того, рассматривается роль психологической среды, педагогических подходов и интерактивных методов обучения в развитии эффективного общения. Результаты статьи способствуют повышению профессиональной компетентности будущих врачей в высших медицинских образовательных учреждениях.*

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, студенты-медики, психологические факторы, общение, мотивация, эмоциональный интеллект, эмпатия, учебный процесс, профессиональная подготовка.*

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF MEDICAL STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. *This article analyzes the psychological factors influencing the formation and development of communicative competence of medical students in the educational process. The study examines the essence of the concept of communicative competence, its importance in medical education, as well as the impact of students’ personal characteristics, motivation, emotional intelligence, and level of empathy on communicative activity. In addition, the role of the psychological environment, pedagogical approaches, and interactive teaching methods in developing effective communication is considered. The results of the article contribute to enhancing the professional competence of future doctors in higher medical educational institutions.*

Key words: *Communicative competence, medical students, psychological factors, communication, motivation, emotional intelligence, empathy, educational process, professional training.*

Kirish. Tibbiyot sohasida bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi nafaqat nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalar bilan, balki samarali muloqot olib borish qobiliyati bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, shifokor–bemor munosabatlarida muloqot sifati diagnostika, davo-

lash samaradorligi va bemorning psixologik holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli tibbiyot talabalarida kommunikativ kompetentlikni shakllantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni o'rganish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Zamonaviy tibbiyot ta'limida kommunikativ kompetentlik talabaning kasbiy shakllanishida muhim psixologik omil sifatida e'tirof etiladi. Kommunikativ kompetentlik nafaqat bilim va ko'nikmalar majmui, balki shaxsning emotsional, ijtimoiy va motivatsion xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Psixolog olim A.A. Leontev kommunikatsiyani shaxslararo munosabatlarning asosiy mexanizmi sifatida talqin qilib, samarali muloqot shaxsning ichki motivlari, ehtiyojlari va maqsadlari bilan belgilanadi, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, talabaning kasbiy faoliyatga bo'lgan ijobiy motivatsiyasi kommunikativ faollikni oshiradi va muloqot jarayonida psixologik to'siqlarni kamaytiradi.

L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko'ra, muloqot shaxs psixik rivojlanishining asosiy manbai hisoblanadi. Olim ta'lim jarayonida ijtimoiy o'zaro ta'sir, ya'ni "yaqin rivojlanish zonasi" orqali talabalarning nutqiy va kommunikativ kompetentligi shakllanishini asoslab beradi. Tibbiyot talabalari uchun bu yondashuv o'qituvchi–talaba va talaba–talaba muloqotining muhimligini ko'rsatadi.

Amerikalik psixolog D. Goleman emotsional intellekt nazariyasida kommunikativ kompetentlikning muhim psixologik omili sifatida empatiya, o'z his-tuyg'ularini boshqarish va boshqalarni tushunish qobiliyatlarini ajratib ko'rsatadi. Tibbiyot talabalarida emotsional intellektning rivojlanganligi bemorlar bilan samarali muloqot o'rnatish, stressli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish imkonini beradi. Shuningdek, K. Rogersning gumanistik psixologiya konsepsiyasida shaxslararo muloqotda ochiqlik, samimiylik va shartsiz qabul qilish muhim psixologik omillar sifatida qaraladi. Uning fikricha, talabaning o'ziga bo'lgan ishonchi va ijobiy "Men-konsepsiyasi" kommunikativ kompetentlikning samarali rivojlanishiga xizmat qiladi.

O'zbek olimlaridan E.G'.G'oziyev shaxs rivojida muloqotning psixologik ahamiyatini ta'kidlab, kommunikativ faoliyat bilish jarayonlari, xususan, tafakkur va nutq bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Uning fikricha, talabalarda mustaqil fikrlash va nutqiy faollikni rivojlantirish kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning asosiy sharti hisoblanadi. Olimlar qarashlari shuni ko'rsatadiki, tibbiyot talabalarining kommunikativ kompetentligini rivojlantirishda motivatsiya, emotsional intellekt, empatiya, o'ziga ishonch va ijtimoiy o'zaro ta'sir kabi psixologik omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu omillarni ta'lim jarayonida tizimli ravishda rivojlantirish bo'lajak shifokorlarning kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarda kommunikativ kompetentlik shaxsning ijtimoiy va kasbiy faoliyatida samarali muloqotni amalga oshirish imkonini beruvchi muhim sifat sifatida talqin etiladi. O'zbek olimlarining tadqiqotlarida kommunikativ kompetentlik bilim, ko'nikma, malaka hamda shaxsiy-psixologik xususiyatlar birligi sifatida qaraladi. Xususan, Ruziyev X.A. o'z tadqiqotlarida talabalarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish jarayonida pedagogik muhit va faol o'qitish metodlarining ahamiyatini ta'kidlaydi. Muallif kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishda muloqotga yo'naltirilgan mashg'ulotlar muhim omil ekanligini asoslaydi.

Arziqulov H.N. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda oliy ta'lim jarayonida shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning psixologik omillari keng tahlil qilingan. Muallif motivatsiya, emotsional barqarorlik va o'z-o'zini anglash darajasi kommunikativ kompetentlik rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ilmiy jihatdan asoslaydi. Ushbu yondashuv tibbiyot talabalarining kasbiy tayyorgarligi jarayonida psixologik omillarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, G'oziev E.G'. va Qodirova D.M.ning psixologik tadqiqotlarida shaxsning emotsional holati, empatiya va o'zini tutish ko'nikmalari muloqot samaradorligini belgilovchi muhim omillar sifatida ko'rsatiladi. Ushbu tadqiqotlar tibbiyot talabalarida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish jarayonida shaxs psixologiyasiga e'tibor qaratish lozimligini asoslaydi.

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, kommunikativ kompetentlik masalasi pedagogik va psixologik tadqiqotlarda keng yoritilgan bo'lsa-da, aynan tibbiyot talabalari kontekstida psixologik omillarni kompleks tarzda o'rganishga ehtiyoj mavjud. Mazkur maqola ushbu

bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, tibbiyot ta’limida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishning psixologik jihatlarini yoritishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlardan foydalanildi. Ilmiy-pedagogik va psixologik adabiyotlarni tahlil qilish orqali kommunikativ kompetentlik tushunchasining mazmuni, uning tarkibiy qismlari va psixologik determinantlari aniqlashtirildi. Shuningdek, kuzatish, suhbat va so‘rovnoma metodlari yordamida tibbiyot talabalarning muloqotga bo‘lgan munosabati, motivatsiyasi, emotsional holati va empatiya darajasi o‘rganildi. Olingan ma’lumotlar umumlashtirish va taqqoslash usullari asosida tahlil qilindi.

Tibbiyot talabalarida kommunikativ kompetentlikka ta’sir etuvchi psixologik omillar ko‘rsatkichlari

1-jadval

Psixologik omillar	Past daraja (%)	O‘rtacha daraja (%)	Yuqori daraja (%)
Kasbiy motivatsiya	18	46	36
Emotsional intellekt	22	43	35
Empatiya darajasi	20	48	32
Muloqotga bo‘lgan ishonch	25	41	34
Kommunikativ faollik	19	45	36

Tadqiqot natijalari tibbiyot talabalarida kommunikativ kompetentlikni shakllantirish jarayoni ko‘p omilli va murakkab psixologik mexanizmlarga tayanishini ko‘rsatadi. 1-jadvalda keltirilgan ma’lumotlar kommunikativ faoliyat samaradorligini belgilovchi asosiy determinantlar – kasbiy motivatsiya, emotsional intellekt, empatiya darajasi, muloqotga bo‘lgan ishonch hamda kommunikativ faollik – bo‘yicha talabalarning rivojlanish darajalarini aks ettiradi. Mazkur ko‘rsatkichlar nafaqat individual psixologik xususiyatlarni, balki bo‘lajak shifokorning kasbiy tayyorgarligi va bemor bilan samarali munosabat o‘rnatish salohiyatini ham tavsiflaydi.

Avvalo, kasbiy motivatsiya ko‘rsatkichlari (18% – past, 46% – o‘rtacha, 36% – yuqori) talabalarining aksariyati o‘z kasbiga nisbatan ijobiy ichki rag‘batga ega ekanligini ko‘rsatadi. O‘rtacha va yuqori darajadagi ulushning ustunligi (82%) shifokorlik faoliyatining ijtimoiy ahamiyati va mas’uliyatini anglash yetarli darajada shakllanganini bildiradi. Shu bilan birga, 18% talabaning past motivatsiyaga ega bo‘lishi ularning kommunikativ jarayonlarda sust ishtirok etishi, bemor bilan muloqotda formal yondashuvni namoyon qilishi mumkinligini taxmin qiladi. Psixologik nuqtai nazardan, motivatsiya kommunikativ kompetentlikning ichki drayveri sifatida namoyon bo‘lib, aynan u muloqotga kirishish tashabbusi va kasbiy mas’uliyatni belgilaydi.

Emotsional intellekt bo‘yicha natijalar (22% – past, 43% – o‘rtacha, 35% – yuqori) talabalarning sezilarli qismi o‘z hissiyotlarini boshqarish va boshqalarning emotsional holatini anglashga qodir ekanini ko‘rsatadi. Emotsional intellekt tibbiyot amaliyotida ayniqsa muhim, chunki shifokor bemorning qo‘rquv, tashvish yoki og‘riq bilan bog‘liq holatini to‘g‘ri talqin qila olishi zarur. O‘rtacha darajaning ustunligi bu ko‘nikmalar hali to‘liq shakllanmaganini, ammo rivojlanish potensiali mavjudligini bildiradi. Past ko‘rsatkichga ega 22% talaba esa stressli vaziyatlarda emotsional barqarorlikni yo‘qotishi mumkin, bu esa kommunikativ samaradorlikka salbiy ta’sir etadi.

Empatiya darajasi (20% – past, 48% – o‘rtacha, 32% – yuqori) tibbiyot talabalarining aksariyati boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish va ularga hamdardlik bildirish qobiliyatiga ega ekanini ko‘rsatadi. Empatiya shifokor-bemor munosabatlarining psixologik asosini tashkil etadi, chunki aynan ushbu sifat ishonchli muhit yaratadi va davolash samaradorligini oshiradi. O‘rtacha darajaning ustunligi (48%) empatik sezgirlikni rivojlantirish uchun maxsus treninglar va amaliy mashg‘ulotlar zarurligini ko‘rsatadi.

Muloqotga bo‘lgan ishonch ko‘rsatkichlari (25% – past, 41% – o‘rtacha, 34% – yuqori) talabalar orasida kommunikativ o‘ziga ishonchning yetarli darajada barqaror emasligini anglatadi.

Past darajaning nisbatan yuqoriligi talabalarning bir qismi bemor yoki hamkasblar bilan muloqotga kirishishda tortinchoqlik, xavotir yoki nutqiy noaniqlikni boshdan kechirayotganini ko‘rsatadi. Psixologik jihatdan bu holat kommunikativ kompetentlikning affektiv komponenti bilan bog‘liq bo‘lib, ijobiy tajriba va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini talab qiladi.

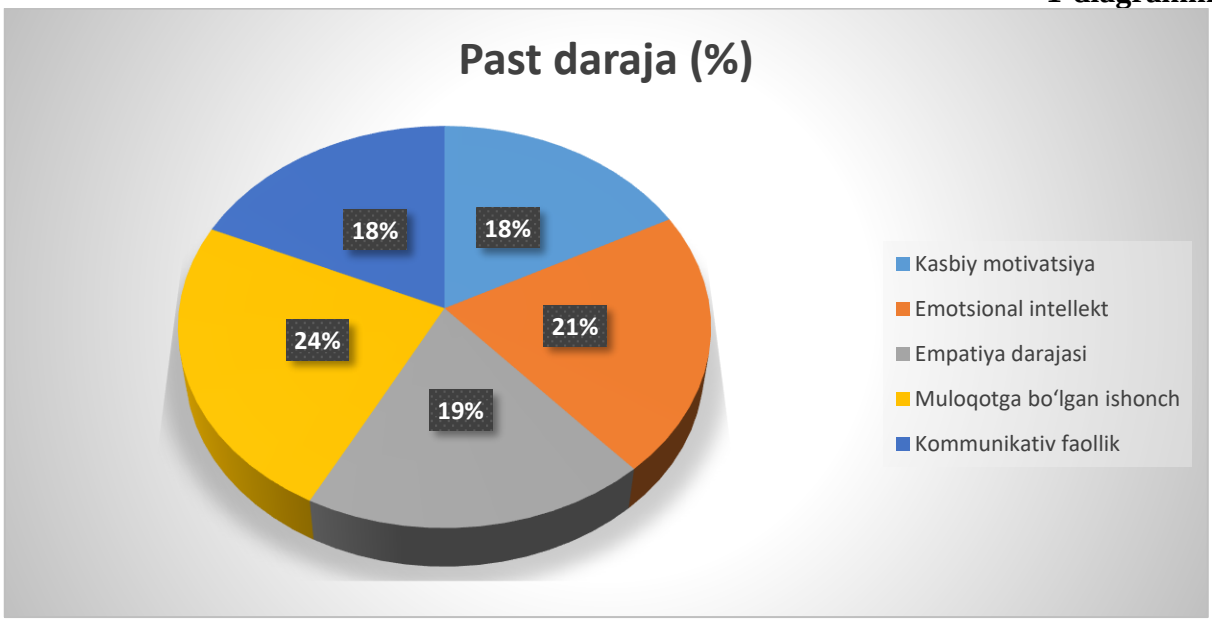
Kommunikativ faollik (19% – past, 45% – o‘rtacha, 36% – yuqori) talabalarning ko‘pchiligi muloqot jarayonida tashabbuskorlik ko‘rsatishga moyilligini namoyon etadi. Bu ko‘rsatkichlar kasbiy faoliyatda bemor bilan faol suhbat qurish, savollar berish va axborotni aniqlashtirish kabi muhim ko‘nikmalarning shakllanayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, deyarli beshdan bir qism talabaning past darajada bo‘lishi kommunikativ passivlik mavjudligini bildiradi, bu esa klinik amaliyotda axborot yetishmovchiligiga olib kelishi mumkin.

Umumiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, barcha omillar bo‘yicha o‘rtacha daraja ustunlik qilmoqda, bu esa kommunikativ kompetentlik hali shakllanish jarayonida ekanini, ya’ni rivojlanish uchun katta pedagogik imkoniyat mavjudligini anglatadi. Yuqori darajadagi ko‘rsatkichlarning salmoqli ulushi esa ijobiy tendensiyani ko‘rsatib, maqsadli psixologik-pedagogik ta’sirlar orqali bu sifatlarni yanada mustahkamlash mumkinligini tasdiqlaydi.

Demak, tibbiyot talabalari bilan ishlashda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan treninglar, rolli o‘yinlar, klinik simulyatsiyalar, empatiya va emotsional intellektni rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni ta’lim jarayoniga tizimli ravishda joriy etish muhimdir. Bunday yondashuv talabalarning nafaqat kasbiy samaradorligini, balki bemorlar bilan insonparvar va ishonchli munosabatlarni shakllantirishiga ham xizmat qiladi.

Tibbiyot talabalarida kommunikativ kompetentlikka ta’sir etuvchi psixologik omillar ko‘rsatkichlari

1-diagramma

Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, kommunikativ kompetentlikni shakllantirish faqatgina nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish bilangina cheklanmaydi, balki talabaning shaxsiy-psixologik xususiyatlarini ham hisobga olishni talab etadi. Tibbiyot ta’limida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik treninglar, interfaol mashg‘ulotlar va amaliy muloqot vaziyatlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, talabalar emotsional barqarorligi va empatiyasini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar bo‘lajak shifokorlarning kasbiy tayyorgarligini yanada samarali qilishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, tibbiyot talabalarining o‘quv jarayonida kommunikativ kompetentligini rivojlantirish murakkab va ko‘p omilli jarayon bo‘lib, unda psixologik omillar muhim o‘rin tutadi. Ushbu omillarni hisobga olgan holda tashkil etilgan ta’lim jarayoni bo‘lajak shifokorlarning

kasbiy kompetentligini oshirish, shifokor–bemor munosabatlarini yaxshilash va tibbiy xizmat sifatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1.Abdullaeva I.X. Pedagogik muloqot va kommunikativ kompetentlik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 156 b.

2.Arziqulov H.N. Oliy ta'limda shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning psixologik omillari // Ta'lim va tarbiya muammolari. – Toshkent, 2020. – №4. – B. 45–49.

3.Ikromova S.A**.** Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda psixologik treninglarning o'rni // Psixologiya. – Toshkent, 2021. – №2. – B. 62–66.

4.Qodirova D.M. Shaxs kompetentligi va uning psixologik xususiyatlari. – Toshkent: Universitet, 2019. – 132 b.

5.Ruziyev X.A. Talabalarda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari // Zamonaviy ta'lim. – Toshkent, 2020. – №6. – B. 38–42.

6.Xalilova M.M. O'quv jarayonida kommunikativ kompetentlikni shakllantirish metodlari // Pedagogik mahorat. – Toshkent, 2022. – №1. – B. 27–31.

“BUXORO XALQARO UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI”

Ilmiy-amaliy jurnalida maqolalar chop ettirish tartiblari haqida

1. Ilmiy maqolalarning hajmi 3000-4000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.
2. Maqolaning asosida matnning kamida 60-70 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim (topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi).
3. Maqolaning matni, formula va jadvallarni **Microsoft *Word* (*2003-2010 versiyasida*)** dasturidan foydalanib tayyorlash kerak.
4. Windows asosidagi matn *dasturi redaktorining parametrlari*:

- 2 sm dan standart hoshiyalar qolishi kerak;
- shrift Times New Roman, kegel – 12;
- satrlar orasidagi interval – 1 sm.;
- matnni kengligi bo’yicha tekislash;
- abzats 1 sm;
- sahifani tanlash uchun oriyentatsiya – kitob sahifasi;
- MS Word dasturi yordamida ishlangan rasmlar qabul qilinmaydi. Barcha rasmlar va jadvallar nomerlanishi, nomlanishi hamda manbaasi ko’rsatilishi shart.

5. Grafik va diagrammalar oq-qora formatda bo’lishi zarur.

***Ilmiy maqolaning tuzilishiga nisbatan ilgari suriladigan talablar*:**

1. Muallifning ORCID raqami bo’lishi shart.
2. Maqolaning nomi 12 so’zdan oshmasligi kerak va UDK raqamlari bo’lishi lozim.
3. Maqola muallif(lar)i ismi-sharifi; ilmiy unvoni, darajasi, oliy ta’lim muassassi (*tashkilot*)ning nomi, ish joyi, egallab turgan lavozimi, ish joyi manzili (*qisqartmalar ishlatilmasin!*). Mualliflar bir nechta bo’lsa ularning har biri haqida to’liq ma’lumotlar berilishi shart; (barcha ma’lumotlar 3 tilda:o’zbek, rus, ingliz tillarida bo’lishi shart)
4. Material matni tuzilishi jihatidan

Kirish

Metodlar

Natijalar va Munozara (Introduction, Methods, Results, and Discussion, Conclusion)ga ajratilishi, har bir bo’limi uchun sarlavhalar berilishi kerak.

Quyida keltirilgan misolga e’tibor bering:

Annotasiya (Abstract) (150-200 so’zdan iborat bo’lishi kerak) (3 tilda:o’zbek, rus, ingliz tillarida bo’lishi shart**)**

Вводная информация/актуальность (Background):

− Цель (Objective);

− Методы (Methods);

− Результаты (Findings);

− Выводы (Conclusions);

Ключевые слова (Keywords). (3 tilda: o’zbek, rus, ingliz tillarida bo’lishi shart)

ВВЕДЕНИЕ (Introduction)

МЕТОДЫ (Methods)

РЕЗУЛЬТАТЫ (Results) (CHIZMA, JADVALLAR bo’lishi shart)

ОБСУЖДЕНИЕ (Discussion)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion)

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References):

1. Familiya, I.O. (2016). *maqola nomi. Shahar: nashriyot uyi*. Elektron manzili. URL:
2. Familiya, I.O., Familiya, I.O. (2017). *maqola nomi. Shahar: nashriyot*, 15(1), 24-32 s. Elektron manzili. URL:
3. Familiya, I.O. (2017). *maqola nomi. Shahar: nashriyot*. Retrieved from http://lkds;j

MAHALLADA PSIXOLOGIK XIZMAT IJTIMOIY – PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA (3 tilda: o'zbek, rus, ingliz)

Barotova Dilafruz Sharifovna,
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti "O'quv ishlari va ilmiy innovatsiyalar bo'yicha prorektor" psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent ***(3 tilda: o'zbek, rus, ingliz)***
https://orcid.org/ **0000-0002-2100-3222**

Annotatsiya. 150-200 so'zdan iborat bo'lishi kerak. **(3 tilda: o'zbek, rus, ingliz)**
Kalit so'zlar: 8-10 ta. **(3 tilda: o'zbek, rus, ingliz)**
KIRISH. ВВЕДЕНИЕ (Introduction)
METODLAR. МЕТОДЫ (Methods)
NATIJALAR. MULOHAZA. РЕЗУЛЬТАТЫ (Result and Discussion) (ChIZMA, JADVALLAR bo'lishi shart)
Xulosa va tavsiyalar. ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion)
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References):

1. Familiya, I.O. (2016). *maqola nomi. Shahar: nashriyot.* Elektron manzili. URL:
2. Familiya, I.O., Familiya, I.O. (2017). *maqola nomi. Shahar: nashriyot*, 15(1), 24-32 s. Elektron manzili. URL:
3. Familiya, I.O. (2017). *maqola nomi. Shahar: nashriyot.* Retrieved from http://lkds;j

DIQQAT: O'ZBEK TILIDAGI BARCHA YOZUVLAR LOTIN ALIFBOSIDA

Mundarija /Содержание/Contents

Bet	Muallif va maqola nomi
4	**Нишанов Сарвар Юлдибаевич** Ложь как механизм адаптации личности в условиях социальной неопределённости
12	**Алиев Мухаммаджон Чориевич** Метрический анализ репрезентации архетипов в моделях самопознания (на примере наследия мыслителей востока)
22	**Sadikova Umida Botirovna** Ijtimoiy psixologik so‘rovnoma asosida diabetli bemor ko‘rsatkichlarining baholanishi
26	**Odiljonova Aziza Abduxakimovna** Kreativlik xususiyatining biologik, fiziologik, psixologik komponentlari
32	**O’ktambekov Islombek Abduxalil o’g’li** Yoshga mos ijtimoiy moslashuv mexanizmlari
38	**Raximova Nodira Baxodirjon qizi** Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy tafakkur shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari
44	**Turganova Nesibeli Dosbergenovna** Talaba yoshlarda psixologik barqarorlikni shakllantirish strategiyalari
51	**Ne’matova Iroda Ibrohim qizi** Oilaviy munosabatlarda shakllanadigan depressiya va uni oldini olishning psixoterapevtik usullari
57	**Xojiaxmedova Muhlisabonu Jahongir qizi** O‘quvchilarini oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarining amaliy ahamiyati
62	**Юнусзода Шахноза Жовиджоновна** Развитие социально-психологических компетенций у педагогов и специалистов, работающих с детьми с ограниченными возможностями на примере ДЦП
67	**Begmanova Gulsara** Maktab yoshidagi bolalarda kompyuter o‘yinlarining o‘quv motivatsiyasiga ta’siri
72	**Davronova Muharram To’lqin qizi** Salomatligi cheklangan kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda xavotirlanish va emotsional holat
76	**Sagindikova Nargiza Jubatkanovna** Shaxsda gender mas‘uliyatning komponentlari
81	**Pulatov Aziz Latifovich** O‘smirlarda korrupsiyaga nisbatan tolerantlikni kamaytirishning psixologik mexanizmlari
87	**Dusanov Elbek Abdusamatovich** O‘smirlarni virtual olam va kiberbulling ta’siridan himoyalash mexanizmlari
92	**Rustamova M.T.** Ingliz tili o‘qituvchilarini emotsional intellektini rivojlantirishning psixologik konsepsiyalari
95	**Aminova Gulnoz Nasritdinovna** Maktabgacha talim tashkiloti tarbiyachisining tarbiyalanuvchilari bilan muloqot qilishidagi pedagogik-psixologik yondashuvi
99	**Boboyeva Feruza Azimjonovna** Oilaviy muammolarni bartaraf etishda empatiya va psixologik moslikning ahamiyati

103	**Jalilova Gulrux Shakirovna** Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirishning pedagogik-psixologik omillari
107	**Samandarov Asrorjon Azamat o‘g‘li** Ichki ishlar qo‘riqlash xizmati xodimlarida kasbiy stress va uni yengishning psixologik omillari
111	**Tobakabulova Nesibeli Kaxarovna** Imkoniyati cheklangan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida emotsional zo‘riqishlar namoyon bo‘lishining psixologik determinantlari
116	**Tojiyev Islom Xolmamat O’g’li** O‘smirlarda affiliatsiya motivini shakllantirishning pedagogik-psixologik determinantlari
120	**Турсунов Искра Токын Углы** Роль социальной среды и семейного воспитания в возникновении преступного поведения детей и подростков
124	**Usmanova Shaxnoza Shaxriyorovna** Yoshlarda diniy e’tiqodning shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik-ijtimoiy determinantlar
129	**Xaydarov Ashur Anvarovich** Yoshlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishining psixologik jihatlari
133	**Yodgorova Kimyo Baxshullayevna** Oiladagi nizolar bo‘yicha o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik qarashlarini shakllantiruvchi omillar
138	**Alimdjanova Dilbar Negmatovna, Utaev Sardorbek Tashpulatovich** Analysis of the prospects of development of medical management in Uzbekistan
142	**Aytmuratov Baxtiyar Turganbaevich** Talabalarda metarefleksiv omillarni shakllantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari va samaradorligi
149	**Nabiyeva Mexribon Rabbimkulovna** Liderlikka oid qarorlar qabul qilishda gender tafovutlar
154	**Yarmatov Raximboy Baxramovich** Boshqaruv faoliyatida stressga bardoshlilik va emotsional intellektning psixologik asoslari
160	**Rajabov Rasulbek** O‘smir qalbida oilaning o‘rni va qadri
166	**Kurbonov Akram Amonovich** Tolerantlik kompetensiyalarini shakllantirish bo‘yicha tajriba-sinov ishlari natijalarining matematik-statistik baholari
174	**Djuxonova Noxida Xayotjonovna** O‘zbek-qirg‘iz oilalarining farzandlarni oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarini o‘rganish bo‘yicha empirik ma’lumotlar tahlili
179	**Кодиркулов Азизжон Саидкул угли** От дисциплинарных нарушений к институциональным рискам: контрпродуктивное поведение сотрудников органов внутренних дел и его детерминанты
187	**Egamov Egamberdi Azimjon o’g’li** Yuqori sinf o'quvchilari o'rtasida nizolarni kelib chiqishining ijtimoiy- psixologik xususiyatlari

191	**Raximova Indira Igorevna, Bekmirzayeva Dilyora Jo'raboy qizi** Psixologik farovonlik tushunchasining ilmiy asoslari
196	**Ziyavitdinova Gulnora Ziyautdinovna, Yusupova Muxlisa Umidjon qizi** Emotsional intellektning nazariy asoslari
202	**Saidov Baxtiyor** Migratsiya va qadriyatlar to'qnashuvi ijtimoiy-psixologik muammo sifatida
206	**Soliyev Otabek Davlatjon o'g'li** Raqamli axborot makonida diniy kontentning shaxs ongiga ijtimoiy-psixologik ta'siri va axborot xavfsizligi muammolar
213	**Suyunov Mirjalol Xujamqul o'g'li** Ichki ishlar tizimi uchun inspektor-psixologlar tayyorlashning psixologik ahamiyati
217	**Xasanova Saidaxon Ganijonovna** Xavotirlanishning psixologik va fiziologik jihatlari
221	**Matjanov Aman Jarilkapovich** **Keñesbaeva Dilaram Jenisbaevna** Nikohdan tashqari munosabatlarni psixologik o'rganish
226	**Курбонова Гулчехра Абдуллаевна** Влияние истории рода на формирование и активизацию паттернов поведения у потомков
231	**Mustafoyeva Gulmira To'lqinovna** **Uralova Gulbahor O'ktamovna** Kichik maktab yoshidagi bolalarning o'quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni yengib o'tishga ko'maklashishda yuzaga kelayotgan muammolar.
235	**Ibragimov Xasanboy Abdusalomovich** Yosh sportchilarda stress va musobaqa oldi hayajonini boshqarishning psixologik mexanizmlari
240	**Tojiboyeva Gulxumor Raxmonjonovna** **Maxammadjonova Munira A'zamjon qizi** Psixologiyada shaxs muammosini o'rganishning nazariy-metodologik asoslari
245	**Бекбергенов Рахим Куанишбой угли** Академическая прокрастинация: психологические механизмы, контекстуальные детерминанты и направления профилактики
253	**Sultonmurodov San'at Sobirovich** Kriminogen xulqning shakllanishida individual kognitiv omillar va ijtimoiy muhitning o'zaro ta'siri
257	**Sotvoldiyeva Nargiza Abdukarimjon qizi** Psixologik barqarorlik muammosining ilmiy-nazariy asoslari
261	**Muratova Fotima Normaxmat qizi** The importance of professional motivation for teachers working in higher education
265	**Kozimova Mehriniso Akbarali qizi** STEAM ta'limining zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati
269	**Djurakulova Dilfuza Farxodovna** Oila tarbiyasida jazolash va aybdorlik hissi o'rtasidagi bog'liqlik
275	**Sharopova Zarnigor Tolib qizi** O'quvchilarni erkin va asosli fikrlashga o'rgatishda bahs va munozara metodining o'rni
279	**Raupova Muqaddas Muzaffarovna**

	Yoshlarda kasb tanlashga munosabatlarning psixologik va ijtimoiy shakllanish mexanizmlari
283	**Xoliyeva Shaxnoza Raxmatulloyevna** Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida professional kompetentlikni rivojlantirish usullari
287	**Djurayeva Tojigul Baxtiyorovna** Kichik biznes va tadbirkorlik sohasida faoliyat yurituvchi ayollarning individual xususiyatlari
291	**Баратова Дилафруз Шарифовна** Социально-психологические аспекты формирования профессии учителя и её роль в современном обществе
296	**Faxriddinova Gulchiroy Mexriddin qizi** Integratsion yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish
300	**Safarova Dilafruz Salimovna** Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida empatik refleksiya va kasbiy barqarorlikni rivojlantirishning psixologik omillari
305	**Salimov Jamshid Mamatkulovich** O‘smirlarni manipulyativ ta’sirlardan psixologik himoya qilishning asosiy xususiyatlari
309	**Rajabova Dilnoza** Mumtoz adabiyotida ayol obrazi: badiiy talqin va psixologik mazmun
312	**Sa'dullayeva Maftuna Nasullo qizi, Rakhmatova Mehriniso Musinovna** O‘zbek maktablarida ingliz tili darsliklarining madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi o‘rni
316	**Norqulova Gulibodom Oybekovna** The role of modern artificial intelligence platforms (chatgpt, gemini, claude) in organizing the teaching of mathematical analysis
322	**Abduhakimova Muslima Bahodir qizi** Sun’iy intellekning talabalarda tanqidiy fikrlash rivojlanishiga ta’siri
326	**Tursunbekova Nozima** Tibbiyot talabalarining o‘quv jarayonida kommunikativ kompetentlikning psixologik omillari

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI ILMIY-AMALIY JURNAL

№ 01-son, 1-qism 2026

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **2023-yil 22-fevral № 064916-sonli** guvohnoma bilan ro`yxatga olingan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2023 yil 29 dekabrdagi 347-son qarori bilan **10.00.00 – filologiya, 13.00.00 – pedagogika, 19.00.00 – psixologiya** fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruruiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Buxoro xalqaro universiteti
ilmiy axborotnomasi // ilmiy-amaliy jurnal. - Buxoro, 2026.
№ 01-son, 1-qism 2026. 338– b.